

КИЇВ І КИЯНИ

Матеріали щорічної
науково-практичної конференції
Випуск 15

КИЇВ
2023

КИЇВСЬКА МІСЬКА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ
МУЗЕЙ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

КИЇВ І КИЯНИ

Матеріали щорічної
науково-практичної конференції
(Київ, 16–17 листопада 2023 р.)

Випуск 15

КИЇВ · 2023

УДК 94(477.411)"653/654"

Київ і кияни : матеріали щорічної науково-практичної конференції, м. Київ, 16–17 листопада 2023 р. / відп. ред. О. Пашковський; редкол. Т. Водотика, В. Івакін, В. Нахманович, А. Турчанінов. Київ : Видавничий дім «АДЕФ-Україна», 2023. Вип. 15. 376 с. : іл. ISBN 978-617-7906-47-5

Видання містить тези доповідей учасників науково-практичної конференції «Київ і кияни», що відбулася в Музеї історії міста Києва 16–17 листопада 2023 року.

УДК 94(477.411)"653/654"

За достовірність наведених фактів і тверджень відповідальність несуть автори.

Відповідальний редактор:

Олександр ПАШКОВСЬКИЙ

Редакційна колегія:

Тетяна ВОДОТИКА, кандидат історичних наук

Всеволод ІВАКІН, кандидат історичних наук

Віталій НАХМАНОВИЧ

Андрій ТУРЧАНІНОВ (відповідальний секретар)

Затверджено та рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 7 від 26.10.2023 р.)

ISBN 978-617-7906-47-5

© Автори статей, 2023

© Музей історії міста Києва, 2023

© Інститут історії України НАН України, 2023

ЗМІСТ

(НЕ)МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА КИЄВА

*Наталя ХАМАЙКО, Олександр ПАШКОВСЬКИЙ, Павло ГОЛЬДІН,
Михайло КУБЛІЙ, Євгенія ЯНІШ*

Наукові дослідження культового «дуба слов'ян» 10

Марина СЕРГЄЄВА

До питання про функціональне призначення кісток
із загостреним кінцем. За матеріалами Києва і Київської землі 17

Олена ЖУРУХІНА

Візантійські вироби зі скла (до питання визначення київських
знахідок) 23

Мар'яна ГУНЬ

Полив'яний посуд київських околиць (за матеріалами досліджень
поселення Ходосівка-Рославське 2016 р.) 28

Аліна СУШКО

Колекція скляного тарного посуду XVIII – середини XX ст.
з фондів Музею історії міста Києва 36

*Олексій КОМАР, Наталя ХАМАЙКО, Всеволод ІВАКІН,
Анастасія КОРОХІНА, Олена ЖУРУХІНА, Марія ТИМОШЕНКО,
Олександр ПАШКОВСЬКИЙ, Віталій КОЗЮБА, Михайло КУБЛІЙ,
Северин САГАЙДАК, Марчін ВОЛОШИН*

Археометричні дослідження давнього Києва: стан та перспективи .. 41

Світлана ОЛЕКСЮК, Лілія КОЗИНКО

Український народно-сценічний танок в ідеях та практиках трьох
хореографів 53

КИЇВСЬКІ ПОСТАТІ

Андрій ЛОПУШИНСЬКИЙ

Київський період наукової діяльності В. І. Гошкевича 59

Тетяна ЗАЛИВА

Життя і справи лікаря Мандельштама (Київ та організована еміграція євреїв до США на початку ХХ ст.) 65

Ганна АНДРІЯКА

Серж Лифар – бібліофіл: захоплення довжиною в життя 71

Людмила ГУБІАНУРІ

Контroversійна спадщина: М. Булгаков та Україна 76

Марина СИЧЕНКО

Ознаки психологічних травм війни та посттравматичного зростання у житті й творах Михайла Булгакова 83

Олексій БОЛДИРЄВ

Визначний науковець і маловідомий киянин Борис Балінський у міському ландшафті 89

Юрій ПИСАРЕНКО, Володимир ПИСАРЕНКО

Врятовані імена ще двох жертв Бабиного Яру 94

Тетяна МАЗЬКОВА

Маріоніла Мойсеївна Говденко – архітектор-реставратор, дослідниця історії архітектури (до 105-ї річниці від дня народження) 101

Леонід ХАЛІМСЬКИЙ

Кияни-вогнеборці. З родинного архіву Дельових 108

Олександр БЄЛЯЄВ

Віктор Могильний – поет-шістдесятник із Чоколівки 115

Олена ЛОДЗИНСЬКА

Історія родини, яка творила історію (до 85-річчя Вікторії Михайлівни Цимбал) 122

МУЗЕЙНІ СТУДІЇ І КОЛЕКЦІЇ

Музеологія

Іван ЗОЦЕНКО, Всеволод ІВАКІН

Китаївський археологічний комплекс. Проблеми збереження та перспективи музеєфікації 131

Анатолій ЗБАНАЦЬКИЙ

Створення Меморіального музею Героя України академіка
Г. В. Книшова 136

Катерина БОРОВИК, Варвара СУХЕНКО, Микола ПЕТРИЧЕНКО

Відображення культури новітньої історії України
через візуальне мистецтво (на прикладі виставкового проекту
«Моя історія. 32 роки Незалежності») 142

Павло НЕТЬОСОВ, Володимир ГНЕРА, Богдан СКОПНЕНКО, Олексій САЛІВОН

Музейна експозиція як складова освітнього процесу:
особливості практичного втілення на прикладі
виставково-експозиційного простору
Національного університету оборони України 147

Олександр ПАШКОВСЬКИЙ

Фотограмметрія у музеології
(на прикладі Музею історії міста Києва) 154

Кирило ТРЕТЯК

Криза пам'яткоохоронної справи Києва: шляхи її подолання
через соціальну роботу 161

Микола КУЧЕРЕНКО

Музей Михайла Грушевського в пошуках нових форматів
науково-освітньої роботи 165

Олександр МІХНО

Київські педагоги у всеукраїнському дослідницькому проєкті
«Шкільне музейництво у біографіях і фактах» 172

Світлана ПАНЬКОВА

Меморіальні збірки Музею Українського наукового товариства
в Києві (1909–1921) 175

Колекції

Людмила РИБЧЕНКО

Огляд колекції стародруків Києво-Печерської друкарні
з фондів Музею історії міста Києва 187

Сергій КАРАМАШ

Рекламні зображення на пачках тютюнових виробів за царату
на 100-річних радянських документах 192

Ганна ПУТОВА

Документи з історії родини Булгакових
в архівах Києва: огляд фондів 201

Наталя БІЛОУС

«Матеріали до гімназичного журналу “Заря”» із колекції
Сержа Лифаря (фонди Музею історії міста Києва) 207

Юрій ЄВТУШЕНКО

Перше іконографічне видання доби Української революції
1917–1921 рр. 211

Ганна КОНДАУРОВА

«Маршрути історії»: карикатури на Михайла Грушевського
київського художника Казимира Агніт-Следзевського 218

Ольга КОВАЛЬЧУК

Рецепція творів Михайла Булгакова за кордоном
та їх переклади у фондї бібліотеки
Літературно-меморіального музею М. Булгакова 226

Марк МІЛЮТІН

Інформаційний потенціал особового фонду оперного режисера,
співака і музикознавця Михайла Стефановича у ЦДАМЛМ України
(до 125-річчя мистця) 232

Галина ПОЧВЕРУК

Ілюстрації Любові Панченко до повісті «Тіні забутих предків»
Михайла Коцюбинського: історія створення і контекст 239

В'ячеслав РУДЕНКО

Подорожі хору «Жайворонок» Черкащиною на сторінках
щоденника Антоніни Гармаш 247

Олена РЯБІНСЬКА

Обличчя української мультиплікації. Перший фотоархів
творчого об'єднання художньої мультиплікації студії «Київнаукфільм»
(1959–1969)..... 251

Ірина КЛИМОВА

Ескізи костюмів Михайла Глейзера до вистави «Тев'є-Тевель»..... 259

МІСЬКІ ДОСВІДИ

Оксана СИЛКА

Улюблені парфуми киян наприкінці XIX – на початку XX ст.:
з колекції Музею історії міста Києва..... 265

Юрій БІДУН

Пансіонери у Київській духовній семінарії
(остання третина XIX – початок XX ст.)..... 272

Ігор КАЛІНІН

Екскурсії гімназистів модерної доби Києвом..... 278

Анастасія МИРОНЕНКО

Реалізація жінки модерної доби у соціально-професійній сфері
в Україні: приклад родини Требинських..... 282

Андрій НАУМЕНКО

Київські гусари: три століття історії..... 286

Артем ВАСИЛИНЧУК

Вирішальний штурм Києва 12–14 грудня 1918 р. під час
антигетьманського повстання..... 293

Микола БІЛЯШІВСЬКИЙ

Таємниці родинного листування: Київ 1920–х рр. у листах
М. Ф. Біляшівського..... 297

Катерина РОМАНОВА

Агент «Чорноморський»: епізод із історії діяльності спецслужб УНР
у Києві у 1920–1930–ті роки
(за розсекреченими документами ГДА СЗРУ)..... 303

Микола БРИВКО

Політичні репресії проти учителів німецької мови міста Києва
(за матеріалами архівно-кримінальних справ)..... 308

Тарас САМЧУК

Із Києва до Бухареста. Перші закордонні гастролі Державного українського народного хору 313

Ксенія СТІЛЬНИК

Київ як нова батьківщина для жителів зони відчуження 319

Рена КОВАЛЕНКО

Диверсифікація громадської думки киян наприкінці періоду «перебудови» (кінець 1988 – березень 1991 рр.) (за документами компартійних організацій Київської області) 325

Андрій СОРОКІН

Участь депутатів Київміськради І (ХХІ) скликання у спільних засіданнях комісії Верховної Ради Української РСР та України з питань народної освіти і науки (1991 р.) 334

ОБРАЗИ МІСТА

Микола ФЕДЯЙ

Київські сюжети у філософському курсі Теофана Прокоповича 1707–1709 років 339

Олександра ШОРСТКІНА

Документи з історії Київського Українського клубу (1908–1912 рр.) у Державному архіві Київської області 344

Олександр КУЧЕРУК

Царський палац у Києві в перші місяці Української революції 1917–1921 рр. 351

Ольга ДРУГ

Київ через об'єкти: колекція фотографа Михайла Болотова в Музеї історії міста Києва 357

Андрій БОЙКО-ГАГАРІН

Історія гривні вулицями Києва – пішохідна екскурсія Музею грошей НБУ 368

Тетяна ВОДОТИКА

Ідеальний шторм: виклики та перспективи трансформації історичної урбаністики в Україні 372

(НЕ)МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА КИЄВА

Наталя Хамайко,
молодший науковий співробітник
сектору наукових фондів
відділу Археологічного музею
Інституту археології НАН України
Київ;
науковий співробітник
відділу «Людина та довкілля»
Ляйбніц-Інституту історії та культури Східної Європи
Ляйпциг, Німеччина
khamajko@gmail.com

Олександр Пашковський,
заступник генерального директора
з наукової роботи
Музею історії міста Києва
Київ
paszkowski.oles@gmail.com

Павло Гольдін,
доктор біологічних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
відділу еволюційної морфології
Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України
Київ
pavelgoldin412@gmail.com

Михайло Кублій,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу біоархеології
Інституту археології НАН України
Київ
myhajlo.kublij@gmail.com

Євгенія Яніш,
кандидат біологічних наук,
науковий співробітник
відділу моніторингу та охорони тваринного світу
Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України
Київ
tinel@ukr.net

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТОВОГО «ДУБА СЛОВ'ЯН»

У XX ст. в руслі Десни, в її гирлі та в Дніпрі біля впадіння в нього річки Десни було виявлено три дуби. У стовбурах було імплантовано свинячі щелепи. Це стало аргументом на користь їх сакрального призначення. Спочатку щелепи приписували диким кабанам – тваринам, які у міфології асоціюються з Перуном – богом грому та блискавки. Пізніше було висловлено аргументи на користь належності таких щелеп свійським свиням. Однак сучасне зоологічне дослідження (з морфометрією та аналізом прорізування зубів) щелеп із дуба, виявленого 1975 р., показало, що вони не належать ні свійським, ні диким свиням. Генетичні аналізи здатні відповісти на ці питання, а ізотопні – виявити місця походження тварин та їхню дієту. Але хто залишив ці історичні пам'ятки? У дохристиянські часи тваринам поклонялися як слов'яни, що жили на берегах Десни, так і скандинави, які прийшли освоювати їх на початках Київської Русі. Радіовуглецеве датування двох дубів показало дещо інші результати: VII–X ст. та VIII–XI ст. відповідно. Ці аналізи було проведено майже півстоліття тому, а сьогодні існують набагато точніші методи, що передбачають не лише ^{14}C , а й дендродатування.

Ключові слова: священний дуб, щелепи свині, слов'яни, Київська Русь, Перун.

Стовбури дубів зі вживленими свинячими щелепами – унікальне явище, відоме на сьогодні тільки на території одного малого регіону. Це зона між Черніговом і Києвом, відстань між якими по прямій ледь сягає 130 км. Протягом XX ст. тут було зроблено три знахідки таких дубів (рис. 1).

Перший виявлено в серпні 1909 р. за 8 км від гирла Десни, поблизу монастиря Пустинного Миколи¹. Другий – влітку 1975 р. в Дніпрі, трохи нижче гирла Десни, в районі Мисливської станції². І третій – 1978–1979 рр. на дні Десни поблизу с. Количівка неподалік Чернігова³. Усі знахідки, які було зроблено робітниками корчепідіймальних бригад або земснаряду, на жаль, дійшли до моменту їх наукового обстеження так чи інакше пошкодженими. Однак, за словами знахідників, усі дерева були добре збережені. Дуби мали розміри від 9,6 до 20,5 м, а максимальний обхват від 1,65 до 2,33 м. За попередніми оцінками, їхній вік становив від 150 до 200 років. Усі стовбури зберегли цілісність на момент знахідки, усі мали коріння, що свідчило про потрапляння в русло ріки швидше за все внаслідок підтоплення берега.

На рівні, трохи нижчому від місця розгалуження гілок, стовбури містили вставлені ще за життя дерева свинячі щелепи.

Дуб 1909 р. виявлення мав чотири нижні щелепи свині, розташовані у природному стані – передніми зубами назовні. Метод, яким це було зроблено, описала В. Козловська: у живому дубі видовбано глибоке чотирикутне заглиблення, куди вставлено щелепу з обламаними для зручності висхідними гілками. Після цього щелепу зафіксовано дубовим кілочком, який із часом також, як і щелепа, обріс деревиною живого дуба⁴.

Дуб, виявлений 1975 р., мав 9 щелеп, також уставлених у стовбур квадратом, розмір сторони якого становив 33–34 см. При цьому відстань між щелепами була 16,5–17,0 см. Заглиблення для вставок теж були прямокутної форми, зроблені долотом, розмірами 4–5×6–7,5 см, доволі глибокі – 16–18 см. Дерево, очевидно, після такої процедури росло ще доволі довгий час, оскільки щелепи майже повністю обросли деревиною, і на поверхні стовбура були помітні лише ікла. На момент виявлення одну щелепу вже забрав хтось із робітників, і на сьогодні їх збереглося 8⁵.

І остання знахідка з Количівки, зроблена приблизно в 1978–1979 рр., постраждала найбільше. Добре збережений стовбур селяни вирішили розпиляти на дрова. Його поділили на декілька частин завдовжки 2,5–3 м і тоншу з них порізали

¹ Русские ведомости. 1912. № 50; Болсуновський К. В. Памятники славянской мифологии. Вып. 2 : Перунов дуб. Киев : Типо-литогр. С. В. Кульженко, 1914. 17 с.; Козловська В. Сторінка з обсягу культів. Свячений дуб Слов'ян-поган. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1928. Вип. 1. С. 95–104.

² Ивакин Г. Ю., Гупало К. Н. Священный дуб славян. *Археологические открытия 1976 года*. Москва, 1977. С. 300–301; Ивакин Г. Ю. Священный дуб языческих славян. *Советская этнография*. 1979. № 2. С. 57–59; Його ж. Священный дуб Перуна. *Древности Среднего Поднепровья : сборник научных трудов / И. И. Артеменко (отв. ред.)*. Киев : Наук. думка, 1981. С. 124–136.

³ Белан Н. Г. Домашняя свинья как жертвенное животное древних славян. *Вестник зоологии*. 1987. № 1. С. 64; Забашта Р., Пошивайло О. «Священні» дуби. *Пам'ятки України*. 1987. № 1. С. 36–37; Забашта Р. В., Пошивайло О. М. «Перунові дуби». *Археологія*. 1992. № 2. С. 57–69.

⁴ Козловська В. Сторінка з обсягу культів. С. 98, рис. 2.

⁵ Ивакин Г. Ю. Священный дуб языческих славян. С. 106, рис. 1–2.

Рис. 1. Фрагменти дубів з імплантованими свинячими щелепами: 1 – виявлений поблизу монастиря Пустинного Миколи в гирлі Десни 1909 р., 2 – виявлений у Дніпрі навпроти гирла Десни 1975 р., 3 – виявлений у Количівці 1978–1979 рр.

на кругляки. При розколюванні одного з них виявили дві половини щелепи свині, закріплені кілочком. Попередньо ікла, що виступали над поверхнею стовбура, були сприйняті селянином за сучок і стесані сокирою. Знахідку він зберіг як дивовижну, хоча й загубив одну половинку щелепи. Відомостей про інші щелепи в цьому дубі немає. Обстеження знахідки показало, що щелепу було вмонтовано у чотирикутний отвір 6×8,5 см, глибиною 12,5 см. Для цього застосовувалося долото з шириною леза 1,7 см, що встановлено за слідами на деревині. Закріплено щелепу було конусоподібним напівкруглим кілочком завдовжки 11 см, за максимальної ширини 3,8 см⁶.

Найкраще досліджено останній фрагмент дуба. Встановлено приблизний вік дерева – 195–200 років. Датування дуба, який підняли з русла Десни поблизу с. Количівка, дещо відрізняється у двох публікаціях. Так, результати радіокарбонного та дендрохронологічного аналізів передані відповідно: «1050±70» і «остання чверть Х ст.»⁷; «1060±50» та «Х ст.»⁸. Калібрувальна крива радіокарбонного датування зразка демонструє його належність до давньоруського періоду, а σ 85,7 % відповідає проміжку 776–1053 рр.⁹

Завдяки поздовжньому розколу деревини було відкрито чітку межу між кільцями, що наросли до видовбування отвору і після. Мікроскопічні дослідження структури річних кілець виявили, що це сталося наприкінці вегетативного сезону, тобто не раніше жовтня–листопада, або навіть після його завершення. А також визначено, що після вставлення у стовбур щелеп дерево проіснувало ще 5 років, а на шостому припинило свій розвиток. І сталося це наприкінці весни, бо шар ранньої деревини вже сформувався повністю. Загинути дерево могло під час сильної весняної повені, коли берег, на якому дерево росло, був підмитий водою.

⁶ Забашта Р. В., Пошивайло О. М. «Перунові дуби». С. 57–58, рис. 1–3.

⁷ Забашта Р., Пошивайло О. «Священні» дуби. С. 36.

⁸ Забашта Р. В., Пошивайло О. М. «Перунові дуби». С. 58.

⁹ Комар О. В. Досвід використання радіокарбонного методу для датування ранньослов'янських пам'яток України (1970–1987 рр.). *Археологія і давня історія України*. 2019. Вип. 1 (30). С. 263, рис. 6: 2.

Пилково-споровий аналіз виявив, що дерево росло у змішаному широколистяному лісі чи гаю поблизу річки, оточеному луками. Археозоологічне вивчення щелепи виявило її належність до свійської свині-самки віком близько 2,5 року¹⁰. На жаль, де сьогодні зберігається ця знахідка, невідомо.

Дуб, що був виявлений 1909 р. і зберігався у Київському історичному музеї (нині – Національний музей історії України), майже не піддавали природничим дослідженням. Інформації про його місцезнаходження на сьогодні немає. Останні дослідження і публікація 1928 р. були проведені В. Козловською ще до Другої світової війни. Очевидно, знахідка, як особливо цінна, була відправлена в евакуацію, звідки, як і багато інших музейних предметів, її не повернули. Описані в статті В. Козловської дані стосовно дуба є фактично єдиною доступною інформацією, оскільки провести будь-які сучасні дослідження цього експоната наразі неможливо.

Тож єдиним доступним об'єктом для досліджень сьогодні є дуб 1975 р. Після виявлення його піддали тільки радіовуглецевому аналізу, виконаному, як і для дуба 1978–1979 рр., в радіовуглецевій лабораторії Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Встановлено дату для цього дуба – 1230 ± 50 років тому¹¹. О. В. Комар згадує, що з дерева мали відбирати зразки для дендрохронологічного аналізу, проте про результати йому невідомо. До того ж невідомо, звідки саме брали зразки для аналізу. Якщо припустити, що для радіокарбонного аналізу брали трісочки з вирізки, то датування може відображати час за кілька десятиліть перед імплантацією щелеп у дерево. Калібрована дата розширює можливий час здійснення ритуалу: повний діапазон становить 669–938 рр. або ж, із вірогідністю у 94,5 %, 669–894 рр.¹²

Вирізка з дуба, яка містить щелепи свині, зберігається в Музеї історії міста Києва¹³. На сьогодні в ній збереглося 8 щелеп, які були піддані археозоологічному аналізу. У перших публікаціях Г. Ю. Івакін, спираючись на письмові й археологічні свідчення, пов'язав ці щелепи з дикими кабанами, тваринами, які у міфології асоціюються з Перуном¹⁴. Однак археозоологічне дослідження, проведене в 2020 р. (з морфометрією та аналізом прорізування зубів), виявило інші дані.

У шести випадках визначено вікові категорії тварин: чотири належали дорослим особинам (*adultus*), по одній – молодій (*juvenis*) та напівдорослій (*subadultus*). Ще для двох випадків біологічний вік визначено під питанням, але за морфологічними ознаками з більшою імовірністю щелепи також належали дорослим особинам. Припускаючи, що всі тварини народилися у квітні–травні, за ступенем

¹⁰ Забашта Р. В., Пошивайло О. М. «Перунові дуби». С. 58–59; Забашта Р., Пошивайло О. «Священні» дуби. С. 36.

¹¹ Ивакин Г. Ю. Священный дуб Перуна. С. 135.

¹² Комар О. В. Досвід використання радіокарбонного методу. С. 963–964, рис. 6:1.

¹³ Фонди Музею історії міста Києва. А–3691.

¹⁴ Ивакин Г. Ю. Священный дуб языческих славян. С. 112–115.

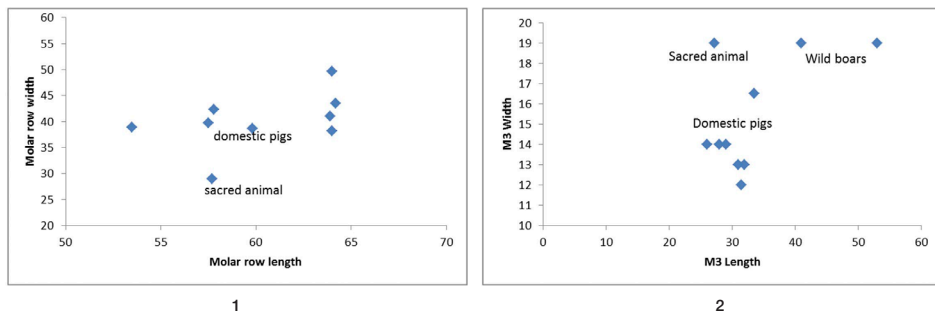

Рис. 2. Порівняння археозоологічних характеристик домашніх свиней, диких свиней та щелеп свиней у стовбурі дуба: 1 – за морфометричними показниками зубів, 2 – за морфометричними показниками щелеп

прорізування зубів у трьох випадках визначено приблизний місяць загибелі тварин: лютий, липень та грудень. Оскільки тварини були забиті не в один час, можна припустити, що час, коли щелепи вставляли в стовбур, теж був різний. Однак конфігурація розташування щелеп у вигляді правильного квадрата та час забою двох особин (зима) свідчать радше на користь того, що щелепи могли певний час збирати, а потім одночасно вмонтовувати у стовбур. За морфометричними показниками для трьох особин (усі дорослі) вдалося визначити стать – в усіх випадках це самиці.

Початково було встановлено подібність знайдених щелеп за промірами до щелеп свійських свиней. Це збіглося і з висновками Н. Г. Белан, зробленими для щелепи з дуба 1978–1979 рр.¹⁵ Однак моделювання результатів у порівнянні з морфометричними даними для свійських і диких особин, проведене в 2023 р., виявило зовсім неочікуваний результат. Матеріалом для порівняння були свині з горизонтів першої половини XI ст. на Спаському розкопі в Києві, кількісна і якісна вибірка яких була найбільш показовою для синхронних пам'яток¹⁶, а також порівняльна колекція Національного науково-природничого музею НАН України. За промірами зубів (M3, M2) щелепи з дубового стовбура показали відмінність і від свійських, і від диких свиней (рис. 2: 1). І за висотою щелепи вони також значно відрізнялися від свійських (рис. 2: 2). Пояснити це можна або належністю особинам-гібридам, що мають ознаки обох видів – і свійської, і дикої свині. Або ж зовсім іншою породою свійських свиней, дуже відмінною від особин, які порівнювали. Вирішити це питання можна буде лише генетичним та ізотопним аналізами, що дають можливість говорити не тільки про генетичні особливості тварин, а й про те, звідки вони походять і якою була їхня дієта.

Інше питання – хто залишив ці історичні реліквії. У дохристиянські часи

¹⁵ Белан Н. Г. Домашняя свинья. С. 64.

¹⁶ Хамайко Н. В., Кублий М. В., Горобец Л. В., Яниш Е. Ю. Не хлебом единым: мясо и рыба в рационе жителей Киевского Подола при Ярославе Мудром. *Stratum plus*. 2021. № 5. С. 239–258.

тваринам поклонялися як слов'яни, що жили в Середньому Подніпров'ї, так і скандинави, які прийшли сюди на початку Русі. Стародавні суспільства поклонялися дубам по всій Ойкумені. Старі великі дуби вражали своїми розмірами та поважним віком, і їх часто вважали священними. Греки вважали дуб деревом Зевса, римляни – Юпітера, германці – Донара/Тора, балти – Перкунаса, а слов'яни – Перуна. Радіовуглецеве датування двох дубів показало дещо інші результати: VII–X ст. для дуба 1975 р. та VIII–XI ст. для дуба 1978–1979 рр. Спільна частина калібрувальних діапазонів для двох однотипних ритуальних дубів (1975 р. та 1978–1979 р.) становить період 776–938 рр., що примусило О. В. Комара з посиланням на дендрохронологічну дату дуба з Количівки висловити припущення про більш пізню, ніж уявлялось раніше, дату знахідки – 1975 р., і, відповідно, зміщення часу побутування обряду вже у давньоруський період¹⁷.

Це становить значний діапазон для того, щоб визначити точніше культурну належність пам'ятки. Для додержавного періоду цей регіон був ареалом заселення слов'ян. Але в X ст. тут уже відомі тільки пам'ятки давньоруської матеріальної культури.

На сьогодні існують набагато точніші методи датування, ніж ті, що проводили майже 50 років тому. Вони передбачають не лише ^{14}C за методом АМС, а й набагато краще розроблені шкали для дендрохронології, в тому числі й за дубом, які зможуть надати відповіді на ці важливі питання.

¹⁷ Комар О. В. Досвід використання радіокарбонного методу. С. 264, рис. 6.

Natalia Khamaiko,

Junior Researcher,
Scientific Collections Sector
of the Archaeological Museum Department,
Institute of Archeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv;
Researcher,
Department of Human and Environment,
Leibniz Institute for the History and Culture
of Eastern Europe
Leipzig, Germany
khamajko@gmail.com

Oleksandr Pashkovskyi,

Deputy Director General for Research,
Kyiv History Museum
Kyiv
paszkowski.oles@gmail.com

Pavlo Goldin,

Dr., Associate Professor,
Leading Researcher,
Department of Evolutionary Morphology,
Schmalhausen Institute of Zoology
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv
pavelgoldin412@gmail.com

Mykhailo Kublii,

PhD,
Researcher,
Department of Bioarchaeology,
Institute of Archeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv
myhajlo.kubliij@gmail.com

Yevheniia Yanish,

PhD,
Researcher,
Department of Wildlife Monitoring and Protection,
Schmalhausen Institute of Zoology
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv
tinel@ukr.net

SCIENTIFIC RESEARCH OF THE SACRED "OAK OF THE SLAVS"

In the 20th century, three oak trees were discovered in the channel of the Desna River, at its mouth, and in the Dnipro River near the confluence of the Desna River. The trunks were implanted with pig jaws. This helped to make them seem sacred. At first, the jaws were attributed to wild boars. In mythology, these animals were associated with Perun, the god of thunder and lightning. Later, arguments were made to suggest that the jaws belonged to domesticated pigs. However, a modern zoological study (with morphometry and tooth eruption analysis) of the oak jaws discovered in 1975 showed that they belonged neither to domestic nor to wild pigs. Genetic analyses can answer these questions, and isotopic analyses can reveal the origin and diet of the animals. But who left these historic relics? In pre-Christian times, the animals were worshipped both by the Slavs who lived on the banks of the Desna River and by the Scandinavians who came to explore the area at the beginning of the Kyivan Rus'. Radiocarbon dating of the two oaks gave slightly different results: 7th–10th century and 8th–11th century, respectively. These analyses were conducted almost half a century ago, and today there are much more accurate methods that include not only 14C but also dendro-dating.

Keywords: sacred oak, pig's jaws, Slavs, Kyivan Rus', Perun.

Марина Сергєєва,
доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту археології Національної академії наук України
Київ;
науковий співробітник
Ляйбніц-Інституту історії та культури Східної Європи
Ляйпциг, Німеччина
mar.sergeyeva@gmail.com

ДО ПИТАННЯ ПРО ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ КІСТОК ІЗ ЗАГОСТРЕНИМ КІНЦЕМ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ КИЄВА І КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Дослідження присвячено одній із категорій знахідок, поширених на слов'яно-руських пам'ятках, а саме кістяним предметам із загостреним кінцем. Автор окремо зупиняється на поширених помилках, які призводять до некоректної інтерпретації знахідок: 1) зарахування до знарядь праці всіх кісток із природним загостренням, навіть тих, що не мають слідів оброблення чи використання; 2) поширене застосування терміна «проколки» для всіх без винятку кісток із загостреним функціональним кінцем, хоча вони можуть мати неоднакове функціональне призначення.

Серед виробів із загостреним кінцем автор виділяє такі, що 1) виготовлені з повним або частковим урахуванням форми вихідного матеріалу і 2) з навмисно наданою функціональною формою та з елементами художнього оформлення. У першій групі переважають знаряддя для оброблення дрібних деталей шкіряних або хутрових виробів. Представлені також знаряддя для плетіння грубих тканин або сіток. «Проколки» вкрай нечисленні. Друга група об'єднує голки, предмети у вигляді тонких кістяних стрижнів (знаряддя, шпильки або писала) і знаряддя з зооморфним завершенням.

Ключові слова: стародавній Київ, Київська земля, оброблення кістки, знаряддя праці.

Кістки з загостреним кінцем є однією з категорій знахідок, добре відомих серед матеріалів слов'яно-руських пам'яток. У дослідженнях українських авторів за ними закріпилася назва «проколки». Незважаючи на поширення металевих знарядь праці за часів Київської Русі, у деяких видах ремесла продовжували використовувати знаряддя праці з органічних матеріалів, зокрема з кістки. Такі знаряддя були поширені, серед іншого, у давньому Києві і поселеннях Київської землі¹.

У зв'язку з зазначеним різновидом кістяних артефактів, насамперед варто окремо зупинитися на двох поширених помилках, які призводять до їх некоректної інтерпретації.

1. Часто в публікаціях усі кістки з природним загостренням зараховують до знарядь праці, проте в разі, якщо немає слідів додаткових дій щодо такої кістки, твердження про її використання як знаряддя (або іншим чином) залишається непереконливим. Цілком можливо, що необроблені кістки могли належати до кухонних відходів або взагалі потрапити до комплексу випадково. На те, що кістку

¹ Огляд артефактів надано в: Сергєєва М. С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. Київ : КНТ, 2011. С. 73–75; Її ж. Косторізне та деревообробні ремесла на території Південної Русі : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.04 / Інститут археології НАН України. Київ, 2018. С. 66–68. Додаток В. 13–17. Там само посилання на роботи, де опубліковано матеріали.

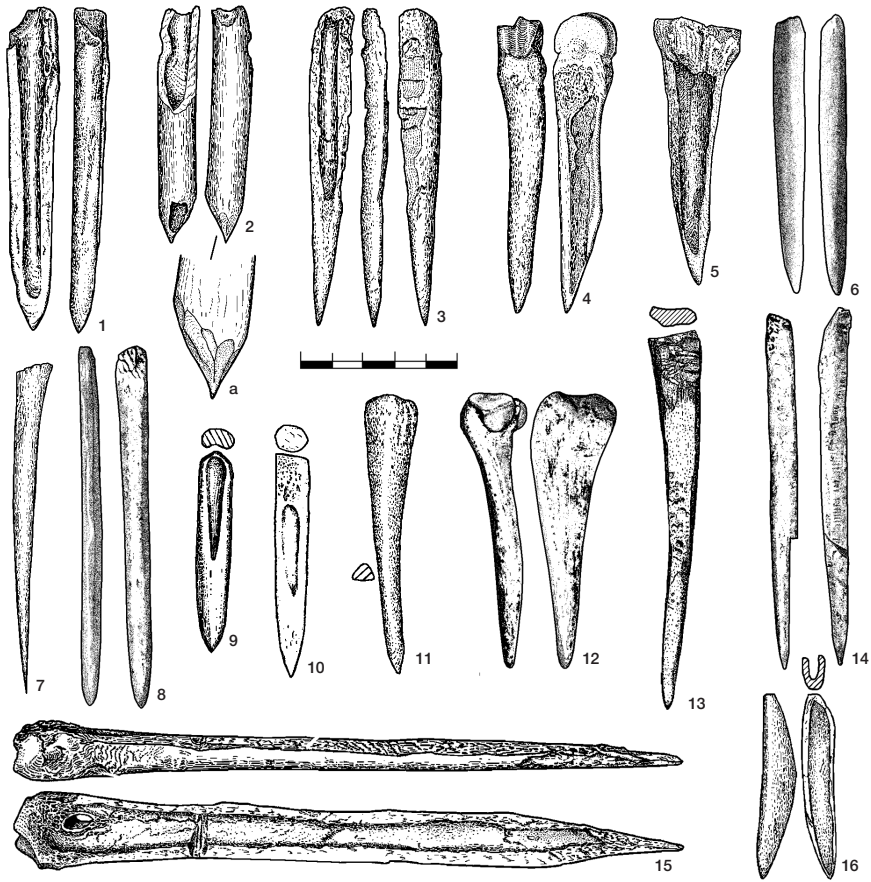

Рис. 1. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем, виготовлені з повним або частковим урахуванням форми вихідного матеріалу

з природним загостренням використовували, можуть указувати лише сліди якихось дій щодо неї. Насамперед це спрацьованість загостреного кінця (рис. 1: 11, 12). Кінцеві частини у більшості подібних виробів сильно залощені, що вказує на контакт із м'яким матеріалом – шкірою, хутром або тканиною. Також іноді має місце додаткове оброблення: загострення трохи підправлене різальним знаряддям, рідше є просвердлений отвір (функціональний або для підвішування).

Так само треба відрізняти знаряддя з променів плавців осетрових риб від аналогічних плавців – кухонних відходів: перші мають лощену поверхню – наслідок користування, а також іноді отвір із протилежного кінця (рис. 2: 2, 14).

2. Поширене застосування терміна «проколки» для всіх без винятку кісток із загостреним функціональним кінцем. Аналогічні назви часто трапляються також у деяких іншомовних виданнях – англ. «awls», польськ. «szydła» і т. п. Проте ці

знаряддя мають різноманітні форми, зокрема форму загострення. Отже, цілком слушним видається припускати їхні неоднакові функції.

Загалом серед виробів із загостреним кінцем можна виділити такі, що: 1) виготовлені з повним або частковим урахуванням форми вихідного матеріалу і 2) з навмісно наданою функціональною формою та з елементами художнього оформлення.

Вироби, виготовлені з повним або частковим урахуванням форми вихідного матеріалу

Вироби зазначеної категорії виготовлені з природно загострених кісток, переважно тваринних, рідше пташиних і рибацьких, або з тваринних кісток, загострених навмисно. Значно рідше для виготовлення таких знарядь використовували кінці гілок рогів оленя або козулі.

Різновиди загострених знарядь різні дослідники зазвичай трактують як знаряддя для плетіння, для підбивання утку до ниток основи, як кілки-фіксатори шкіри, яку вичиняли. Зауважимо, що для інтерпретації виробу, крім слідів на поверхні, важливим є врахування його пропорцій і зручного способу утримання в руці.

Переважають знаряддя дещо сплюсненої форми, які мають добре залощену з одного боку поверхню і лошіння в тому місці, де їх тримали в руці (ознака тривалого використання). Кінець іноді дещо притуплений (рис. 1: 1, 4–6, 8–12, 16). Характер лошіння і зручний спосіб утримання в руці дає змогу інтерпретувати їх як простіший варіант лощика для оброблення дрібних деталей шкіряних або хутрових виробів, гладилки для оброблення швів, країв шкіри, місць згину або важкодоступних місць. Знаряддя близької форми, також з кістки, добре відомі сучасним майстрам з виготовлення шкіряних виробів. Аналогічні сучасні знаряддя також використовують у палітурній справі.

Можна також виділити групу кістяних знарядь із загостренням для в'язання або плетіння грубих тканин або сіток. Зокрема, до цієї функціональної групи могли належати знаряддя, виготовлені з розколених уздовж кісток, достатньо тонкі й довгі (рис. 1: 7, 13, 14), деякі знаряддя з пташиних і рибацьких кісток (рис. 2: 2, 14–16) і знаряддя з грифельних кісток ніг лося.

Власне «проколки», або шила, серед наявних матеріалів вкрай нечисленні. Їх відрізняє гостро заточений кінець (рис. 1: 2), іноді з ознаками тривалого використання (лошіння). Невелика кількість виявлених проколок може пояснюватися тим, що кістка – порівняно неміцний і крихкий матеріал, не дуже придатний для таких функцій.

За тим самим принципом, що і вищеописані знаряддя, зроблено клиноподібний предмет із довгої кістки ноги великої свійської тварини, виявлений у Києві на вул. Фрунзе (тепер Кирилівська), 23–25 (дослідження М. Сагайдака і В. Івакіна

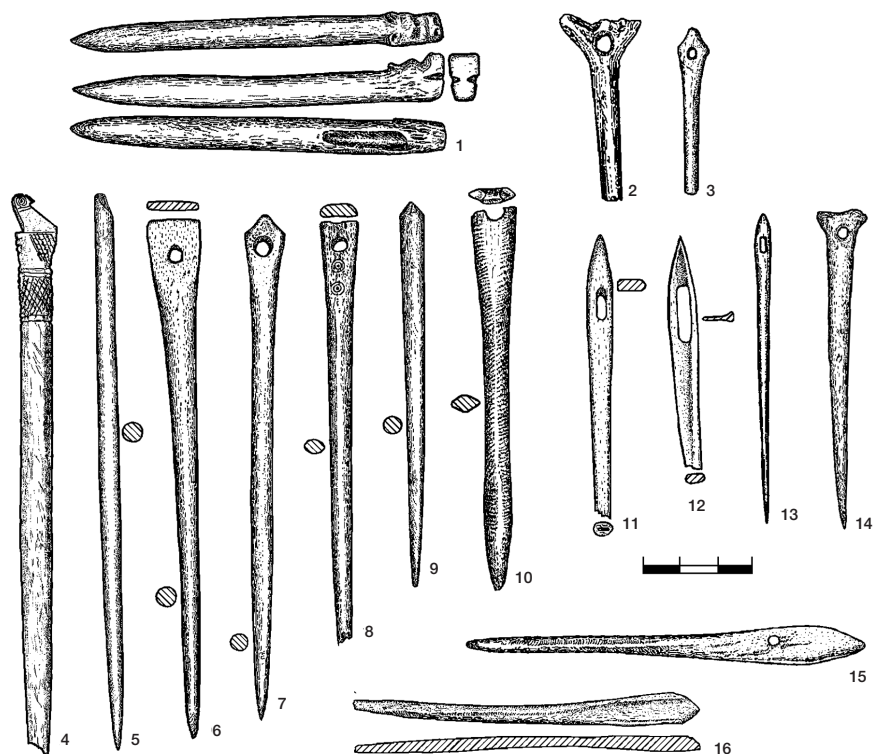

Рис. 2. Вироби з кістки та рогу з загостренням, різні

2008 р.). Виріб датують у межах XII ст. Поверхня кістки не оброблена, вістря не має слідів спрацьованості, тому його призначення встановити складно. Цілком можливо, що кілки такого типу могли використовувати як фіксатори шкіри під час її оброблення або кілки іншого призначення (рис. 1: 15).

Вироби з навмисно наданою функціональною формою та вироби з елементами художнього оформлення

Голки для шиття. Визначальною рисою голок є відшліфована поверхня по всій довжині. За формою ці голки ідентичні металевим аналогам (рис. 2: 11–13). У культурних шарах X–XII ст. їх знахідки поодинокі, що можна пояснити саме поширенням металевих голок. Свою роль також могла відіграти погана збереженість і складність виявлення дрібних виробів із кістки.

Предмети у вигляді тонких кістяних стрижнів складають окрему групу (рис. 2: 3–9). Вони прилягають до знарядь із загостреним кінцем, проте зазвичай зазнають більш ретельного оброблення поверхні, її доведення до

потрібної форми. Їх зазвичай шліфували до блиску, а іноді орнаментували. Різні дослідники трактують їх як знаряддя праці², і конкретніше – як знаряддя для плетіння сітей³, шпильки для скріплення деталей одягу⁴, писала⁵. Не можна виключати, що функції різних екземплярів були неоднаковими.

Окремий інтерес становить шпилька з вирізаним завершенням у вигляді фігурки птаха, яка походить із Києва, з ділянки за адресою вул. Спаська, 35 (дослідження М. Сагайдака і Н. Хамайко). Манера виконання орнітоморфного завершення має аналогії у візантійському світі, де подібні предмети побутують у широкому хронологічному діапазоні. Цілком можливим є імпордне походження київської шпильки (рис. 2: 4).

Знаряддя, завершене головою хижака, у перших публікаціях трактували як писало⁶, а пізніше В. Зоценко зарахував його до рогових гостроконечників скандинавського кола⁷. Втім, при тому, що голова звіра, дійсно, має близькі аналогії серед північноєвропейських старожитностей, виріб із Києва відрізняється за матеріалом виготовлення – це кістка, а не ріг. Морфологічно він ідентичний звичайним знаряддям (рис. 2: 1). Поверхня предмета відполірована до блиску, що може вказувати на її контакт із м'якими матеріалами і тривале використання. Проте виявлення цього виробу поза контекстом побутування не дає змоги робити остаточні висновки щодо його призначення.

Загалом примітивні знаряддя праці з кістки для робіт із м'якими матеріалами (шкіра, хутро, текстиль) побутували у давнину в багатьох народів. Загальновідомим фактом є їх поширення на ранньослов'янських пам'ятках. На давньоруських пам'ятках вони поширені у ранніх шарах. У Києві такі знаряддя частіше трапляються переважно у шарах X–XI ст. Наприклад, багато їх виявлено під час розкопок Десятинної церкви і на Подолі: на вул. Фрунзе (нині – Кирилівська), 23–25, Кирилівській, 37 та ін. Аналогічна тенденція простежена у Вишгороді⁸. У XII ст. значення кістяних знарядь зменшується, втім у XII–XIII ст. вони ще повністю не зникають і трапляються не тільки на сільських поселеннях вказаного часу, а й у містах. Зокрема, вони походять із Городського та Райковецького городищ.

² Kostrzewski J. Kultura prapolska. Poznan, 1949. Ryc. 143.

³ Ambrosiani K. Viking Age Combs, Comb Making and Comb Makers in the Light of Finds from Birka and Ribe. Stockholm, 1981. P. 136.

⁴ Смирнова Л. И. Проколки. Хронология и функциональное назначение. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*. Вып. 13. Новгород, 1999. С. 145.

⁵ Флерова В. Е. Резная кость юго-востока Европы IX–XII веков: искусство и ремесло (по материалам Саркела – Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа). Санкт-Петербург, 2001. С. 74.

⁶ Гупало К. Н. Обработка дерева, кости и камня. *Новое в археологии Киева* / ред. П. П. Толочко. Киев, 1981. Рис. 45: праворуч; Його ж. Подол в Древнем Киеве. Киев, 1982. Рис. на с. 104.

⁷ Зоценко В. М. Скандинавські старожитності Київського Подолу «дружинної доби». *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. Т. 1 / ред. О. П. Моця. Коростень, 2008. С. 133. Рис. 10.

⁸ Бібіков Д. В. Про господарську діяльність населення давньоруського Вишгорода. *Возв'язь – Зв'язь – Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть* / ред. О. П. Моця. Харків ; Київ, 2017. С. 164.

Тривале побутування знарядь із кістки, особливо їхніх примітивних різновидів, які кожен майстер міг виготовити власноруч на місці, свідчить про прагнення прискорення та здешевлення процесу виробництва, особливо за умов меншої доступності металевих знарядь.

Отже, можемо зазначити, що набір кістяних знарядь із загостренням, незважаючи на їхню уявну однорідність, був порівняно різноманітним, тому кожна знахідка такого знаряддя потребує окремого вивчення для виявлення її справжнього функціонального призначення.

Maryna Sergeeva,

Doctor of Historical Sciences,
Leading Researcher,

Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv;

Researcher,
Leibniz Institute of History and Culture of Eastern Europe (GWZO)
Leipzig

mar.sergeyeva@gmail.com

ON THE QUESTION OF THE FUNCTIONAL PURPOSE OF BONES WITH A POINTED TIP. BASED ON THE MATERIALS OF KYIV AND THE KYIV LAND

The article deals with one of the categories of finds common at Slavic and Rus' sites, namely bone objects with a pointed tip. The author focuses on common misconceptions that lead to their incorrect interpretation. 1) the classification of all bones with a natural point, even those without traces of processing or use, as tools. 2) the widespread use of the term "awls" for all bones with a pointed functional tip, without exception, despite the fact that they may have different functional purposes.

Among the objects with a pointed tip, the author distinguishes those that are 1) made with full or partial consideration of the shape of the source material and 2) with a deliberately given functional form and with elements of artistic design. In the first tools for processing small details of leather or fur products prevail. Tools for weaving coarse fabrics or nets are also presented. "Awls" are extremely few. The second group includes needles, objects in the form of thin bone rods (tools, pins or stilus) and tools with a zoomorphic heads.

Keywords: Old Kyiv, Kyiv Land, bone processing, tools.

Олена Журухіна,
кандидат історичних наук,
завідувач науково-дослідного відділу
Музею історії Десятинної церкви
Київ;
науковий співробітник
відділу «Людина та довкілля»
Ляйбніц-Інституту історії та культури Східної Європи
Ляйпциг, Німеччина
lenzhurukh@gmail.com

ВІЗАНТІЙСЬКІ ВИРОБИ ЗІ СКЛА (ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ КИЇВСЬКИХ ЗНАХІДОК)

Археологічні дослідження Києва надали важливий та інформативний матеріал для вивчення скла давньоруського часу. Серед знахідок, найбільшу частку яких становлять вироби місцевого виробництва, виділено групу речей, пов'язану із продукцією склоробних майстерень із території Візантійської імперії. Найраніше датовані знахідки нечисленні, унікальні й, імовірно, пов'язані із дарунками, дипломатичними місіями чи торговими угодами. Знайдено такі речі винятково в багатому інвентарі поховань кінця X – початку XI ст. З XI ст. спостерігається помітне збільшення імпорту посуду та прикрас, урізноманітнюється асортимент виробів, знахідки фіксуються в культурному шарі до XIII ст. включно.

Ключові слова: Візантія, Київ, скляні вироби, імпорт, Давня Русь.

За часів Середньовіччя Київ як адміністративно-політичний та культурно-економічний центр акумулював процеси, що сприяли розвитку внутрішніх та зовнішніх торгових відносин. Археологічні дослідження Києва надали матеріал для вивчення цих процесів, і знахідки зі скла в ньому відіграють важливу роль. Середньовічне скло Києва є доволі різноманітним і представлене широким асортиментом виробів. Серед них – посуд, прикраси, елементи оздоблення храмів, домівок, а також церковного начиння чи предметів дозвілля. Ці знахідки зафіксовано або в складі поховальних комплексів, або в культурному шарі чи заповненні об'єктів. Численними виявилися продукти місцевого виробництва, тоді як предмети, які можна вважати імпортом, – не досить поширені, але цікаві, інформативні й перспективні у подальшому вивченні. Зазвичай такі предмети до Києва потрапляли з різних країн у складі посольських дарунків, під час дипломатичних місій, торгових угод (або воєнних кампаній). Це був коштовний (іноді багато прикрашений) скляний посуд або прикраси, із характерним кольором скла, формою та декором. Такі предмети почали привертати увагу ентузіастів і дослідників ще з початку XIX ст. в основному під час розкопок курганів або як випадкова знахідка під час будівельних робіт. Більшість із них ставала частиною приватних колекцій шанувальників старовини та імператорських музейних зібрань. Ще з часів перших публікацій таких знахідок дослідників цікавила проблема їхнього походження. Одним із перших, хто займався цим питанням, був О. Уваров, який поділив намистини курганів Верхнього Поволжя за походженням на західні, східні

та візантійські¹. Наприкінці XIX ст. теорія про східне походження основної маси скляних знахідок була доволі поширеною (серед прибічників Богдан та Варвара Ханенки, Вікентій Хвойка та ін.). Із інтенсивністю археологічних досліджень і накопиченням матеріалу з другої половини XX ст. тема імпорту скляних виробів не оминала наукові праці. Передусім, це стосувалося пам'яток північно-східної та північно-західної Русі, де справді під час археологічних розкопок було виявлено імпорт, який дослідниками інтерпретувався як візантійський. Окремою спеціальною темою дослідження візантійські скляні вироби стали в працях радянських дослідників В. Даркевича², Ф. Гуревич, Р. Джанполадян, Р. Малевської³, Ю. Щапової⁴, а також інших спеціалістів, які ввели до наукового обігу предмети, описали їхню морфологію та технологію, займалися питаннями походження речей й зробили серію аналізів хімічного складу скла. Щодо знахідок на території України, то вони були предметом дослідження Ю. Щапової в контексті їхньої класифікації, виявлення морфологічних, технологічних особливостей, з'ясування хімічного складу скла, а також питання впливу візантійської склоробної школи на появу та розвиток давньоруського склоробного виробництва. В одній зі своїх останніх робіт «Византийское стекло: Очерки истории»⁵ дослідниця згадує дві київські майстерні (біля собору Святої Софії та на території Києво-Печерської лаври), діяльність яких вона пов'язує із значним впливом візантійського склоробства. Незважаючи на значну проведену роботу, дослідниця оперувала даними, накопиченими до 70-х рр. XX ст. Якраз у цей період розпочинається інтенсивне й ґрунтовне дослідження Києва, що сприяло веденню до наукового обігу нового матеріалу. Візантійський імпорт серед них, на противагу виробам місцевого склоробного виробництва, не становить значної кількості, однак він представлений новими й інформативними категоріями знахідок. Автори розкопок такі знахідки згадували у звітах чи публікували в окремих статтях⁶.

¹ Уваров А. С. Меряне и их быт по курганным раскопкам. *Труды Первого Археологического съезда в Москве: 1869* / (изданы под ред. гр. А. С. Уварова) : [в 2 т.] Москва : Синодальная тип., 1871. Т. II. С. 707–715.

² Даркевич В. П. Светское искусство Византии. Произведения художественного ремесла в Восточной Европе X–XIII века. Москва : Искусство, 1975.

³ Гуревич Ф. Д., Джанполадян Р. М., Малевская М. В. Восточное стекло в Древней Руси. Ленинград : Наука, 1968.

⁴ Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. Москва : Изд. Московского университета, 1972.

⁵ Щапова Ю. Л. Византийское стекло: Очерки истории. Москва : Изд. ЛКИ, 2010. С. 73–86.

⁶ Івакін Г. Ю. Нова знахідка візантійського скла у Києві. *Археологія*. 1991. № 2. С. 142–145; Архипова Є. І. Будівельні матеріали Десятинної церкви. *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. Київ : АртЕк, 1996. С. 55–58; Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А., Козюба В. К., Поляков С. Є., Чекановський А. А., Чміль Л. В. Науковий звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в місті Києві у 1998 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України* (далі – *НА ІА НАНУ*). 1998/92; Мовчан І. І., Гончар В. М., Ієвлев М. М., Козловський А. О. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції на вул. Великий Житомирській, 2 в м. Києві у 2002 р. *НА ІА НАНУ*. 2002/84.

Надалі матеріал (окремі предмети чи виробничі комплекси) було переглянуто, систематизовано та доповнено⁷.

Серед знахідок, виявлених на території Києва, найбільшу кількість становлять прикраси. З XI ст. набір намиста, який до цього часу складався зі зразків близькосхідного, єгипетського та сирійського виробництва, поступово замінюється візантійськими намистинами. Ще наприкінці X ст. збільшується кількість намистин візантійського виробництва: наприклад, зонні, призматичні багатогранні й т. зв. чотирнадцятигранні. У першій чверті XI ст. зростає вплив Візантії (внутрішня ситуація в імперії стабілізується, спостерігається розвиток та зростання ремісничої діяльності й активізуються грецькі купці)⁸; функціонує шлях із варяг у греки, яким і потрапляли намистини візантійського виробництва⁹. Основну масу екземплярів виявлено в поховальних комплексах, які пов'язують із тогочасною давньоруською елітою – середовищем військової аристократії, скандинавськими воїнами та торговцями, членами дипломатичних місій¹⁰. Їм притаманні певні морфологічні та хіміко-технологічні ознаки: індивідуальний спосіб виготовлення (зроблені шляхом накручування скляної маси), певна кольорова гама (в основному виготовлені з яскраво-синього, темного-синього чи синьо-фіолетового скла), хімічний склад виробів (обезбарвлення марганцем, використання кобальту як барвника, наявна іризація скла на поверхні).

З XI ст. трапляються браслети візантійського виробництва, хоча найбільше поширення вони отримують уже з XII ст. Традиція виготовлення скляних браслетів перейшла з римського часу у візантійський, але форма прикрас та декорування стали більш варіативними¹¹. Форми браслетів характерні для знахідок із синхронних пам'яток, що входили до складу Візантійської імперії, – круглі, гладкі, іноді виготовлені з кількох (двох-трьох) джгутів, дрібнокручені, гласко-опуклі, трикутні. Розміри вирізняються стандартністю відношення внутрішнього діаметра джгута до діаметра його перетину, а саме: 6–7 до 60–70 мм або 8–9 до 70–80 мм. Кольорова гама браслетів – це синій різного ступеня інтенсивності, світло-зелений, чорний. Серед знахідок трапляються браслети з розписом (емаллю чи золотом) – це геометричний (плями та лінії, фігури), рослинний (пагони) чи орніто-морфний орнаменти.

⁷ Журухіна О. Візантійське скло з розкопок Старокиївської гори. *Opus Mixtum*. №3. Київ, 2015. С. 219–229; Її ж. Намисто Середнього Подніпров'я X–XIII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 / Інститут археології НАН України. Київ, 2021; Хамайко Н., Журухіна О., Чміль Л., Гунь М., Нестеровський В. Археологічний контекст давньоруських склоробних комплексів Києво-Печерської лаври. *Opus Mixtum*. №9. Київ, 2021. С. 121–155.

⁸ Даркевич В. П. Светское искусство Византии. С. 293, 295.

⁹ Тодорова А. О путях попадания «восточных» стеклянных бус на территорию Древнерусского государства. *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–IX ст.* : матеріали Міжнародного польового семінару (Чернігів–Шестовиця, 17–20 липня 2003 р.). Чернігів, 2003. С. 156.

¹⁰ Михайлов К. А. Киевский языческий некрополь и церковь Богородица Десятинная. *Российская археология*. 2004. № 1. С. 36–37.

¹¹ Everyday life in Byzantium / D. Papanikola-Bakirtzi (ed.). Athens, 2002. P. 418.

Також зафіксовано скляні вставки у персні або вставки як інкрустація скринь чи одягу. Останні могли нашивати на одяг. Вони являють собою фрагменти тонкостінних скляних посудин або віконних дисків із кольорового скла.

Унікальною є знахідка в одному з жіночих поховань другої половини X ст. із багатим інвентарем, де серед іншого був уламок посудини з тонкого прозорого скла. Зовнішній бік стінки посудини декоровано рельєфним медальйоном¹². Київська знахідка – фрагмент блюда чи, найімовірніше, лампи. Цей предмет міг наслідувати форму та функціональне призначення речей із різьбленого скла, що вважались предметами розкоші й надходили з візантійського двору як дарунки. На користь цієї думки свідчить той факт, що знайдено тільки уламок посудини, тобто річ не втрачала своєї цінності й як частина.

З XI–XII ст. в культурних шарах і житлових об'єктах усе більше трапляються фрагменти посудин, виготовлення яких пов'язано із функціонуванням майстерень на території Візантійської імперії. Це тонкостінні прозорі чаші та флакони, зроблені зі скла гарної якості, забарвленого в синій колір за допомогою кобальту. Для посуду характерна поліхромія: розпис емаллю виконувався червоними, рожевими, жовтими, блакитними й білими фарбами. Це були геометричні (смуги, кола) та рослинні (квіти, листя, стеблини) орнаменти.

Певні категорії знахідок – це безпосередній вплив Візантії, коли внутрішній простір стін та стовпів храмів прикрашали мозаїками (більшу частину становили золотоскляні мозаїчні кубики для створення тла), а віконні шибки були засклені (дисками з тонкого прозорого скла діаметром 11–22 см).

Знахідки скляних виробів, які можна пов'язати з імпортом з території Візантійської імперії, фіксуються в культурних шарах та об'єктах із кінця X ст. й до XIII ст. Наприкінці X – на початку XI ст. знахідки поодинокі (намистини, вставки в персні як імітація коштовного каміння) та унікальні (фрагменти посудного скла чи скляні вставки для оздоблення одягу чи інкрустації скринь). З XI ст. кількість та асортимент скляних предметів збільшується: спостерігається варіативність форм намистин, з'являються браслети, персні, вставки у персні чи для оздоблення церковного начиння, а також посуд. Їх об'єднують певні морфологічні (форма, розмір, колір), технологічні ознаки (гарно проварене скло, здебільшого без зайвих домішок; індивідуальний спосіб виготовлення; спосіб декорування), хімічний склад (скло натрієво-кальцієве або свинцеве; наявність іризації поверхні для виробів із натрієво-кальцієвого скла). Комплексне подальше дослідження скла з ознаками візантійського виробництва, увага до дослідження майстерень, що виникали у зв'язку із будівництвом церков і храмів для оздоблення інтер'єру – все це може допомогти у вирішенні питання впливу візантійських склоробних традицій на появу та розвиток місцевого ремесла, розвитку та напрямів торгівлі, дипломатичних зв'язків тощо.

¹² Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А., Козюба В. К., Поляков С. Є., Чекановський А. А., Чміль Л. В. Науковий звіт. С. 67, рис. 5, 35.

Olena Zhurukhina,

Candidate of Historical Sciences,
Head of scientific research department,
Museum of Desiatynna church history

Kyiv;

Researcher,

"Humans and Environment" Department,

Leibniz Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa (GWZO)

Leipzig, Germany

lenzhurukh@gmail.com

BYZANTINE GLASSWARE (ON THE QUESTION OF ATTRIBUTION OF KYIV FINDS)

Archaeological research in Kyiv has provided important and informative material for the study of glass from the period of medieval Rus'. Most of the finds are local products, but others are related to the workshops from the territory of Byzantine Empire.

The earliest items are few and unique, and were probably gifts from diplomatic missions or trade agreements. The following items were found exclusively in the rich burials of the late 10th – early 11th centuries. Since the 11th century there has been a marked increase in imported glassware. The range of products has diversified. Finds are recorded in the cultural layers including 13th century.

Keywords: Byzantine, Kyiv, glassware, imported goods, Early Rus'.

ПОЛИВ'ЯНИЙ ПОСУД КИЇВСЬКИХ ОКОЛИЦЬ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕННЯ ХОДОСІВКА- РОСЛАВСЬКЕ 2016 р.)

Серед матеріалів Сектору наукових фондів Інституту археології НАН України зберігається унікальна колекція кераміки давньоруської та монголо-литовської доби із поселення Ходосівка-Рославське, розташованого в південно-західних передмістях Києва. Винятковість зібрання полягає в наявності значної кількості полив'яного посуду, що демонструє багатий асортимент столової кераміки вказаного періоду. В публікації проаналізовано матеріали, виявлені під час досліджень 2016 р., які не було введено до наукового обігу. Особливу увагу приділено хронологічним особливостям досліджуваного комплексу.

Ключові слова: Русь, столичні передмістя, селище, посуд, полив'яна кераміка, Ходосівка-Рославське.

Дослідники неодноразово звертали увагу на соціально-економічний феномен селищ як складника столичних передмість. Низку праць, присвячених цій тематиці, підсумовано та проаналізовано в публікаціях І. Готуна¹, де науковець доходить висновків, що неукріплені селища входили в економічну систему міста та були його невід'ємною складовою². Поселення Ходосівка-Рославське репрезентує одне з таких селищ, матеріальна культура якого вказує на тісну взаємодію з Києвом.

Керамічний комплекс досліджуваної пам'ятки досить нетиповий. Він поєднує матеріали давньоруської та монголо-литовської доби, що демонструє безперервний розвиток поселення в досить складний історичний період³. Ще одна особливість полягає в наявності значної кількості полив'яного посуду, мова про який буде далі.

Полив'яна кераміка на сьогодні залишається маловивченою, хоча вона трапляється як у культурних нашаруваннях Києва та сільських пам'яток його округи,

¹ Дякую керівнику Північної постійнодіючої експедиції Інституту археології НАН України к. і. н. Ігореві Готуну, очільнику археологічних досліджень селища Ходосівка-Рославське, за можливість опублікувати матеріали, отримані під час розкопок поселення.

² Готун І., Казимір О., Гунь М. Міський простір за периметром міських укріплень (селище Лісники-Безодня на околиці столиці). *Київ і кияни* : матеріали щорічної науково-практичної конференції. Київ, 2022. Вип. 14. С. 157–174; Готун І. А., Казимір О. М. Середньовічні селища київських передмість за результатами робіт останніх сезонів. *Археологія і давня історія України* (далі – АДІУ). 2019. Вип. 1 (30). С. 140–171.

³ Готун І., Гунь М., Сухонос А. Південні київські передмістя в епоху Синьоводської битви (на прикладі селища Ходосівка-Рославське). *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 2014. Вип. 20: Синьоводська битва 1362 року в контексті середньовічної історії Східної Європи. С. 121–135.

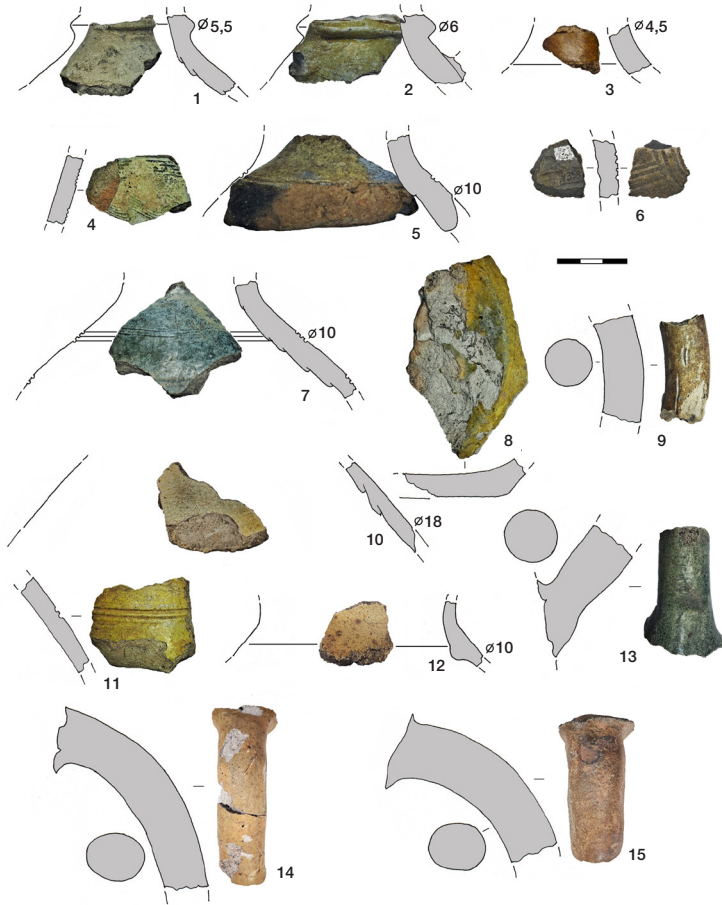

Рис. 1. Уламки полив'яних глеків із поселення Ходосівка-Рославське

так і на багатьох давньоруських городищах. Цій категорії знахідок із території сучасної України присвячено праці Т. І. Макарової⁴, опубліковані більш ніж пів століття тому, та окремі згадки у статтях, що стосуються кераміки.

Асортимент столового посуду з пам'ятки досить широкий, його було детально розглянуто в публікації, присвяченій п'ятиріччю досліджень поселення⁵, тому звернемося безпосередньо до нововиявлених зразків.

Значну їх кількість представлено уламками глеків. Ці посудини для напоїв мали досить специфічну форму: підсферичний корпус переходив у вузьку циліндричну

⁴ Макарова Т. И. Поливная керамика в Древней Руси. Москва, 1972. 125 с.; Ї ж. О происхождении поливной посуды на Руси. *Советская археология*. 1963. Вып. 2. С. 246–250; Ї ж. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси. *Свод археологических источников*. Москва, 1967. Вып. Е1–38. 128 с.

⁵ Гунь М. О. Керамічний комплекс поселення Ходосівка-Рославське. *АДІУ*. 2013. Вип. 11. С. 31–46.

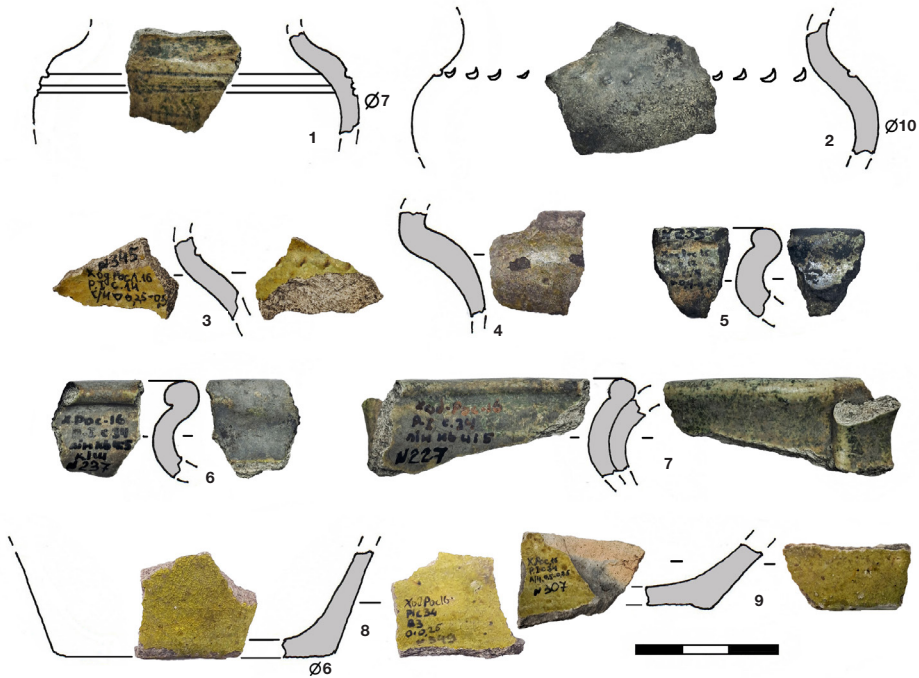

Рис. 2. Фрагменти столового посуду, вкритого двобічною поливою

шийку, зазвичай декоровану валиком, що завершувалася лійкоподібною горловиною. Глеки мали масивну високу підокруглу в перетині ручку. Плічка та верхня частина корпусу декорувалися поясами врізних ліній, хвиль, гребінок, а орнамент був значно багатший, ніж на кухонному посуді. З колекції 2016 р. маємо троє плічок із переходом у шийку, у двох випадках прикрашену валиком (рис. 1: 1, 2, 5). Глеки вкриті коричнево-зеленою патинованою поливою. Ще кілька фрагментів подібних посудин мають поливу коричневого (рис. 1: 3), жовто-зеленого (рис. 1: 8, 10, 11), зеленого (рис. 1: 4), зелено-синього (рис. 1: 7) кольорів. Чотири масивні ручки мають жовті, жовто-коричневі, зелені відтінки. Частина фрагментів значно патинована, або ж полива пошкоджена впливом високої температури.

Один із глеків має досить нестандартну широку циліндричну горловину діаметром 10 см. За формою він подібний до ринок, посудин для зберігання і транспортування молока. Поверхня всіяна дрібними краплинами коричневої поливи.

Незначною є група мініатюрних горщиків, укритих двобічною коричнево-зеленою та жовто-зеленою поливою (рис. 2: 1–9). Вінця валикоподібні, підокруглої форми. Плічка декоровано лініями, хвилею та рядом дрібних насічок, їх діаметри коливаються в межах 7–10 см. Такі горщики могли виконувати роль кухликів або кубків.

Виділяється серія дрібних столових посудин нетипової форми. Це слабопрофільовані вінця без закраїн, майже вертикальні чи відігнуті назовні, переважно з низькими шийками (рис. 3: 1, 2, 4–6, 10), хоча трапляються і з високими (рис. 3: 3). В одному випадку горщик має валикоподібні вінця із вираженою зовнішньою «дзьобоподібною» закраїною (рис. 3: 7). Плічка ще двох посудин прикрашено валиками (рис. 3: 8, 9), що не притаманно посуду Середнього Подніпров'я. Такий декор був поширений на західних землях Русі. Всі речі вкрито двобічною жовто-коричневою або зелено-коричневою поливою. Датування такого посуду неможливе без супровідного матеріалу, адже столова кераміка не має розробленої типології та й взагалі трапляється значно рідше, ніж кухонна.

Привертає увагу знахідка фрагментів двох площок (рис. 3: 15, 16) із бризками жовто-коричневої поливи зсередини та уламок нижньої частини амфорки київського типу (рис. 3: 12) з бризками зелено-коричневої поливи на зовнішній поверхні. Аналогічні посудини поширені на давньоруських пам'ятках, але знахідки зі слідами поливи виняткові.

Доповнюють колекцію фрагменти корчаг. Це масивні вінця з валиком, вкриті двобічною значно патинованою жовто-коричневою поливою (рис. 3: 11), стінки з бризками й патьоками поливи аналогічного кольору (рис. 3: 13, 14).

До колекції включено кухонний посуд з одно- та двобічною поливою, а також фрагменти з бризками та патьоками, що утворилися при одночасному випалі полив'яної та неполив'яної кераміки. Такі виробничі сліди трапляються з обох боків багатьох денець, стінок, вінець. Найбільш інформативними є верхні частини посуду та вінця, адже саме вони дають змогу сформувати уявлення про хронологію населеного пункту. Варто зазначити, що поселення Ходосівка-Рославське багатощарове, але нестратифіковане, тому датування матеріалу за горизонтами неможливе. Для визначення хронології пункту використано типологічний метод, а посуд умовно розподілено на дві основні групи за способом моделювання вінець.

Першу групу утворюють валикоподібні профілі типу 1а за О. Оногдою⁶. Вінця невеликі, із загнутою досередини гончарною масою (рис. 1). У деяких випадках помітно формування зовнішньої закраїни (рис. 1: 1, 4, 5, 7), що приведе до формування грибоподібних профілів у XIII ст. Дослідниця датує такі вінця другою половиною XIII – першою половиною XIV ст. У П. Толочка⁷ аналогічні профілі побутують у XII–XIII ст. В.Петрашенко⁸ будує хронологічну шкалу для валикоподібних профілів від кінця XI до початку XIV ст., М. Кучера⁹ також подає широке датування – кінець XI – перша половина XIII ст. Як бачимо, класичні типологічні схеми

⁶ Оногда О. В. Кераміка Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII – середини XV ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 / Інститут археології НАН України. Київ, 2012. 336 с.

⁷ Толочко П. П. Древний Киев. Киев, 1983. С. 163.

⁸ Петрашенко В. А. Древнерусское село. По материалам поселений у с. Григоровка. Киев, 2005. С. 57–64.

⁹ Томашевський А. П., Борисов А. В. Динаміка розвитку давньоруської та середньовічної кераміки України в дослідженнях М. П. Кучери. АДУ. 2022. Вип. 3 (44). С. 39–59.

Рис. 3. Мініатюрні полив'яні горщики (1–10), уламки корчаг (11, 13, 14), амфорка «київського типу» (12) та площки (15, 16) з бризками поливи на поверхні

дещо відрізняються одна від одної, що пов'язано зі специфікою досліджуваних комплексів. Значно легше датувати закриті об'єкти, виробничі осередки, чітко стратифіковані пам'ятки, але коли мова йде про загальний масив кераміки, дослідники мають опиратися на сукупність морфологічних особливостей матеріалу.

У випадку поселення Ходосівка-Рославське кухонний посуд із бризками поливи досить товстостінний, важкий, дещо грубий, зі значними домішками піску в тісті та простим орнаментом з однієї чи кількох врізних ліній. Шийки горщиків найчастіше низькі, плічка опуклобока, іноді колінчасті. Такий посуд відрізняється від раннього варіанта горщиків із валикоподібними вінцями: тонкостінних, із мініатюрним валиком на високій стрункій шийці. Тому для горщиків цього типу раціонально послуговуватися широким датуванням – XII–XIII ст.

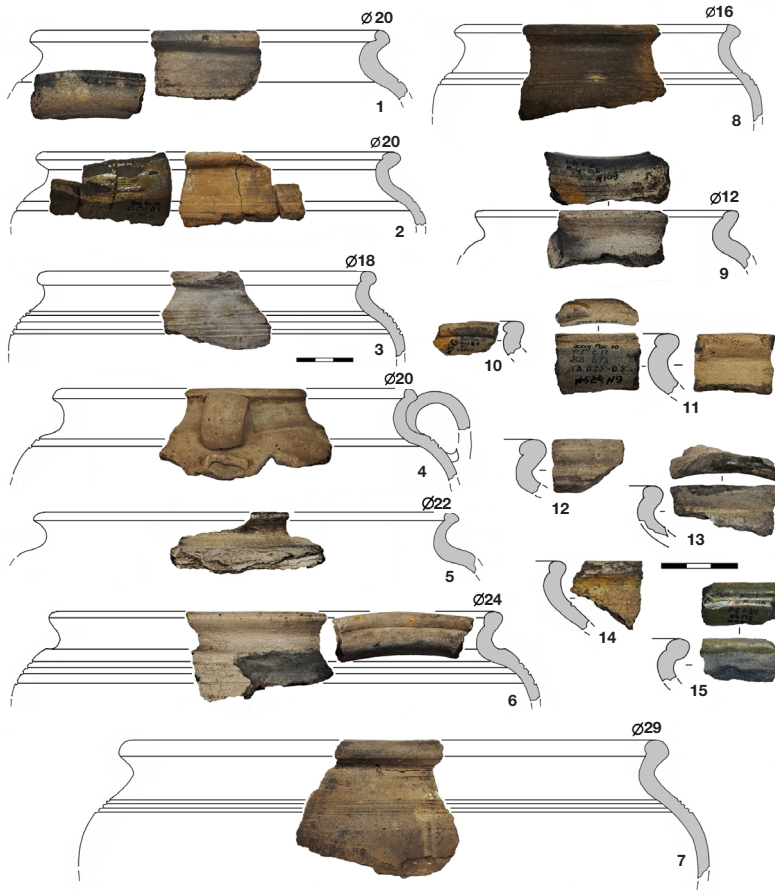

Рис. 4. Кухонні горщики XII–XIII ст. з бризками поливи на поверхні

Друга група кухонних горщиків належить до типу 3б за О. Оногдою¹⁰ (XIV – поч. XV ст.). Показово, що в типології М. Кучери¹¹, що сягає першої половини XIII ст., аналогічних форм немає, як і в П. Толочка¹². У В. Петрашенка¹³ профілі з ознаками грибоподібності належать до XIII–XIV ст. Варто зауважити, що горщики XIV–XV ст. мають низку особливостей, зокрема масивні вінця на низькій шийці, сформовані специфічним обточуванням або ж напливом гончарної маси. На поселенні Ходосівка-Рославське такі горщики не зафіксовано, тому верхню межу існування пункту варто розглядати в межах початку XIV ст., коли вже були розвинені грибоподібні вінця, але ще не виникли масивні валикоподібні.

¹⁰ Оногда О. В. Кераміка Середньої Наддніпрянщини. С. 123–131.

¹¹ Томашевський А. П., Борисов А. В. Динаміка розвитку. С. 39–59.

¹² Толочко П. П. Древний Киев. С. 163.

¹³ Петрашенко В. А. Древнерусское село. С. 57–64.

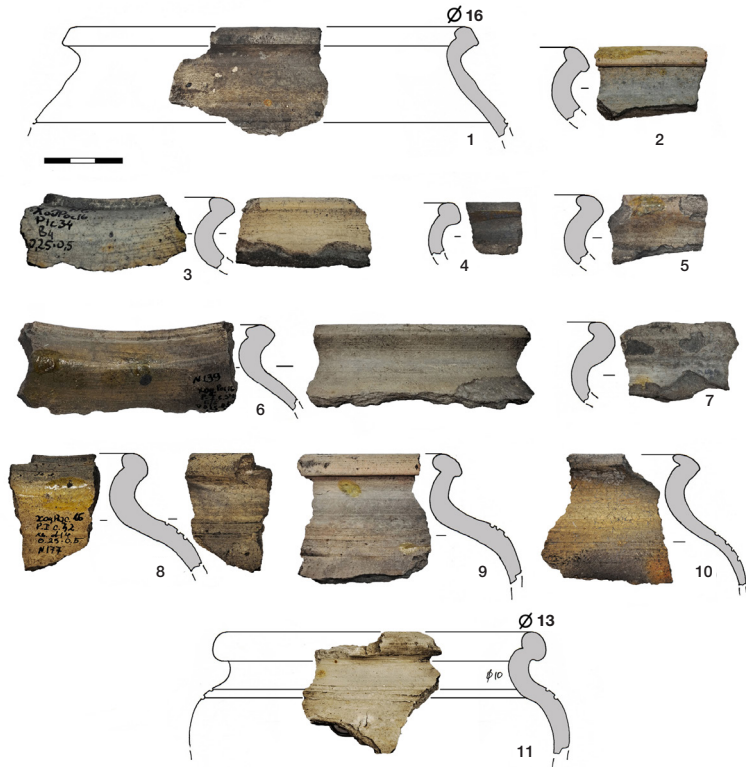

Рис. 5. Кухонні горщики XIII–XIV ст. з бризками поливи на поверхні

Якщо звичайний кухонний посуд XII – початку XIV ст. має бризки, смуги та плями різнобарвної поливи на поверхні, це вказує, що він випалювався разом із полив'яним. З огляду на значну кількість уламків із такими слідами, а також фрагментів з одно- та двобічною поливою, можна припускати наявність невідомого гончарного осередку, що займався полив'яним виробництвом. Безпосередніх слідів теплотехнічних споруд у межах поселення не фіксувалося, але є ймовірність їх розміщення поза межами населеного пункту. Цілком можливо є закупівля вишуканого посуду в Києві, але в цьому випадку це означало б, що в південно-західній частині міста розташовувався потужний виробничий осередок, що пережив навалу Батия або ж швидко відновив свої потужності опісля, адже кухонний посуд демонструє безперервність виготовлення полив'яної кераміки до початку XIV ст. Характерною є й однотипність тіста та полив'яної маси, що вказує на виготовлення речей однією майстернею.

Відкриття унікального осередку стало б значним кроком в археології монголо-литовської доби, але на сьогодні його існування лише гіпотетичне, а пошуки ускладнено через масову забудову навколишніх територій із супутньою руйнацією археологічних пам'яток.

Maryana Hun',

Leading Researcher,
Kyiv Ancient and Medieval Department
Kyiv History Museum
Kyiv
gmaryana195@gmail.com

GLAZED TABLEWARE OF THE KYIV SUBURBS (BASED ON THE MATERIALS OF KHODOSIVKA-ROSLAVSKE SETTELEMENT RESEARCH IN 2016)

Among the materials of the Department of Scientific Funds of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine stands out a unique collection of ceramics of the Old Rus' and Mongol-Lithuanian era from the settlement of Khodosivka-Roslavske, located in the southwestern suburbs of Kyiv. The exceptionality of the collection consists in the presence of a significant number of glazed tableware, which demonstrates a rich assortment of table ceramics of the specified period. In the publication we analyze the materials discovered during 2016, which were not included into scientific circulation. Special attention is paid to the chronological features of the studied complex.

Keywords: Rus', metropolitan suburbs, settlement, tableware, glazed ceramics, Khodosivka-Roslavske.

Аліна Сушко,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Музею історії міста Києва;
науковий співробітник
Інституту археології НАН України
Київ
alina_sushko@ukr.net

КОЛЕКЦІЯ СКЛЯНОГО ТАРНОГО ПОСУДУ XVIII – СЕРЕДИНИ XX СТ. З ФОНДІВ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

Присвячено колекції скляного тарного посуду XVIII – середини XX ст., яку було сформовано в процесі рятівних археологічних досліджень на території міста Києва протягом кількох десятиліть. Під час опрацювання матеріалу означено основні галузі, в яких застосовується скляна тара: фармацевтична галузь, парфумерна справа, для розливу та збереження рідин різного призначення. Визначено належність окремих виробів до конкретних виробників. Простежено технологічний розвиток виготовлення цієї категорії матеріалу, від гутних мануфактур до заводського виробництва. Виявлено еволюцію смакових вподобань киян у підборі засобів догляду та напоїв.

Ключові слова: скло, тара, пляшка.

У 2021 р. Архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАН України до фондів Музею історії міста Києва було передано колекцію тарного скляного посуду, фундатором якої є київський археолог, кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного сектору археології Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» С. П. Тараненко. Початок формування збірки припадає на початок 2000-х рр., що збігається зі збільшенням об'ємів будівельних робіт на території міста, під час яких в обов'язковому порядку проводяться охоронні археологічні роботи. На жаль, як показує досвід, ці рятівні роботи відбуваються в умовах стислих часових меж, оскільки замовники зацікавлені в найшвидшому переході на етап безпосереднього будівництва та не переймаються якістю археологічних досліджень. Тому певний час археологи для максимального охоплення обсягу робіт не брали до уваги матеріали з шарів будівельного сміття та перекопів, так званих мішаних шарів, коли внаслідок життєдіяльності людей більш ранні матеріали стають ближчими до поверхні, ніж пізні. Значну кількість серед таких матеріалів становить скляна тара. На це звернув увагу Сергій Пантелійович і за кілька десятиліть сформував достойну колекцію цієї категорії матеріалу, передавши її на зберігання до фондів нашого музею.

Колекція тарного скляного посуду налічує 562 одиниці, з яких левову частку становлять ємкості, що використовувалися у фармацевтичній галузі (292 одиниці). Ця категорія вражає не тільки своєю кількістю, а й різноманітністю форм і об'ємів. Специфіка аптечної діяльності передбачала наявність у кожній аптеці цілого арсеналу посуду для виготовлення, зберігання та видачі ліків. Залежно від

застосування аптечний посуд можна було поділити на дисплейний (демонстраційний), лабораторний і тару.

Товарні види аптечної тари представлені різними за формою, масою та місткістю банками, флаконами й пляшками. Її підбирали заздалегідь, з урахуванням об'єму виготовлюваних рідких лікарських форм і властивостей їх компонентів. *Банки* переважно з циліндричним корпусом, у меншій кількості – з конічним, горловиною, діаметр якої дорівнює діаметру корпусу або дещо менший від нього, з плоским дном. Використовували їх для мазей, рецептурних препаратів, спринцювань та сильнодіючих дезінфікуючих засобів¹. На окрему увагу заслуговують *штангласи* – товстостінні скляні посудини з циліндричною горловиною і скляною пробкою, які призначені для розміщення та нетривалого зберігання лікарських субстанцій і лікарської рослинної сировини. Мають велике різноманіття типорозмірного номіналу місткістю від 10 до 5000 мл. Могли використовувалися і як дисплейний посуд. *Флакони* з плоским або увігнутим дном, із циліндричним, часто опуклободним корпусом, що різко переходить до горловини, діаметр вінця якої значно менший за діаметр описаного кола корпусу і передбачає закупорювання кришкою, корком. Використовувалися для різного роду сиропів. *Пляшки* мають циліндричний корпус, який переходить у вузьку, інколи довгу та конічну за формою, горловину, плоске або увігнуте дно. На деяких пляшках трапляються мірні шкали в мілілітрах. Використовувалися для рідких лікарських засобів.

В Україні виробництво аптечної тари відоме з XVII ст.², а широкого використання набуває з початку XIX ст., що підтверджує, зокрема, аналіз опрацьованої колекції. Варто зауважити, що один виріб датується кінцем XVIII ст., ще один – початком XIX ст., 67 одиниць – кінцем XIX ст., а решта належить до початку XX ст.

Потрібно зазначити, що більш ранні зразки скляної аптечної тари виготовлені з прозорого скла і лише з часом з'являються вироби зеленого, блакитного та коричневого забарвлення. І лише з 1827 р. посуд із кольорового скла набув чіткого функціонального значення. Львівський аптекар Теодор Торосевич довів, що жовте, рубінове та коричневе скло оберігає чутливі до світла препарати від хімічного розпаду, а блакитне і зелене, навпаки, прискорює їх руйнування³.

Приділяли увагу кияни не тільки здоров'ю, а й своїй зовнішності, що доводить наявність у колекції близько 40 флаконів для парфумів. Більшість із них місцевого виробництва, датовані кінцем XIX – серединою XX ст. Це «Квітова вода» різних ароматів («Травнева конвалія», «Бузок», «Іланг-Іланг») авторства Альфонса Ралле. Ці парфуми виготовлялися з високоякісної сировини, однак були за доступними цінами. Покупця заворожувало вишукане пакування товару. Флакони

¹ Тараненко С. П. Стеклоянная тара как зеркало быта киевоподольского мещанина XVIII – начала XX веков. *Уваровские чтения. VII. Семья в традиционной культуре и современном мире* : материалы всероссийской научной конференции. Муром, 29 апреля – 1 мая 2008 г. Муром, 2011. С. 142–143.

² Там само. С. 143.

³ Аптека-музей у Львові. URL: https://lvivpharmacy.org.ua/raznoobrazie_jekspozitov_ua.html (дата звернення: 26.09.2023).

для парфумів були стандартної висоти (17,0–18,5 см) і при цьому мали різноманітну конфігурацію. Назва виробника відштампована на бічній стінці або на денці флакона⁴.

На початок XX ст. лідерство у парфумерній справі переходить до Генріха Брокара. Створений ним аромат «Квітковий» став першим масовим одеколоном, а «Улюблений букет імператриці» зі зміненою назвою на «Червона Москва» випускали ще донедавна. Флакони під парфуми товариства «Брокер і Ко» лаконічні, різні за формою, в переважній більшості із зображенням медалей та гербів компанії⁵.

На окрему увагу заслуговує флакон із написом L. Le Grand Parfumeur Paris. Аромат «VIOLETTES DU CZAR POUR LE MON CHOIR» був запущено у 1896 р. для консолідації франко-російського союзу і на честь закладання наріжного каменю мосту Олександра III. Його можна придбати і сьогодні. Флакон, оформлений у вікторіанському стилі, мав скляну пробку, увінчану короною. На протилежному від рельєфного напису боці містилася квітчаста етикетка⁶.

Значну кількість становлять флакони для парфумів, датовані другою половиною XX ст. Вони, звичайно, були продуктом масового виробництва, проте теж виготовлялися з художнім підходом. Зокрема, аромат «Червоний мак» виробництва заводу «Новая заря» має полірований флакон зі штампованими квітами, рельєф яких деталізовано та матовано за допомогою технології травлення.

Скляна тара для розливу алкогольних та слабоалкогольних напоїв є незмінною вже не одне століття. У Києві пивоваріння мало доволі значний розвиток в історичний період часу. Наприкінці XIX ст. київське пиво споживали вже не тільки в Києві, а й за його межами. На 1913 р. у місті працювало 8 пивоварних заводів. Майже всі великі заводи прагнули випускати пиво у фірмових пляшках із рельєфним гравіруванням: писали прізвища та ініціали власника, назву та місцезнаходження заводу, а також перелічували нагороди. Найчастіше такі пляшки коштували дорожче за саме пиво, і дозволити їх собі міг далеко не кожен виробник. У колекції зберігається 18 пивних пляшок, чотири з них датовано 1860–1869 рр., інші – початком XX ст. Виготовлені з темного кольорового скла, циліндричної, деякі конічної форми з високим тонким горлом. Представлені марки: «Товариство Київського пивоварного заводу», «Південно-Російське акціонерне товариство», «Завод імені М. Ріхтера» та «Завод імені К. Шульца».

У XVI–XVII ст. виноградні вина в Києві вживали переважно заможні верстви населення (купці та міська знать), використовували в церковних цілях. У XVIII ст. київські вина виготовляли з винограду, який вирощували на схилах біля Аскольдової

⁴ Groom N. The New Perfume Handbook. Chapman and Hall. London, 1997. Pp. 281–282.

⁵ Ароматы и запахи в культуре. Изд. 2-е, испр. Книга 2 / сост. О. Б. Вайнштейн. Москва : Новое литературное обозрение, 2010. С. 254–260.

⁶ The history of Oriza L. Legrand. URL: <https://www.orizaparfums.com/en/oriza-history> (дата звернення: 26.09.2023).

могили. В цей же час шириться мода на іноземні марки вин. У XIX ст. більшість людей віддавали перевагу імпортним напоям. Популярними були угорські, молдавські, французькі, болгарські та кавказькі вина. Припало до смаку киянам і шампанське. Наведені вище факти підтверджуються матеріалами колекції, серед яких є продукція як місцевого, так і іноземного виробництва.

У колекції представлені винні пляшки різних форм – від кулястої до пласкої. Проте переважна більшість – класичні бордоські пляшки (циліндр із високими плечиками), кілька – бургундських (мають похилі плечі). Основна маса їх виготовлена з темного кольорового скла, лише кілька із прозорого, що швидше за все використовувалися для вин молодих сортів із нетривалим терміном зберігання. Пляшки, датовані XVIII – серединою XIX ст., виготовлені з гутного скла (16 одиниць), інші 24 – заводського виробництва.

Часто на винних пляшках ставили клеймо у плечовій частині, яке слугувало так званою етикеткою. На ній вказували: назву підприємства або ініціали власника підприємства, об'єм та рік випуску⁷.

Визначне місце в економіці Києва займало гуральництво, яке з середини XVIII ст. набуло рис капіталістичної мануфактури. Винокурні мануфактури в Києві належали магістрату, монастирям, козацькій старшині та заможним міщанам і козакам. На кінець XIX ст. з'явилась велика кількість приватних фірм із виробництва та продажу горілки, самих лише винокурень було понад 5 тисяч. Найвідомішими марками були «Вдова М. А. Попова», «А. В. Долгов і К», «Товарищество Шустовъ». Всі відомі бренди того часу були представлені і в Києві⁸.

Найбільш ранні форми пляшок для міцних напоїв представлені штофами (3 од.) – пласкими чотиригранними посудинами з короткою шийкою і вузьким горлом. Завдяки пласкій гранчастій формі штофи зручно було вкладати в дорожні скриньки по кілька штук. Виготовлені були з гутного зеленого скла. З появою приватних підприємств стає різноманітнішим і асортимент тари під міцні напої. Бренді розливають у високі пляшки конічної форми (5 од.), фігурні пляшки застосовували для лікерів (2 од.). Виготовляли їх зі скла різних відтінків: від прозорого до темно-коричневого. У пляшки на зразок «Монополь» (15 од.) невеликого об'єму (200 мл) із прозорого скла розливали горілку. Дві пляшки великих об'ємів – сулії з прозорого скла – швидше за все використовували для зберігання крафтових міцних напоїв.

Виготовляли скляну тару і для розливу мінеральних та солодких вод. У колекції їх 30 одиниць кінця XIX – початку XX ст. Це переважно циліндричні пляшки з горлечком середньої висоти та декорованою зовнішньою поверхнею. Основна маса виробів виготовлена з прозорого скла, проте є пляшки і з кольорового, зокрема для розливу мінеральних вод під маркою «Е. Неметті».

Десяту частину збірки становить скляна тара, яку застосовували для зберігання різноманітних технічних речовин. Зокрема, це мастила для швейних машин

⁷ Тараненко С. П. Стекланная тара. С. 145.

⁸ Там само. С. 147.

«Зінгер», засіб для пом'якшення шкіри взуття в ємкості у формі черевики. Чорнила розливали у флакони як гутного, так і фабричного виробництва, більшість з яких з'являється на початку XX ст. Деякі скляні ємкості кінця XIX – початку XX ст. мали написи фірм, які їх виготовляли.

Отже, колекція скляного тарного посуду XVIII – середини XX ст. – це не просто збірка предметів, укомплектованих за матеріалом їх виготовлення. Кожен скляний предмет зберігає в собі окремі елементи свого тривалого історичного шляху – закодовану інформацію, від функціонально-технологічних характеристик самого предмета до еволюції естетичних смаків, побутових звичок і вподобань людства. Наукове опрацювання та історична реконструкція дає змогу розкрити як загальні принципи, так і специфіку використання цього матеріалу на прикладі сюжетів побуту, особливостей економічного, промислового і технологічного розвитку нашого міста.

Alina Sushko,

PhD in History,
Leading Research Fellow,
Kyiv Ancient and Medieval Department,
Kyiv History Museum;
Research Fellow,
Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv
alina_sushko@ukr.net

COLLECTION OF GLASS CONTAINER WARE XVIII – MID-XX CENTURIES FROM THE MUSEUM OF HISTORY OF KYIV

The report is devoted to the collection of glass containers XVIII – mid. XX century, which was formed during the rescue archaeological research in the city of Kyiv for several decades. During the processing of the material, the main industries in which glass containers are used are indicated: the pharmaceutical industry, perfumery, for bottling and storing liquids for various purposes. The affiliation of individual products to specific manufacturers is determined. The technological development of the manufacture of this category of material, from gutny manufactories to factory production, has been traced. The evolution of taste preferences of Kyivans in the selection of care products and drinks is noticed.

Keywords: glass, container, bottle.

Олексій Комар,

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу давньоруської та середньовічної археології
Інституту археології НАН України
Київ
archeo.komar@gmail.com

Наталя Хамайко,

науковий співробітник
відділу «Людина та довкілля»
Ляйбніц-Інституту історії та культури Східної Європи
Ляйпциг, Німеччина;
молодший науковий співробітник
сектору наукових фондів
відділу «Археологічний музей»
Інституту археології НАН України
Київ
khamajko@gmail.com

Всеволод Івакін,

кандидат історичних наук,
завідувач відділу археології Києва
Інституту археології НАН України
Київ
wkniaz16@ukr.net

Анастасія Корохіна,

кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу «Людина та довкілля»
Ляйбніц-Інституту історії та культури Східної Європи
Ляйпциг, Німеччина;
науковий співробітник
відділу археології енеоліту – бронзової доби
Інституту археології НАН України
Київ
a.v.korokhina@gmail.com

Олена Журухіна,

кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу «Людина та довкілля»
Ляйбніц-Інституту історії та культури Східної Європи
Ляйпциг, Німеччина;
завідувач Науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви
Київ
lenzhurukh@gmail.com

Марія Тимошенко,

завідувач відділу «Київ давній і середньовічний»
Музею історії міста Києва
Київ
byzantinica@gmail.com

Олександр Пашковський,

заступник генерального директора
з наукової роботи
Музею історії міста Києва
Київ
paszkowski.oles@gmail.com

Віталій Козюба,

кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу археології Києва
Інституту археології НАН України
Київ
kozubavk@gmail.com

Михайло Кублій,

кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу біоархеології
Інституту археології НАН України
Київ
myhajlo.kublij@gmail.com

Северин Сагайдак,

лаборант
відділу археології Києва
Інституту археології НАН України
Київ
s.sagaydak@gmail.com

Марцін Волошин,

науковий співробітник
відділу «Людина та довкілля»
Ляйбніц-Інституту історії та культури Східної Європи
Ляйпциг, Німеччина
marcinwoloszyn@gmail.com

АРХЕОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОГО КИЄВА: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У доповіді представлено історію археологічних досліджень давньоруського Києва з XIX ст. до сьогодення. Особливий статус Києва як столиці Русі, найбільшого центру ремесла та монументального будівництва, має зробити його еталоною пам'яткою для археометричних досліджень. Природні умови формування київського Подолу, де завдяки алювіальним і делювіальним шарам збереглися

органічні залишки, роблять Київ унікальною дослідницькою базою для палеоботаніки, палеозоології, дендрохронології та стратиграфії клімату. Проте, порівнюючи потенціал Києва з реальним станом археологічних досліджень, ми спостерігаємо невиправдану диспропорцію, пов'язану в основному зі станом фінансування науки в Україні та слабкою лабораторно-технічною базою української археології. Подолати цю проблему, не відстаючи від сучасних тенденцій розвитку археології, можливо лише шляхом міжнародної співпраці з науковими установами, які мають відповідну сучасну лабораторну базу.

Ключові слова: Давня Русь, Київ, археометрія, біоархеологія, дендрохронологія, археомагнітне датування, РФА, металографія, петрографія.

У світовій археологічній науці за останні десятиліття дуже суттєво розширилася сфера застосування археометрії – міждисциплінарного розділу археології, що вивчає давні пам'ятки методами та засобами природничих наук. Накопичений досвід використання різних методів аналізу дає широкі можливості вибору найбільш раціональних методик відповідно до конкретних завдань. При цьому збільшення вартості та наукоємності аналітичних досліджень не лише принесло серйозні результати, а й продемонструвало значний економічний ефект порівняно з екстенсивним накопиченням нової інформації шляхом працездатних польових робіт, які, у випадку археологічних розкопок, досить часто неможливо повноцінно відтворити через руйнівний характер досліджень. Особливо разючі зрушення відбулися у сфері інтерпретації даних, оскільки одвічна проблема гуманітарних наук – використання сенсорів людини як універсального суб'єктивного мірила – долається розширенням кола об'єктивних інструментальних вимірів.

Та хоч би якою потужною була лабораторна база дослідження, вона не може обійтися без якісної джерельної бази, здатної забезпечити необхідну вибірку еталонних і порівняльних зразків. Особливо зростає роль пам'яток, здатних забезпечити матеріали одночасно для повного спектра археометричних досліджень із наступною кореляцією результатів. Такою центральною пам'яткою для давньоруської археології є, безумовно, Київ.

Столиця Русі була великим центром ремісничої діяльності, торгівлі, монументального будівництва. Водночас, завдяки унікальним для Південної Русі природним умовам Подолу, в Києві збереглася і рядова дерев'яна забудова. Законсервовані алювіальними та делювіальними наносами горизонти культурного шару Подолу кінця IX–XII ст. є своєрідними «капсулами часу», які зберігають органічні рештки і тому містять багату інформацію для палеоботаніки, палеозоології, дендрохронології та кліматології (чи, точніше, кліматостратиграфії).

Початок археометричних досліджень давньоруського Києва припадає ще на XIX ст. і пов'язаний із зародженням біоархеології, що застосовує комплексно методи біологічних наук для аналізу зразків, здобутих археологами.

Зокрема, антропологічні дослідження населення давнього Києва були започатковані А. П. Богдановим, який здійснив виміри та описи черепів із могильників

Києва спеціально до Антропологічної виставки 1879 р.¹ Згодом краніологічні дослідження продовжили Т. І. Алексеева, В. Д. Дяченко, І. Д. Потехіна, описавши фізичний тип середньовічних киян². На сучасному етапі антропологічні дослідження населення давньоруського Києва завдяки зусиллям О. Д. Козак концентруються на палеопатології кістяків, що дає змогу реконструювати характер захворювань та травм людей, впливи на них зовнішніх умов, професійної діяльності, соціального статусу, воєнних подій тощо³.

Археозоологічні та археоботанічні дослідження розпочалися для Києва в 1920-х рр.⁴ Зауважимо, що визначення археозоологічних решток, як правило, зводилося у висновках до загальної картини середньовічного Києва, без урахування топографічного і хронологічного контекстів, ніби спрощуючи складну структуру столичного міста до одношарової рядової пам'ятки⁵. Рідкісна спроба контекстного аналізу матеріалу була застосована лише до розкопок гори Киселівка⁶, де завдяки пошаровому аналізу матеріалу вдалося виявити відмінності у тваринному видовому складі різних горизонтів⁷. А втім, до наукового обігу було залучено інформацію з розкопок цілої низки пунктів Верхнього міста: Замкової гори (Киселівка), Старокиївської гори, садиб Десятинної церкви та Михайлівського Золотоверхого монастиря, Митрополичого корпусу Софії Київської, розкопок на садибі Трубецького та вул. Великий Житомирській, 14. Археозоологічна ж картина Подолу, найбільш насиченого культурними нашаруваннями житлового району Києва, надаючи змогу добре орієнтуватися

¹ Богданов А. П. Древние киевляне по их черепам и могилам. *Антропологическая выставка 1879 г.* Москва : Комитет выставки, 1879. Т. III. Ч. 1. С. 305–319 (Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. Т. 35).

² Алексеева Т. І. Антропологічний склад населення давньоруських міст. *Матеріали з антропології України.* Київ, 1969. Вип. 4. С. 73–86; Її ж. Етногенез восточных славян по данным антропологии. Москва : Издательство МГУ, 1973; Дяченко В. Д. Антропологічний склад населення Києва і його околиці у середньовіччі (XI–XIII ст.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр.* Київ, 1993. С. 151–167; Козак О. Д., Потехіна І. Д. Мешканці «града Володимира» за даними антропології. *Археологія.* 2003. № 1. С. 113–129.

³ Козак О. Д. Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії. Київ : Академперіодика, 2010; Козак О. Д., Івакін В. Г. Могильники Київського Подолу XI–XIII ст. за даними палеоантропологічних досліджень. *Funeralia Lednickie.* 2012. № 14 (Обсу). С. 457–467; Козак А. Д. Коллективное погребение возле Десятинной церкви. Тафономия и палеопатология. *Stratum plus.* 2016. № 5. С. 75–82 та інші.

⁴ Гамченко С. С. Розкопи 1926 року в Києві (давніша садиба В. П. Трубецького). *Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 р.* Київ, 1927. С. 32.

⁵ Підполічка І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. Київ : АН УРСР, 1938. Вип. 1; Підполічка І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. Київ : АН УРСР, 1956. Вип. 2; Зубарева (Бибикова) В. І. Фауна Києва 1000 лет назад. *Природа.* 1940. № 8. С. 82–86; Тимченко Н. Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье). Київ : Наук. думка, 1972; Журавльов О. П. Фауна України: археозоологічні дослідження. Київ : Видавець Олег Філюк, 2017.

⁶ Магура С. С. До питання про стару слов'янську кераміку часів родоплемінного ладу: з приводу розкопів на горі Киселівці в Києві 1932 р. *Наукові записки Інституту історії матеріальної культури.* 1934. № 1. С. 53–74; Козловська В. Є. Розкопи в Києві на горі Киселівці (з матеріалів наукового архіву Інституту археології АН УРСР). *Археологія.* 1947. № 1. С. 141–151.

⁷ Тимченко Н. Г. К истории охоты и животноводства.

в культурно-хронологічних контекстах, до останнього часу лишалася білою плямою. Тільки нещодавно опубліковано роботи, присвячені аналізу дієти давнього населення цього району Києва з прив'язкою до археологічного контексту комплексів. Перша стосувалася житла слов'янського часу біля підніжжя гори Юрковиця⁸, друга – садиб Спаського розкопу першої пол. XI ст.⁹ У 2021 р. захищено кандидатську дисертацію М. В. Кублієм, присвячену опрацюванню частини нових археозоологічних матеріалів Києва¹⁰.

Відомості про виявлення зерен в археологічних об'єктах походять ще з щоденників В. В. Хвойки (1907–1908) та пізніше з публікацій М. К. Каргера (1938)¹¹. Однак часто видові визначення зерна археологами були помилкові. З-поміж наукових археоботанічних досліджень Києва варто насамперед згадати роботи Г. О. Пашкевич. Так, було визначено цілу низку об'єктів з території Верхнього міста, Києво-Печерської лаври та Подолу¹². Палінологічні ж дослідження значно доповнили інформацію про склад флори, поширеної на території Києва у давньоруський час¹³. Це допомогло отримати інформацію не тільки про використання рослин у їжу, а й про склад рослинності давнього Києва. Принагідно зазначимо, що стан досліджень поки є фрагментарним і недостатнім для відтворення цілісного палеоботанічного комплексу давнього Києва.

Другий важливий напрям археометричних досліджень пов'язаний з матеріалознавством.

Хіміко-технологічні дослідження археологічних зразків скла та технологічних відходів склоробного виробництва з Києва вперше виконав М. О. Безбородов¹⁴. Пізніше для аналізу складу скла Ю. Л. Щапова застосувала метод рентгено-

⁸ Оленич А. М., Сергеева М. С., Куцоконь Ю. К., Горбаненко С. А. Ранньослов'янське житло рибалки на території Київського Подолу: комплексні дослідження. *Археологія і давня історія України*. 2019. № 1 (30). С. 241–253.

⁹ Хамайко Н. В., Кублій М. В., Горобець Л. В., Яниш Е. Ю. Не хлебом единым: мясо и рыба в рационе жителей Киевского Подола при Ярославе Мудром. *Stratum plus*. 2021. № 5. С. 239–258.

¹⁰ Кублій М. В. Тваринництво і мисливство в місті Києві періоду Київської Русі за кістковими матеріалами : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.04 / Інститут археології НАН України, Київ, 2021. С. 18.

¹¹ Каргер М. К. Древний Киев. *По следам древних культур. Древняя Русь*. Москва : Гос. изд-во культурно-просв. литературы, 1953. С. 35–74; Його ж. Древний Киев. Москва ; Ленинград : АН СССР, 1958; Його ж. Землянка-мастерская киевского художника XIII века. *Краткие сообщения Института материальной культуры*. 1945. Вып. XI. С. 5–15.

¹² Пашкевич Г. А. Палеоботанические находки на территории Украины. *Древняя Русь*. Каталог. Препринт. Київ, 1991; Його ж. Палеоботанічні дослідження Києва. *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр.* Київ : Інститут археології НАНУ, 1998. С. 40–41.

¹³ Безусько А. Г., Безусько Т. В., Івакін Г. Ю., Томашевський А. П., Безусько Л. Г. Перші відомості про флору та рослинність Києва у X ст. н. е. (за матеріалами палінологічних досліджень). *Наукові записки НаУКМА. Спец. вип.* 2000. Т. 18. Ч. 2. С. 279–283; Безусько Т. В., Томашевський А. П., Івакін Г. Ю. Нові дані про флору та рослинність стародавнього Києва (за матеріалами палінологічних досліджень). *Наукові записки НаУКМА. Спец. вип.* 2001. Т. 19. Ч. II. С. 389–391.

¹⁴ Безбородов М. А. Стеклоделие в Древней Руси. Минск : АН БССР, 1956; Його ж. Химия и технология древних и средневековых стёкол. Минск, 1969.

флуоресцентної спектроскопії¹⁵. В 1990-х рр. В. М. Зоценко здійснив спробу визначення хімічного складу скла виробничих комплексів Подолу в Києві на базі Київського науково-дослідного інституту судових експертиз. Однак вони лишилися неопублікованими, як і аналізи київських скляних браслетів, виконані для досліджень О. М. Олейниковим у Санкт-Петербурзі¹⁶. У 2012 р. нові дослідження елементного складу скла з виробничих комплексів київського Подолу були проведені О. Ю. Журухіною та Р. Х. Храмченковою¹⁷.

З метою визначення складу металевих виробів спектральний аналіз для предметів озброєння з Києва використав у 1964 р. А. М. Кірпи́чников¹⁸. Цілеспрямовані дослідження складу сплаву ювелірних виробів у 1980-х проводив Р. С. Орлов¹⁹, хоча зібрану ним базу даних видано лише частково. Р. М. Яушева-Омельянчик увела в науковий обіг результати спектральних аналізів срібних платіжних злитків із колекції НМІУ²⁰, а Г. А. Козубовський – скарбу злитків 1998 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого собору²¹. Незважаючи на зростання доступності обладнання, за останні два десятиліття спектральні аналізи металевих виробів із давньоруського Києва проводилися лише спорадично і не супроводжувалися аналітичними публікаціями.

Металографічні аналізи залізних виробів із Києва проводили Г. О. Вознесенська та С. В. Паньков²². Мова переважно йшла про метод оптичної мікроскопії, спектр сучасних лабораторних інструментальних методів ще не застосовували. На цьому етапі розвиток металографічних досліджень київських матеріалів призупинився.

Відбір зразків будівельних розчинів і штукатурки з давньоруських архітектурних пам'яток Києва для петрографічних аналізів реставратори почали ще з 1970 р., спорадично проводячи також хімічні аналізи фарбників фресок. Але

¹⁵ Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. Москва : МГУ, 1972; Її ж. Византийское стекло. Очерки истории. Москва : Эдиториал УРСС, 1998.

¹⁶ Олейников О. М. Стекланные браслеты Великого Новгорода. *Российская археология*. 2002. № 1. С. 51–73.

¹⁷ Журухина Е. Ю., Храмченкова Р. Х. Стеклоделательные мастерские Киевского Подола. *Филология и культура*. 2012. № 3 (29). С. 226–234.

¹⁸ Кирпи́чников А. Н. Надписи и знаки на клинках восточноевропейских мечей IX–XIII вв. *Скандинавский сборник*. Таллин, 1966. Т. XI. С. 249–294.

¹⁹ Максимов Е. В., Орлов Р. С. Могильник X ст. на горі Юрковиця у Києві. *Археологія*. 1982. Вип. 41. С. 63–72; Орлов Р. С. Південноруський центр художньої металообробки X ст. *Там само*. 1983. № 44. С. 29–47; Його ж. Художня металообробка у Києві в X ст. *Там само*. 1983. № 42. С. 28–40.

²⁰ Яушева-Омельянчик Р. Монетні гривні XI–XV ст. із зібрання Національного музею історії України. *Нумізмати́ка і фалеристика*. 1999. № 1. С. 14–23.

²¹ Kozubovskiy G. West-European coins and local ingots in Kiev in the 11th–12th centuries. *Moneta mediaevalis. Studia numizmatyczne i historyczne ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu w 65 rocznicę urodzin* / Kiersnowski R. i in. (red.). Warszawa : DiG, 2002. S. 253–259.

²² Вознесенская Г. А., Толочко П. П. Кузнечное ремесло. *Новое в археологии Киева*. Киев : Наук. думка, 1981. С. 267–284; Паньков С. В., Вознесенська Г. О. Організація залізодобувного і залізобробного виробництва у давньоруському Києві (про витоки місцевої чорної металургії та металообробки). *Археологія*. 2008. № 3. С. 40–46; Паньков С. В. Залізовидобувне і ковальське виробництво давньоруського Києва та його околиць. Дослід історико-технічної реконструкції і порівняльної характеристики. Київ : ІА НАН України, 2012.

ці роботи мали переважно прикладний характер і не ставили конкретних наукових завдань. Переведення аналізів у наукову площину відбулося завдяки публікаціям Ю. М. Стріленко²³. Анонсована нею база даних «Атлас стародавніх будівельних матеріалів і технологій пам'яток архітектури і археології на території України»²⁴ наразі не є завершеною. Наскільки можна зрозуміти за описами, вона концентрується лише на пробах будівельних розчинів, а аналіз зразків обмежується методами оптичної мікроскопії у відбитому світлі, тоді як мікроскопія у поляризованому світлі та інші сучасні інструментальні методи аналізу будівельних матеріалів до зразків із давньоруських київських храмів практично не застосовувалися. Винятком є невелика серія зразків плінфи XII ст. з розкопок на Подолі на вул. Спаській, 35²⁵.

Петрографічні дослідження кераміки середньовічного Києва фактично не проводилися, за невеликим винятком – візантійських амфор – завдяки роботам В. В. Булгакова 1990–2000-х рр.²⁶ Було проведено класифікацію амфор за окремими типами, а також співвіднесення їх із морфологічними типами за типологією Н. Гюнсенін²⁷. Однак у подальшому ці дослідження перервалися.

Петрографічні дослідження власне геологічних зразків із давньоруських об'єктів Києва, хоч як це дивно, розпочалися порівняно пізно. Можемо згадати лише серію петрографічних аналізів кам'яної будівельної сировини з фундаментів Десятинної церкви, відібраних І. С. Нікітенком²⁸.

²³ Стріленко Ю. М. Аналіз зразків фрескових та будівельних розчинів Софії Київської. Стародавній Київ / Толочко П. П. (відп. ред.). Київ : Наук. думка, 1975; Стріленко Ю. М., Нестеренко Т. Є. Дослідження будівельних розчинів і плінф пам'яток архітектури стародавнього Києва X–XII ст. *Археологія Києва. Дослідження і матеріали*. Київ : Наук. думка, 1979. С. 124–129; Стріленко Ю. Н., Ивакин Г. Ю., Козюба В. К. Технологические особенности составов фресковых штукатурок Десятинной церкви в Киеве. *Труды Государственного Эрмитажа: Первые каменные храмы Древней Руси*, LXV. Санкт-Петербург : Изд-во Гос. Эрмитажа, 2012. С. 86–95.

²⁴ Стріленко Ю. М. До створення «Атласу стародавніх будівельних матеріалів і технологій». *Праці науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень*. 2011. Вип. 6. С. 202–204.

²⁵ Korokhina A., Belskyi V., Petrauskas O., Avramenko M., Khamaiiko N., Lytyvnenko Yu., Ilkiv M. The first archaeometric characterization of the Late Roman period bricks in the Dniester river basin in comparison with Early Medieval material. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada*. 2022. Vol. 32. Pp. 381–412.

²⁶ Булгаков В. В. Византийские амфоры IX–XIV вв.: основные типы. *Восточноевропейский археологический журнал*. 2000. № 4 (5), июль–август. URL: <http://archaeology.kiev.ua/journal/040700/bulgakov.htm> (дата звернення: 25.09.2023); Булгаков В. В., Яковлев Б. Г. Петрографическая характеристика византийских сферомкостных амфор XII–XIII вв. *Византийские амфоры*. URL: <http://archaeology.kiev.ua/byzantine/amphorae/analysis/bulgakov2.htm> (дата звернення: 25.09.2023); Булгаков В. В., Яковлев Б. Г. Византийские клейменные амфоры X–XI и XIII–XIV вв.: сравнительная характеристика вещественного состава. *Восточноевропейский археологический журнал*. 2000. № 3 (4). URL: http://archaeology.kiev.ua/journal/030500/bulgakov_yakovlev.htm (дата звернення: 25.09.2023).

²⁷ Gunsenin N. Les amphores byzantines (Xe–XIIIe siecles). Typologie, production, circulation d'après les collections turques. Paris : Universite Paris I (Pantheon – Sorbone), 1990.

²⁸ Козюба В. К. Кам'яна сировина в київському монументальному будівництві кінця X – початку XII ст. *Opus Mixtum*. № 2. 2014. С. 169–179; Нікітенко І. С., Йолшин Д. Д. Результати мінералого-петрографічного дослідження будівельного каміння з фундаментів Десятинної церкви у Києві. *Коштовне та декоративне каміння*. 2009. № 2 (56). С. 22–27.

Започатковано і вивчення коштовного каміння з розкопок Києва, зокрема флюориту, аметисту, кришталю та сердоліку²⁹. Основна дослідницька проблема полягала у визначенні його походження. Для бурштину це питання було вирішено завдяки спектрально-флуоресцентному аналізу³⁰, але для визначення походження інших каменів необхідною умовою є проведення низки спеціальних аналізів, як-от визначення елементного складу та активних ізотопів.

Третім надзвичайно важливим напрямом археометричних досліджень є датування археологічних пам'яток за допомогою хронометричних методів.

Теоретичне обґрунтування методу археомагнітного датування в Україні вперше описав В. Щербаківський ще в 1920-х³¹, але його практичне застосування розпочалося лише в кінці 1960-х Т. Б. Нечаєвою, яка в т. ч. здійснила виміри інтенсивності палеомагнітного поля на матеріалах плінфи з давньоруських храмів Києва³². У 1970-х рр. роботу продовжили Г. Ф. Загній та О. М. Русаков, які відібрали *in situ* зразки з гончарних горнів, побутових печей і печей для випалу плінфи з Верхнього міста та Подолу³³. Для деяких об'єктів ці результати і досі залишаються актуальними³⁴, однак, попри перспективність методу, для дослідження київських матеріалів його давно не використовували.

Паралельно з археомагнітним методом датування у світі відбувався розвиток іншого хронометричного методу – радіовуглецевого ізотопного аналізу. Проте застосувати останній для матеріалів із Києва довгий час не випадало, поки в центрі

²⁹ Нестеровський В. А., Журухіна О. Ю. Коштовне каміння Київського Подолу XI–XIII століть. Повідомлення 1. Бурштин. *Коштовне та декоративне каміння*. 2015. № 1 (79). С. 16–20; Журухіна О., Нестеровський В. Давньоруські прикраси з коштовного каміння за археологічними дослідженнями Києва та околиць (група кремнезему). *Opus Mixtum*. № 8. 2020. С. 135–142; Хамайко Н. В., Нестеровський В. А., Журухіна О. Ю. Флюоритові намистини з розкопок у Києві. *Збірник матеріалів 10-ї Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні технології та особливості видобутку, обробки і використання природного каміння»*. Київ : Державний гемологічний центр України, 2021. С. 47–51.

³⁰ Зоценко В. Н. О происхождении и использовании янтаря в Киеве (X – первой половины XIII в. в.). *Археологические исследования Киева 1978–1983 гг.* : зб. наук. пр. Київ, 1985. С. 137–142; Хамайко Н., Колтовой М., Журухіна О. Бурштин з археологічних розкопок Київського Подолу 2008 р. *Вісник Національного науково-природничого музею*. 2014. Т. 12. С. 12–17; Нестеровський В. А., Журухіна О. Ю. Технологія обробки бурштину у давньоруський час. *Археологія і давня історія України*. 2017. № 1 (22). С. 310–316.

³¹ Scerbakivskyj M. V. Une méthode oubliée. *Lle session de l'Institut international d'anthropologie Prague*, 14–21 septembre 1924. Paris, 1926. Pp. 355–357; Щербаківський В. Магнітна інклінація й датування кераміки. *Записки Всеукраїнського Археологічного Комітету*. 1930. Том 1. С. 179–188.

³² Burlatskaya S., Nechaeva T., Petrova G. Some archaeomagnetic data indicative of the westward drift of the geomagnetic field. *Archaeometry*. 1969. Vol. 11 (1). Pp. 115–130.

³³ Rusakov O. M., Zagniy G. F. Archaeomagnetic secular variation study in the Ukraine and Moldavia. *Archaeometry*. 1973. № 15 (1). Pp. 153–157; Rusakov O. M., Zagniy G. F. Intensity of the geomagnetic field in the Ukraine and Moldavia during the past 6000 years. *Archaeometry*. 1973. № 15 (2). Pp. 275–285; Загній Г. Ф., Русаков О. М. Археовековые вариации геомагнитного поля юго-запада СССР. Киев : Наук. думка, 1982; Русаков О. М., Загній Г. Ф. Отчёт по теме: «Создание опорной шкалы для датировки археологических объектов». Киев, 1977. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. 12. № 1096.

³⁴ Комар О. Археологічне та археомагнітне датування печей для випалу плінфи з садиби Десятинної церкви. *Opus Mixtum*. № 6. 2018. С. 41–65.

уваги не опинилися князівські поховання, зокрема поховання 16 з Десятинної церкви³⁵ та кістяки з саркофагу Ярослава Мудрого у Софії Київській. У 2005 р. велику серію зразків для аналізів було відібрано М. М. Ковалюхом на розкопках Десятинної церкви, однак це дослідження з якихось причин не знайшло свого завершення. На цей момент результати з досліджень садиби Десятинної церкви 2005–2011 рр. отримано лише для кількох зразків, направлених у закордонні лабораторії для датування методом прискорювальної мас-спектрометрії.

Значно успішніше у Києві розвивався дендрохронологічний метод. Завдяки розкопкам на Контрактовій (Червоній) площі та на Житньому ринку на Подолі археологи отримали глибокі стратиграфічні колонки з будівельними горизонтами, датованими за спилами соснових колод від зрубних конструкцій³⁶. У 1990-х рр. та на початку 2000-х рр. спостерігався певний спад у накопиченні нових матеріалів для дендрохронологічних аналізів, пов'язаний із тим, що не було розкопок широкої площі глибоких шарів київського Подолу, у яких зберігається органіка, внаслідок чого продовжувалися вивчення зразків, здобутих у попередні десятиліття³⁷. Лише після розкопок давньоруських садиб на вул. Спаській, 35 у 2011 р.³⁸ та на Поштової площі в 2014–2017 рр.³⁹ отримано нову базу зразків, яка має стати основою для подальших досліджень. Особливе значення дендрохронологічного датування полягає в можливості точного визначення року рубки деревини, що в поєднанні з дрібним стратиграфічним поділом культурних прошарків давньоруського Подолу дає унікальну можливість доказової реконструкції еволюції всього комплексу давньоруської матеріальної культури, досі не реалізованої жодним дослідником.

Загалом, порівнюючи надзвичайно багатий потенціал давньоруського Києва для археометричних досліджень із їх реальним станом на сучасному етапі, доводиться констатувати невинуватену диспропорцію, пов'язану переважно зі станом фінансування науки в Україні та слабкою лабораторно-технічною базою української археології. Далися взнаки також зміни поколінь, розрив тісних

³⁵ Андрощук Ф., Панченко М., Ковалюх М. До передісторії спорудження Десятинної церкви. *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. Київ : АртЕк, 1996. С. 43–46.

³⁶ Сагайдак М. А. До питання абсолютного датування археологічного матеріалу стародавнього Києва. *Археологічні дослідження стародавнього Києва* / Толочко П. П. та ін. (ред.). Київ : Наук. думка, 1976. С. 56–62; Його ж. Дендрохронологічні дослідження дерев'яних будівель Подолу. *Археологія Києва* / Толочко П. П. (ред.). Київ : Наук. думка, 1979. С. 62–70; Його ж. Дендрохронология древнего Киева. *Новое в археологии Киева* / Толочко П. П. (ред.). Киев : Наук. думка, 1981. С. 425–450; Його ж. Давньокиївський Поділ. Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. Київ : Наук. думка, 1991.

³⁷ Сагайдак С. Дендрохронологічні дослідження давньоруського могильника. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2015. № 5–6. С. 62–63.

³⁸ Сагайдак М. А., Хамайко Н. В., Комар О. В. Спаський розкоп Давньокиївського Подолу. *Пам'ятки України*. 2015. № 5–6 (Кієво-Поділ. Археологічні дослідження). С. 20–31.

³⁹ Сагайдак М. А., Тараненко С. П., Вакулюк М. П. Освоєння підземного простору Поштової площі у Києві: методика археологічних досліджень. *Проблеми збереження та використання історичних підземних комплексів в умовах негативних техногенних впливів* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ : Фенікс, 2018. С. 199–218.

контактів із представниками природничих наук, що різко і неприємно контрастує з сучасними тенденціями розвитку світової археології, де природничі методи аналізу археологічних матеріалів здобувають все ширше і ширше поле застосування.

Природним виходом із ситуації для повернення досліджень Києва в русло сучасної археологічної науки буде налагодження міжнародної співпраці, в першу чергу з інституціями, що мають змогу забезпечити доступ до передової лабораторної бази. З 2022 р. саме в цьому напрямі розвивається співпраця Інституту археології НАН України з Ляйбніц-Інститутом історії та культури Східної Європи (GWZO, Ляйпциг):

у співпраці з Музеєм історії міста Києва (Україна), Жешувським університетом (Польща), Інститутом археології та етнографії ПАН (Польща) й Ліонською лабораторією «Археологія та археометрія» SNCF (Франція) розпочато дослідження амфор, виявлених на території України та Польщі. Дослідження базуються на порівняльному аналізі результатів хвильової дисперсійної рентгенівської флуоресцентної спектроскопії (WD-XRF), петрографії та енергодисперсійного рентгенівського аналізу (SEM-EDX). Результати порівнюють із морфологічними характеристиками амфор та вносять до бази даних разом із супровідною інформацією. Частину матеріалу вже опрацьовано та представлено (або має бути представлено) як доповіді на наукових конференціях⁴⁰;

у співпраці з Музеєм історії міста Києва (Україна), Інститутом зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України (Україна), Уппсальським університетом (Швеція), Тронхеймським університетом (Норвегія) та Університетом Кембриджа (Велика Британія) розпочато серію археозоологічних досліджень, що передбачають також генетичні, ізотопні та радіокарбонні аналізи. Результати попередніх досліджень представлено на кількох наукових конференціях та семінарах⁴¹;

⁴⁰ Korokhina A. V., Waksman S. Y., Tymoshenko M., Khamaiko N., Trzeciacki M., Auch M., Woloszyn M. Not just the vessels: tracing the Early Rus' commerce through medieval amphorae studies. *"The XVIIIth Conference of the European Ceramic Society", Satellite-Symposium "Ceramics and glass in cultural heritage"*, Lyon, France, July 3, 2023; Korokhina A., Waksman Y., Auch M., Tymoshenko M., Trzeciacki M., Khamaiko N., Woloszyn M. From South to North: Byzantine amphorae from Eastern and East Central Europe. Petrographic perspectives. *Ceramic Petrology Group Meeting*, London, Great Britain, November 10–11, 2023; Korokhina A., Auch M., Waksman Y., Tymoshenko M., Barrett J. H., Star B. There and Back Again, or Kyiv as the medieval Trade Hub in Eastern Europe. *Byzantine Markets and Trade Routes: Exploring Eastern Mediterranean Crossroads and Connections with North-Eastern Black Sea and Kievan Rus' (in the territory of the modern Ukraine)*. Marburg, Germany, December 14–15, 2023.

⁴¹ Khamaiko N., Goldin P., Kublii M., Yanish Y., Pashkovskiy O. In which God we trust: Zooarchaeological evidences on sacred oaks from the Desna riverbed. *4th Scientific Conference of the Faculty of Archaeology of the University of Warsaw "The Past has a Future"*. March 13–17, 2023. Warsaw, Poland, University of Warsaw; Khamaiko N. Deconstruction of Early Rus'ian Paganism. Historical, Archaeological and Zooarchaeological Analyses. *GWZO Research Colloquium: Comparative and Transregional Research on Eastern Europe*. May 2, 2023, GWZO, Leipzig, Germany; Хамайко Н., Гольдін П., Яніш Є., Кублій М. Коти у середньовіччі: домашні улюбленці чи напівдикі хижакі. *XVIII Міжнародна наукова конференція «Археологія Заходу України»*. Львів, 2023; Korokhina A., Auch M., Waksman Y., Tymoshenko M., Barrett J. H., Star B. There and Back Again, or Kyiv as the medieval Trade Hub in Eastern Europe. *Byzantine Markets and Trade Routes: Exploring Eastern Mediterranean Crossroads and Connections with North-Eastern Black Sea and Kievan Rus' (in the territory of the modern Ukraine)*. Marburg, Germany, December 14–15, 2023.

у співпраці з Інститутом еволюційної антропології Макса Планка (Ляйпциг, Німеччина) проводиться підготовка, збір даних та зразків для проведення генетичних досліджень;

проводиться підготовка, збір даних та зразків для проведення серії радіо-карбонних та дендрохронологічних аналізів для отримання абсолютної шкали датування домонгольського Києва;

проводиться підготовка, збір даних та зразків для проведення серії елементних та ізотопних аналізів скла зі склоробних центрів Києва для визначення походження скляної сировини, рецептурних складів та проблем трансферів культурних традицій і технологій.

Реалізація згаданих міжнародних проектів та пошук можливостей для нових, максимальне розширення кола археометричних досліджень Києва є надзвичайно важливим завданням не лише безпосередньо для дослідників давньоруського Києва, а й для усіх інституцій та установ, покликаних забезпечувати збереження, вивчення та популяризацію історико-культурної спадщини України.

Oleksii Komar,

PhD,
Senior Research Scientist,
Department of Early Rus'ian and Medieval Archaeology,
Institute of Archeology of the National Academy of
Sciences of Ukraine
Kyiv
archo.komar@gmail.com

Natalia Khamaiko,

Researcher,
Man and Environment Department,
Leibniz Institute for East European History and Culture
Leipzig, Germany;
Junior Researcher,
Scientific Collections Sector of the Archaeological
Museum Department,
Institute of Archeology of the National Academy of
Sciences of Ukraine
Kyiv
khamajko@gmail.com

Vsevolod Ivakin,

PhD,
Head of the Department of Archaeology of Kyiv,
Institute of Archeology of the National Academy of
Sciences of Ukraine
Kyiv
wkniaz16@ukr.net

Anastasiia Korokhina,

PhD,
Researcher,
Man and Environment Department,
Leibniz Institute for the History and Culture of Eastern Europe
Leipzig, Germany;
Researcher,
Department of Archaeology of the Eneolithic-Bronze Age,
Institute of Archaeology of the National Academy of
Sciences of Ukraine
Kyiv
a.v.korokhina@gmail.com

Olena Zhurukhina,

PhD,
Researcher,
Man and Environment Department,
Leibniz Institute for East European History and Culture
Leipzig, Germany;
Head of the Research Department of Historical and
Archaeological Research,
Museum of the History of the Tithe Church
Kyiv
lenzhurukh@gmail.com

Mariia Tymoshenko,

Head of the Department "Old and Medieval Kyiv",
Kyiv History Museum
Kyiv
byzantinica@gmail.com

Oleksandr Pashkovskyi,

Deputy Director General for Research,
Kyiv History Museum
Kyiv
paszkowski.oles@gmail.com

Vitalii Kozyuba,

PhD,
Researcher,
Department of Archeology of Kyiv,
Institute of Archeology of the National Academy of
Sciences of Ukraine
Kyiv
kozubavk@gmail.com

Mykhailo Kublii,

PhD,
Researcher,
Department of Bioarchaeology,
Institute of Archeology of the National Academy of
Sciences of Ukraine
Kyiv
myhajlo.kublii@gmail.com

Severyn Sahaidak,

Laboratory assistant,
Department of Archaeology of Kyiv,
Institute of Archeology of the National Academy of
Sciences of Ukraine
Kyiv
s.sagaydak@gmail.com

Marcin Woloszyn,

Researcher,
Man and Environment Department,
Leibniz Institute for the History and Culture of
Eastern Europe
Leipzig, Germany
marcinwoloszyn@gmail.com

ARCHAEOMETRIC RESEARCH OF ANCIENT KYIV: STATE AND PROSPECTS

The paper presents the history of archaeometric research of Old Rus' Kyiv from the 19th century till the present. The special status of Kyiv as the capital of Rus', the largest center of crafts and monumental

construction should make it a reference monument for archaeometric studies. The natural conditions for the formation of the Kyiv Podil, where organic remains are preserved thanks to alluvial and deluvial layers, also make Kyiv a unique research ground for paleobotany, paleozoology, dendrochronology and climate stratigraphy. However, comparing the potential of Kyiv with the actual state of archaeometric research, we observe an unjustified disparity, mainly related to the state of funding of science in Ukraine and the weak laboratory and technical base of Ukrainian archaeology. Overcoming this problem in order to keep up with modern trends in the development of archaeology is possible only through international cooperation with scientific institutions that have the appropriate modern laboratory base.

Keywords: Old Rus', Kyiv, archaeometry, bioarchaeology, dendrochronology, archaeomagnetic dating, XRF analysis, metallography, petrography.

Світлана Олексюк,
старший науковий співробітник
філії «Музей української діаспори»
Музею історії міста Києва;
викладачка сучасного танцю
Національного університету фізичного виховання і спорту України
Київ
svitolek@gmail.com

Лілія Козинко,
кандидат мистецтвознавства,
доцент кафедри хореографії і танцювальних видів спорту
Національного університету фізичного виховання і спорту України
Київ
lilya_koz@ukr.net

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНО-СЦЕНІЧНИЙ ТАНОК В ІДЕЯХ ТА ПРАКТИКАХ ТРЬОХ ХОРЕОГРАФІВ

Виникнення та стрімкий розвиток сценічної версії українського народного танцю на початку XX ст. мали своїх яскравих протагоністів: українських хореографів Василя Верховинця та Василя Авраменка. Хоча радянський режим не дав обидвом можливості розвивати зазначений напрям в Україні, продовження цієї традиції стало реальним у творчості та методі Павла Вірського. Що різнить підходи цих хореографів та чому український народний танець нині втрачає свою ідентичність – розглянуто у цій розвідці.

Ключові слова: український народний танок, еміграція, ідентичність.

Посилення національних настроїв серед української молоді та інтелігенції в 1910-х рр., а за цим і проголошення УНР привабили до щойно створеної держави та її столиці Києва багатьох волелюбних і енергійних людей. Василь Авраменко (1895–1981), сирота із містечка Стеблів, що на Київщині, повертається в цей час із Сибіру до Великої України. Його патріотичний запал, який розривається між пориваннями боротися у війську за свою країну і цікавістю до українського мистецтва, прокладає йому шлях у Драматичну школу ім. Лисенка у Києві¹. Саме тут відбувається його знайомство із українським танком, який у подальшому і займе центральне місце серед інших мистецтв. Можна припустити, що такому вибору, який виразно проявився уже за кілька років, сприяли не лише особисті нахили, а й зустріч із Василем Верховинцем. Василь Авраменко має унікальну нагоду відвідувати лекції єдиного на той час українського теоретика народного танцю, автора свіжої наукової праці та педагогічного методу.

Усвідомлення важливості наукового підходу у танцювальній галузі, систематизація рухів, зібраних в етнографічних подорожах, створення мови хореографії переживали свій розквіт у Європі. Україна не є винятком у цьому русі за повернення до природи, пошуку автентики і свободи руху тіла, його підкресленого

¹ Авраменко В. Українські національні танки. Музика і стрій. Галівуд Нью-Йорк – Вінніпег – Київ – Львів. Накладом автора, 1947. С. 7.

демократизму. Ці ідеї суголосні ранній політиці українізації, яка хоч і тривала недовго та мала трагічний кінець, проте знайшла відгук серед багатьох активних діячів – її палких послідовників. Робота митців і дослідників дає перші плоди. Народжується теорія танцю – аналіз та упорядкування живого матеріалу, завдання якого – обережно й розумно перенести на сцену цей танець із переповненого творчістю, однак маловідомого в мистецьких колах українського села. І хоча політичний провал української державності виганяє В. Авраменка зі своєї рідної землі, його мистецьким амбіціям судилося відбутися: ідеї та наміри молодого танцівника знаходять своє втілення в Польщі. Перша школа українського танку в місті Каліш у 1921 р. приваблює не лише виконавців, а й відомих колег і друзів, митців і політиків. Їхні свідчення допомагають відтворити й оцінити значення для українського мистецтва тогочасної табірної ініціативи. Біографи Авраменка згадують візити Олександра Кошиця, Симона Петлюри, Йозефа Пілсудського, американської місії У.М.С.А., Бритійського комітету В.С.Р., цитують їхні відгуки, оцінки, описують, до якої підтримки вдавалися закордонні організації, і позитивний вплив цієї підтримки на дальшу роботу митця². Експедиції Авраменка в 1921–1924 рр. розширили географію вивчення українського народного танцю і стали міцною базою для подальших пошуків і творчих звершень – однак уже в еміграції.

Василь Верховинець (1980–1938) почав цікавитись українським автентичним танцем під час збору польового матеріалу до праці «Українське весілля». Саме тоді митець звернув увагу на недослідженість цього питання та став збирати зразки українського фольклорного танцю, розробив перелік із 68 запитань для дослідників³, які планують збирати автентичну хореографію. В. Верховинець наполягав на необхідності збереження автентичного танцю в природньому вигляді з мінімальною адаптацією до сценічного виконання. Свої принципи активно втілював у подальшому в роботі актором, співаком, хормейстером у театрі Миколи Садовського. Продовжуючи збирати фольклорний танець, видав дослідження «Теорія українського народного танцю», в якому описав основні рухи та декілька фольклорних танців. Проте найбільшого втілення на шляху шанування традицій української культури В. Верховинець досяг при створенні колективу «Жінхоранс». Основною відмінністю його було пропагування не лише українського автентичного танцю, а й пісні, музики та традицій щодо їхнього втілення.

Подорожам Авраменка до Волині, Полісся, Галичини і Закарпаття ми завдячуємо як наявності танкового матеріалу, так і поширенню серед молоді українського танку: через вистави і концерти, засновані школи та навчених інструкторів. Львів, Рівне, Луцьк, Володимир-Волинський, Кременець, Олександрія, Межиріччя, Берест-Литовський, а також Хелм; Тернопіль, Станіслав, Коломия, Перемишль

² Пігуляк І. Василь Авраменко. [Б. м., б. д.]. С. 22–24.

³ Верховинець В. М. Теорія українського народного танцю. 5-те вид., доп. Київ : Музична Україна, 1990. С. 122–124.

і знову Львів стали місцями зупинок його кількарічного маршруту й інтенсивної роботи⁴. Учень, послідовник і біограф Авраменка Іван Пігуляк пише, що «*опріч чистого мистецького значення виступів артиста, цінили в ньому й великого пропагатора глибоко-патріотичної мистецької ідеї*»⁵. Інсценізація історичних сюжетів, сцени бою й енергія боротьби, ритуали гуртування та опору, емоційність, ствердність і доступність для усіх верств населення, і разом із тим розважальність і відпочинковість були причиною не тільки його популярності серед молодих українців, а й пробудження непокірних настроїв серед них, що, безумовно, становило небезпеку для радянської і польської влади. Той факт, що танець апелював до традицій українського народу, надавав йому політичної сили і реального голосу, не сподобалися польській поліції. Регулярні арешти та недвозначні пропозиції від львівського комісара поставили під загрозу не лише майбутню діяльність, а й особисту свободу митця, і змусили його залишити українські землі. У жовтні 1924 р. він виїздить до Чехословаччини⁶.

У той час як Авраменку були доступні регіони заходу України, дослідження Василя Верховинця охоплювали центральні та східні регіони. Так, його перша наукова праця «Українське весілля» (1912) є записом та аналізом весілля в селі Шпичинці Сквирського району на Київщині. Викладання хорového співу та народних танців у Києві, Полтаві й Харкові мало своїм результатом запис педагогічних методологічних принципів у «Весняночці» і «Теорії українського народного танцю». Обидві книги створені, з одного боку, з глибокою повагою до притаманних народів звичаїв та їх врахуванням. З іншого, вони пропонують на їх основі вільний ігровий матеріал та дають методичні й композиційні рекомендації. Талановите дотримання межі між увагою до джерела та його подальшою науковою і творчою обробкою, а також розуміння акцентів дозволило Василю Верховинцю залишити зібраний матеріал живим і відкритим до змін. Наполягання на збереженні акценту на народному спадку у використанні української тематики у постановках класичних балетів, незгода з домінуванням принципів класичного мистецтва проявилися в його роботі над постановкою «Пан Каньовський» балетмейстера Василя Литвиненка. Цей балет став взірцем для створених пізніше нечисленних українських балетів («Лілея» К. Данькевича, «Лісова пісня» М. Скорульського, «Маруся Богуславка» А. Свєчнікова⁷), однак не тільки роль самого Верховинця була незаслужено забута, а його самого було страчено навесні 1938 р. за звинуваченням у націоналізмі. За рік до того в українському танцювальному мистецтві з'являється Державний ансамбль танцю Української РСР та починає свою професійну кар'єру Павло Вірський⁸.

⁴ Martynowych O. The Showman and the Ukrainian Cause. Folk Dance Film and the life of Vasile Avramenko. Winnipeg : University of Manitoba Press, 2014. Pp. 17–20.

⁵ Пігуляк І. Василь Авраменко. С. 39.

⁶ Там само. С. 25–46.

⁷ Верховинець В. М. Теорія українського народного танцю. С. 28–29.

⁸ Там само. С. 33.

Павло Вірський (1905–1975) отримав професійну хореографічну освіту у доволі зрілому віці. Він народився у дворянській родині і до революції не збирався пов'язувати своє життя з мистецтвом. Вихованець престижної на ті часи Рішельєвської гімназії готувався займатись банківською справою⁹. Революція внесла значні корективи в ці плани і, зацікавившись мистецтвом, П. Вірський вступає до Одеського музично-драматичного училища, а згодом стає танцівником Одеського театру опери та балету, що поступово формувало його балетмейстерський підхід. Перші роботи автора були суто балетними, але надалі він починає цікавитися і фольклорним танцем. Досягнувши успіхів при постановці вистав для класичного балету у співавторстві з М. Болотовим, П. Вірський починає ставити такі роботи, як танець «Запорожці» в опері «Запорожець за Дунаєм»¹⁰. У цій роботі автори вперше пробують інтерпретацію фольклорного танцю в поєднанні з класичним. Саме це й стає в подальшому основним принципом роботи П. Вірського при постановці народно-сценічних танців. Фольклорний танець академізується, стає ближчим до класичного, переймає специфіку його сценічного втілення. Постановник надає рухам виразних та естетичних форм, активно поєднуючи з класичною хореографічною спадщиною. На той час такий підхід був новаторським. П. Вірський зазначає: *«В мистецтві неможливо роботу перетворювати на механічне накопичування суми знань. Пізнання матеріалу можливе до певної межі. Надмірне занурення в подробиці відводить від головного, заважає розкрити своє бачення життя, своє світовідчуття. А без авторської неповторності, без пристрасного вираження немає справжнього впливу мистецтва»*¹¹. П. Вірський створив зовсім нову течію в українській хореографії, яку почали активно наслідувати інші постановники. Балетмейстера не марно вважають генієм, адже він відкрив нову мову танцю. Але її наслідування іншими перетворилось на застосування запропонованої форми з доволі нечастим використанням закладеного у фольклорне мистецтво змісту. Плеяда наступних балетмейстерів, які створили визначні постановки в галузі народно-сценічного танцю, виявилася не такою великою, а більшість хореографів пішли шляхом творчої переробки створених ними номерів. До сьогодні таке копіювання призвело до значної втрати автентичних зразків народної хореографії та призупинки розвитку українського народно-сценічного танцю. Наразі балетмейстери шукають нових підходів у галузі сучасної хореографії та стилізації її з народно-сценічними зразками. Тоді як, власне, відродженням фольклорного танцю займаються лише декілька колективів в усій країні. Врешті-решт це призводить до втрати ідентичності у галузі традиційного мистецтва.

⁹ Павло Вірський: [життєвий і творчий шлях] / упоряд.: Ю. В. Вернигор, Є. І. Досенко. Вінниця : Нова Книга, 2012. С. 10–11.

¹⁰ «Секрети» творчості – інтерв'ю Павла Павловича Вірського від 24 травня 1969 року. URL: <http://www.hopakfest.com/pavlo-virskiy/sekretyi-tvorchestva.html> (дата звернення: 05.10.2023).

¹¹ Там само.

Svitlana Oleksiuk,

Senior Researcher,
Museum of Ukrainian Diaspora
(a branch of the Kyiv History Museum);
Teacher of modern dance,
National University of Physical Education and Sports of Ukraine
Kyiv
svitolek@gmail.com

Liliia Kozynko,

Candidate of Art History,
Associate Professor,
Department of Choreography and Dance Sports,
National University of Ukraine on Physical Education and Sport
Kyiv
lilya_koz@ukr.net

UKRAINIAN FOLK-STAGE DANCE IN THE IDEAS AND PRACTICES OF THREE CHOREOGRAPHERS

The emergence and rapid development of the stage version of Ukrainian folk dance in the early twentieth century had its own prominent protagonists: Ukrainian choreographers Vasyl Verkhovynets and Vasyl Avramenko. Although the Soviet regime did not give both of them the opportunity to develop it in Ukraine, the continuation of this tradition became real in the work and method of Pavlo Virsky. What distinguishes the approaches of these choreographers and why Ukrainian folk dance is currently losing its identity is discussed in this article.

Keywords: Ukrainian folk dance, identity, authenticity.

КИЇВСЬКІ ПОСТАТІ

КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В. І. ГОШКЕВИЧА

Віктор Іванович Гошкевич – археолог, історик, громадський і політичний діяч, найбільше відомий своїми археологічними роботами в Херсонській губернії. Та необхідний досвід для наукової роботи він здобув у рідному місті Києві. Київський період життя Гошкевича постійно привертає увагу дослідників, але залишаються поза увагою конкретні факти становлення його як науковця. Проведені Гошкевичем археологічні роботи та використані методики потребують подальшого аналізу для з'ясування його внеску в становлення археологічної науки.

Ключові слова: В. І. Гошкевич, Церковно-археологічне товариство, археологічні нотатки.

Киянин Віктор Іванович Гошкевич (1860 р. н.) у 30 років переїхав до Херсона і заснував «Археологічний музей при Херсонському губернському статистичному комітеті», нині Херсонський обласний краєзнавчий музей.

До Херсона В. І. Гошкевич прибув повністю сформованим науковцем завдяки участі в діяльності Церковно-археологічного товариства (далі – Товариство) та музею при Київській духовній академії. Власне, музею Товариства можна завдячувати і вибором подальшої світської освіти Гошкевичем – після закінчення Київської духовної семінарії він вступив до Університету Святого Володимира.

Перші експонати до музею В. І. Гошкевич передавав у 1880 р., ще навчаючись у семінарії¹. Як правило, передавання предметів до музею відбувалось за особистої присутності на засіданні Товариства та загального обговорення і визначення предметів². Отже, двадцятирічний семінарист Гошкевич ставав свідком наукової роботи Товариства. Хронологічно це збіглося з поживаленням діяльності Товариства. Накопичені в музеї предмети стали об'єктом дослідження, що призвело до збільшення наукових робіт – «рефератів», які проголошувались на зборах Товариства. Зокрема, 6 жовтня 1880 р., передаючи експонати, Гошкевич міг прослухати доповіді П. Г. Лебединцева та М. І. Петрова³.

Київський період наукової діяльності Гошкевича можна проаналізувати за предметами, які він передавав до Церковно-археологічного музею. Інформацію про них опубліковано в працях Київської духовної академії, адже численні

¹ Петров Н. И. Отчет Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1880 г. *Труды Киевской духовной академии* (далі – ТҚДА). Київ, 1881. № 3. С. 344.

² Петров Н. И. Воспоминания старого археолога. Рукопис. 1920. *Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського* (далі – ІР НБУВ). Ф. І. Спр. 11063. Арк. 8, 9.

³ Петров Н. И. Известия Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за октябрь 1880 г. *ТҚДА*. Київ, 1880. № 12. С. 534–535.

археологічні розвідки Гошкевича на території міста Києва не отримали спеціальних публікацій, а були зафіксовані в рукописних «археологічних нотатках», які зберігались у музеї Товариства.

Хронологічний аналіз надходжень предметів від Гошкевича до музею Товариства дозволяє виявити рік 1885-й, коли він зосередився на археологічних роботах. До 1885 р. семінарист, а згодом студент Віктор Гошкевич передавав до музею: зразки китайського паперу, китайську кісточку для письма, зразки київської залізної руди⁴, листування колишнього російського консула в Хакодате (Японія) в 1858–1865 рр. Осипа Антоновича Гошкевича⁵ (старший брат батька Віктора Гошкевича) та три гравюри⁶. У 1885 р. В. Б. Антонович провів розкопки біля Трьохсвятительської церкви⁷. Частину знахідок передали до музею Товариства П. О. Лашкар'єв та В. І. Гошкевич⁸. Повного списку учасників розкопок Антонович не зазначив, тож ми не можемо бути впевненими, що Гошкевич брав у них участь. Усе ж імовірно, що першою відомою нам археологічною практикою Гошкевича стала участь у розкопках біля Трьохсвятительської церкви під керівництвом В. Б. Антоновича у 1885 р. Надалі усі надходження до музею Товариства від Гошкевича мали суто археологічний характер – це і знайдені предмети, і креслення, і щоденники розкопок.

Дійсним членом Церковно-археологічного товариства Віктор Гошкевич став 18 вересня 1889 р. У цей же день він оголосив свою першу доповідь «Про місце знаходження городища та палацу київського князя Симеона Олельковича біля с. Вигурівщина за Чорторією»⁹. Згодом її було опубліковано з дещо зміненою назвою у Працях Київської духовної академії¹⁰.

За результатами власних археологічних робіт у Києві Гошкевич робив ще дві доповіді, які не були опубліковані: «Про давні підвали, нещодавно відкриті по вул. Стрітенській у садибі чиновника Подсудзевського»¹¹ та «Про щойно віднайдені підземелля по вул. Московській на Печерську»¹². Така увага до старих

⁴ Петров Н. И. Отчет Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1880 г. С. 344.

⁵ Петров Н. И. Отчет Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1881 г. *ТКДА*. 1882. № 4. С. 358.

⁶ Петров Н. И. Отчет Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1883 г. *ТКДА*. 1884. № 1. С. 498.

⁷ Антонович В. Б. Раскопки у Трехсвятительской церкви в г. Киеве. *Киевская Старина*. Киев, 1885. Т. XII. С. 164–167.

⁸ Петров Н. И. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Киев, 1897. С. 19.

⁹ Петров Н. И. Известия Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за сентябрь 1889 г. *ТКДА*. Киев, 1889. № 11. С. 451.

¹⁰ Гошкевич В. И. Замок князя Симеона Олельковича и летописный Городок под Киевом. *ТКДА*. Киев, 1890. № 2. С. 228–254.

¹¹ Петров Н. И. Известия Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за октябрь 1889 г. *ТКДА*. Киев, 1889. № 12. С. 588.

¹² Петров Н. И. Известия Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за февраль и март 1890 г. *ТКДА*. Киев, 1890. № 9. С. 159, 160.

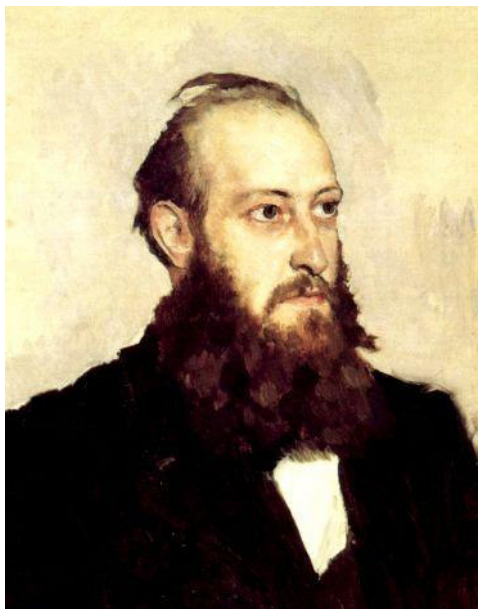

Рис. 1. Віктор Васнецов. Портрет В. І. Гошкевича. 79,5×55 см. Полотно, олія. 1887 р.

підвалів була пов'язана з пошуком давніх церков. Зокрема, одним з експонатів, переданих Гошкевичем, була *«цегла з залишків давньої церкви в садибі пані Чеботаревської по Кияновському провулку буд. № 2»*¹³.

Усі передані Гошкевичем предмети знайшли своє місце в експозиції музею Товариства й відображені у вказівнику Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії 1897 р., укладеному М. І. Петровим. Власне, Гошкевич разом із Петровим і займався розміщенням експонатів у новій експозиції музею, про що свідчить річний звіт Товариства за 1889 р.

Один із переданих Гошкевичем предметів – керамічна чорнолакова чаша «Скіфос» – було опубліковано в «Альбомі визначних пам'яток Церковно-археологічного товариства»¹⁴. Така увага до давньогрецької чаші пояснюється тим, що її знайшли у скіфському кургані, адже на тому періоді розвитку археологічної науки почали приділяти підвищену увагу до грецького імпорту в *«місцевих племен»*¹⁵.

Скіфос походить із найвідоміших археологічних розкопок київського періоду В. І. Гошкевича під керівництвом В. З. Завітневича 13–14 червня 1888 р. в урочищі Колонтаївка (біля с. Матусів Звенигородського району Черкаської обл.). В липні з матеріалами розкопок у музеї товариства ознайомились О. О. Бобринський та

¹³ Петров Н. И. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. С. 33.

¹⁴ Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. Киев. 1915. Вып. IV–V. Таблица VII. Рис. 5. С. 12. Сноска 8.

¹⁵ Шохин Л. И. Письма Д. Я. Самоквасова А. А. Бобринскому об археологии. *Археология*. 1996. № 1. С. 132.

Д. Я. Самоквасов¹⁶. Восени Бобринський докопав цей курган, виявивши ще одне поховання, а також розкопав ще 15 курганів у цьому ж могильнику з п'ятдесяти курганів¹⁷.

Після дослідження кургану Гошкевич і Завітневич оглянули і виміряли розміри семи курганів-майданів та описали розташування одиночних курганів і курганных груп. Також описали випадкові знахідки, що зберігались у власника землі урочища Колонтаївка священника Іоана Моссаковського¹⁸.

Зворотний шлях потягом до Києва Гошкевич використав як можливість підрахувати кургани та майдани, видимі під час руху. Для цього він застосував власний метод, схожий із методикою спостереження за зірками. Коли курган виходив на перпендикулярну лінію до потягу, фіксувався час на годиннику і одночасно окомірно визначались відстань і висота¹⁹.

За знятими в експедиції розмірами одного з курганів-майданів Гошкевич виготовив об'ємну модель, яку В. Б. Антонович демонстрував на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця. Згодом цю модель Гошкевич передав до музею Церковно-археологічного товариства²⁰.

Усі результати експедиції Гошкевич виклав у «археологічних нотатках»²¹, які надійшли Антоновичу для складання Археологічної карти Київської губернії, а також написав статтю в газету «Киевлянин»²², причому виклад матеріалу в статті та археологічних нотатках стилістично дуже схожий.

Гошкевич постійно описував свої археологічні роботи у пресі. В археологічних нотатках він наголошував, що є постійним співробітником газети «Киянин», тому повинен повсякчас перебувати в місті й тільки влітку має змогу виїжджати в археологічні розвідки на кілька тижнів. Найважливіші газетні публікації наведені в некролозі Гошкевича, складеному І. В. Фабриціус²³. Цей невеликий список важливий тим, що вказує на публікації Гошкевича, підписані ініціалами або навіть однією буквою. Звісно, за змістом публікацій можна вгадати історика й археолога Гошкевича, але на деякі публікації, на перший погляд, можна не звернути уваги, як-от оповідання «Ратьша Путятич», написане в жанрі великодного оповідання і підписане ініціалами.

Абсолютна більшість газетних публікацій Гошкевича стосується археологічних знахідок у Києві. Частина з них не підписана, якщо розміщувалась у рубриці коротких повідомлень. Схоже, що Гошкевичу також належать псевдоніми «Невідомий»

¹⁶ Гошкевич В. И. Археологическая записка в Императорское Московское Археологическое Общество. 2 июля 1889 г. *ИР НБУВ*. Ф. I. Спр. 7868. Арк. 4.

¹⁷ Гошкевич В. И. Археологические раскопки. *Киевлянин*. 20 ноября 1888 г. (№ 252).

¹⁸ Гошкевич В. И. Археологическая записка. Арк. 4.

¹⁹ Там само. Арк. 4, 4 зв.

²⁰ Там само. Арк. 1 зв.

²¹ Там само.

²² Гошкевич В. И. Экскурсия в страну курганов. *Киевлянин*. 22 июня 1888 г. (№ 135).

²³ Фабриціус І. В. Віктор Іванович Гошкевич. *Літопис музею*. Херсон, 1929. Вип. 9. С. 6.

Рис. 2. Віктор Іванович Гошкевич серед співробітників херсонської міської управи. 37×46,5 см. Херсон, початок XX ст. *Фонди Херсонського обласного краєзнавчого музею. Ф-4288, КН-6575*

та «Звіринецький житель». Імовірно, окрім історичної тематики, Гошкевич писав і в розважальні рубрики.

Найважливішим історичним дослідженням Гошкевича у київський період стала ідентифікація городища на лівому березі Дніпра біля с. Вигурівщина з літописним Городком та замком князя Семена Олельковича. Робота ця була проведена згідно з методичними рекомендаціями В. Б. Антоновича²⁴ із поєднанням історичних та археологічних джерел при дослідженні городищ і була частиною більшого дослідження широкого кола історичних питань на основі документів на володіння землями київськими монастирями.

Через переїзд до Херсона Гошкевич не брав участі в розкопках на цьому городищі, проведених В. З. Завітневичем 29–31 травня 1890 р.²⁵ Тому ж він і не закінчив роботу на основі документів із монастирського землеволодіння, проте намагався вести її і в Херсоні. У листі до М. І. Петрова від 24 грудня 1890 р.²⁶ Гошкевич дякував за надані документи Видубицького монастиря, шкодуючи, що замало часу для наукової роботи. У листі від 3 квітня 1891 р.²⁷ він питав, чи можна ще залишити ці документи для роботи.

²⁴ Антонович В. Б. О городищах до княжеского и удельно-вечевого периода, находящихся в западной части древней Киевской земли. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. Кн. 3. Киев, 1889. С. 11–12.

²⁵ Завитневич В. З. Замок князя Семена Олельковича и летописный Городец под Киевом. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. Кн. 5. Отд. 2. Киев, 1891. С. 134–141.

²⁶ Гошкевич В. І. Лист до М. І. Петрова від 24 грудня 1890 р. *ІР НБУВ*. Ф. III. Спр. 12938. Арк. 1зв, 2.

²⁷ Гошкевич В. І. Лист до М. І. Петрова від 3 квітня 1891 р. *ІР НБУВ*. Ф. III. Спр. 12939. Арк. 1.

Не перервав Віктор Іванович і роботи з наповнення Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Йому був наданий лист від академії, який дозволяв відбирати предмети з церков Херсонщини для Церковно-археологічного музею²⁸, але Гошкевич не скористався такою можливістю, віддаючи перевагу археологічним роботам. У 1891 р. він передав до Церковно-археологічного музею знахідки з лівого берега навпроти Херсона – у «кучугурі» між м. Олешки та м. Гола Пристань: вістря стріл та знаряддя праці з кременю (64 шт.), бронзові вістря стріл (3 шт.), фрагменти керамічного посуду, зокрема ручки амфор²⁹. Ці знахідки було віднесено до найбільш значущих надходжень у річному звіті Товариства.

Співпраця тривала. У 1893 р. В. І. Гошкевич передав до Церковно-археологічного музею каталог Археологічного музею при Херсонському губернському статистичному комітеті та два гіпсові відбитки експонатів херсонського музею, знайдених в Ольвії: глиняного світильника з трьома обличчями та глиняної жіночої статуетки; в 1897 р. – 18 бронзових ольвійських монет; у 1914 р. – три видання Літопису херсонського музею, які вийшли в 1912–1914 рр., з описом діяльності музею в 1909–1912 рр.³⁰

Викладені факти про наукову діяльність В. І. Гошкевича у київський період його життя значно розширюють базу для аналізу процесу його становлення як науковця та дають можливість спробувати оцінити його внесок у становлення археологічної науки.

Andrii Lopushynskyi,

Leading Researcher,
Kyiv Ancient and Medieval Department
Kyiv History Museum
Kyiv
lopusinskijandrij9@gmail.com

SCIENTIFIC ACTIVITY OF V. I. HOSHKYEVYCH. KYIV PERIOD

Viktor Ivanovych Hoshkevych is an archaeologist, historian, public and political figure, best known for his archaeological work in the Kherson Province. But he gained the necessary experience for scientific work in his native city of Kyiv. The Kyiv period of Hoshkevych's life constantly attracts the attention of researchers, but the specific facts of his formation as a scientist and his contribution to archaeological science remain overlooked. Presented facts: the archaeological work carried out by Hoshkevych and the methods used require further analysis to clarify Hoshkevych's contribution to the development of archaeological science.

Keywords: V. I. Hoshkevych, Church and Archaeological Society, archaeological notes.

²⁸ Гошкевич В. І. Лист до М. І. Петрова від 29 вересня 1891 р. *ІР НБУВ*. Ф. III. Спр. 12941. Арк. 1.

²⁹ Петров Н. І. Отчет ЦАО КДА за 1891 г. *ТКДА*. Київ, 1892. № 2. С. 345.

³⁰ Петров Н. І. Отчет ЦАО КДА за 1893 г. *ТКДА*. Київ, 1894. № 3. С. 453.

ЖИТТЯ І СПРАВИ ЛІКАРЯ МАНДЕЛЬШТАМА (КИЇВ ТА ОРГАНІЗОВАНА ЕМІГРАЦІЯ ЄВРЕЇВ ДО США НА ПОЧАТКУ XX ст.)

Тези доповіді присвячено життю та просвітницькій діяльності лікаря Макса Мандельштама, а також створенню в Києві Єврейського еміграційного товариства, що відіграло істотну роль у долях понад 10 тисяч євреїв смуги осілості, надаючи іммігрантам усебічну допомогу в безпечному переїзді до США та в облаштуванні їх на нових землях.

Ключові слова: Макс-Еммануїл Мандельштам, Єврейське еміграційне товариство, Галвестонський план, територіалізм.

Відомо, що євреї, які були підданими Російської імперії, зазнавали численних дискримінаційних обмежень. Більшість їх мусила проживати в межах так званої смуги осілості (зокрема, на значній частині сучасної України). Принизливі законоположення ускладнювали для іудеїв вибір професії, землекористування, здобуття освіти, культурний розвиток.

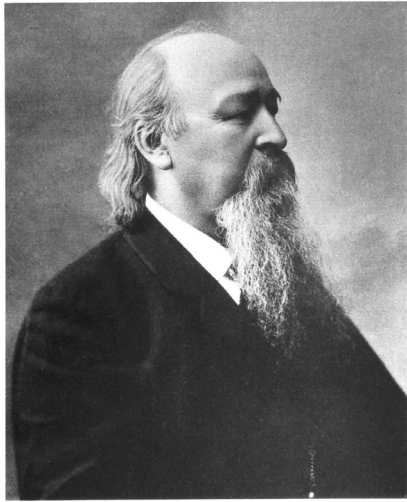
Багато єврейських сімей вбачало єдиний вихід в еміграції. За приблизними даними, між 1881 і 1908 рр. кількість євреїв, що виїхала з країни, склала 1 мільйон 545 тисяч осіб. Для порівняння: згідно з даними всеросійського перепису 1897 р., єврейське населення Російської імперії налічувало близько 5,2 мільйона.

Найбільш привабливим напрямком єврейської еміграції виявилися США, туди переселилися понад три чверті усіх, хто залишив Російську імперію. Основна маса євреїв виїжджала без закордонних паспортів за сприяння транспортних агентів. Численні випробування, що випадали в Америці на долю іммігрантів зі смуги осілості, красномовно описані в творах Шолом-Алейхема «Хлопчик Мотл» і «Мандрівні зорі».

Водночас формувався потік переселенців і до Землі Обітованої, Ерец-Ісраель, Палестини. Туди переїжджали насамперед прихильники сіоністської концепції Теодора Герцля, сформульованої в 1890-ті рр. Визнаним лідером сіоністів у Російській імперії аж до початку XX ст. був представник київської інтелігенції лікар Макс-Еммануїл Мандельштам.

Як сповіщає життєпис лікаря¹, Макс-Еммануїл Хаскелевич Мандельштам (Мандельштамм) був прийнятий на службу доцентом Київського університету імені Св. Володимира, де успішно керував офтальмологічною клінікою. Коли в 1880 р. в університеті відкрилася вакансія професора на кафедрі хвороб очей, медичний

¹ Памяти М. Е. Мандельштама. *Киевская мысль*. 1912. 7 марта.

Др. М. Мандельштам

Рис. 1. Доктор М.-Е. Мандельштам (1838–1912). 1912 р. З поштівки, виданої ЄЕТ

Рис. 2. Надгробок М.-Е. Мандельштама на Міському (Берковецькому) цвинтарі. 2008 р. Фото М. Кальницького

факультет визнав його гідним очолити кафедру. Проте Рада університету не затвердила Мандельштама на посаді професора, не бажаючи створювати прецедент обрання професора-єврея. Обурений Мандельштам залишив університет.

Особиста душевна травма однієї людини збіглася з нещастям усього російського єврейства – хвилею погромів початку 1880-х рр. Лікар Мандельштам, перейнявшись ідеями сіонізму, ревно приєднався до цього руху.

Проте згодом у лавах сіоністів виник розкол. Політичні та організаційні проблеми, пов'язані з переселенням євреїв до Палестини (яка входила тоді до складу Оттоманської Порти з панівною мусульманською релігією), породили нову гілку руху – територіалізм, тобто створення єврейських колоній там, де для цього існували більш сприятливі умови.

Уже після смерті Теодора Герцля, на VII Сіоністському конгресі (1905 р.), у сіоністському русі взяли гору прихильники ідеї Ерец-Ісраель. Та лікар Мандельштам обрав шлях територіалізму, адже він безпосередньо спостерігав страждання численних одновірців і прагнув надати їм якнайшвидшу допомогу.

Для євреїв, що вважали за можливе залишатися в Російській імперії, лікар запроваджував інший відчутний засіб подолання негараздів – просвітництво, насамперед серед незаможних мас єврейства. У 1905 р. він був обраний головою

Рис. 3. Будинок на вул. Шота Руставелі, 29, в якому розміщувалося правління ЄЕТ. 2006 р. Фото М. Кальницького

СПИСОК № 5

Галвестонських емігрантів, отриманих Європейським Еміграційним Товариством² в останні місяці 1910 р. в різних містах і юго-західних штатах Східної Америки.

СПИСОК

Галвестонських емігрантів, отриманих Європейським Еміграційним Товариством² в останні місяці 1910 р. в різних містах і юго-західних штатах Східної Америки.

ПРИМІТКА: Цифри, записані в лівій колонці, означають приблизне перерахунок за окремі місяці на окремі міста. Проте, ці цифри, які записані в лівій колонці, означають їх у загальному, без розподілу по місяцях.

№	Ім'я та прізвище	Остання адреса	Місце прибуття в Америку		Заняті		Потенційний зарплатний розрахунок
			В Росію	В Америку	В Росію	В Америку	
1	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
2	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
3	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
4	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
5	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
6	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
7	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
8	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
9	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
10	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
11	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
12	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
13	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
14	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
15	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
16	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
17	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
18	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
19	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
20	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
21	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
22	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
23	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
24	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
25	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
26	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
27	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
28	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
29	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
30	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
31	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
32	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
33	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
34	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
35	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
36	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
37	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
38	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
39	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
40	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
41	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
42	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
43	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6
44	Беленький Іван	Туркестан, Самар. губ.	Самара	Самара	Самара	Самара	6

Рис. 4. Список Галвестонських емігрантів, відправлених ЄЕТ у травні–червні 1910 р. (1 сторінка). ДАКО. Ф. 444. Оп. 1. С. 25. Арк. 1

комітету Київського відділення Товариства поширення освіти серед євреїв². Серед структур відділення були шкільна, позашкільна, бібліотечна, педагогічна комісії. М.-Е. Мандельштам та інші діячі за допомогою заможних єврейських меценатів акумулювали кошти для створення нових і підтримання чинних єврейських шкіл у різних містах та містечках, надавали їм організаційну, методичну, матеріальну допомогу, сприяли підготовці викладацького персоналу.

Разом з тим, проблема єврейської еміграції з Російської імперії залишалася надзвичайно актуальною, особливо внаслідок нової хвилі погромів 1903–1905 рр. Лікар Мандельштам став членом Інтернаціональної ради Єврейського територіалістичного товариства (англ. Jewish Territorial Organisation, далі – ЄТТ), очолюваного англійським письменником та громадським діячем Ізраєлом Зангвіллом. З метою легалізування руху територіалізму в Російській імперії в січні 1907 р. у Варшаві було зареєстровано російськомовний статут ЄТТ. Невдовзі відділення цього товариства відкрили й у Києві на чолі з М.-Е. Мандельштамом. Проте воно існувало недовго.

Будь-які громадські рухи євреїв у Російській імперії відбувалися під ревним наглядом органів поліції. Зокрема, чинилися перепони поширенню ідей сіонізму

² Отчет Киевского Отделения Общества распространения просвещения между евреями в России за 1904, 1905 и 1906 гг. Киев, 1907. С. 11.

внаслідок відповідного циркуляра міністра внутрішніх справ В. Плеве (1903 р.)³. Жандармерія та охоронне відділення не надто заглиблювались у відмінності між сіонізмом і територіалізмом. Коли в 1908 р. перевірка показала, що лікар Мандельштам та деякі інші керівники ЄТТ були раніше пов'язані з сіонізмом, Міністерство внутрішніх справ розпорядилося припинити діяльність товариства. Характерним був відгук начальника охоронного відділення у Києві М. Кулябка щодо діячів ЄТТ уже після його закриття: *«Вважаю, що діяльність їх у товаристві "ЄТТ" стикається зі справами з сіоністського руху, але в чому саме і якою мірою, відомостей не маю, як і про діяльність членів товариства "ЄТТ" у межах довіреного мені району»*⁴.

Тим не менш, у цей період зародився проєкт, відомий як Галвестонський план, що передбачав перерозподіл потоку євреїв-іммігрантів у США. Новий проєкт надавав євреям можливість прибувати до південних та південно-західних штатів через порт Галвестон, штат Техас.

Лікар Мандельштам зайнявся організацією в Києві Єврейського еміграційного товариства (далі – ЄЕТ). Його статут було складено таким чином, щоб усунути будь-які підозри у спорідненості з сіонізмом. У першому параграфі було зазначено: *«Єврейське еміграційне товариство створюється з метою поліпшення та полегшення умов переїзду емігрантів, планомірного спрямування їх у неєвропейські та неазіатські країни, а також облаштування їх на нових землях поселення як ремісників та землеробів»*. Були й ще примітки: *«Товариство у всій своїй діяльності підпорядковується всім узаконенням і розпорядженням Уряду», «Товариство не переслідує жодних політичних та націоналістичних цілей, а обмежує свою діяльність виключно регулюванням єврейської еміграції»*⁵.

Обережний текст задовольнив урядовців, і статут ЄЕТ було затверджено у травні 1909 р. На практиці основними напрямками діяльності Товариства виявилися всебічна допомога емігрантам, що переїжджали в Галвестон, та накопичення коштів для цього.

Вся процедура переїзду під егідою ЄЕТ відрізнялась чіткою організацією. Представники Товариства формували групи переселенців зі смуги осілості, оформляли належні документи, здійснювали трансфер морським шляхом, гарантували в дорозі медичну допомогу. У США на іммігрантів уже чекали житло й підготовлені робочі місця з забезпеченням прожиткового мінімуму. Товариство патрунувало своїх підопічних до того моменту, як вони матеріально «ставали на ноги» в країні прибуття. Отже, завдяки допомозі ЄЕТ емігранти уникали небезпеки потрапити в залежність від транспортних агентів та не витрачали зайвий час на адаптацію.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). Ф. 275. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 1, 2.

⁴ Там само. Ф. 274. Оп. 5. Спр. 5. Арк. 34–34 зв.

⁵ Устав Еврейского Эмиграционного Общества. Киев, 1909. С. 3, 4.

Рис. 5. Загальні збори ЄЕТ. У другому ряду сидять: другий праворуч – Л. Лев, третій праворуч – А. Марголін, четвертий праворуч – Д. Йохельман, у центрі – М.-Е. Мандельштам. *Киевская мысль: Иллюстрированное приложение. 1910 р. 18 березня*

Найближчими помічниками Макса-Еммануїла Мандельштама у справах Товариства були знані єврейські громадські діячі. Віцеголовою ЄЕТ став доктор філософії Давид Йохельман, секретарем (з 1910 р.) – адвокат Арнольд Марголін, майбутній дипломат незалежної України, скарбником – інженер Лейба Лев⁶.

Діловодство Товариства велося зразково. Значна частина документів збереглася й тепер формує фонд 444 Державного архіву Київської обл. (296 одиниць зберігання). У фонді збереглися, зокрема, докладні списки емігрантів, розподілені по партіях відправок. Як видно з цих матеріалів, ЄЕТ переправило до Техасу понад 80 партій на морських судах⁷. Кількість осіб, працевлаштованих у США за Галвестонським планом, згідно з обліком на 1912 р.⁸ сягнула 5574, а загалом Товариство надало допомогу орієнтовно 9–10 тисячам переселенців-трудівників (не рахуючи утриманців).

Цікавим нюансом видається розбіжність орієнтирів, що виникла в діяльності лондонського ЄТТ та київського ЄЕТ. Британські територіалісти у 1911 р. просували ідею розширення єврейських поселень в Австралії, тоді як кияни на чолі з лікарем Мандельштамом настійливо продовжували здійснювати Галвестонський план⁹.

⁶ Памятная книжка Киевской губернии на 1911 г. Киев, 1911. С. 219.

⁷ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф. 444. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 14.

⁸ Там само. Спр. 142. Арк. 336, 337.

⁹ ЦДІАК. Ф. 275. Оп. 2. Спр. 85. Арк. 19–19 зв.

У березні 1912 р. Макс-Еммануїл Мандельштам помер. Товариство доклало зусиль до увічнення його імені у назві землеробської колонії в США¹⁰. Його наступником на посаді голови правління ЄЕТ став Давид Йохельман.

Початок Першої світової війни вельми ускладнив для ЄЕТ можливість організованого переселення євреїв до США, скасував налагоджений маршрут трансферів через німецький Бремен. Утім, Товариство продовжувало опікуватися переселенцями аж до 1917 р., коли його діяльність було остаточно припинено.

Отже, слід віддати належне створеному лікарем М.-Е. Мандельштамом Єврейському еміграційному товариству, що відіграло істотну роль у долях багатьох тисяч євреїв смуги осілості. Як пам'ятне місце в Києві зберігся будинок на вул. Шота Руставелі, 29, в якому діяло правління ЄЕТ¹¹.

Tetiana Zalyva,
Leading Researcher,
Sholom-Aleichem Museum
(a branch of the Kyiv History Museum)
Kyiv
t_zalyva@ukr.net

THE LIFE AND WORK OF DR. MANDELSTAM (KYIV AND THE ORGANIZED EMIGRATION OF JEWS TO THE USA AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

The report is dedicated to the life and educational activities of Dr. Max Mandelstam and the establishment of the Jewish Emigration Society (JES) in Kyiv. The JES played a significant role in the fate of more than 10,000 Pale of Settlement Jews, providing immigrants with comprehensive assistance in their safe passage to the United States and their settlement in the new lands.

Keywords: Max-Emmanuel Mandelstam, Jewish Emigration Society, Galveston Plan, territorialism.

¹⁰ ДАКО. Ф. 444. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 2.

¹¹ Кальницький М. Еврейские адреса Киева: Путеводитель по культурно-историческим местам. Киев : Дух і Літера, 2012. С. 204.

Ганна Андріяка,
доктор філософії (кандидат історичних наук),
провідний науковий співробітник
філії «Музей Сержа Лифаря»
Музею історії міста Києва
Київ
andriakahanna@gmail.com

СЕРЖ ЛИФАР – БІБЛІОФІЛ: ЗАХОПЛЕННЯ ДОВЖИНОЮ В ЖИТТЯ

Про багатогранність постаті Сергія Лифаря свідчить спадок театрального митця, значна частина якого нині зберігається у низці закладів культури міста Києва. Унікальність його оцінено бібліографами, істориками, мистецтвознавцями, музейниками. Цей спадок посів чільне місце у фондових колекціях київських культурних інституцій.

У доповіді репрезентовано одне з незліченних захоплень Сергія Лифаря, яке розкриває його особистість у новому сприйнятті як бібліофіла і колекціонера раритетних предметів, які стали на сьогодні історико-культурними цінностями України.

Ключові слова: балетмейстер, стародруки, колекція, музей, рукопис, танцівник, хореограф.

У дослідженні розглянуто приватну колекцію непересічної особистості, яка зробила чималий внесок у розвиток балетного мистецтва Франції, відродивши та піднявши його на високий щабель у європейському культурному просторі. Мова йде про французького балетмейстера та хореографа українського походження Сержа Лифаря і його історико-культурну спадщину, яка нині зберігається в низці бібліотечних і музейних установ Києва, посівши чільне місце у їх фондових зібраннях.

Колекція хореографа і балетмейстера Сержа Лифаря у київських музейних та бібліотечних інституціях дійсно вражає своїм наповненням, адже в ній сконцентровано особисті речі, афіші, епістолярії, картини, книжки, нагороди, рукописи, театральні костюми тощо. Натомість ми зосередимо увагу на фондовому зібранні Музею історії міста Києва, зокрема філії «Музей Сержа Лифаря» та його унікальних предметів¹.

Метою розвідки є розкриття в широкому сенсі творчої особистості знаного французького балетмейстера й хореографа українського походження Сергія Лифаря, зокрема його захоплення колекціонуванням предметів старовини, з побіжним висвітленням життєвого шляху славетного артиста балету.

Молодий киянин через складну суспільно-політичну ситуацію в Радянській

¹ Андріяка Г., Сіроштан К. Пушкініана в колекції відомого балетмейстера Сержа Лифаря (1905–1986 рр.): на матеріалах Музею історії міста Києва. *Київ і кияни* : матеріали щорічної науково-практичної конференції. Вип. 13. Київ, 2021. С. 131–141; Іванова О. П. Предмети родини Лифарів, передані до НМІУ в 2011 р. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2021. Вип. 7. С. 178–187; Станішевський Ю. Серж Лифар – повернення на батьківщину. Лифар С. *Спогади Ікара* / з фр. пер. Г. Маленець. Київ : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. С. 11; Рудакова Ю. К., Бондарчук А. В. Книги з колекції Сержа Лифаря у фонді Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. *Бібліотечний Меркурій*. 2021. Вип. 2 (26). С. 79–90.

державі емігрував до Західної Європи, назавжди покинувши свою батьківщину і рідний Київ. Опинившись у Парижі, Серж Лифар завдяки Б. Ніжинській приєднується до знаменитої трупі «Російський балет» Сергія Дягілева, під керівництвом імпресаріо молодий танцівник через декілька років наполегливої і самовідданої праці стає солістом. Одним із його тріумфів стала провідна роль у виставі «Блудний син» композитора С. Прокоф'єва, що зробила його новою зіркою балету у 21 театральному сезоні в Парижі².

У 1929 р. настав переломний момент у житті молодого танцівника, адже помирає його вчитель і наставник С. Дягілев. Того ж року Сержу Лифарю пропонують бути артистом за контрактом у Гранд-Опера. За час роботи на різних посадах у театрі, саме за його сприяння розпочалося відродження французького балету та впровадження нового напрямку танцю – «неокласицизму», що базувався на музиці, танці та ритмі, де останній аспект був єднальною ланкою між двома першими. Про це детально описано в «Маніфесті хореографа», який вийшов до його тридцятиліття (1935 р.), а нова методика танцю була втілена в практичному сенсі в балеті «Ікар»³.

Майже 30 років свого життя Сергій Михайлович присвятив Гранд-Опера, будучи прем'єром, педагогом, хореографом і балетмейстером⁴. За час своєї блискучої кар'єри в Паризькому театрі опери та балету поставив понад 200 балетних вистав і дивертисментів в оперних спектаклях, а також виховав плеяду професійних танцівників балету, які продовжили традиції балетного мистецтва по всьому світу⁵. Останній рік життя метра супроводжувався значним погіршенням стану здоров'я, що свідчило про неминучу і близьку його смерть, яка настала 15 грудня 1986 р. в Лозанні (Швейцарія); похований на цвинтарі в Сент-Женев'єв-де-Буа (Франція)⁶.

Розкривши в загальних рисах біографічні віхи митця, більш детально акцентуємо нашу увагу саме на його колекціонуванні книжок та інших предметів старовини, розкриємо його особистість як бібліофіла, зробимо знову екскурс в його минуле, аби дізнатися, коли саме до нього прийшла жага до збирання унікальних за своєю суттю друкованих видань із відповідної тематики, рукописів, стародруків тощо. Основним ідеологом та наставником, який вплинув на світогляд молодого танцівника, був, безумовно, Сергій Дягілев, який зумів долучити його до творів мистецтва, літературознавства, колекціонування⁷. Після

² Іванова О. П. Предмети родини Лифарів. С. 179–181; Лифарь С. Мой путь к хореотворчеству. Париж, 1938. С. 6–17; Його ж. Страдные годы. Моя юность в России. Париж, 1935. Т. 1. С. 314; Його ж. Спогади Ікара / з фр. пер. Г. Маленець. Київ : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. С. 21, 27; Станішевський Ю. Серж Лифар. С. 7.

³ Лифар С. Спогади Ікара. С. 27–28, 34–35, 51–52, 142–146.

⁴ Лифарь С. Моя зарубежная Пушкиниана: пушкинские выставки и издания. Париж : Editions Béresniak, 1966. С. 32; Його ж. Спогади Ікара. С. 46, 176.

⁵ Станішевський Ю. Серж Лифар. С. 7–8.

⁶ Лифар С. Спогади Ікара. С. 173–175.

⁷ Лифарь С. Мой путь. С. 18; Його ж. Моя зарубежная Пушкиниана. С. 26.

смерті імпресаріо частину безцінних раритетів удалось отримати з апартаментів маестро його секретареві Борисові Кохну, а все інше майно, за сприяння члена французького уряду Маріо Растана, придбав на початку 1930-х рр. С. Лифар. Велика колекція антрепренера складалася з бібліотеки, архіву, театрального оперного і балетного майна (декорацій, костюмів, партитури тощо), яка через борги С. Дягілева була заарештована французькою владою разом із квартирою. Як згадував сам балетмейстер: *«Кошти на придбання дягільєвського архіву та бібліотеки я заробив “ногами”: мої виступи в Лондоні та в Паризькій Опері оплачувались дуже великими сумами. Контракт в Опері мені гарантував виступ у 60-ти спектаклях на рік»* (переклад з рос. мови. – Авт.)⁸.

У 1930-ті й подальші роки Сергію Лифарю вдалося придбати чимало унікальних предметів старовини. Так, у фондах Музею історії міста Києва, в тому числі його філії «Музей Сержа Лифаря», зберігаються досить рідкісні друковані видання з колекції балетмейстера та хореографа, як-от: «Часовник» Івана Федорова і Петра Мстиславця 1565 р., московський «Буквар» Василя Бурцова 1637 р., Євангеліє у двох томах 1752 р., надруковане в друкарні Києво-Печерської лаври за розпорядженням імператриці Єлизавети Петрівни після відвідин нею Києва у 1744 р. разом із спадкоємцем престолу князем Петром Федоровичем з його нареченою Катериною Олексіївною. Наявні й інші стародруки, а також прижиттєві видання класиків світової та української літератури, власні видання балетного митця, різноматимичні паризькі видання тощо. Тож окремі музейні предмети з фондового зібрання музею і його філії узагальнено охарактеризуємо нижче⁹.

У фондовій колекції Музею історії міста Києва унікальним артефактом зібрання артиста балету є «Часовник», надрукований Іваном Федоровим і Петром Мстиславцем 1565 р. в Москві. Ця реліквія зберігалася у власній збірці С. Лифаря, придбана разом з іншими предметами дягільєвської колекції на початку 1930-х рр. С. Дягілев придбав «Часовник» у 1920-х рр. за невелику вартість, хоч сама книжка збереглася в доброму стані. Крім цього видання, імпресаріо придбав «Апостол» (Іван Федоров і Петро Мстиславець, 1564 р.), два примірники книжки О. Радіщева «Подорож із Петербурга до Москви» та інші цінні раритети¹⁰.

Відомо, що «Часовник» Івана Федорова та Петра Мстиславця мав два видання у 1565 р.¹¹: перше здійснювалося з 8 серпня до 29 вересня (173 арк.), єдиний відомий на сьогодні примірник зберігається у Королівській бібліотеці Альберта

⁸ Лифарь С. Моя зарубежная Пушкиниана. С. 26, 28–31; Його ж. Спогади Ікара. С. 64; Його ж. С. П. Дягилев – библиофил / издание Общества Друзей Русской Книги. Париж, 1938. С. 194.

⁹ Евангелие : в 2 т. / Киево-Печерская лавра. Киев : Типография Киево-Печерской лавры, 1752; Білоус Н. Київ як біографічний символ у мемуаристиці Сержа Лифаря (1905–1986). *Київ і кияни* : матеріали щорічної науково-практичної конференції. Вип. 14. Київ, 2022. С. 126–129; Рудакова Ю. К., Бондарчук А. В. Книги з колекції Сержа Лифаря. С. 80.

¹⁰ Лифарь С. Моя зарубежная Пушкиниана. С. 27, 31; Рудакова Ю. К., Бондарчук А. В. Книги з колекції Сержа Лифаря. С. 80.

¹¹ Фонди Музею історії міста Києва (далі – Фонди МІК). Кн-7723, СпКн-142, КВ-57309.

І (м. Брюссель, Бельгія); друге – 2 вересня – 29 жовтня того ж року, в ньому налічується 172 аркуші та є текстові відмінності порівняно з першим виданням. Наразі існує п'ять примірників: у Кембриджі й Бібліотеці Ламбетського палацу в м. Лондон (Велика Британія), Королівській бібліотеці в м. Копенгаген (Данія), Російській національній бібліотеці та Санкт-Петербурзькому державному університеті (Російська Федерація). Переданий екземпляр «Часослова» до фондів Музею історії міста Києва є примірником другого видання, який детально дослідили у наукових публікаціях Тетяна Люта й Олена Русина. Також дослідниці згадали про раритетне московське видання «Апостола» 1564 р. з власної колекції Дягілева, який після смерті антрепренера перейшов до С. Лифаря. Останній через фінансову скруту виставив його на продаж на аукціоні «Sotheby's» в Монте-Карло (1975 р.); згадана реліквія була придбана Британською бібліотекою і там зберігається у фондовому зібранні до сьогодні¹².

Не менш цінним є московський «Буквар» Василя Бурцова-Протопопова 1637 р.¹³ Відомо, що це є друге видання після першого друку в Московському друкарському дворі у 1634 р. посібника граматики. Книжка має невеликий розмір, вирізняється простотою та чіткістю шрифтового та графічного оформлення. Кожна сторінка друкованого видання, як і «Буквар» Івана Федорова (Львів, 1574 р. та Острог, 1578 р.), має продуману чітку й логічну структуру, але є й певні відмінності та уточнення від посібника граматики попередника Василя Бурцова. Для виділення літер, складів, частин і розділів книжки видавець використав червоний колір. Цікаво зазначити, що у виданні 1637 р. міститься повчання молодому поколінню, яке являє собою перше віршоване оповідання російського автора у згаданому московському «Букварі»; деякі дослідники дотримуються думки, що воно могло належати самому Василю Бурцову¹⁴.

Закцентувавши свою увагу на фондовій збірці філії, зауважимо, що вищезгадане Євангеліє, до прикладу, експонувалося взимку 2023 р. на виставці Музею історії міста Києва «Читаймо!» (13 січня – 26 лютого 2023 р., куратор – Катерина

¹² Федоров І., Мстиславець П. Т. Часовник. 2-е изд. Москва, 1565; Лифарь С. С. П. Дягилев – библиофил. С. 183–194; Люта Т. Московський «Часовник» Івана Федорова та Петра Мстиславця 1565 р. із зібрання Музею історії м. Києва. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2018. Вип. 21/22. Том 24/25. С. 929–932; Люта Т., Русина О. На історичних перехрестях: провенанс Часовника 1565 р. із колекції Сержа Лифаря. *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія* : у 2 кн. Київ, 2020. Кн. 2 : Простори історика. С. 463–475; Рудакова Ю. К., Бондарчук А. В. Книги з колекції Сержа Лифаря. С. 80; Часовник. Москва. Печ. Иван Федоров, Петр Тимофеев Мстиславец. 1565. URL: <http://www.raruss.ru/slavonic/slav3/1572-chasovnik-fedorov.html> (дата звернення: 18.05.2023).

¹³ Фонди МІК. Кн-7722, СпКн-141, КВ-57310.

¹⁴ Бурцов В. Ф. Азбука. 2-е изд. Москва : Московский печатный двор, 1637. 216 с.; Лифарь С. С. П. Дягилев – библиофил. С. 189–190; Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. Том первый: с 1491 по 1652 гг. *Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук* / сост. И. Каратаев. Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии наук, 1883. Т. 34. № 2. С. 441–444; Буквар, надрукований у Москві Василем Бурцовим. 6.VII – 20.VIII. 7142 (1634). URL: <http://www.raruss.ru/slavonic/slav3/1603-abc-burtzov-1634.html> (дата звернення: 22.06.2023).

Липа), присвяченій 450-річчю заснування Іваном Федоровим друкарні у Львові та 225-річчю першого видання «Енеїди» Івана Котляревського¹⁵.

Узагальнюючи викладене, зазначимо, що придбані за життя Сергієм Лифарем цінні предмети старовини нині становлять національне надбання України та посідають значне місце у фондових зібраннях музеїв і бібліотек Києва, і їх час від часу використовують у різноматичних виставкових, лекційних, науково-дослідних проектах. Нам удалось розкрити різносторонність особистості відомого французького балетмейстера та хореографа українського походження Сергія Лифаря безпосередньо як колекціонера друкованих видань та інших раритетів. До того ж, на запрошення очільника Київського клубу бібліофілів Анатолія Кончаковського, було презентовано лекцію схожої тематики на одному з численних цьогорічних засідань культурного осередку¹⁶.

Hanna Andriiaka,

PhD in History (Candidate of Historical Sciences),
Leading Researcher,
Serge Lifar Museum
(a branch of the Kyiv History Museum),
Kyiv
andriiakahanna@gmail.com

SERGE LIFAR IS A BIBLIOPHILE: LIFELONG PASSION

The versatility character of Serge Lifar is evidenced by the legacy of the theater artist, a large part of which is currently stocked in a number of cultural institutions of Kyiv. Its uniqueness has been appreciated by bibliographers, historians, art historians, museologists. It has taken an occupies a prominent place in the stock collections of Kyiv cultural institutions.

The report is presented one of his countless passions, which reveal the personality of Serge Lifar in a new perception as a bibliophile and collector of rare items, which has become historical and cultural values of Ukraine today.

Keywords: ballet master, old prints, collection, museum, manuscript, dancer, choreographer.

¹⁵ Читайтемо! URL: <https://guide.kyivcity.gov.ua/events/citajmo> (дата звернення: 06.09.2023).

¹⁶ Програма засідання Київського клубу бібліофілів (Київ, 21.01.2023 р.). Київ, 2023. 4 с.

КОНТРОВЕРСІЙНА СПАДЩИНА: М. БУЛГАКОВ ТА УКРАЇНА

Творчість письменника М. А. Булгакова, передусім його роман «Біла гвардія» та оповідання цього ж періоду, викликають в українському суспільстві багато дискусій, особливо зараз, під час війни з Росією.

Проаналізовано, з одного боку, коріння несприйняття російською меншістю, до якої належала велика родина Булгакових, «українського питання», з іншого – «залежність» письменника Булгакова від Києва та України у створенні власного художнього світу. Але саме Україна стала «культурним донором», що й народило найкращий роман Булгакова «Біла гвардія» та найпоетичніші рядки «Майстра і Маргарити». Проте сатиричність в описі подій визвольних змагань робить ці тексти полемічними та контroversійними. Для чого нам така неоднозначна спадщина?

На наш погляд, названі твори Булгакова є додатковим джерелом інформації про Київ того часу, про історичні події визвольних змагань, події 1917–1923 рр. Прикметно, що художні образи письменник створював уже в іншому просторі – радянської Росії – з усіма відповідними заборонами та табу.

Це свідчення від непересічної людини, яка на власні очі бачила те, про що з часом буде заявляти, від киянина, народженого у Києві, від відомого у світі письменника. Його «іншість» робить ці свідчення ще більш важливими, бо йдеться про критичне мислення, яке сьогодні може допомогти відповісти на запитання про поразки 100-літньої давнини.

Ключові слова: Київ, визвольні змагання, роман «Біла гвардія», українське питання, Сталін.

Насамперед, важливо зауважити, що ми маємо справу з «людиною, яка практично не залишила прямих висловлювань на важливі для кожного біографа питання – від політичних до релігійних»¹.

Отже, в розпорядженні дослідника залишаються твори письменника та обмежена кількість непрямих матеріалів до біографії, хоча саму тему періодично порушують в Україні під час дискусії про самоідентифікацію, деколонізацію нації та ідентичність культури.

Запропоноване дослідження не ставить за мету розвінчування одного міфу заради створення іншого. Спробуємо проаналізувати цю тему з факту біографії: більшість років життя письменника М. Булгакова пов'язані з Україною, Києвом кінця XIX ст. – початком XX ст.

Першим приїхав до Києва Афанасій Булгаков. Його київські враження позбавлені розуміння мовної, ментальної різниці, просто людина з одного міста переїхала до іншого. Єдиний раз у листі він дає пораду дружині: привезти до Києва з собою прислугу, тому що «важко розуміти мову тутешніх баб»².

Згодом до викладацької діяльності А. Булгакова додалася цензорська служба,

¹ Чудакова М. Життєпис Михайла Булгакова. Харків, 2023. С. 9.

² Лист А. Булгакова до В. Покровської. Фонди Музею історії міста Києва, колекція Літературно-меморіального музею М. Булгакова (далі – Фонди МІК, кол. ЛММБ).

яка в умовах перманентної заборони української мови накладала на службовця додаткові зобов'язання. С. Єфремов у своєму щоденнику так згадує цензора А. І. Булгакова: *«Це професор духовної академії “Афоня” Булгаков, спеціаліст духовної цензури. Він, треба сказати, дуже конфузився свого становища, бо як професор усе ж таки розумів, що його роля в цензурі ніби не дуже лицює професорові. В першій же нашій розмові з приводу “Заметок на текущие темы” він признався мені, що йому мої статті подобаються... Пам'ятаю, що по якійсь нашій довгій розмові з приводу викресленого місця добродушний “Афоня”, увесь червоний та зніяковілий, скрикнув: “Ну, й що ви зо мною оце робите! Я ж не можу... Розумієте, – не можу. Я знаю, колись ви в споминах своїх напишете, що був у мене і такий, мовляв, дурний цензор, але ж... Ну, робіть, що хочете, а я не можу...”»³.*

У прощальному слові на смерть А. І. Булгакова майбутній ректор Київської духовної академії Д. Богдашевський скаже: *«Ти дав дітям суворе церковне виховання»⁴*. Важко сказати, що саме мав на увазі Богдашевський, може, це просто мовне кліше в конкретній ситуації, але при цьому Надія Булгакова пише в щоденнику про бурхливу, обурливу реакцію батька на єврейські погроми, які, за визнанням глави сімейства, благословив митрополит; згадує сімейну радість з приводу ухвалення Конституції 1905 р. та власну свободу вибору, яку мали усі діти Булгакових.

Варвара Булгакова, листуючись із дітьми, докладно розповідає про нове життя у Києві. 18 січня 1918 р. вона пише Надії: *«Опубліковано 4-ий універсал, за яким ми вже остаточно представляємо свою окрему державу, у нас тепер будуть свої установчі збори, своє військо, свої гроші... і, може, грошове питання дещо полегшиться»⁵*.

Рідні брати Михайла залишають Київ із Добровольчою армією, мабуть, поділяючи ідеали Білого руху і не бажаючи жити ані в Україні, ані в радянській Росії.

Тетяна Лаппа на запитання про монархізм Булгакова відповідала ствердно. Сам Булгаков у своєму щоденнику назвав себе *«консерватором до мозку кісток»⁶*.

Монархістами були його герої Турбіни, на печі яких серед різних написів був: *«Хай живе Росія! Хай живе самодержавство!»*.

Миколка Турбін ховає серед своїх скарбів портрет цесаревича Олексія, та й сам узвіз названий Олексіївським теж, мабуть, не випадково. Хоча щоденниковий запис письменника цього ж періоду проинятий дещо іншим настроєм: *«Кажуть, що ніби по Москві ходить маніфест Миколи Миколайовича. Чорт би взяв усіх Романових! Їх не вистачало»⁷*.

³ Єфремов С. Щоденник (19.01.1895 – 4.02.1907). *Про дні минулі (спогади)*. Київ, 2011. С. 792.

⁴ Богдашевський Д. Профессор Афанасий Булгаков. *Труды Киевской духовной академии*. Том второй. Киев, 1907. С. 152.

⁵ Лист В. Булгакової до Н. Булгакової. 18 січня 1918 р. *Фонди МІК, кол. ЛММБ*.

⁶ Булгаков М. Под пятой. Москва, 1990. С. 22.

⁷ Там само.

Незабаром наймолодша з дітей Булгакових – Олена – напише про своє навчання: *«Говорю українською я тепер цілком добре. Весь університет поділено на два відділення – російське та українське... я рахуюсь на українському відділенні і збираюся на ньому залишатися до кінця. Доведеться працювати і жити в Україні, інакше тепер я собі не уявляю свого майбутнього і нічого більше не хочу»*⁸.

Любов до України в сім'ї мала традиційний характер: любили старовину, народні традиції, пісні, гастрономію. Вдома співали українських пісень, сестра Віра виступала в знаменитому хорі Олександра Кошиця, створеному УНР, де співала колядки в українському вбранні, разом із Надією брала участь у бенефісі хору в малоросійському театрі, для колориту всі вставляли у розмову українські слова. Варто зазначити, що ця сміхова культура України, самої мови, перейде пізніше в художній світ письменника такими, наприклад, прізвищами, як Варенуха, Ліходеев, улюблене висловлювання письменника про свою долю: «Був-Гаков, нема-Гакова».

На рубежі століть назва «Україна» стане повністю самостійною та самодостатньою. У цій боротьбі за незалежність завжди були важливими три складники: територія, мова, церква. Всі ці теми тією чи іншою мірою звучать у романі «Біла гвардія», прилеглих до роману оповіданнях та есе, де головні герої стоять, як правило, на позиціях захисту інтересів Російської імперії. Щоправда, Малоросію в цих текстах уже названо Україною, як і мову – українською. В оповіданні «Я вбив» цей зв'язок підкреслено прізвищем головного героя Яшвін, яке звучить як фонетична транскрипція української: я ж він, тобто: я – це він, а підсилювальна частка «ж» відповідає знаку оклику.

Л. Карум, зять М. Булгакова, прототип Тальберга, у спогадах пише, що з падінням режиму гетьмана Скоропадського *«пішов світ культурних людей, російської культури та приватної власності на засоби виробництва. На його місце приходив лад, чужий мені переважанню українських націоналістів, переважно жителів села, шкільних учителів, сільських кооператорів та попівських дітей. Все це були затяті українські шовіністи, які ненавиділи російських людей»*⁹.

При цьому в художньому тексті Тальберг засяде за українську граматику, а ось Карум отримає в подарунок на весілля букет від секретаря виконавчого комітету із запискою: «Тому, хто ніколи не соціалізувався і не українізувався». *«І це правда, – пише Карум, – я ніколи не українізувався і не соціалізувався»*¹⁰.

⁸ Лист О. Булгакової сестрі Н. Булгакові 3 грудня 1920 р. *Фонди МІК, кол. ЛММБ*. В оригіналі: «Говорю по-украински я теперь вполне хорошо. Весь университет поделен на два отделения – русское и украинское... я числюсь на украинском отделении и собираюсь на нем оставаться до конца. Придется работать и жить на Украине, иначе теперь я себе не представляю своего будущего и ничего больше не хочу».

⁹ Карум Л. Роман без вранья. Воспоминания. Рукопис. *Фонди МІК, кол. ЛММБ*.

¹⁰ Там само.

Михайло Грушевський у своїх спогадах згадує Карума, який *«особливо різко виступав проти нас»*¹¹.

При цьому певна схожість поглядів М. Булгакова і Л. Карума не зробила їх близькими людьми, про їхню взаємну антипатію знали всі рідні та знайомі. Саме тому образ Тальберга в романі вийшов не менш сатиричним, ніж, наприклад, образ Скоропадського.

Булгаков іронізує з приводу мовної варіативності, торкається принципового питання в мовній полеміці того часу: на яку основу має спиратися українська мова – на галицький чи центральний діалект. Поява незнайомих українських слів різала слух російськомовних жителів Києва. *«Вивіски перефарбовували, малювали українською, до того ж неправильною мовою. "Голярня", "їдальня", "Жіночі капелюхи" замаярили на жовто-блакитному тлі. Тільки на базарах можна було почути звичну з дитинства українську мову без домішок галиційської»*¹².

Хоча в цьому питанні письменник досить послідовний: відсутність мовної одноманітності, про яку він зазначив у нарисі «Київ-місто», триває в романі «Біла гвардія», де оповідач, характеризуючи мову одного з персонажів як *«страшну і неправильну»*, додає: *«суміш російських та українських слів – мовою, знайомою жителям міста, що бувають на Подолі, на березі Дніпра»*¹³.

У листі до Сталіна Булгаков пише про свою позицію в романі «Біла гвардія»: *«Стати безпристрасно над білими та червоними»*¹⁴, тим самим звужуючи конфлікт роману, ігноруючи, свідомо чи ні, присутність тієї самої української сили. Над цим твором він працює в 1920-ті рр., у радянській Москві, коли зображення Української революції могло бути хіба що пародійно-сатиричне, що й відбулося при змальовуванні письменником історичних постатей Петлюри, Скоропадського (вони в романі присутні під власними іменами, як, до речі, і Троцький).

Силою свого сатиричного таланту Булгаков так зображує головних діячів української боротьби за незалежність, що багато років після виходу роману читачі мали своє враження про ці персоналії саме за їх описом у «Білій гвардії».

Але знов-таки силою того ж таланту серед сатиричних картин опису боротьби українців за свою незалежність, мову, в романі з'являється інший голос. У нього немає імені, він – оповідач, позиція якого часто не збігається з переконаннями головних героїв. Наприклад, опис параду військ Петлюри на Софійській площі по-справжньому епічний, точка огляду оповідача розташована ніби зверху, над

¹¹ Грушевський М. Спогади. Київ, 1989. С. 132.

¹² Шаповоровський О. Глазами маленького человека, или Записки обывателя. Рукопис. Автор дякує Ірині Шаповоровській за можливість ознайомлення з рукописом. В оригіналі: *«Вывески перекрашивали, малевали на украинском, притом на неправильном языке. "Голярня", "їдальня", "Жіночі капелюхи" запестрили на жовто-блакитном фоне. Только на базарах можно было услышать привычную с детства украинскую речь без примесей галицийского»*.

¹³ Булгаков М. Белая гвардия. Булгаков М. Собрание сочинений в 5 томах. Москва : Художественная литература, 1989. Т. 1. С. 368.

¹⁴ Лист М. Булгакова Уряду СРСР, 28 березня 1930 р. Булгаков М. Собрание сочинений в пяти томах. Москва : Художественная литература, 1990. Т. 5. С. 443.

містом, коли одночасно видно всю площу і чути патріотичний гул натовпу, дзвони Софії, спів лірників. Справа тут навіть не в майстерності письменника, схоже, що автор це бачив на власні очі, і це його вразило. От саме ця позиція свідка подій є по-справжньому цікавою, корисною та важливою для об'ємного розуміння подій 100-річної давнини. Мабуть, тому Дмитро Донцов у своєму «Віснику» за 1936 р. надрукував уривок із «Білої гвардії», який він назвав «1918 рік».

Це був перший, прижиттєвий переклад Булгакова українською мовою. У передмові до систематичного показника змісту «Вісника» є такі слова: *«Незалежно від жанру матеріалу – все працювало на головну мету часопису – виховання українського патріота, вольової, духовно сильної людини, здатної боротися за незалежну Українську державу»*¹⁵.

Ставлення М. Булгакова до церкви – третього компонента незалежної держави – також простежується досить опосередковано. М. Булгаков часто іронічний у висловлюваннях про церкву та духовенство, що простежується в багатьох його творах. *«Адже мій батько був доктором богослов'я, я таких “святих отців” знав не з чуток»*¹⁶.

У «Києві-місті» письменник не приховує іронії, демонструє поінформованість у церковному питанні. Жодна з трьох наявних церков не викликала співчуття у автора, а навпаки, як він стверджує, *«гіркота і впевненість у масовому відпаданні віруючих від таких пастирів»*. Найбільше дісталось саме автокефальній церкві: *«За що моляться автокефальні – я не знаю. Але підозрюю. Якщо ж згода моя справедлива, можу їм порадити не витратити сил. Молитви не дійдуть. Бухгалтеру в Києві не бути»*¹⁷.

Головним джерелом у роботі М. Булгакова над підручником з історії буде «Підручник російської історії» К. Євпатіївського 1900–1910 рр. та низка інших до-революційних видань. При цьому слід враховувати конкурсні вимоги офіційного навчального посібника. Але навіть у цьому разі помітний інтерес письменника при доборі матеріалу про народні бунти Грузії, України, тяжку долю селянства, що, як пам'ятаємо, було й у романі «Біла гвардія». Розповідаючи про боротьбу за незалежність грузинів, українців, яка тривала століттями, письменник наголошує, що заступництво Росії нічого їм не дало. *«З'ясувалося, що і прості козаки, і старшина, і міщани, і селяни, духовенство – всі одностайно були налаштовані обстоювати автономію України, її права та привілеї»*¹⁸.

У цей період у житті письменника з'являються нові пропозиції з України від Харківського театру, від студії «Українфільм» про екранізацію «Ревізора». Під час перемовин представник харківського театру спілкувався з драматургом

¹⁵ Вістник: Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. 1933–1939. Систематичний показник змісту. Київ ; Вашингтон ; Нью-Йорк. 340 с.

¹⁶ Ленч Л. Воспоминания о Михаиле Булгакове. Москва, 1989. С. 380.

¹⁷ Булгаков М. Под пятой. С. 22.

¹⁸ Булгаков М. Курс истории СССР. Творчество Михаила Булгакова. Кн. 1. Ленинград, 1991. С. 362.

українською мовою. Дружина Олена Булгакова залишила запис у щоденнику: «Михаїл купив український словник»¹⁹.

Зустріч із сестрою незадовго до смерті також присвячена київським спогадам про батька, матір, про нелюбов до Москви, клімату, московської вимови.

Ця залежність письменника Булгакова від Києва – «Як тягне земля, на якій людина народилася»²⁰ – виходить далеко за межі біографії і стає предметом творчості. Цю модель мислення М. Булгакова найпереконливіше сформулював М. Петровський: «Чи має художник-живописець намалювати портрет, написати пейзаж чи побудувати жанрове полотно – він все одно занурює пензлі у свою палітру, – так Булгаков занурює свої пензлі до Києва, що б не треба було йому зобразити. Його модель світу була киевоцентричною. Він, якщо можна так висловитися, думав Києвом»²¹.

Інша річ, що письменник з іронічним московським статусом «письменник з Києва» став згодом відомим киянином, створивши поетичні міфи про Місто та Будинок, що, безумовно, робить його спадщину частиною культури України, бо він сам увібрав київський міф про сакральне місто, в якому відбувається містерія. Письменник Булгаков і є пташеням цього київського поліфонічного гнізда культури. Сучасна історія, бурхливе суспільне обговорення постаті письменника Булгакова, його спадщини та самого меморіального музею слугує тому підтвердженням.

¹⁹ Булгакова Е. Дневник. Москва, 1990. С. 156.

²⁰ Лист М. Булгакова Л. Белозерській, 18 серпня, 1928 р. М. Булгаков. *Письма*. Москва, 2000. С. 218.

²¹ Петровский М. Мастер и Город: Киевские контексты Михаила Булгакова. Киев, 2001. С. 480.

Liudmyla Hubianuri,
Head of the Mikhail Bulgakov Museum
(a branch of the Kyiv History Museum)
Kyiv
lgubianuri@gmail.com

CONTROVERSIAL HERITAGE: M. BULGAKOV AND UKRAINE

Works of the writer M. A. Bulgakov, particularly his novel "The White Guard" and his stories written during the same period, raise numerous discussions in Ukrainian society, especially now, at the wartime with Russia.

The proposed article on the one hand analyzes the roots of non-acceptance with which Russian minority – where Bulgakov big family belonged – treats the so-called "Ukrainian issue", and on the other hand, Bulgakov's "dependency" – as a writer – on Kyiv and Ukraine in creating his own artistic world. However, it was Ukraine that became the "cultural donor" giving birth to Bulgakov's best novel "The White Guard" and the most poetic lines of "Master and Margarita". But the satirical nature that describes the events of the Liberation Struggle, makes these texts polemical and controversial. Why do we need such an ambiguous heritage?

In our opinion, these works written by Bulgakov become are an additional source of information depicting Kyiv of that time, the historical events of the Liberation Struggle, the events of 1917–1923, but the writer created the artistic images of all the aforementioned yet in another space – Soviet Russia with all its correspondent clamp downs and taboos.

This is the testimony from an extraordinary person, who with his own eyes witnessed those things which, with time, will be testified by the kyivit, born in Kyiv, eventually, by the writer who became famous all over the world. His "otherness" makes this testimony even more crucial, as it is about critical thinking which may help solve the question about defeats that occurred 100 years ago.

Keywords: Kyiv, Liberation Struggle, novel "The White Guard", Ukrainian issue, Stalin.

ОЗНАКИ ПСИХОЛОГІЧНИХ ТРАВМ ВІЙНИ ТА ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ У ЖИТТІ Й ТВОРАХ МИХАІЛА БУЛГАКОВА

З 2014 р. через травматизацію суспільства війною актуалізувались вивчення психологічних травм і посттравматичного стресового розладу, співпраця з фахівцями галузі з інших країн світу, підвищення якості психологічної допомоги в Україні.

Автобіографічні твори М. Булгакова як свідка суспільно-політичних подій часів Української революції та військового медика постають в актуальній перспективі. Спробуємо дослідити наявність у них ознак психологічних травм війни та посттравматичних розладів, художньо інтерпретованих у часи, коли такі психологічні та психічні стани ще не були предметом фахового вивчення й не отримали професійної термінології.

У дослідженні висвітлено факти біографії М. Булгакова, які можуть бути трактовані як психологічні опори майбутнього письменника і свідчать на користь нашої гіпотези: зміна професійної діяльності в його ситуації могла стати способом подолання психологічних травм війни та являти собою якісну трансформацію травми в посттравматичне зростання.

Ключові слова: Булгаков, психологічні травми війни, посттравматичний стресовий розлад, посттравматичне зростання, психологічні опори.

Ми прагнули дослідити знакові події життя Булгакова, що зумовили тематику його творів 1920-х рр. – доля особистості в умовах воєнних дій, – і виявити в них ознаки психологічних травм війни, посттравматичного синдрому, запропонувати розглянути особистість Булгакова як військового медика й очевидця суспільно-політичних змін та бойових дій у 1916–1919 рр., як гіпотетичного носія психологічних травм війни, а також можливість потрактувати зміну професійної діяльності як свідчення посттравматичного зростання.

Михаїл Афанасійович Булгаков отримав свій перший досвід допомоги військовим у 1914 р. в статусі студента медичного факультету Київського університету Св. Володимира в лазареті м. Саратов¹. Навесні 1915 р. в Києві студент V курсу, зауряд-лікар II розряду М. Булгаков офіційно висловив бажання служити у Морському відомстві, але за станом здоров'я не пройшов відбору, тож служив в одному зі шпиталів Червоного Хреста на волонтерських засадах². 1916 року дипломований фахівець, лікар із відзнакою, М. Булгаков вступив на службу до Київського військового шпиталю³, згодом отримав призначення Товариства

¹ Булгаков М. Записки юного врача. Киев : Либідь, 1995. С. 281.

² Там само. С. 271–272.

³ Дом Булгакова. Киев : Сидоренко В. Б., 2015. С. 123.

Червоного Хреста у прифронтові шпиталі Кам'янця-Подільського та Чернівців, багато оперував, виконував ампутації⁴.

1917–1921. Визвольні змагання, постреволуційна боротьба за владу численних військово-політичних сил. Київ регулярно ставав місцем бойових дій. У фейлетоні «Київ-місто» (1923) Булгаков свідчить про чотирнадцять владних переворотів, десять з яких йому особисто довелося пережити у Києві. У біографічних коментарях до роботи над п'єсою та романом «Біла гвардія» М. Булгаков зазначає: *«Скоропадського один раз бачив. На створення образу в п'єсі це не вплинуло. ... Сцену в гімназії (в романі) я написав за одну ніч... У будівлі гімназії в 1918 р. був неодноразово, 14 грудня був на вулицях Києва. Пережив подібне до того, про що йдеться в романі...»*⁵. Автобіографічність творів Булгакова засвідчила його дружина Тетяна Лаппа⁶. Вона згадує мобілізацію лікаря Булгакова до лав армії Директорії (1-й Синьожупанний полк) на початку лютого 1919 р.⁷ під час відступу армії з Києва у західному напрямку, коли місто напружено очікувало чергового вторгнення більшовиків.

Прагнувши залишитися в Києві, він відстав від свого полку в районі Поштової площі, отримав кілька пострілів навздогін як дезертир, але *«випадково виграв життя»*⁸. Дезертирство лікаря в умовах відступу армії описано в оповіданнях «Неймовірні пригоди лікаря» (1922), «В ніч на 3-є число» (1922) і в ранній редакції роману «Біла гвардія» (1922). Втечі передуює опис жорстоких побиттів і вбивства людини на ланцюговому мосту через Дніпро військовими, які відступають.

Головний герой цих творів, лікар, повертається додому із вихором сивого волосся і впадає в істерику від пережитого стресу. Сюжет побиття шомполами і вбивства підозрюваних у дезертирстві та пособництві ворогу, ба навіть жінок, із детальним описом психологічного стану лікаря-свідка насилля переходить із одного твору в інший: «В ніч на 3-є число» (1922), «Наліт. У чарівному ліхтарі» (1923), «Я вбив» (1926), роман «Біла гвардія» (1924), п'єса «Дні Турбіних» (1925).

Чи була насправді в його житті травма свідка? Стаття «Психологічні травми війни та ПТСР. Що треба про це знати» називає такі чинники психологічної травми:

- подія стається раптово;
- викликає сильну емоційну реакцію, сприймається як загроза життю;
- безпорадність, безвихідність ситуації;
- відчай, подія триває довше, ніж людина може витримати⁹.

⁴ Булгаков М. Записки. С. 273.

⁵ Булгаков М. А. Собрание сочинений : в 8 т. Т. 2 : Белая гвардия: Гражданская война в России. Санкт-Петербург : Азбука-классика, 2002. С. 714–715.

⁶ Булгаков М. Записки. С. 285.

⁷ Там само. С. 288.

⁸ Там само. С. 151.

⁹ Психологічні травми війни та ПТСР. Що треба про це знати. URL: <https://blog.goodo.pro/psikhologichni-travmi-viini-ta-ptsr-shcho-trieba-pro-tsie-znati/> (дата звернення: 26.09.2023).

Повторюваний сюжет у творах М. Булгакова відповідає цим критеріям. Булгаков ненавидів насилля і у вищезазначених творах протестує проти нього. Гіпотетична травма свідка могла заклати підґрунтя однієї з найважливіших «опор художнього світу Булгакова»¹⁰ – заповіді «Не вбивай».

Згадки про роботу військовим лікарем під час громадянської війни на Кавказі вміщено в оповіданні «Неймовірні пригоди лікаря» (1922). Моторошний візуальний ряд війни, зафіксований у його свідомості і текстах назавжди. Сцени пошуку тіла полковника Най-Турса в Анатомічному театрі – «Апофеоз війни» за Булгаковим. Безпрецедентна медійність вторгнення РФ в Україну уможливила побачити щось подібне не лише для військових, медиків на «нулі», жителів окупованих територій. Усі громадяни отримали свій особистий шокуючий візуальний ряд війни, про який самі військові воліли б ніколи не розповідати. Меседж свідка війни Михайла Булгакова – «*Прокляття війнам віднині й довіку!*»¹¹.

Згідно з результатами опитування Міжнародної організації з міграції, найпоширенішою причиною тривожності українці називають втрату дому або страх його втратити – 40 % респондентів¹². Лейтмотив творів М. Булгакова початку 1920-х рр. – втрата контролю над власним життям і втрата дому – реалізується через риторичні запитання, нарікання на долю, заперечення реальності, описання снів-спогадів про втрачений дім. Надмірний стрес, коли людина не може себе опанувати й гостро відчуває втрату контролю над своїм життям, призводить до психологічної травми¹³. Заперечення – перший етап на шляху до подолання травми; людина має поступово емоційно «обробити» втрату і прийняти її¹⁴. «*Часом мені здається, що все це сон*»¹⁵.

Сни відігравали для Булгакова виняткову роль¹⁶. Уві сні приходили образи дому, людей та предметів, які наповнювали дім сенсами. Ностальгійні сни-повернення додому діяли і як чинник стресу, і як ресурс для творчості – спонукали описати себе, зафіксувати спогади, що у випадку психологічної травми має терапевтичний ефект. Сон про дім у «Театральному романі» (1936) стає поштовхом до літературної діяльності героя.

¹⁰ Чудакова М. О. Жизнеописание Михаила Булгакова. 2-е изд., доп. Москва : Книга, 1988. С. 104.

¹¹ Булгаков М. Записки. С. 140.

¹² Інтернет-видання «MEDIASAPIENS». Міжнародна організація з міграції дослідила, що найбільше тривожить українців в умовах війни. URL: <https://ms.detector.media/internet/post/33025/2023-09-22-mizhnarodna-organizatsiya-z-migratsii-doslidyla-shcho-naybilshе-tryvozhyt-ukraintsiiv-v-umovakh-viyny/> (дата звернення: 26.09.2023).

¹³ Психологічні травми війни та ПТСР. Що треба про це знати. URL: <https://blog.goodo.pro/psikhologichni-travmi-viini-ta-ptsr-shcho-trieba-pro-tsie-znati/> (дата звернення: 26.09.2023).

¹⁴ Громадське радіо. Не стримуйте почуттів: кричіть, плачте, зліться – психологиня про те, як пережити втрату дому. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/de-ne-stoiatymu-vystoiu/1105270> (дата звернення: 26.09.2023).

¹⁵ Булгаков М. Записки. С. 135.

¹⁶ Булгаков М. А. Собрание сочинений. Т. 2. С. 715.

Булгаков зазнав фізичної втрати дому внаслідок бойових дій 1918 р. – родинної дачі в Бучі¹⁷, а через вісім місяців – емоційної втрати дому на Андріївському узвозі у зв'язку з мобілізацією до армії Денікіна.

У листопаді 1919 р. під час бойових дій на Кавказі лікар Булгаков отримав контузію, наслідки якої давалися взнаки щонайменше до 1925 р.: *«Я досі не можу опанувати себе, коли мені потрібно говорити, і стримати хворобливі арлекінські жести. ... пригадав вагон у січні 20-го року ... і даму, яка жаліла мене за те, що я так страшно здригаюся»*¹⁸. Контузію спричиняє тиск від вибухової хвилі, через яку мозок зазнає ушкодження, необов'язково механічного, що зумовлює руйнування органів і тканин. Це дифузна травма, вона не має чіткої локації, де прогнозовано почнуться проблеми¹⁹.

Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) – це важкий психічний стан, що прогресує на тлі одиначної або повторюваної травматичної події. Симптоматика ПТСР:

- тривожність;
- уникання людей, асоціальна поведінка;
- дратівливість, агресія;
- послаблення емоцій;
- нав'язливі спогади, постійні занурення в події минулого;
- зміни мовних та рухових функцій;
- порушення пам'яті та розлади сну;
- нічні кошмари;
- апатія, депресія;
- психічні розлади, наприклад шизофренія²⁰.

Згідно зі світовою статистикою, ПТСР може розвинути у 15–20 % людей, які так чи інакше отримали досвід війни. Частина із цих 20 % може достатньо швидко відновитися за рахунок підтримки, реабілітації, власної психологічної цілісності. Але залишаться люди зі сталими хронічними порушеннями, розладами особистості²¹.

Яким повернувся з Першої світової війни лікар Олексій Турбін – альтер-его М. Булгакова? Чи спостерігаються у літературного героя ознаки ПТСР чи травми війни? Уві сні він бачить картини війни, військового, якому власноруч перев'язував смертельну рану, і знає, що той загинув ще в 1916 р., «невідомого юнкера у

¹⁷ Булгаковы, Попперы и другие в Буче. Истории из дачной жизни киевлян. Киев : ИД «АДЕФ-Украина», 2014. С. 20.

¹⁸ Булгаков М. А. Под пятой. Мой дневник. Москва : Правда, 1990. С. 32.

¹⁹ Онлайн-семинар «Що таке контузія». URL: <https://youtu.be/5lvbwg9iwVY?si=vr1pPpWyZAJvHsR> (дата звернення: 26.09.2023).

²⁰ Клініка «Медиком». Діагноз ПТСР (посттравматичний стресовий розлад). URL: <https://medikom.ua/diagnoz-ptsr/>.

²¹ «Суспільне Новини». «ПТСР не буде у всіх» – директорка центру реабілітації «Лісова поляна» Возніцина. URL: https://youtu.be/_QK9LI0P4rl?si=iDZD-xftnKpUwNeB (дата звернення: 26.09.2023).

пішому строю». Це тривожний натяк на долю молодшого брата – ця тема отримує свій розвиток в оповіданні «Червона корона». Турбін прокидається у сльозах. Він емоційно реагує на коментарі перехожих, вони провокують у нього дратівливість і агресію, він майже хапається за зброю.

Однак стан Турбіна не переходить у сферу психіатрії, на відміну від героя оповідання «Червона корона» (1922) і генерала Хлудова у п'єсі «Біг» (1928) – автор наділяє їх яскравими проявами порушень психічного характеру, що нагадують радше ПТСР, ніж травми війни, як у випадку Турбіна.

У «Червоній короні» пацієнт клініки має ознаки травми свідка: *«Я пішов, щоб не бачити, як вішають людину, але страх пішов разом зі мною в тремтячих ногах»*²²; почуття провини за невисловлений вчасно протест проти насилля, симптоми ПТСР, як-от: галюцинації, суїцидальні наміри, апатію, занурення в події минулого, нав'язливі спогади, істерики, розлади сну. Симптоми генерала Хлудова: безсоння, неврівноваженість, жорстокість, зміни рухових функцій, марення, розлади сну, галюцинації.

ПТСР і посттравматичне зростання (ПТЗ) не є протилежними явищами, людина може проживати їх паралельно. ПТЗ – це і результат, і процес, це спосіб життя²³, це насамперед прояв життєстійкості, чинники якої закладаються з народження, це психологічні опори особистості в дії:

- щасливе дитинство;
- емоційний інтелект;
- відкритість до нових досвідів та взаємодії з іншими людьми;
- база світогляду, уявлення про себе: я сильний чи слабкий? Чи здатний я впоратися?²⁴

Припускаємо, що для М. Булгакова літературна діяльність стала його внутрішньою роботою з подолання травм війни і травми втрати дому. Чи були в нього психологічні опори? Атмосферу родини Булгакових характеризували як *«глибокий внутрішній гуманізм»*²⁵. *«Серед загиблих бути не бажаю»*²⁶ в листі до сестри Надії від 17.11.1921 р. можна трактувати як декларацію життєстійкості письменника. Наполегливість та впевненість у виборі нового професійного шляху зафіксована в щоденнику Булгакова: *«Я буду вчитися тепер. Не може бути, щоб голос, який тривожить мене, не був би пророчим. Нічим іншим я бути не можу, я можу бути лише одним – письменником»*²⁷.

Літературна діяльність, вочевидь, стала для М. Булгакова способом полегшення психологічних травм війни, дала йому можливість пояснити собі свої

²² Булгаков М. А. Избр. произв. : в 2 т. Т. 1. Киев : Дніпро, 1989. С. 286.

²³ Доктор Річард Тедескі. Відеозапис відкритої зустрічі 4 серпня 2023 р. URL: <https://www.youtube.com/live/6x6QQqEv830?si=Wm47bLL7dn589QPH> (дата звернення: 26.09.2023).

²⁴ Аудіоскрипт консультації з Яною Ляхович. Архів автора.

²⁵ Дом Булгакова. С. 18.

²⁶ Фонди Музею М. Булгакова.

²⁷ Булгаков М. А. Под пятой. С. 21.

переживання та емоції, назвати речі своїми іменами, зафіксувати найкращі моменти, відгорювати і відпустити втрачене. Отже, М. Булгаков пройшов усі класичні етапи механізму проживання травми – від заперечення до прийняття.

Maryna Sychenko,
Senior Researcher,
Mikhail Bulgakov Museum
(a branch of the Kyiv History Museum)
Kyiv
marina.sychenko@gmail.com

SIGNS OF PSYCHOLOGICAL TRAUMAS OF WAR AND POST-TRAUMATIC GROWTH IN MIKHAIL BULGAKOV'S LIFE AND WORKS

Since 2014 traumatization by hostilities gave an impetus to the study of psychological traumas and post-traumatic stress disorder, cooperation with specialists in this field from other countries of the world, and enhanced the quality of psychological care in Ukraine.

Autobiographical works by Mikhail Bulgakov, who witnessed socio-political events during Ukrainian Revolution as a military doctor, appear in a relevant perspective and provoke to explore any signs of psychological traumas of war and post-traumatic disorders that might have been fixed in them, artistically interpreted in times when such psychological and mental states and phenomena were not yet the subject of professional study and did not receive professional terminology.

The material introduces aspects of Mikhail Bulgakov's life, which could be interpreted as psychological supports of the future writer, and could testify in favor of our hypothesis: the change in professional activity in his case could become a factor of overcoming psychological trauma of war and represent a qualitative transformation of trauma in post-traumatic growth.

Keywords: Bulgakov, psychological traumas of war, post-traumatic stress disorder, post-traumatic growth, psychological resilience.

ВИЗНАЧНИЙ НАУКОВЕЦЬ І МАЛОВІДОМИЙ КИЯНИН БОРИС БАЛІНСЬКИЙ У МІСЬКОМУ ЛАНДШАФТІ

Окреслено місця в Києві, пов'язані з життям і діяльністю українського та південноафриканського біолога Бориса Балінського. За опублікованими мемуарами вченого описано основні помешкання його родини, згадано навчальні заклади, де він навчався, вказано інші установи, в яких він бував чи працював. Додатково встановлено адреси, за якими мешкали його батьки, родичі та друзі родини. Згадано події з життя великої, але малодослідженої київської інтелектуальної родини Балінських-Радзимовських, серед членів якої історик права Іван Балінський, актор Гнат Ігнатович-Балінський, дослідниця фізіології і громадсько-політична діячка Валентина Радзимовська, бібліограф Микола Іванченко, фізик Олександр Яницький та інші. Спогади Бориса Балінського є цінним джерелом з історії київського інтелектуального життя 1920–1940-х рр. і потребують подальшого дослідження, а київські локації, пов'язані з цим видатним киянином, заслуговують на меморіалізацію.

Ключові слова: Борис Балінський, київські науковці, Київ, київські адреси, 1920-ті, 1930-ті.

Восени 2022 р. Київська перейменувала вулицю Академіка Костичева на честь професора Балінського. При цьому для більшості киян Балінський лишається маловідомим. Чи не єдиним нагадуванням про нього стала тематична виставка, що пройшла навесні 2023 р. в Національному науково-природничому музеї НАН України. Український і південноафриканський біолог Борис Іванович Балінський (1905–1997) першу частину свого життя до 1943 р. прожив у Києві. У 1970-ті рр., вже перебуваючи в Південно-Африканській Республіці, він описав своє життя між 1905 і 1949 рр.¹ Завдяки добрій пам'яті вчений відтворив чимало подій кінця 1910-х – початку 1940-х рр. у Києві, а також згадав понад 200 знайомих йому осіб, переважно з родинного кола, працівників та вихованців Колегії Павла Ґалаґана, а також із кола науковців-біологів. Балінський був особисто знайомий із такими відомими вченими, як біолог Іван Шмальгаузен, генетик Феодосій Добржанський, зоолог Микола Шарлемань, патолог Олександр Богомолець, нейробіолог Володимир Правдич-Немінський, правник Микола Василенко, історик Павло Смірнов. Балінський належав до великої освіченої родини Балінських-Радзимовських, серед його родичів були історик Іван Балінський, біолог Джон Балінський, актор Гнат Ігнатович-Балінський, фізик Олександр Яницький, дослідниця фізіології та біохімії Валентина Радзимовська, інженер Євген Радзимовський. Борис Балінський коротко описував деталі спілкування та характер чи не кожної згаданої особи, що дає цінний матеріал до окремих біографій, а також для аналізу тодішніх суспільних процесів. Із цих спогадів можна чимало дізнатися про міжособистісні зв'язки й комунікацію в інтелектуальному

¹ Balinsky B. Boris Balinsky Memoirs. Global Print, 2009. 340 p.

співтоваристві, про повсякденне й особисте життя киян.

У цій роботі окреслено локації Києва: будинки, установи, місцевості, пов'язані з Борисом Балінським.

Борис Балінський народився в Києві (10) 23 вересня 1905 р. в родині вчителя історії Івана Балінського та дочки священника Єлизавети Радзимовської. Де це сталося? Згідно з довідником «Весь Киев» за 1906 р., Іван Балінський мешкав на вул. Рибальській, 9. Будинок дотепер не зберігся.

Одним із найперших спогадів Балінського є події в квартирі на вулиці Івановській, неподалік від рогу з вулицею Львівською (нині – Січових Стрільців). За даними довідника «Весь Киев», Іван Балінський мешкав у низці будинків на Іванівській (нині – Олександра Кониського). Імовірно, десь є помилки, бо в будинку 45 принаймні з 1908 р. мешкав його брат, дядько Бориса – Гнат Мартинович Балінський, переплутаний з Іваном у довідниках за 1908² та 1909 рр. Принаймні в 1910–1911 рр. Балінські мешкали на Іванівській, 80³, квартиру на першому поверсі цього будинку й описано в спогадах. Тут Борис пригадує вистави народного театру та прогулянки з нянею до стовпа з оголошеннями.

У 1911 р. Іван Мартинович здобув посаду викладача історії в Колегії Павла Галаґана. Разом із посадою йшла й службова квартира, тому родина Балінських, де на той час народився другий син Сергій, переїхала на Фундуклеївську, 9 (нині – вул. Богдана Хмельницького). У цій квартирі Борис Балінський прожив 26 років. Це була велика 6-кімнатна квартира на першому поверсі. Він описує чимало подій у цій квартирі: експропріації та обшуки періоду змін влади під час Української революції 1917–1921 рр., переховування Дмитра Донцова та Миколи Василенка від ворогів⁴, зібрання однієї з останніх масонських лож Києва, перший обшук НКВС у 1934 р. тощо. Якщо перший час у великій квартирі мешкала тільки родина Балінських, то упродовж Української революції та радянських років тут жили також інші люди, серед яких актор Гнат Балінський (двоюрідний брат Бориса), Ольга та Віра Радзимовські (сестри матері), бібліограф Микола Іванченко (чоловік сестри матері Бориса), педагог Микола Миколайович Кулябко (директор початкової школи, директор середньої школи № 57, імовірно, пізніше репресований)⁵. У квартирі 1931 р. був заарештований Микола Іванченко⁶. У квартирі вище Балінських мешкала родина літературознавця Михайла Марковського, родича Радзимовських, зокрема його син Юрій, відомий гідробіолог.

² Весь Киев: адресная и справочная книга. Киев : Типография Р. К. Лубковского, 1908. С. 19.

³ Весь Киев: адресная и справочная книга. Киев : КСАК, 1911. С. 11, наведений як «Балицкий Иван Мартынович».

⁴ Болдирев О. Політичне та особисте в київському науковому житті Валентини Радзимовської. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2022. № 14 (2). С. 76–102. <https://doi.org/10.15407/mics2022.02.075>

⁵ Balinsky B. Boris Balinsky Memoirs. P. 49.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64454.

Буремного 1917-го Борис пішов до гімназії. Це була так звана гімназія Готліба Валькера, або Київська сьома гімназія, розташована на вул. Тимофіївській (тепер Михайла Коцюбинського), 12. У ній він навчався до 1921 р.

Коли гімназію перетворили на радянську школу та скоротили навчання на два роки, батько організував для Бориса приватні уроки, які проходили в квартирі професора хімії Київського університету Івана Васильовича Єгорова (1868 – після 1931) в будинку № 11 на вул. Святославській (нині – В'ячеслава Липинського). Тут десятку хлопців, переважно дітям викладачів гімназій та університетів, викладали математику, фізику, історію та російську літературу. Фізику читав Сергій Петрович Слесаревський – учитель фізики, розробник лабораторних робіт, директор Педагогічного музею (1915), математику – Олена Миколаївна Кобелева, вчителька математики в гімназії Науменка та жіночій гімназії Жекуліної (1916), літературу – невстановлений Григорій Александрович, а історію – батько Бориса, Іван Мартинович Балінський.

1922 року Балінський вступив до Вищого інституту народної освіти (вул. Володимирська, 60). Тут він навчався 3 роки, і тут Іван Шмальгаузен залучив його до науки. Основні свої дослідження Балінський здійснив на личинках тритонів. Для цього він ловив дорослих тритонів навесні в ставках на околицях Києва, а потім у лабораторії отримував від них яйця-ікринки. У спогадах він зазначає принаймні Голосіївські озера. Наявні в мемуарах фотографії не дають змоги точно ідентифікувати місцевість.

Певний час до вступу до ВІНО (імовірно, у 1921–1922 рр.) Балінський навчався у Київській консерваторії, що розміщувалася в Музичному провулку поблизу сучасної вулиці Прорізної, у двох кварталах від квартири батьків.

1924 року помер академік ВУАН Федір Омельченко, і Шмальгаузен очолив Мікробіологічний інститут. Цей інститут займав 9-кімнатну квартиру Омельченка в будинку 37 на вул. Володимирській, з весни 1926 року основні дослідження Балінський проводив тут⁷. Хоча 1930 року був створений Інститут зоології і біології, Балінський продовжував працювати в цій квартирі-лабораторії до свого остаточного виїзду з Києва в 1943 р. У 1937 р. з переїздом Шмальгаузена до Москви Борис Балінський та його дружина Катерина Сингаєвська переїхали до житлової частини цієї квартири. Родина Сингаєвських мешкала на Стрілецькій, 4⁸. Тут Балінський, вочевидь, часто бував, принаймні до одруження.

У 1930/1931 навчальному році Балінський читав курс зоології для студентів Київського ветеринарного інституту. Цей інститут розміщувався на сучасній вул. Олеся Гончара, 55а. Поруч була квартира Валентини Радзимовської, в будинку 30а на тій же вулиці, куди Балінський приходив багато разів, зокрема на вечірки.

⁷ Balinsky B. Boris Balinsky Memoirs. P. 79.

⁸ Державний архів міста Києва. Ф. Р-1654. Оп. 1. Спр. 457. Арк. 478.

У 1941 р. Балінського обрали завідувачем кафедри біології Київського медичного інституту. Він подавав документи на конкурс, тому, імовірно, відвідував будівлю інституту, хоча й не встиг попрацювати там. Як науковець Академії наук Балінський бував у Київському будинку вчених, який був розташований на вул. Свердлова, 1/3 (нині – Прорізна)⁹, зокрема відвідував секції тенісу та альпінізму.

Могили Балінських-Радзимовських розташовані на родинній ділянці на Лук'янівському цвинтарі. Тут збереглися поховання Василя Радзимовського (вбитий 1918), Олександра Радзимовського (пом. 1942), його доньки Катерини (пом. 1916), доньки Зінаїди (пом. 1982), сина Дмитра (пом. 1985) і його дружини Олександри Мірошніченко (пом. 1995), Софії Радзимовської-Тучапської (пом. 1945), Ольги Радзимовської (пом. 1952), Катерини Сингаєвської (пом. 1942), Івана Сингаєвського. Не збереглася могила Івана Балінського (пом. 1927), невідомо, де поховані Іван Радзимовський, Гнат Балінський-старший, Віра Радзимовська.

Із Балінським пов'язані також деякі місця на Київщині. Найтісніший зв'язок із ним мають село Северинівка поблизу Таращі та Ірпінь, у яких були маєтки Радзимовських. Також у своїх мемуарах він згадує перебування в Конча-Заспі, Бучі, Балико-Щучинці, затопленому водами Київського водосховища Старосілля. Ці зв'язки потребують подальшого вивчення.

Визначені локації, пов'язані з життям Бориса Балінського, можуть бути використані для подальшого вивчення історії інтелектуального середовища Києва першої половини XX ст., а також для подальшої комеморації цього науковця. Зокрема, додаткової уваги заслуговує будинок 9а на вул. Богдана Хмельницького, де мешкали чимало діячів науки та культури, згаданих у спогадах Балінського.

Автор вдячний за надані матеріали Василю Борозенцю, Гелен Давид-Балінській, Ендрю Балінському.

⁹ Білокінь С. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. 286 с. URL: <https://www.s-bilokin.name/Personalia/Ernst/ScientificCorporation.html#Ref1119> (дата звернення: 30.09.2023).

Oleksiy Boldyriev,

dozent (assistant professor),

Department of Biomedicine and Neuroscience,

Kyiv Academic University

Kyiv

oleksiy.boldyriev@gmail.com

PROMINENT SCIENTIST AND FORGOTTEN KYIVAN BORYS BALINSKY IN THE KYIV LANDSCAPE

The places in Kyiv connected to Ukrainian and South-African biologist Borys Balinsky life and activities are described. His family apartments, teaching institutions he attended as well as other establishments are collected from his published memoir. Additional data on addresses of his relatives and friends recovered from other sources. A number of life events from the large and understudied Kyiv intellectual family of Balinskys-Radzymovskys are presented, among its members are law historian Ivan Balinsky, theater actor Gnat Ignatovych-Balinsky, researcher in physiology and biochemistry Valentyna Radzymovska, librarian Mykola Ivanchenko etc. Borys Balinsky memoir is an important source on Kyiv intellectual circles inbetween 1920s and 1940s, and is in the need of deep studies. Kyiv locations connected to Balinsky are worth of his memorialization.

Keywords: Borys Balinsky, Kyiv, researchers from Kyiv, Kyiv addresses, 1920s, 1930s.

Юрій Писаренко,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України
Київ
zirin@ukr.net

Володимир Писаренко,
математик, програміст,
пошуковець-аматор
Київ
vladimir1971p@gmail.com

ВРЯТОВАНІ ІМЕНА ЩЕ ДВОХ ЖЕРТВ БАБИНОГО ЯРУ

Встановлення імен жертв Бабиного Яру ніколи не втратить своєї актуальності. Ця невеличка розповідь є продовженням двох газетних публікацій на згадану тему 2015 р., присвячених пам'яті Есмеральди Олександрівни Пугач (1936–2015), яка стала невольним свідком того, як її дві маленькі подружки, Фріда і Алла, 29 вересня 1941 р., не відаючи того, пішли назустріч смерті. Завдяки випадковій знахідці випускного шкільного фото 1936 р. вдалося дізнатися прізвище старшої сестри Алли – Рози (також загиблої в Бабиному Яру) – Мічнік, яке, очевидно, також належало Аллі.

Ключові слова: жертви Бабиного Яру, Роза і Алла Мічнік, київська школа № 63.

Вважаємо, що залишається важливим встановлювати осіб, загиблих у Бабиному Яру під час Другої світової війни. Тому пропонуємо вашій увазі матеріал, який дещо допоможе цій справі.

Писаренко Юрій Георгійович (1963 р. н., м. Київ):

Моя мама Пугач Есмеральда Олександрівна (26.01.1936 – 03.04.2015) – відома учена-матеріалознавець, кандидат технічних наук, народилася й померла у Києві. На початку німецької окупації Києва, у віці 5 років, вона, разом зі своєю мамою, Ніною Іванівною Луценко (дівоче прізвище), проживала на вул. Гоголівській, 7, кв. 10 (будинок знесли в березні 1980 р.) (рис. 1).

Мама була свідком того, як 29 вересня 1941 р. сусіди єврейського походження з їхнього двору по вул. Гоголівській масово покидали домівки, вирушаючи на збірний пункт, звідки їх повели до місця страти в Бабиному Яру.

Ці її спогади я виклав у двох газетних статтях¹. В обох публікаціях повторюється фото, зроблене сусідом на ім'я Борис саме в день відправлення євреїв до Бабиного Яру: ліворуч – моя мама та дві її подружки, Фріда й Алла (рис. 2). Прохолодним ранком мама вийшла, щоб проводити своїх подружок у невідому і, як вони сподівалися, добру путь...

Від народження ім'я моєї мами було Воробенко Есмеральда Михайлівна. Її рідним батьком був Воробенко Михайло Іванович, котрий обіймав у Києві якусь керівну посаду в так званій «легкій кавалерії», що виконувала роль «народного

¹ Писаренко Ю. Борці із Жоржин. *День*. 2015. 11 вересня (№ 164); 12 вересня (№ 165). С. 10–11; Його ж. Жахи, що не наснилися. *Українська думка*. Лондон, 2015. 19 вересня, ч. 17 (3342 LXX). С. 4, 9.

1

2

3

4

Рис. 1. Будинок на вул. Гоголівській, 7 під час знесення, 1980-ті рр.

Рис. 2. Есмеральда, Фріда, Алла. Вул. Гоголівська, 7. 29 вересня 1941 р. *Домашній архів Ю. Писаренка*

Рис. 3. Роза (старша сестра Алли) – згодом жертва Бабиного Яру, Есмеральда Воробенко (Пугач), Поліна Артамонова. 1936–1937 рр. *Домашній архів Ю. Писаренка*

Рис. 4. Будівля колишньої школи № 63. Вул. Гоголівська, 7г. 2023 р. *Фото В. Писаренка*

контролю». Він також був обраний депутатом. Перед початком війни у квартири на Гоголівській, 7 мешкав він, моя бабуся, їхня дочка – моя мама – та її старший брат, син бабусі від попереднього шлюбу – Костя, Костянтин Володимирович Філатов (1926–2006), згодом відомий живописець, лауреат Шевченківської премії 1972 р. Коли німці увійшли в Київ, дідуся в місті не було. Згодом він загине на Ленінградському фронті. Костя заздалегідь був відправлений в евакуацію разом із ремісничим училищем, в якому навчався. Отже, мама й бабуся залишалися у Києві вдвох. Згодом, після масового розстрілу у Бабиному Яру, одна з їхніх сусідок вирішила донести німцям на сім'ю комуніста. Вона вирушила до гестапо на вул. Короленка, 33 (зараз вул. Володимирська), але, на щастя, її там перестрів спільний знайомий, Аркадій Миронович Буряк. Працюючи в міськуправі, він водночас займався підпільною роботою. Чоловік завірив донощицю, що «справедливість» буде відновлено... Вийшовши на вулицю, він зупинив якогось знайомого хлопця і звелів попередити Ніну Іванівну, мою бабуся, що їй негайно треба залишити квартиру, адже незабаром там має бути гестапо. Тікаючи «в нікуди» разом із бабусею, моя мама вхопила свою улюблену ляльку, яка згодом пройшла з нею усю окупацію, й яку ми досі зберігаємо... Ніхто з родичів, а в бабусі було кілька

Рис. 5. Випускне фото 7-А класу школи-семирічки № 63 м. Києва. 1936 р. *Домашній архів В. Писаренка*

сестер, не погодився прихистити в себе гнану сім'ю, боячись розправи з боку німців. І лише з початком комендантської години, коли мама з бабусею сиділи на черговому ґанку (Тургенєвська, 40) і плакали від безвиході, з'явився рятувальник – друг сім'ї, який змолodu любив мою бабусю, — Шура, Олександр Григорович Пугач. Він прихистив їх у своїй кімнаті. Згодом вони з бабусею взяли шлюб, а маму привчили називати дядю Шуру татом. Крім того, мою маму, яка завдяки Вікторові Гюґо – улюбленому в родині письменнику – отримала ім'я Есмеральда, охрестили в Іллінській церкві на Подолі, й вона стала Ларисою. Всі рідні згодом називали її Ларою...

Однак повернімося до попередніх подій. У ніч на 29 вересня 1941 р. моя 5-річна мама спала дуже неспокійно, боячись пропустити від'їзд своїх подруг, Фріди і Алли. Вранці вона швидко одяглася, вибігла на вулицю і побачила масові збори в дорогу сусідів, які щось носили, вантажили, хтось когось звав тощо. Її подружки не знали точно, куди їдуть, але сподівалися, що там їм буде добре. Адже старі будинки, в яких вони мешкали на Гоголівський, були якимись напіврозваленими флігельочками. Дівчатка були сповнені очікування, але водночас їм було шкода розлучатися зі своєю подружкою. Однак моя бабуся передбачала, що з їхнім від'їздом буде щось лихе.

Під час цих зборів усі були здивовані, коли раптово у двір на мотоциклі в'їхав сусід, Борис, який служив в армії та дивом вирвався з оточення. Його зустрічали

Рис. 6. Поліна Артамонова. З випускного фото 1936 р.

Рис. 7. Роза Мічнік. З випускного фото 1936 р.

як рідного, перевдягли, нагодували. Йти разом із сусідами-євреями невідомо куди він відмовився, вирішивши якось пробиватися до наших військ. Тоді ж Борис – затятий фотограф – сфотографував мою маму з її подружками біля будинку. І лише після Перемоги, повернувшись у Київ у формі морського офіцера (1946 р.), подарував цю фотокартку мамі.

«Я попрощалася з дівчатками і пішла додому, – згадувала мама. – Ми жили в бельетажі. Відчинивши вікно (пам'ятаю, як мама мене сварила, адже було прохолодно), примостилася на підвіконні й заходилася на своїй іграшковій пічці готувати для своєї ляльки борщ із пелюсток щойно зірваних жоржин. Усі наші сусіди проходили повз мого вікна, прямуючи до збірного пункту на верх Гоголівської, і привітно прощалися зі мною, махаючи руками й вигукуючи: "До побачення, Есмеральдочко!"»...²

Отже, на відзнятій Борисом фотографії зображені: моя мама (ліворуч), повненька в центрі – Фріда, а праворуч, з чарівною посмішкою – Алла (рис. 2).

Збереглося ще одне фото, на якому мою маму, зовсім ще маленьку (близько одного року), тримають на руках дві дорослі дівчини – ліворуч, красива дівчина

² Свідком подій цього зловісного дня була також ровесниця моєї мами, 1936 р. н., Ірина Михайлівна Трач-Тарновська (знана спадкоємиця роду Тарновських), котра так само пережила німецьку окупацію Києва. А її мати, яка понесла своїм сусідам-євреям чайник води, аби помити немовля, була втиснута охороною у натовп нещасних, і лише паспорт дивом урятував її від загибелі.

Рис. 8. Роза Мічнік у центрі (?). Фото молодшого класу (київська школа № 63). Перша половина 30-х рр. XX ст. *Домашній архів В. Писаренка*

Роза, старша сестра тієї самої Алли (також жертва Бабиного Яру), а праворуч – слов'янська дівчина, Поліна Артамонова (рис. 3). Разом із попереднім, це фото було опубліковане мною в лондонській газеті української діаспори (1945–2017) «Українська думка»³.

Нещодавно, завдяки щасливому випадку, вдалося встановити прізвище Рози, а також її молодшої сестри Алли.

Писаренко Володимир Ігорович (1971 р. н., м. Київ), племінник Ю. Г. Писаренка:

Моя бабуся по батькові, Щуровська Іраїда Костянтинівна (1921–1939)⁴ в 1936 р. закінчила київську школу-семирічку № 63 (вул. Гоголівська, 7г)⁵ (рис. 4), яка розташовувалася у дворі будинку мами Ю. Г. Писаренка, на вул. Гоголівській, 7. Серед бабусиних документів я знайшов випускне фото її класу (клас 7-А) (рис. 5), на якому упізнав одну зі старших дівчат, зображених на фото, раніше

³ Писаренко Ю. Жахи, що не наснилися. С. 4, фото 2. Публікація статті відбулася за ініціативи тодішньої редакції газети, відомого історика Людмили Пекарської.

⁴ Окремо зазначу, що її мати, Щуровська Олександра Романівна (1890–1975), врятувала від загибелі та переховувала єврейську дівчину Маню, яка дивом втекла з Бабиного Яру у вересні 1941 р., і допомогла їй виїхати з міста.

⁵ Нині історичний будинок у стилі модерн (1900 р.), в якому розташовувалася школа № 63 (вул. Гоголівська, 7г), перебуває у занедбаному стані. URL: https://tvomisto.tv/news/u_kyievi_vchetverte_gorila_dorevolutsiyna_budivlya_na_gogolivskiy_144357.html (дата звернення: 24.09.2023).

Рис. 9. Алла Мічнік (?) (молодша сестра Рози Мічнік) напередодні загибелі у Бабиному Яру. Вул. Гоголівська, 7. 29 вересня 1941 р. *Домашній архів Ю. Писаренка*

опублікованому Ю. Г. Писаренком (рис. 3). Це – Поліна Артамонова (рис. 6). А коли переслав це випускне фото Юрію Георгійовичу, то на ньому, в нижньому рядку, ліворуч він знайшов також портрет дівчини Рози (рис. 7) – старшої сестри вищезгаданої Алли.

Писаренко Юрій Георгійович:

Згідно з підписом під випускним фото, в дівчини було прізвище Мічнік (рос. Мичник). Отже, Роза – старша дівчина ліворуч, котра тримає на руках мою однорічну маму (рис. 3) і яка 1941 р. загине в Бабиному Яру, мала прізвище Мічнік.

Очевидно, на світліні того самого класу, але в попередні роки, що його також надіслав мені Володимир Писаренко, в центрі бачимо цю саму Розу, з такою ж сяючою посмішкою (рис. 8).

Скоріше за все, прізвище Мічнік носила й молодша сестра Рози – Алла (якщо в них був спільний батько) – подружка моєї мами (праворуч на рис. 2, де три маленькі дівчинки). Нижче наводимо його фрагмент (рис. 9).

Отже, можна говорити про встановлення осіб двох жертв Бабиного Яру – Рози Мічнік (прибл. 1921 (?) – 1941) та, більш-менш ствердно щодо прізвища, її молодшої сестри, Алли Мічнік (?) (1936 (?)–1941). Принаймні, введення в науковий обіг їхніх фотографій, приблизної належності обох до сім'ї Мічнік та місця проживання по вул. Гоголівській можуть послужити певними орієнтирами для подальших пошуків.

Вічна пам'ять усім невинно загиблим у минулих і теперішній війнах.

Yuriy Pysarenko,

Candidate of historical sciences,
Senior Researcher,
Institute of Philosophy named after G. S. Skovoroda of the NAS of Ukraine
Kyiv
zirin@ukr.net

Volodymyr Pysarenko,

Mathematician, Programmer,
Amateur Researcher
Kyiv
vladimir1971p@gmail.com

SAVED NAMES OF TWO MORE VICTIMS OF BABIN YAR

The previously established names of the victims of Babin Yar will never lose their relevance. This small note is a continuation of two newspaper publications on this topic in 2015, dedicated to the memory of Esmeralda Oleksandrivna Pugach (1936–2015), which became an involuntary witness to how her two little friends, Frida and Alla 29 June 1941, without knowing it, went on the watch of death. Thanks to a chance discovery of a school graduation photo from 1936, was able to recognize the last name of Alla's older sister, Rose (who also died in Babin Yar) – Michnik, which, obviously, also belonged to Alla.

Keywords: victims of Babin Yar, Rose and Alla Michnik, Kiev school No. 63.

Тетяна Мазькова,
старший науковий співробітник
сектору комплексних наукових досліджень пам'яток заповідника
науково-дослідного відділу «Інститут “Свята Софія”»
Національного заповідника «Софія Київська»
Київ
molbertnm@gmail.com

МАРІОНІЛА МОЙСЕЇВНА ГОВДЕНКО – АРХІТЕКТОР-РЕСТАВРАТОР, ДОСЛІДНИЦЯ ІСТОРІЇ АРХІТЕКТУРИ (ДО 105-ї РІЧНИЦІ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Кожна історична пам'ятка – це своєрідна частина великої мозаїки історії народу. Історія створення, існування, руйнації пам'яток культури уважно вивчена та дбайливо відновлена архітекторами-реставраторами. Завдяки їх самовідданій праці та зусиллям і відбувається укорінення у масовій свідомості розуміння про історію і значущість рідної культурної спадщини. Пам'ять про цих людей має бути так само живою, як і ті пам'ятки, що були ними обстежені, досліджені, відреставровані, популяризовані та введені до наукового обігу. Одним із таких фахівців у царині архітектурної реставрації була Маріоніла Мойсеївна Говденко (рис. 1), під керівництвом якої було відроджено близько пів сотні відомих пам'яток архітектури України.

Професійна діяльність Маріоніли Мойсеївни спиралася на глибоке знання будівельної справи, історії архітектури, всепоглинальну захопленість у дослідженні та відновленні пам'яток. Своїм натхненням вона ніби «заражала» молодих колег. Бувши мудрим наставником, знала, як навчити, а головне – як прищепити любов до реставраційної справи.

Ключові слова: реставрація, архітектура, пам'ятки, Київ, М.М. Говденко, Чернігів.

Згадуючи Маріонілу Мойсеївну, співробітники Національного заповідника «Софія Київська» вшановують професіонала, уважну наставницю, добру прекрасну жінку, яка також долучилася і до дослідження та реставрації пам'яток архітектури, що входили свого часу¹ до складу заповідника, а саме пам'ятки нинішнього Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній»².

Скупі публікації про її внесок у справу відродження вітчизняних архітектурних перлин у фаховій літературі та мережі «Інтернет», на жаль, мають формат сухої статистики і не відображають масштабу її особистості, проте всі, хто знав Маріонілу Мойсеївну, згадують про неї з особистою теплотою й ностальгією як про допитливу дослідницю, талановиту наставницю і доброго друга.

Народилася Маріоніла Мойсеївна 23 серпня 1918 р. у Києві в родині Мойсея Марковича та Берти Борисівни Райгородських. Батько був за фахом інженер і працював на хімічному виробництві, мати – лікар. Згодом родина переїхала до Одеси. Школяркою Маріоніла захоплювалась літературою та театром. Свої

¹ З 1967 до 1978 р. Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник (нині – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів Стародавній») входив до складу Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» (нині – Національний заповідник «Софія Київська»).

² Постанови Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1967 р. № 125 і від 22 червня 1978 р. № 344.

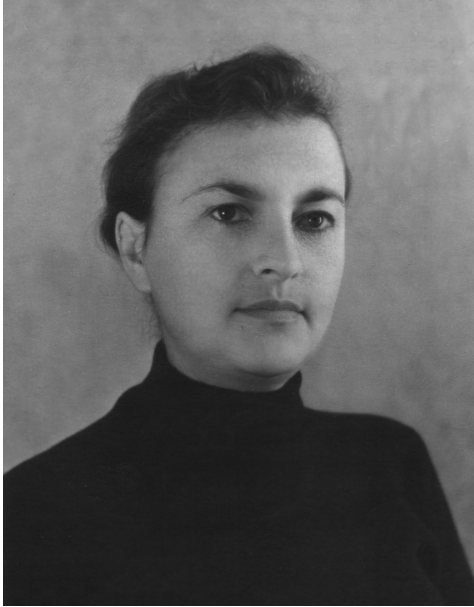

Рис. 1. Маріоніла Говденко. Початок 1960-х рр. З родинного архіву подружжя Говденків

Рис. 2. Маріоніла Райгородська (Говденко) у студентські роки. Друга половина 1930-х рр. З родинного архіву подружжя Говденків

творчі захоплення не залишила і, ставши студенткою архітектурного факультету Одеського інституту інженерів цивільного і комунального будівництва (нині – Одеська державна академія будівництва і архітектури), грала в студентському театрі та брала участь у конкурсах читців. На одному з таких конкурсів здобула перемогу і головний приз – збірку творів Гейне (рис. 2).

Закінчила інститут 1940 р., вийшла заміж за Георгія Александрова. З початком війни подружжя було в розлуці і згодом не витримало цього випробування. Маріоніла Мойсейівна з батьками та сестрою Жанною були евакуйовані спочатку до Хвалинська, а з 1942 до 1944 р. перебували в Алма-Аті, там Маріоніла Мойсейівна працювала в евакуйованому київському «Промбудпроекті».

1944 року була направлена до Ворошиловграда (нині – Луганськ) на відбудову легендарного тепловозобудівельного заводу, де очолила бригаду інженерів і працювала понад два роки у надскладних умовах, перебуваючи на території заводу під постійним ризиком обвалення залізобетонних конструкцій зруйнованих заводських приміщень³.

Після завершення відновлювальних робіт на тепловозному заводі її було направлено до Києва на роботу архітектором у Республіканський спеціалізований трест із будівництва монументів і реставрації пам'яток архітектури

³ Спогади сестри М. М. Говденко – Жанны Мойсейівни Райгородської (у дівочтві). Цільове особисте опитування близьких М. М. Говденко (літо 2013 р.) (далі – Спогади Ж. М. Райгородської).

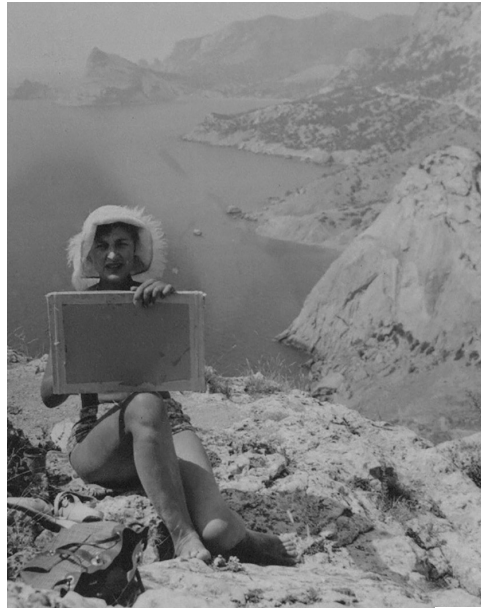
3

4

5

6

Рис. 3. Маріоніла Александрова (Говденко) під час обмірних робіт. Початок 1950-х рр. З родинного архіву подружжя Говденків

Рис. 4. Маріоніла Александрова (Говденко) на об'єкті дослідження. Початок 1950-х рр. З родинного архіву подружжя Говденків

Рис. 5. Георгій Гнатович Говденко. 1950-ті рр. З родинного архіву подружжя Говденків

Рис. 6. Маріоніла Александрова (Говденко) на етюдах під час відрядження до Криму. 1950-ті рр. З родинного архіву подружжя Говденків

Рис. 7. Маріоніла Александрова (Говденко) під час відрядження. 1950-ті рр. *З родинного архіву подружжя Говденків*

Рис. 8. Маріоніла Александрова (Говденко) робить робочі нотатки. Початок 1950-х рр. *З родинного архіву подружжя Говденків*

«Будмонумент». З 1947 і до кінця 1950-х рр. займалась натурним обстеженням стану архітектурних пам'яток, їх обліком та складанням на них історичних довідок під керівництвом досвідченого дослідника архітектури, архітектора, науковця і директора (в 1930–1940 рр.) Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» (нині – Національний заповідник «Софія Київська») Георгія Гнатовича Говденка⁴ (рис. 3, 4). Ця зустріч і спільна праця стали доленосними для обох, оскільки згодом Маріоніла Мойсейівна та Георгій Гнатович одружилися⁵ (рис. 5).

Напрацьовуючи досвід у вивченні пам'яток старовини у численних відрядженнях Україною, Маріоніла Мойсейівна захопилась натурними замальовками цих споруд (рис. 6). Частина її етюдів наразі зберігається у фондах Національного заповідника «Софія Київська». Світлини з родинного архіву подружжя Говденків ілюструють їхні професійні будні. У перші повоєнні десятиліття з транспортним сполученням було важко, досить часто до тієї чи іншої пам'ятки доводилось кілометри добиратися пішки, а потім одразу братися до роботи, проте Маріоніла Мойсейівна настільки була захоплена своєю справою, що не зважала на жодні труднощі (рис. 7, 8).

⁴ Електронний каталог Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного. Графічні матеріали. URL: http://catalog.dnabb.org/cgi-bin/irbis64r_14/cgiirbis_64.exe?LNG=uk&C21COM=S&I21DBN=GRAF&P21DBN=GRAF&S21FMT=fullwebr&S21ALL=&FT_REQUEST=%D0%93%D0%9E%D0%92%D0%94%D0%95%D0%9D%D0%9A%D0%9E,&FT_PREFIX=K%3D&Z21ID=&S21STN=1&S21REF=3&S21CNR=10 (дата звернення: 30.09.2023).

⁵ Спогади Ж. М. Райгородської.

Рис. 9. Микола Холостенко і Маріоніла Говденко у Чернігові. Початок 1970-х рр. З родинного архіву подружжя Говденків

Рис. 10. Микола Холостенко і Маріоніла Говденко (у центрі) з колегами біля руїн Успенського собору Києво-Печерської лаври. Початок 1960-х рр. З родинного архіву подружжя Говденків

З 1956 до 1969 р. Маріоніла Говденко обіймає посаду головного архітектора науково-дослідного і проєктного сектору. Саме в цей час на підставі копітких натурних досліджень та ретельного вивчення історії пам'яток починається реставрація таких пам'яток: Спасо-Преображенський собор (1684 р., м. Ізюм, Харківська обл.), Миколаївська церква (XVII ст., п. Банне (нині – м. Святогірськ) Донецька обл.), Спасо-Преображенський собор (XVIII–XIX ст., м. Дніпропетровськ (нині – Дніпро), кам'яниця Лізогубів (XVII ст., смт Седнів, Чернігівська обл.), Успенський (Георгіївський) собор (XII ст., м. Канів, Черкаська обл.), Ковнірівський корпус (XVII–XVIII ст.) Києво-Печерської лаври, дзвіниці церкви Миколи Доброго (XIX ст., Київ), замок Любарта (XIV–XV ст., м. Луцьк), Збаразький замок (XVII ст., Тернопільська обл.), Хотинська фортеця (XIII–XIV ст., Чернівецька обл.), Гусятинська синагога (XV–XVI ст., Тернопільська обл.)⁶. Ще на початку своєї кар'єри в «Будмонументі» Маріоніла Мойсеївна познайомилась із знаним київським архітектором та авторитетним дослідником історії архітектури Миколою В'ячеславовичем Холостенком, разом з яким у подальшому працювала над розробленням проєктів реставрації пам'яток Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника (нині – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів Стародавній») (рис. 9) та Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника (нині – Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»). Саме Холостенка Маріоніла Мойсеївна вважала своїм учителем (рис. 10).

⁶ Граужис О. О. Говденко Маріоніла Мойсеївна. *Енциклопедія Сучасної України* : онлайн-версія / редкол. : І. М. Дзюба та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: <https://esu.com.ua/article-25083> (дата звернення: 30.09.2023).

Рис. 11. Маріоніла Говденко (ліворуч) і Валентина Корнеєва (праворуч) у майстерні. Початок 1970-х рр. З родинного архіву подружжя Говденків

Рис. 12. Робоча група Маріоніли Говденко. Початок 1980-х рр. З родинного архіву подружжя Говденків

У період з 1969 до 1987 р. Маріоніла Говденко керувала науково-дослідним реставраційним відділом, очолювала архітектурно-реставраційну майстерню № 2 та згодом працювала головним спеціалістом комплексної архітектурно-реставраційної майстерні № 1⁷. Майстерні розташовувались у стилобаті Андріївської церкви. Фактично всі фахівці майстерень працювали в одному просторому приміщенні, можна сказати, робота була командною, оскільки архітектори були в тісному професійному спілкуванні та постійно радилися з питань реставрації⁸. Разом із Маріонілою Говденко там працювали такі архітектори-реставратори, як Євгенія Лопушинська, Валентина Корнеєва, Євгенія Пламеницька, Раїса Бикова (рис. 11). Їхній внесок у справу відродження архітектурної спадщини України важко переоцінити, вони стали легендами вітчизняної реставрації⁹. У цей період за проектами Маріоніли Мойсеївни реставровано Миколаївський собор (XVII ст., м. Ніжин, Чернігівська обл.), Воскресенську церкву (XVII ст., м. Суми), Георгіївську церкву (XVIII ст., смт Седнів, Чернігівська обл.). З 1973 р. керувала реставрацією садиби у Качанівці (XVIII–XIX ст., Ічнянський район, Чернігівська обл.)¹⁰.

Цінним, безумовно, є і те, що Маріоніла Говденко залишила свої публікації з історії реставрації пам'яток, які видавала від кінця 1970-х і до 2000-х рр.¹¹

Уся професійна діяльність Маріоніли Мойсеївни спиралася на глибоке знання будівельної справи, історії архітектури, всепоглинальну захопленість у дослідженні

⁷ Там само.

⁸ Спогади колеги М. М. Говденко – Лариси Ігорівни Цяук. Цільове особисте опитування близьких М. М. Говденко (осінь 2022 р.) (далі – Спогади Л. І. Цяук).

⁹ Вечерський В. та ін. 50-річчя Укрреставрації: історія корпорації. Київ ; Львів, 1996. С. 82–97.

¹⁰ Граужис О. О. Говденко Маріоніла Мойсеївна.

¹¹ Електронний каталог Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г. Заболотного. База періодики. URL: http://catalog.dnabb.org/cgi-bin/irbis64r_14/cgiirbis_64.exe?LNG=uk&C21COM=S&I21DBN=BD1&P21DBN=BD1&S21FMT=fullwebr&S21ALL=&FT_REQUEST=%D0%93%D0%9E%D0%92%D0%94%D0%95%D0%9D%D0%9A%D0%9E&FT_PREFIX=K%3D&Z21ID=152184765810871519&S21STN=1&S21REF=3&S21CNR=10 (дата звернення: 30.09.2023).

та відновленні пам'яток. Своїм натхненням вона ніби «заражала» молодих колег. Бувши мудрим наставником, знала, як і чого навчити, а головне – як прищепити любов до реставраційної справи¹² (рис. 12).

Tetiana Mazkova,

Fine art expert,
Senior Researcher of the
Conservation Area monuments
comprehensive research Sector of the
"Institute of Saint Sophia"
Research Department of the
National Conservation Area "St. Sophia Kyiv"
Kyiv
molbertnm@gmail.com

MARIONILA HOVDENKO – ARCHITECT- RESTORER, RESEARCHER OF THE HISTORY OF ARCHITECTURE (FOR THE 105TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH)

Each historical monument is a kind of puzzle in the great mosaic of the people's history. The history of the creation, existence, and destruction of cultural monuments has been carefully studied and carefully restored by architects-restorers. Thanks to their selfless work and efforts, the understanding of the history and significance of native cultural heritage takes root in the mass consciousness. The memory of these people should be as alive as the sights that were examined, researched, restored, popularized and put into scientific circulation by them. One of such specialists in the field of architectural restoration was Marionila Hovdenko, under whose leadership about fifty famous architectural monuments of Ukraine were revived.

Marionila Hovdenko's professional activity was based on a deep knowledge of the construction work, the history of architecture, and an all-consuming passion for research and restoration of monuments. She seemed to fascinate young colleagues with her inspiration and enthusiasm. Being a wise mentor, she knew how to teach, and most importantly, to instill love for the restoration.

Keywords: restoration, architecture, Kyiv, monuments, M. M. Hovdenko, Chernihiv.

¹² Спогади Л. І. Цяук.

КИЯНИ-ВОГНЕБОРЦІ. З РОДИННОГО АРХІВУ ДЕЛЬОВИХ

У наш час тема пожежництва є дуже актуальною. Вогнеборці сьогодні працюють без передиху і рятують людей. Однак самій професії на теренах нашої країни, на відміну від зарубіжжя, не дуже приділяли увагу. Розуміння того, що пожежники є героями, утвердилося після аварії на ЧАЕС. Кожен пожежник робить свій внесок у безпеку життя людей, тим самим сприяючи можливості безпечного розвитку держави. За останні роки до музею потрапила колекція експонатів родини Дельових – Георгія Пилиповича та його сина Костянтина Георгійовича. Батько був відомим пожежником, а син увійшов до цієї справи лише згодом, не прагнучи цього на початку.

Ключові слова: пожежна справа, Київ, Дельов, Вільне пожежне товариство, брандмейстер.

За свою історію Київ пережив понад двадцять великих пожеж. Найбільші з них – пожежа 1240 р. (нашесть Батия), 1482 р. – від рук кримського хана Менгли-Герая, 1681 р. – напад татарських та козачих загонів, а також пожежа на Подолі 1811 р.

Після отримання магдебурзького права в Києві було введено пожежну повинність. Магістрат зобов'язав цехи брати активну участь у гасінні пожеж, відповідальність була особистою для кожного члена цеху. Але це не завжди рятувало, бо палали церкви та житлові будинки.

У 1718 р. згоріла вся Лавра та Поділ із церквами. У 1784 р. генерал-губернатор граф П. А. Румянцев дав розпорядження організувати пожежну команду і закупити пожежний інвентар.

Велика пожежа в Києві 9 червня 1811 р. знищила майже весь Поділ. З січня 1818 р. пожежними командами керувала поліція. Постійний штат Київської пожежної команди був затверджений у 1832 р. У 1835 р. в Києві ввели посаду брандмейстера. У 1841 р. було організовано професійну пожежну охорону в місті – запрацювала Старокиївська пожежна частина, а саме брандмайор, унтерофіцер та 23 рядові. У 1854–1857 рр. в місті було зведено комплекс будівель урядових місць. Частиною цього комплексу стала споруда Старокиївської пожежної частини на розі вулиць Володимирської та Великої Житомирської. Пожежну каланчу було зведено в 1850 р. Обидві ці споруди збереглися до сьогодні.

Середина XIX ст. стала переломним моментом у розвитку пожежної справи. У 1853 р. було затверджено закон, за яким склад пожежної команди вперше визначався залежно від кількості населення міста. Пожежні команди фінансувалися за рахунок місцевого бюджету.

Рис. 1. Краєвид на вул. Володимирську від Софії Київської. Ратуша Старокиївської пожежної частини. 1891 р. *Фонди МІК. ТЗ*

Рис. 2. Будівля Вільного пожежного товариства. Початок ХХ ст. *Фонди МІК. ТЗ*

У гасінні пожеж дуже допомагали добровольці та меценати – Терещенко, Бродські, Мороз, Гінзбург та ін.¹

У 1896 р. було створене Київське вільне пожежне товариство, в якому, на відміну від офіційних пожежних служб, брали участь добровольці. Це була ініціатива містян. Першим головою товариства було обрано міського голову Степана Сольського. У 1899 р. на Хрещатику спалахнула пожежа, на приборкання якої були кинуті всі сили, в тому числі і члени товариства. Після її приборкання місто безкоштовно надало товариству ділянку на розі Бульварно-Кудрявської та Обсерваторної вулиць. За остаточним планом архітектора Миколи Яскевича, в 1900 р. там і було зведено цегляне депо та дерев'яну каланчу².

У 2021 р. до нашого музею надійшли матеріали родини Дельових: документи, знаки, нагороди та фотографії, що доповнили музейну колекцію³. Ці матеріали допомогли простежити життєвий шлях батька та сина, що сприяли розвитку пожежної справи в місті Києві.

Дельов Георгій Пилипович народився 28 березня 1889 р. в м. Ставрополь-Кавказький (після 1935 р. – м. Ставрополь). У 1899 р. Дельов розпочинає навчання в Ставропольській гімназії. Здобувши середню освіту, восени 1908 р. він був прийнятий до лав Університету ім. Св. Володимира на природниче відділення фізико-математичного факультету. У 1911 р., навчаючись на 4-му курсі хіміко-технологічного інституту, пішов на службу в Київське вільне пожежне товариство служителем молодшого розряду, а саме кандидатом у сокирники

¹ Ковалинский В., Друг О. Вечный Киев. Жизнь большого города. Київ : Балтія-Друк, 2013. С. 94–95.

² Ермаков М. Історія заснування, становлення і розвитку добровільного пожежного товариства у місті Києві, яке стало найкращим у тодішній Російській імперії, а згодом і в СРСР. URL: <https://ns-plus.com.ua/2017/09/05/istoriya-zasnuvannya-stanovlennya-i-rozvytku-dobrovolnogo-pozhezhnogo-tovarystva-u-misti-kyievi-yake-stalo-najkrashnym-u-todishnij-rosijskij-imperiyi-a-zgodom-i-v-srsr/> (дата звернення: 09.10.2023).

³ Фонди Музею історії міста Києва (далі – Фонди МІК). Дк-4891, Дк-3151, Дк-3144.

(30 серпня 1911 р.). Незабаром він залишив заняття хімією і став запасним брандмейстером міської пожежної команди, а пізніше – брандмейстером Двірцевої частини міста Києва.

Прослухавши повний курс, у травні 1912 р. він отримав відповідне свідоцтво. А вже у червні 1912 р. повернувся до Ставрополя на військову службу та був призначений ратником ополчення 2-го розряду призову 1910 р.

У серпні 1912 р. Георгій Пилипович повернувся до навчання та був прийнятий без іспитів на старший курс хімічного відділення Київського політехнічного інституту. Навесні 1913 р., склавши останні іспити, отримав диплом за спеціальністю «хімія»⁴.

Того ж року на загальних зборах членів ставропольського Пожежного товариства його було обрано помічником керівника команди. Однак уже в 1914 р. йому довелося залишити посаду через те, що він мешкав у Києві. 30 квітня 1915 р. наказом по команді Київського вільного пожежного товариства за вмілу та сумлінну працю був призначений помічником брандмейстера, отримавши право самостійно керувати командою під час її роботи. 26 квітня 1916 р. на загальних зборах Київського вільного пожежного товариства Дельова було обрано та призначено брандмейстером на 3 роки.

З 1 листопада 1915 р., ще будучи студентом та маючи 7 зарахованих семестрів, служив хіміком у фармацевтичній лабораторії Київського військово-промислового комітету до самого її закриття 1 лютого 1918 р.

З 5 лютого 1918 р. отримав посаду постійного брандмейстера та діловода команди Київського вільного пожежного товариства, однак через розпуск команди в березні 1918 р. його було переведено та призначено керівником пожежних дружин (інструктором) пожежного відділу Управління південно-західних залізниць у Києві, на Театральній вулиці (нині – вул. Лисенка). А вже 1 серпня 1918 р. за власним бажанням цю посаду полишає.

Дельов отримав нагрудний срібний знак Київського вільного пожежного товариства за трирічну та шестирічну службу й був представлений до бронзового трирічного знаку імператорського російського пожежного товариства.

7 листопада 1918 р. Георгій Пилипович починає працювати в київській міській пожежній команді. У 1919 р. був призначений запасним брандмейстером та завідувачем канцелярії брандмайора м. Києва⁵. З 1920 по 1936 рр. керував 1-ю, а потім 4-ю пожежними командами з одночасним завідуванням господарством та автомайстернями міської пожежної команди. 1 січня 1936 р. за станом здоров'я був переведений на посаду старшого інспектора Управління пожежної охорони (далі – УПО) НКВС м. Києва, а 20 червня 1938 р. був звільнений, причину звільнення йому не повідомили. З 29 червня 1938 р. до 28 лютого 1940 р. працював у пожежній інспекції ВОХРу «Укрнафтозбуту» з пізнішим поновленням у рядах УПО НКВС м. Києва.

⁴ Автобіографія Дельова Г. П. 1919 р. Арк. 1 (Нові надходження до Фондів МІК).

⁵ Там само. Арк. 13в.

Рис. 3. Георгій Пилипович Дельов. 1913 р. *З родинного архіву Дельових*

Рис. 4. Костянтин Георгійович Дельов – випускник військового училища зв'язку. 1941 р. *З родинного архіву Дельових*

Із 15 травня до 18 листопада 1941 р. працював на посаді старшого інспектора в УПО НКВС УРСР, до самої евакуації в м. Куйбишев за розпорядженням відділу кадрів УНКВС.

У м. Куйбишев він працював в ДПО, ОПО та УПО УНКВС на посаді старшого інспектора відділення та керівника відділення до 28 лютого 1945 р.

10 березня 1945 р., повернувшись до Києва, був зарахований на посаду керівника відділення УПО УНКВС м. Києва⁶. Йому одразу було надано кімнату при УПО УМВС за адресою вул. Володимирська, 13, однак там не було побутових умов. Посилаючись на ці обставини, в 1954 р. Дельов звернувся з проханням надати йому однокімнатну квартиру при розподілі на вул. Тарасівській, 2⁷.

Чому саме туди? Бо до цього часу на вул. Тарасівській, 4 розташована колишня Либідська пожежна частина, яка має власну історію. В 1910 році до міста приєдналися Солом'янка, Протасів та Кучмин яр, де були фабрики й заводи, зокрема Київський цукрово-рафінадний та пивоварний, Деміївська складувна мануфактура та ін., тому було прийнято рішення про відкриття 5-ї, Либідської ділянки поліцейського відділення та пожежної команди. Ця ділянка була придбана міською управою в нащадків правознавця, професора Київського

⁶ Автобіографія Дельова Г. П. 4 травня 1946 р. Арк. 1 (Нові надходження до Фондів МІК).

⁷ Рапорт Дельова Г. П. підполковнику Рижову від 16 жовтня 1954 р. (Нові надходження до Фондів МІК).

університету В. Незабитовського, складалася з двох триповерхових споруд – головного будинку та флігеля, що сполучалися одноповерховою стайнею на 30 коней. На першому поверсі головного будинку розміщувалися кінні (пізніше – автопожежні виїзди). Другий будинок зайняло поліцейське відділення, на третьому поверсі була квартира брандмейстера. У флігелі містилися казарми пожежників та поліцейських городових, їдальня, кухня, квартира запасного брандмейстера, у підвалі – льохи, гауптвахта («сибірка»). До складу садиби входила цегляна восьмигранна триярусна пожежна каланча заввишки 35 м, що звужувалася догори⁸.

На цій вулиці і поселився Г. Дельов, який за свою багаторічну та сумлінну працю з охорони народного надбання та профілактичну роботу був нагороджений нагрудним знаком «Найкращому співробітнику пожежної охорони НКВС».

Георгій Дельов виховав двох синів, які в 1941 р. пішли на фронт. Один із них, командир танку, загинув у бою за звільнення м. Харкова в 1943 р., а другий – Костянтин Георгійович Дельов, який ще заздалегідь обрав собі професію військового, повернувшись у 1945 р., працював в Оперативному відділі УПО УМВС. Матеріали К. Дельова також надійшли до нашого музею.

Костянтин Георгійович Дельов (1921–2012) в 1941 р. закінчив Київське військове училище зв'язку. А вже 21 червня був направлений на прикордонну Львівщину до Яворова, де мав прийняти командування взводом. У вересні 1941 р., діставшись до місця, його взвод потрапив під німецькі бомбардування. Що змусило їх відступити до Дніпра, де, на превеликий жаль, частини були оточені й розбиті? При спробі вийти з оточення та перейти лінію фронту був схоплений поліцією та направлений до табору військовополонених. Йому вдалося вибратись і успішно переховуватись у селах Полтавської та Київської областей. Наприкінці грудня 1941 р. Костянтин дістався Києва. У січні 1942 р. зв'язався з молодіжною підпільною організацією «Дніпровець» і влаштувався до міської пожежної охорони в Шулявську пожежну частину. А в січні 1943-го, коли київських вогнеборців окупаційна влада відправила заготовляти торф у Макарівський район, Дельов із товаришами перейшов до партизанів, де очолив кінну розвідку. Брав участь у диверсіях на залізничних і військових об'єктах, у зруйнуванні мостів, у розгромах німецьких гарнізонів у Радомишлі й Новошепеличах⁹.

Під час визвольних боїв 2 жовтня 1943 р. біля Прип'яті, у с. Красно, дістав поранення, його навіть вважали загиблим. Лише на четвертий день ледь живого партизана випадково підібрали й порятували місцеві селяни. Лікувався Костянтин Георгійович у київському шпиталі. Після одужання його визнали інвалідом, тож до війська він уже повернутися не міг. Відтоді він став працювати у відділі постачання

⁸ Галайба В., Тиманович Є. Садиба поліцейського відділення й пожежної команди Либідської ділянки Києва, 1895–97. *Звід пам'яток історії та культури*. URL: <https://pamyatky.kiev.ua/streets/tarasivska/sadiba-politseyskogo-viddillennya-y-pozhezhnoyi-komandi-libidskoyi-dilnitsi-kiyeva-189597> (дата звернення: 09.10.2023).

⁹ Автобіографія Дельова К. Г. 4 лютого 1991 р. (Нові надходження до Фондів МІК).

Рис. 5. Нагрудний знак Георгія Дельова «Найкращому співробітнику пожежної охорони». 1943 р. З родинного архіву Дельових

однієї з будівельних контор, яка відновлювала поруйновані війною об'єкти.

Працюючи в конторі, привернув увагу спецслужб, які готували диверсантів для закидання в німецький тил. Його інвалідність тут, навпаки, була козирем, бо запідозрити такого агента було важче. А розвідувальний і диверсійний партизанський досвід був лише на користь.

Отже, він почав працювати у сформованій диверсійно-розвідувальній групі «Вісла», де мав псевдонім «Георгій». «Вісла» воювала на території Польщі.

Після визволення території в лютому 1945 р. кістяк групи повернувся до Києва, 28 лютого доповівши про свою бойову діяльність¹⁰.

У повоєнні роки Костянтин Дельов продовжував працювати пожежником у Києві. Разом із ним працював і його батько, саме їхньому ратному подвигу було присвячено статтю в газеті «Вечірній Київ»¹¹.

К. Г. Дельов мав численні нагороди за участь у Другій світовій війні та професійну службу.

У 1991 р. він мешкав на Оболоні, за адресою вул. Малиновського, 13а (нині – вул. Героїв полку «Азов») ¹².

Це доля двох вогнеборців, батька та сина, киян, що зробили свій внесок у життя та розвиток нашого міста. Музейна колекція поповнилася унікальними речами: документами, фотографіями та нагородами. Ці матеріали значно доповнять

¹⁰ Там само.

¹¹ Халемський Н. На почесній варті. *Вечірній Київ*. 1951. 20 серпня.

¹² Автобіографія Дельова К. Г. від 4 лютого 1991 р.

висвітлення періоду становлення й розвитку пожежної справи Києва як у майбутній експозиції, так і на виставках відповідної тематики.

Leonid Khalimskyi,

Senior Researcher,
Kyiv of the 19th – beginning of the 20th century Department,
Kyiv History Museum
Kyiv
halimskyi@gmail.com

KYIV FIREFIGHTERS. FROM THE FAMILY ARCHIVE OF DELYOV

Nowadays, the topic of firefighting is very relevant. Today, firefighters work tirelessly to save people. However, not much attention was paid to the profession itself in our country, unlike abroad. The understanding that firefighters are heroes arose after the accident at the Chernobyl nuclear power plant. Each firefighter contributes to the safety of people's lives, thereby contributing to the possibility of safe development of the state. In recent years, the museum received a collection of exhibits from the family of Georgiy Pylypovich Delyov and his son Kostyantyn Georgiyovych Delyov. The father was a famous firefighter, and the son entered into this profession, not wanting it at first.

Keywords: firefighting, Kyiv, Delyov, Volunteer Fire Society, brandmeister.

ВІКТОР МОГИЛЬНИЙ – ПОЕТ-ШІСТДЕСЯТНИК ІЗ ЧОКОЛІВКИ

Ім'я Віктора Миколайовича Могильного, корінного киянина, поета, шістдесятника, робітника заводу «Ленінська кузня», відоме лише вузькому колу людей.

У пропонованій доповіді висвітлено громадську та творчу діяльність Віктора Могильного на фоні тієї атмосфери, яка панувала в Києві наприкінці «хрущовської відлиги» та в часи «застою».

Показано вплив на формування світогляду тогочасної української інтелігенції як невеликих осередків, що збирались на міських квартирах, зокрема і вдома у Віктора Могильного, так і офіційних літературних студій.

Зацентовано увагу на подіях біля пам'ятника Тарасу Шевченку 22 травня 1967 р., безпосереднім учасником яких був Віктор Могильний (одним із чотирьох заарештованих), оцінено проукраїнські настрої киян та поширювані російською пропагандою наративи щодо «російськомовного Києва».

Ключові слова: Віктор Могильний, Аттіла Могильний, Вихтір Орклин, Віть Вітько, дисиденти, шістдесятники.

Рух шістдесятників в Україні проявлявся багатогранно. Це й боротьба за права людини, і протидія русифікації та збереження української мови, формування громадської думки, а найголовніше – виховання покоління українських патріотів, які вийшли на вулиці міст і сіл України наприкінці 1980-х – на початку 1990-х із метою здобуття незалежності України.

Нині, коли українці зі зброєю в руках воюють за існування нашої Держави, тема значущої суспільної ролі шістдесятників є актуальною, як ніколи. Надзвичайно важливо зберегти ім'я кожного, хто присвятив своє життя боротьбі за незалежність України.

Такою людиною був Віктор Миколайович Могильний – киянин, робітник заводу «Ленінська кузня», поет, інтелектуал, патріот. У його помешканні на Чоколівці (пізніше родина переїде на Відрадний), збиралась свідомо українська інтелігенція – такий собі осередок українського культурного життя. Тут бували Микола Плахотнюк, Олесь Шевченко, Віталій Шевченко, Юрій Мурашов, брати Анатолій і Валерій Шевчуки, Микола Холодний, Юрій Коваль зі Львова¹. «Коли я приїхав у Київ із села вчитися, то відчув, що українець у столиці України чужий, він тут принижений. І тільки тоді, коли я потрапив на той острів незалежності, де жила родина Могильних, я відчув: оце той ґрунт, де можна приземлитися і де можна стати самим собою і зростати», – розповість пізніше колишній політв'язень, депутат Верховної Ради України і скликання Олесь Шевченко.

¹ Незнане шістдесятництво. Україна молода. 2014. 30 грудня (№ 180); Могильний В. Із приголосними клопіт. Літературна Україна. 1965. 1 жовтня.

На жаль, ім'я Віктора Могильного знає лише вузьке коло колишніх дисидентів-шістдесятників, а його внесок у боротьбу за незалежність так і залишився невшанованим. Віктор Могильний був одним із лідерів, що свідомо й активно протистояли русифікації Києва та інших українських міст, яка стала особливо агресивною з призначенням 25 травня 1972 р. першим секретарем ЦК КПУ В. В. Щербицького.

Зросійщення столиці України проводилося поступово і подавалося так, ніби ініціатива походить «знизу» від самих киян.

Українська мова позиціонувалася як мова селян, а українці, які говорили українською як неосвічені та простуваті. Народні пісні побутового характеру, танці та іншу так звану «шароварщину» влада вітала. А от українськомовні мешканці міста, міська поезія, література, естрада лякали та дратували владу.

Коли корінний киянин Віктор Могильний говорив літературною українською, це викликало захоплення у друзів та страх у ворогів.

Віктор Миколайович Могильний народився 29 квітня 1937 р. в місті Ставрополь Куйбишевської області, де на той час працювали його батьки. Коли Віктору Могильному виповнилося 2 роки, його забрали на виховання дідусь та бабуса – Ярема та Хівря Могильні, які мешкали у Києві на вулиці Академіка Карпінського (нині – Академіка Возіанова), 10, що на Чоколівці.

Ярема Могильний за часів УНР був волосним комісаром². Виховання діда вплинуло на світогляд хлопця, зробивши його свідомим українцем. Мешкаючи у Києві, за будь-яких обставин він говорив лише українською мовою.

Закінчивши 7-річну школу в 1952 р., Віктор Могильний вступив до політехнікуму зв'язку, де викладання відбувалося російською мовою, що не завадило йому видавати стіннівку лише українською.

У 1956 р. Віктор Могильний за направленням працював техніком телеграфу в Ужгороді, а згодом у Чопі, де познайомився зі своєю майбутньою дружиною Аврелією, угоркою за національністю та українською патріоткою. Нелегким було життя дружини шістдесятника в тогочасному Києві, але вона завжди була підтримкою для свого чоловіка. Померла Аврелія Могильна в 1997 р. Подружжя мало двох дітей: доньку Дзвінку та сина Аттилу (згодом відомого поета, який помер 03.09.2008 р. Ім'я Аттили Могильного віднедавна має одна з вулиць Чоколівки).

У 1960 р. Віктор Могильний вступив на історичний факультет Університету марксизму-ленінізму, але витримав лише один рік (1960–1961), адже не міг повторювати тогочасну советську пропаганду, знаючи справжню історію.

Наступного року спробував вступити на українську філологію до Київського державного університету ім. Т. Шевченка. На вступному іспиті сказав, що в

² Овсієнко В. В. Інтерв'ю Могильного Віктора Миколовича від 13.01.2000, його творчий вечір 21.11.1999, стаття «Історія одного вірша» та довідка СБУ. URL: <https://museum.khpg.org/1298450070> (дата звернення: 30.09.2023).

Рис. 1. Віктор Могильний і члени літературної студії «Брама» повертаються зі зборів. Кінець 1960-х. Фото Н. Д. Ларіонової. З родинного архіву Мурашових

образі Катерини Тарас Шевченко зобразив сплюндровану москалем Україну³. Після цього двері до вищих навчальних закладів для Віктора Могильного зачинилися. Він залишився робітником. Припускаю, що пролетарська спеціальність і врятувала його від арешту. Радянській владі потрібно було боротися з «буржуазними націоналістами», а яким «буржуазним» може бути робітник?

Університетом для Віктора Могильного стала самоосвіта. Він читав книжки, в тому числі видані до Жовтневого перевороту, залишені у спадок від діда Яреми. Писав вірші та відвідував кілька літературних студій, зокрема при видавництві «Молодь», яку очолював Дмитро Білоус.

Його поезії публікувалися в журналах «Дніпро» № 4 1961 р. та № 10 1962 р., «Вітчизна» № 10 1962 р.; видавництво «Молодь» з 1963 р. готувало книжку віршів «Жовта вулиця»⁴. У 1961 р. заввідділу поезії видавництва «Дніпро» Анатолій Косматенко рекомендував Віктора Могильного на I семінар-конференцію молодих авторів в Одесі, де він познайомився з Анатолем Шевчуком та Миколою Вінграновським⁵.

У 1963 р. Віктор Могильний, поет Гриць Тименко та художниця Любов Панченко створили при клубі творчої молоді студію поетів-робітників «Брама» на базі Жовтневого палацу культури.

³ Овсієнко В. В. Могильний Віктор Миколайович. Енциклопедія Сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. URL: <https://esu.com.ua/article-68236> (дата звернення: 30.09.2023).

⁴ Овсієнко В. В. Інтерв'ю Могильного.

⁵ Овсієнко В. В. Могильний Віктор Миколайович.

1 жовтня 1965 р. в газеті «Літературна Україна» було опубліковано статтю Віктора Могильного про заборонену літеру «ґ» «Із приголосними клопіт». Автора підтримав Борис Антоненко-Давидович статтею «Літера, за якою сумують», опублікованою в 1968 р. Після прийняття незалежності літера «ґ» посіла чинне місце в українській абетці, а в 1960-х навіть згадка про неї сприймалася як український націоналізм.

22 травня 1967 р., в день перепоховання Тараса Шевченка, українські шістдесятники традиційно зібрались біля пам'ятника Кобзареві. Це була одна з небагатьох можливостей висловити свою громадянську позицію. Вони покладали квіти до пам'ятника й читали вірші як самого Тараса Шевченка, так інших українських поетів. Цього разу керівництво УРСР прийняло рішення покласти цьому край. «Відлига» 1960-х майже закінчилась, розпочалась «епоха застою». Співробітники КДБ заарештували чотирьох осіб, серед яких був Віктор Могильний⁶.

Але українці, які ще не забули часи «відлиги», не відступили, а пішли до ЦК КПУ визволяти заарештованих. Пізно вночі близько 300 чи 600 людей (згідно з різними джерелами) щільною колонною пройшли бульваром Шевченка та Хрещатиком до будівлі ЦК КПУ, яка розташовувалась на вулиці Орджонікідзе (нині – Банкова), 11. Ходу очолив Микола Плахотнюк. І влада поступилась⁷. Заарештованих, у тому числі Віктора Могильного, відпустили⁸.

Того ж 1967 р. вірші Віктора Могильного були опубліковані в альманасі «Вітрила» видавництва ЦК ЛКСМУ «Молодь», де друкували твори молодих письменників України⁹. Перед віршами видавці передбачили кілька рядків, де автор повинен був розповісти про себе та свої уподобання.

«Любитесь мені метал. Сатанинська його мелодія. Поезія. Пишу. Перекладаю», – лаконічно написав Віктор Могильний¹⁰.

А 30 вересня 1967 р. чехословацька газета «Нове життя» опублікувала статтю Віктора Могильного «Порозумітися треба», в якій було порушено тему репресій проти письменників у 20–30-х роках ХХ ст.

Під час арештів української інтелігенції в січні 1972 р. Віктора Могильного неодноразово викликали на допити в КДБ у справі поета Миколи Холодного, стверджували, що той свідчить проти Могильного. Почуття, викликані цими та іншими подіями, Віктор Могильний виразив у своїй поезії «Життєпис», написаній у грудні 1976 р.

⁶ Могильний В. Із приголосними клопіт; Плахотнюк М. Двадцять друге травня (Спогад). *Час*. 1997. 15 травня (№ 19), 22 травня (№ 20).

⁷ Російщення України : науково-популярний збірник. Київ : Видання Українського Конгресового комітету Америки, 1992. С. 346–347.

⁸ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ : Либідь, 1995. С. 71–72.

⁹ Овсієнко В. В. Інтерв'ю Могильного.

¹⁰ Могильний В. [Вірші]. *Вітрила* : альманах. Київ : Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1967. С. 105.

Рис. 2. Зліва направо: Віктор Могильний, Олесь Шевченко та Юрій Мурашов з родиною. 1977 р. Фото Н. Д. Ларіонові. З родинного архіву Мурашових

Після арешту голови Української Гельсінської групи Миколи Руденка 5 лютого 1977 р. Віктор Могильний переклав російською та надрукував на власній друкарській машинці Декларацію про створення УГГ та її Меморандум, а Олесь Шевченко відвіз їх до Москви, де передав Зінаїді Григоренко, дружині члена УГГ генерала Петра Григоренка, яка, своєю чергою, передала їх на радіо «Свобода»¹¹.

31 березня 1980 р. було заарештовано Степана Хмару, Олесь Шевченка та Віталія Шевченка. Віктора Могильного затримали на роботі на заводі «Ленінська кузня» згідно з постановою прокурора Львівської обл., котрий, «розглянувши матеріали кримінальної справи № 245 Хмари Степана Ілліча», санкціонував провести обшук. З Рибальського острова Віктора Могильного відвезли в його помешкання на вулиці Трудових резервів (нині – Миколи Василенка), 37. Обшукувало четверо співробітників КДБ на чолі з майором. Обшук почато о 9 год. 30 хв. Закінчено о 17 год. 34 хв. Під час обшуку вилучили 34 найменування документів, книжок, записників, друкарську машинку «Москва», а також щоденник, листи, машинопис статті Валентина Мороза¹².

Серед вилучених речей була книжка, видана до Жовтневого перевороту, – «Любовные утехи императрицы Екатерины». Більшість документів було долучено до справи, а ось «Любовные утехи императрицы Екатерины» зникли. Вже після проголошення незалежності Віктор Могильний офіційно звернувся до Служби безпеки України з проханням повернути йому вилучені речі та документи.

¹¹ Овсієнко В. В. Могильний Віктор Миколайович.

¹² Довідка СБУ від 13.02.1999 р. № 24/1-224 (з родинного архіву Мурашових).

Рис. 3. Віктор Могильний у літературній студії «Брама». Кінець 1960-х. З родинного архіву Мурашових

5 березня 1998 р. Віктору Могильному прийшла офіційна відповідь за підписом заступника голови Служби В. Пристайка про те, що в справі С. І. Хмари, О. Є. Шевченка та В. Н. Шевченка виявлено документи про обшук помешкання 31 березня 1980 р., також у справі зберігається машинописний текст Декларації української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. Інші, вилучені під час обшуку документи, було знищено¹³.

А в 1980 р., після проведеного обшуку, Віктора Могильного тримали під наглядом, викликали на допити. Суд у справі відбувався у Львові. Віктор Могильний був викликаний як свідок. У суді Віктор Могильний дозволив собі «не розуміти суддю», який говорив російською мовою¹⁴. На ті часи це був сміливий крок. Віктор Могильний психологічно переміг радянський суд, змусивши суддю заговорити українською.

У часи «перебудови» Віктор Могильний став співголовою страйкового комітету на заводі «Ленінська кузня», де пропрацював 25 років. Він планував балотуватися до районної ради, але, почувши від одного дуже перспективного 22-річного рухівця: «А хто Ви такий, щоб "Рух" підтримував Вас»¹⁵, не став нічого пояснювати, а тихо пішов із політики.

Згадавши про своє давнє хобі – філателію, з 1989 до 2010 р. Віктор Могильний видавав часопис «Український філателістичний вісник», якому судилося стати першим українськомовним філателістичним виданням.

¹³ Сторінка Віктора Могильного під псевдонімом Вихтір Орклин у мережі «Фейсбук». URL: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100020297292520> (дата звернення: 30.09.2023).

¹⁴ Овсієнко В. В. Могильний Віктор Миколайович.

¹⁵ Розповідь Юрія Мурашова, який був свідком цієї розмови.

Під псевдонімом Віть Вітько Віктор Могильний написав для онука Богдана дві книжки дитячих віршиків: «Равлик-Муравлик» (1988), «Гойда раз, гойда два» (1989).

Вірші Віктора Могильного увійшли до видання «Вісімдесятники. Антологія нової української поезії» (упорядник Ігор Римарук).

Під псевдонімом Вихтір Орклин було видано книжку «Csokolivka, csokolj meg» («Чоколівко, цілуй мене»), або «Надкушене яблуко»: Химерики (Столиця, 1999. 43 с.). Поет використав жанр британського лимерика, який створив Едвард Лір, – короткого вірша, де те саме слово повторюється в першому й останньому п'ятому рядку.

Не стало Віктора Могильного 23 грудня 2018 р., він пережив дружину, доньку та сина...

«Віктор Могильний пішов від нас тихо, не зобов'язавши своїх близьких повідомити друзів про свій відхід...»¹⁶, – написав на своїй сторінці у фейсбуку дисидент-шістдесятник, колишній політв'язень, депутат Верховної Ради України І скликання Олесь Шевченко.

Таким було життя шістдесятників, завдяки яким удалося вберегти національний дух, українську мову, а згодом здобути Незалежність...

Oleksandr Bieliaiev,

Senior researcher

The Sixtiers Dissident Movement Museum

(a branch of the Kyiv History Museum)

Kyiv

olesbieliaiev@gmail.com

VIKTOR MOHYLNYI – A POET-SIXTIER FROM CHOKOLOVKA

The name of Viktor Mohylnyi is known only to a narrow circle. He was a native Kyivan, a poet, sixtier, and worked as a laborer at the Leninska Kuznia factory.

This article highlights the social and creative activities of Viktor Mohylnyi against the background of the atmosphere that prevailed in Kyiv at the end of the Khrushchev Thaw and during the times of stagnation.

The influence of small centers that gathered in apartments, including Viktor Mohylnyi's home, and official literature studios on the formation of the worldview of the Ukrainian intelligentsia.

The events near the monument to Taras Shevchenko on May 22, 1967, in which Viktor Mohylnyi was a direct participant (one of the four arrested), clearly demonstrate the pro-Ukrainian sentiments of kyivans and refute the theses about "Russian-speaking Kyiv" spread by Russian propaganda.

Keywords: Viktor Mohylnyi, Attila Mohylnyi, Vykhtir Orklyn, Vit Vitko, dissidents, sixties.

¹⁶ https://www.facebook.com/plugins/post.php?href=https%3A%2F%2Fwww.facebook.com%2Fpermalink.php%3Fstory_fbid%3Dpfbid0PNeWEXQCosRQLpivaQ6AYa682ZuzXXvaMQsSFFuCjkmYqr73KYX6hLMMNrgwBQS11%26id%3D100002284869693&show_text=true&width=500 (дата звернення: 30.09.2023).

ІСТОРІЯ РОДИНИ, ЯКА ТВОРИЛА ІСТОРІЮ (ДО 85-РІЧЧЯ ВІКТОРІЇ МИХАЙЛІВНИ ЦИМБАЛ)

Кілька століть українців намагалися переконати, що Україна з її столицею Києвом є невіддільною частиною Російської імперії, цей самий наратив активно використовують зараз російські ідеологи, відправляючи на наші голови сотні крилатих ракет, бойових дронів, тисячі одиниць броньованої техніки тощо. «Київ – російське місто, і завжди таким було», – кажуть вони... На щастя, в нашій столиці було і є багато родин, в історії яких відобразилася буремна історія нашої визвольної боротьби. Родини, які, навіть лишаючись у меншості, притягувалися одна до одної, творячи український простір і українську історію.

Ключові слова: Київ, художник, актриса, український рух опору.

Від початку минулого століття в Києві мешкає неймовірна родина Цимбалів. Іван Федотович Цимбал і Лідія Йосипівна Волошина до Жовтневого перевороту були народними вчителями. На межі століть родина жила у с. Ступична Звенигородського району на Черкащині, де вчителювали у заснованій ними ж українській школі. Проте за любов до української мови і традицій, а також захист звенигородських селян і протидію єврейським погромам царська влада в 1907 р. заарештувала Івана Федотовича, після чого він довго не міг влаштуватися на роботу. Наступного року родина з дітьми Віктором, Олександром та Ольгою переїхала до Києва, де батько знайшов роботу на свічковому заводі. Там само в одному із заводських будинків на вул. Притиско-Микільській, 2 Цимбали мали скромне помешкання. Невдовзі народилася найменша дочка Тетяна. Зрозуміло, що батьки прагнули дати всім своїм дітям гідну освіту, початкову – самотужки, а потім Віктор, який народився 16 квітня 1901 р., навчався у 3-й чоловічій гімназії на Подолі. Та щойно почала працювати заснована в 1917 р. 2-га українська гімназія ім. Кирило-Мефодіївського братства, Віктор перейшов до неї (класним керівником у нього був Микола Зеров). До речі, до цього ж закладу батьки віддали й решту своїх дітей. Семеро учнів гімназії в січні 1918 р. були розстріляні на станції Крути. Відомим є факт, що рвався в той бій і п'ятнадцятирічний Віктор, але його силоміць зупинив батько, впіймавши на порозі. Та щойно виповнилося 16 років, Віктор утік з дому і приєднався до війська УНР: у Кам'янці-Подільському вчився в школі старшин за порадою Симона Петлюри, брав участь у бойових діях, а після поразки 1920 р. з військовою частиною відступив на захід, де потрапив до табору інтернованих у м. Каліш у Польщі. Згодом у Чехословаччині Віктор Цимбал здобув художню освіту, ілюстрував книжки у співпраці з Львівським видавництвом

Рис. 1. Іван Федотович і Лідія Йосипівна Цимбали. 1930 р. З родинного архіву Вікторії Цимбал

Рис. 2. Художник Віктор Цимбал перед від'їздом до Аргентини. 1928 р. З родинного архіву Вікторії Цимбал

«Світ дитини», а в 1928 р. переїхав до Аргентини, де разом з дружиною брав активну участь у житті української діаспори. Його політичні карикатури, плакати, живопис і графіка стали відомими на весь світ, але його родина у Києві нічого про нього не знала.

Брат Віктора – Олександр Цимбал – також став художником, проте його життя обірвалося під час Другої світової війни. Сестра Ольга вийшла заміж, і згодом її родина переїхала до Магнітогорська. А наймолодша в родині сестра Тетяна, яка народилася 10 квітня 1908 р., стала відомою актрисою.

У тривожні й буремні роки Української революції Іван Федотович і Лідія Йосипівна брали участь в організації українських шкіл, агітували за вступ до них. Та з приходом більшовицької влади почалися переслідування української інтелігенції. 1920 р. у помешканні родини відбувся обшук, спочатку заарештували Лідію Йосипівну – адже вона вітала Симона Петлюру хлібом-сіллю. Але присутній при цьому Іван Федотович попросив дозволу супроводжувати заарештовану дружину і в результаті залишився в ув'язненні замість неї. В родинному архіві зберігся розстрільний вирок Івану Цимбалу, підписаний головою Київської губернської ЧК В. Балицьким. На щастя, розстріл було замінено ув'язненням, збереглися й кілька листів Івана Федотовича до родини з одного з перших радянських концтаборів Росії. Однак життя тривало.

Тетяна 1930 р. закінчила Музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка і близько півтора року працювала в Київському театрі юного глядача, потім приєдналася до творчого колективу славнозвісного театру «Березіль» у Харкові. Однак після відсторонення в 1933 р. від керівництва театром Леся Курбаса перейшла до драматичного театру ім. М. Заньковецької, який тоді працював у Запоріжжі.

Рис. 3. Тетяна Цимбал – актриса театру ім. М. Заньковецької у Запоріжжі, 1935 р. *З родинного архіву Вікторії Цимбал*

Рис. 4. Вікторія Цимбал. Львів. 1948 р. *З родинного архіву Вікторії Цимбал*

З листопада 1938 р. народилася донечка Вікторія, народжувати дитину Тетяна приїхала до мами у Київ. Тут вона працювала методистом-консультантом художнього слова Центрального будинку художнього виховання дітей і молоді. Під час німецької окупації, коли нова влада виганяла з власних квартир мешканців центральної частини Києва, перебралася з дитиною до Львова. Там працювала у пересувному Народному театрі, який гастролював Галичиною. Кілька разів траплялося, що трупу в дорозі перестрівали воїни УПА, і тоді позаплановий концерт відбувався на підконтрольній їм території. Так Тетяна Цимбал зустрілася з С. Гординським, від якого дізналася, що її брат Віктор живий.

Після війни роботу в театрі довелося полишити, але Тетяні вдалося влаштуватися як майстру художнього слова у Львівську філармонію. Донька зростала в атмосфері високого мистецтва і музики, успішно навчалася у школі, вчилася грі на фортепіано та іноземних мов. Після 5-го класу Вікторія серйозно захворіла і понад чотири роки була на лікуванні у спеціалізованому санаторії ім. Боброва в Алупці, в школі при якому складала й випускні іспити. Тетяна Цимбал у 1954 р. на запрошення Республіканської філармонії повернулася до Києва. А Вікторія вступила до Київського інституту іноземних мов, закінчивши його в 1962 р.

Початок 1960-х років у Києві – бурхливий час відродження національного життя. При Київському театральному інституті ім. І. Карпенка-Карого почав діяти заснований студентом режисерського факультету Лесем Танюком Клуб творчої

Рис. 5. Вікторія Цимбал – студентка Київського інституту іноземних мов. 1959 р. *З родинного архіву Вікторії Цимбал*

Рис. 6. Тетяна Цимбал – майстер художнього слова на сцені. 1964 р. *З родинного архіву Вікторії Цимбал*

молоді. Невдовзі Клубу надали кімнату № 13 у Жовтневому палаці, де працювали літературна, художня, музична його секції, Молодий експериментальний театр тощо. До діяльності КТМ активно долучилися і Тетяна Цимбал із донькою Вікторією.

Тетяна Цимбал на цей час – відома виконавиця творів української класики, на вечорах і концертах з її участю у новій інтерпретації потужно звучали твори Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, П. Тичини, В. Сосюри, М. Рильського, О. Довженка, О. Олеся, Б. Антоненка-Давидовича, а також молодих поетів: В. Симоненка, Л. Костенко, І. Драча. Зокрема, у 1962 р. Тетяна Іванівна була присутня на конференції КТМ і виступила перед обговоренням роману Бориса Антоненка-Давидовича «За ширмою». Наступного року вона і Вікторія взяли участь у подорожі членів КТМ Україною (подібна ж подорож меншим складом відбудеться і 1967 р.), а ще влітку 1963-го Тетяна Цимбал запросила Леся Танюка допомогти у підготовці вечора Лесі Українки до її 50-х роковин. Так народилася одна з найцікавіших її моновистав «Дочка Прометей», проте вечір, призначений на 31 липня 1963 р., в останній момент заборонили, не допустивши численну публіку до естради Першотравневого парку. Тоді на пропозицію організатора Івана Дзюби вечір відбувся просто неба на паркових лавочках під огорожею стадіону «Динамо». Тетяна Цимбал читала вірш Лесі Українки «І ти колись боролась, як Ізраїль», а глядачі присвічували саморобними смолоскипами – згорнутими газетами. Наступного дня на роботі у філармонії вона пише начальству не покаянну «пояснювальну», як того від неї вимагали, а наступальну і викривальну «доповідну»¹, звинувачуючи владу у фактичному зриві культурного заходу. На все життя

¹ Колекція «Музею шістдесятицтва». Фонди Музею історії міста Києва.

Рис. 7. Вікторія Цимбал серед колядницького гурту. 1967 р. З родинного архіву Вікторії Цимбал

запам'ятали вдячні слухачі і Шевченківський вечір у Будинку вчених, який відбувся 24 травня 1964 р. Тоді у виконанні Тетяни Цимбал звучали «І мертвим, і живим...», «Кавказ», «Сон», «Катерина», «Наймичка». Зала гриміла оплесками і не відпускала улюбленої артистки. «Чого ви так довго затримуєтеся на сцені?» – сичав наглядач від КДБ, він же директор Укрконцерту Кулаков. На закінчення виступу Тетяна Цимбал прочитала поему Івана Драча «На смерть Шевченка». Після концерту учасники вечора колоною, очолюваною Тетяною Цимбал з дочкою і Ліною Костенко, з квітами пішли до пам'ятника Шевченку, а поряд ще дотлівала і диміла наукова бібліотека... Скоро після того Тетяну Іванівну відправили на пенсію і заборонили запрошувати до участі у передачах радіо й телебачення, заходах Спілки письменників чи товариства «Знання».

Однак офіційний вихід на пенсію не припинив мистецької і громадської діяльності Тетяни Цимбал: вона виступала на самодіяльних вечорах у школах та на підприємствах, а в 1965 р., якраз коли почалися політичні арешти серед української інтелігенції, 8 серпня виступила на несанкціонованому відкритті пам'ятника Т. Шевченку у с. Шешори Косівського району на Прикарпатті – читала поему «Катерина». Там вона також була в супроводі Вікторії. Разом вони завжди були і на щорічному вшануванні всіх шевченківських дат, а саме, 22 травня біля пам'ятника Т. Шевченку в Києві. Не полишали вони і спроб розшукати Віктора Цимбала – аж поки в 1963 р. через знайому Тетяни Іванівни В. М. Черанівську та її дочку – емігрантку Лідію Візерканюк – їм удалося обмінятися адресами та щемливими листами...

Рис. 8. Тетяна, Лідія і Вікторія Цимбал, Валентина Драбата і Оксана Мешко на вул. Верболюзній, 16 в Києві у Оксани Яківни. 1966 р. З родинного архіву Вікторії Цимбал

Рис. 9. Вікторія Цимбал із сином Богданом. 1974 р. З родинного архіву Вікторії Цимбал

Вікторія, крім активної участі в діяльності КТМ, ще зі студентської пори працювала гідом-перекладачем із супроводом іноземних туристичних груп, а після закінчення Інституту іноземних мов близько року була вчителем однієї з київських вечірніх шкіл, потім недовго – старшим бібліотекарем у Центральній науковій бібліотеці АН УРСР. А з 1964 р. стала науковим співробітником Інституту філософії, де в цей час працював Євген Пронюк. Туди ж кількома роками пізніше прийшли на роботу Василь Лісовий і Світлана Кириченко – дружина Юрія Бадзя. Після роботи Вікторія встигала і на організовані друзями громадські заходи, і до музею-садиби Івана Гончара готуватися до щорічних колядок-щедрівок, і разом з мамою у справах спорудження пам'ятника Лесі Українці в Ялті... У щоденнику Ірини Жиленко за 24 січня 1964 р. є спогад про те, як у художній майстерні в Лаврі «чаклує над мозаїкою» Опанас Заливаха: «...Він приїхав з Івано-Франківська, щоб зробити тут цю мозаїку – велетенський Шевченко на тлі сонця відчайдушно і грізно стискає в кулаки здійняті руки... Опанас... працює як одержимий. Атмосфера романтична: посередині – на ящиках – лежить горизонтально робота, а при стіні – драбина. Опанас колупається-колупається, потім лізе на драбину і дивиться, примруживши одне око. Потім знову колупається. Об ту драбину і подер одяг. Віта Цимбал, донька Тетяни Цимбал, допомагає йому... У бідної Вікторії вже мозолі аж горять. Опанас клеїть, а вона видлубує. Це жаклива робота...»².

Невдовзі після того О. Заливаха потрапив до числа політичних арештантів 1965 р., а Вікторія і далі займалася передруком і розповсюдженням «самвидав». Проте політичні арешти 1972 р. не оминули Інститут філософії: на початку липня заарештували Є. Пронюка і В. Лісового, а в їхніх співробітників та однодумців – Кудри, Пеньківського, Роженка, Жмира, Бишовця, а також Вікторії Цимбал – були проведені обшуки. Та вони вже встигли підготуватися – небезпечний «самвидав» і опальні книжки винесли з дому, спілкувалися обережно,

² Жиленко І. «Ното feriens»: Спогади. Київ : Смолоскип, 2011. С. 237.

Рис. 10. Вікторія Михайлівна Цимбал з «групою Пронюка» – Євген Пронюк, Василь Лісовий та інші. 2007 р. З родинного архіву Вікторії Цимбал

Рис. 11. Вікторія Михайлівна Цимбал, 2009 р. З родинного архіву Вікторії Цимбал

підозрюючи встановлення «жучка» для підслуховування в телефонному апараті, взяли за звичку періодично ховати той апарат між подушками у великій металевій кастролі – хтось сказав, що це створить значні перешкоди для тих, хто прослуховує. Отже, кадебісти з помешкання Цимбалів забралися ні з чим, але неодноразово викликали Вікторію на допити в ролі свідка, вимагали виступити з осудом діяльності її заарештованих друзів і співробітників. Звичайно ж, від цього вона категорично відмовилася. Всю «групу Пронюка» з Інституту звільнили, а звільнення Вікторії було трохи відтерміноване в часі через декретну відпустку й народження синочка Богдана.

До 1980 р. Вікторія Цимбал працювала старшим інженером (насправді перекладачем) у НДІ «Хімпроект», допомагала мамі збирати і розсилати українські книжки до сільських бібліотек і місць компактного проживання українців, разом надавали поміч родинам політв'язнів. А після 1980-го до виходу на пенсію в 1993 р. працювала науковим співробітником Інституту кібернетики, членом термінологічної комісії Держстандарту України. Не полишала і громадської діяльності: працювала у Всеукраїнському товаристві політв'язнів і репресованих під керівництвом Євгена Пронюка, допомагала Миколі Плахотнюку – голові громадської організації «Музей шістдесятництва» – в організації виставок і вечорів про український рух опору 1960-х років та зборі експонатів для фондів колекцій майбутнього Музею шістдесятництва. І це попри те, що 90-ті, окрім загального переможного піднесення, принесли їй страшні втрати – у 1995 р. не стало мамі, а в 1998 р. загинув в автокатастрофі активіст Народного Руху України, її єдиний син Богдан. Проте поруч лишалися друзі – родини Пронюків, Бадзів, Плахотнюків... Коли 22 серпня 2012 р. Музей шістдесятництва офіційно був відкритий, Вікторія Михайлівна Цимбал стала в ньому провідним науковим співробітником. І готова була працювати тут до останнього подиху, але відмовили ноги. Спочатку їздила

Рис. 12. Вікторія Михайлівна Цимбал у Музеї шістдесятництва, 2017 р. *З родинного архіву Вікторії Цимбал*

на роботу і назад на таксі, а після 80-річного ювілею змушена була звільнитися. Нещодавно їй вдалося довершити давно розпочату справу – повернути до України одну з найвідоміших картин її дядька Віктора Цимбала «Голод-33», яка зараз експонується в Музеї Голодомору...

3 листопада 2023 р. Вікторії Михайлівні виповнюється 85 років. Вона живе самотньо і скромно, радіє телефонним дзвінкам від друзів і колишніх співробітників, із нетерпінням чекає перемоги і завжди готова допомогти порадою чи згадкою про безліч пережитих нею подій українського руху опору 1960–1970-х рр.

Olena Lodzynska,

Head of the Ukrainian Sixtiers Dissident Movement Museum
(branch of the Kyiv History Museum)
Kyiv
museum60@ukr.net

THE STORY OF A FAMILY THAT MADE HISTORY (FOR THE 85TH ANNIVERSARY OF VICTORIA MYKHAILIVNA TSYMBAL)

For several centuries, Ukrainians tried to convince that Ukraine with its capital Kyiv is an integral part of the Russian Empire, the same narrative is now actively used by Russian ideologues, sending hundreds of cruise missiles, combat drones, thousands of armored vehicles, etc. on our heads. Kyiv is a Russian city, and it has always been like that, they say... Fortunately, there were and are many families in our capital whose history reflected the stormy history of our liberation struggle. Families that, even remaining in the minority, were attracted to each other, creating Ukrainian space and Ukrainian history.

Keywords: Kyiv, artist, actress, Ukrainian resistance movement.

МУЗЕЙНІ СТУДІЇ І КОЛЕКЦІЇ

Музеологія

Іван Зоценко,
молодший науковий співробітник
відділу археології Києва
Інституту археології НАН України
Київ
zotsenkoi@gmail.com

Всеволод Івакін,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу археології Києва
Інституту археології НАН України
Київ
wkniaz16@ukr.net

КИТАЇВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС. ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МУЗЕЄФІКАЦІЇ

Унікальність Китаївського археологічного комплексу полягає в тому, що на адміністративній території сучасної столиці збереглося середньовічне місто з усіма його складниками (фортеця, поселення, могильник, давні дороги). Також важливим складником комплексу є історичний ландшафт Китаївського урочища, в який давнє населення гармонійно вписало структуру міста. Автори пропонують збереження археологічного комплексу шляхом створення на його території археологічно-ландшафтного скансену – музею просто неба.

Ключові слова: пам'яткоохоронна діяльність, Київ, середньовічне місто, археологічний комплекс, скансен.

Китаїв – місцевість на південній околиці Києва (Голосіївський район), у східній частині Голосіївського лісу. Розташована між Багриноювою горою, Корчуватим і Мишоловкою. Головні вулиці – проспект Науки (кінцева частина) і вулиця Китаївська.

За наявними на цей час археологічними даними, первісне заселення цієї місцевості відбулося за доби пізнього етапу трипільської культури. Потім вона періодично заселялася в епоху середнього бронзового віку (середньодніпровська культура), у VI–V ст. до н. е. (підгірцівська культура), у II–I ст. до н. е. (зарубинецька культура). У VIII–IX ст. вздовж лівого берега струмка існувало ранньослов'янське селище (волинцевська культура).

Не пізніше середини X ст. тут формується потужний укріплений пункт (до складу його входить городище, два поселення та три курганні групи), який контролював водний шлях Дніпром і суходольні підступи до Києва з південного боку. Починаючи з М. Максимовича, частина дослідників пов'язують його з літописним Пересіченем.

З XIV ст. у Китаєві функціонує печерний монастир, заснований ченцями-пустельниками, а в XVII ст. підпорядкований Києво-Печерській лаврі. З того часу монастир знаний як Китаївська пустинь, відома перебуванням тут у 1776 р. знаменитого православного святого Серафима Саровського. Біля неї влаштовано низку ставків, названих Китаївськими.

У 1853 р. Китаївська пустинь перейменована на Троїцьку. Крім того, в XIX – на початку XX ст. фігурує також хутір Китаїв (Китаївський), який у 1920 р. був вилучений у Києво-Печерської лаври в державну власність і приєднаний до сільради с. Мишоловка.

Територія між Китаївською пустинню і Моторною вулицею (власне «житловий» Китаїв) почала інтенсивно заселятися на межі XIX–XX ст. (сучасні вулиця і провулок Левітана, Китаївська вулиця, Червонопрапорний провулок, «нижня» частина проспекту Науки). У 1900–1910-ті рр. існувала дачна місцевість Китаїв, що втім розташовувалася біля Дніпра на території сусіднього Корчуватого (вздовж вул. Набережно-Корчуватська).

У 1925 р. Китаїв фігурує як окреме село, в якому влаштовано сільгоспкооператив «Огородник», а в 1937 р. – як хутір, на території якого створено будинок інвалідів. У подальшому як поселення із самостійним статусом Китаїв більше не згадується.

Унікальність комплексу полягає в тому, що на території сучасного Києва збереглося середньовічне місто із усіма його складниками. Окрему увагу слід приділити решткам споруд (вали, рови, дороги, кургани), які досі зберегли свою матеріальну та просторову структуру (що не часто трапляється на пам'ятках археології). У комплексі пам'ятка являє собою середньовічне місто зі всіма притаманними таким пам'яткам ознаками, а саме – фортеця, поселення (безпосередньо місце, де була масова житлова забудова), могильник (збереглося 378 курганних насипів), давні дороги (подібні об'єкти взагалі дуже рідко фіксуються археологами). Також важливим складником комплексу є історичний ландшафт Китаївського урочища, в який давнє населення гармонійно вписало структуру міста. Внаслідок усіляких містобудівних перетворень на будь-якій частині пам'ятки цілісне уявлення та сприйняття об'єкта буде втрачено.

Збереженість його ландшафту, культурних нашарувань, давніх споруд (курганів та укріплень) уже робить це місце музеєм просто неба.

Музеї просто неба – open air – спосіб експонування, який дає можливість демонструвати пам'ятки матеріальної і духовної культури в умовах, максимально наближених до природних, тож вони репрезентують одну з найцікавіших музейних форм, оскільки, за спостереженнями фахівців, це дає змогу реалізувати більш образний і всебічний показ музейних матеріалів і робити це без відриву від реальних умов існування. Музеї просто неба формуються на основі нерухомих об'єктів та архітектурно-ландшафтних комплексів, які створюють пам'ятки та їх природне оточення. Місцем зберігання та експонування таких об'єктів є музейна територія. Скансени можуть поєднувати різні види пам'яток: археологічні, дерев'яної архітектури, побутові, виробничі, етнографічні тощо. Досвід створення та функціонування музеїв просто неба свідчить про їх значну роль у збереженні та популяризації історико-культурної спадщини, розвитку туризму. З урахуванням уваги до археологічної спадщини, особливо останнім часом,

створення археологічних парків, скансенів, археодромів та експериментальних поселень є одним із найактуальніших нових підходів до тематико-експозиційних комплексів.

Археологічні роботи минулих років дали важливі дані про планувальні та конструктивні особливості городища, що уможливило реконструювання зовнішнього вигляду оборонних споруд: валу та рову, доріг, побутових та господарських об'єктів.

Сьогодні світові музеї просто неба постають у різних (з певними варіантами) формах: 1) музеї рухомого типу – скансени, які експонують на спеціально підібраній території пам'ятки історії та культури, перевезені із інших місць («Скансен» у Швеції; музей у Рожнові-під-Радгоштем у Чехії); 2) музеї «in situ», які покликані зберегти споруди на історичних місцях перебування (село Холлоко в Угорщині; музей Арбер в Ісландії, музей у Коуржимі в Чехії); 3) музеї змішаного типу, де в середовищі зі збереженими пам'ятками перевозяться нові споруди (музейний комплекс «Астра» в Румунії).

Китаївський археологічний комплекс зберіг усі свої складники, має унікальну топографію, проте й досі стоїть майже не забудованим. На території пам'ятки, окрім решток давніх споруд (вали і рови) та доріг, розташовані близько 400 курганних насипів. Тому спосіб створення скансену на місці досліджених археологічних об'єктів (тобто музей «in situ») виглядає найбільш логічним і привабливим.

Варто зазначити, що для розуміння просторових характеристик об'єкта можна залучати технологію 3D-моделювання, яке допоможе вирішити питання відтворення всього комплексу. Проте й спорудження окремих частин комплексу вважається за доцільне. У майбутній експозиції музею має бути три головні розділи: фортеця, неукріплене поселення та могильник.

Фортеця. Цей розділ поєднуватиме в собі нерухомі об'єкти, які мають достатню наукову базу для проведення їх натурної реконструкції: оборонний рів, в'їзд, оборонна стіна; оборонний вал, колодязь, дорога тощо. Пропонується реконструкція частини рову та валу у південній частині городища. За умови такого розташування реконструйованої частини рову він становитиме окрему композицію із в'їздом і слугуватиме початком огляду експозиції городища. Над ровом навпроти в'їзду заплановано зведення мосту. Аналоги подібним конструкціям відомі за повідомленнями літописних джерел. Пропонується відтворити в'їзну браму на місці в'їзду та окремі супутні елементи цієї частини фортифікаційної системи. Приклади подібних реконструкцій ми бачимо в багатьох скансенах світу та України.

Неукріплене поселення. Для міста пізньосередньовічного періоду типовим є наявність неукріпленої частини, розташованої поза межами оборонних споруд, на яких містилася основна житлова забудова поселення, його торговельно-реміснична частина. У межах цього розділу можливе розміщення реконструкцій, які репрезентують різні напрями ремісничої та торговельної діяльності: гончарства,

металургії, ювелірної справи тощо. Важливим є відтворення давньої споруди саме на місці виявлення її решток. Звісно, окрім реконструкцій ремісничих об'єктів не слід обходити й об'єкти житлової забудови (зрубні та каркасно-стовпові конструкції), рештки яких також виявлені на посаді.

Могильник. Третій розділ присвячений міській поховальній практиці давньоруського часу. Курганні могильники Китаєва та археологічний матеріал із них яскраво ілюструють перехід від язичницької віри до християнської. Зазвичай подібні пам'ятки рекультивують та залишають парковою зоною.

Майбутній музей, попри, безсумнівно, позитивне значення експонування досліджених та відтворених об'єктів чи виробів, може також виконувати функцію реконструкції моделей життя у давніх суспільствах, не лише демонструючи певний соціум на певному етапі історичного розвитку, а й виконуючи низку дослідницьких завдань. У разі розвитку в цьому напрямі музейна експозиція не має бути статичною – вона буде розвиватися і постійно поновлюватися. Варто також наголосити, що територія комплексу вже частково є територією Національного природного парку «Голосіївський». Тому створення унікального музею буде логічним продовженням уже чинної паркової та туристичної зон. На базі подібного музею скансену можна проводити стаціонарні археологічні дослідження, історичні фестивалі, дослідницькі програми та майстер-класи. Музеї такого плану самі виробляють сувенірну продукцію для реалізації.

Проте наразі гостро постали питання щодо статусу території пам'ятки, законності орендних договорів на її території, сучасного використання, незаконних земляних робіт, діяльності грабіжників. Усе це, зокрема, ставить під сумнів можливий розвиток пам'ятки як туристичного об'єкта. На жаль, наразі жодною профільною пам'яткоохоронною структурою (як Департаментом охорони культурної спадщини КМДА, так і МКІП) не було висловлено чіткої позиції щодо долі пам'ятки, її статусу та необхідності захисту й збереження. Навпаки, складається враження про затягування затвердження установчих документів та відкладення низки необхідних пам'яткоохоронних заходів, а саме: моніторингу стану пам'ятки, фіксації пошкоджених ділянок, зупинки незаконних господарських робіт, рекультивації зруйнованих ділянок.

Ivan Zotsenko,

Researcher,
Department of Archeology of Kyiv,
Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv
zotsenkoi@gmail.com

Vsevolod Ivakin,

PhD,
Head of the Department of Archaeology of Kyiv,
Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv
wkniaz16@ukr.net

THE KYTAJIV ARCHAEOLOGICAL COMPLEX. PROBLEMS OF PRESERVATION AND PROSPECTS FOR MUSEIFICATION

The uniqueness of the Kytajiv Archaeological complex lies in the fact, that a medieval city with all its components (a fortress, a settlement, a burial ground and ancient roads) has been preserved on the administrative territory of the modern capital. Another important component of the complex is the historical landscape of the Kytajiv, in which the ancient population harmoniously integrated the structure of the town. The authors propose to preserve the archaeological complex by creating an archaeological and landscape skansen, an open-air museum, on its territory.

Keywords: cultural heritage, Kytajiv, medieval city, archaeological complex, skansen.

СТВОРЕННЯ МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ ГЕРОЯ УКРАЇНИ АКАДЕМІКА Г. В. КНИШОВА

Зважаючи на значний розвиток української кардіохірургії та передові позиції, які вона посідає у світі, було прийнято рішення про створення Музею української кардіохірургії у Києві. Як його складову частину, у 2021 р. було відкрито Меморіальний кабінет-музей академіка М. М. Амосова. Наступний крок зроблено 27 січня 2023 р., коли було урочисто відкрито Меморіальний музей Героя України академіка Г. В. Книшова, який очолював Національний інститут серцево-судинної хірургії ім. М. М. Амосова протягом 27 років і багато зробив для його подальшого розвитку. Реалізація цього амбітного проекту була б неможлива без великої допомоги з боку Музею історії міста Києва. Подаємо інформацію про особливості створення Меморіального музею академіка Г. В. Книшова.

Ключові слова: Г. В. Книшов, вчений, кардіохірургія, музей, Київ.

Рік 2023 – ювілейний в історії Національного інституту серцево-судинної хірургії ім. М. М. Амосова. Всесвітньовідомому медичному закладу виповнюється 40 років. А це десятки тисяч урятованих людських життів, знижена до мінімуму (1 %) летальність операцій, вихід на передові позиції у світовій кардіохірургії. Тож не випадковим було рішення про створення музею, який буде присвячений розвитку цієї важливої галузі вітчизняної медицини, саме у Києві, в Інституті ім. М. М. Амосова.

Процес музеєфікації відбувається поступово й поетапно. До його реалізації на певній стадії було залучено науковців Музею історії міста Києва. Як перший етап – 9 грудня 2021 р. – було відкрито Меморіальний кабінет-музей академіка М. М. Амосова. Засновник інституту, Микола Михайлович Амосов, очолював заклад від самого початку, але міг і не бути першим директором свого дітища. Незадовго до його відкриття було видано розпорядження, за яким директори медичних установ мали залишати свої посади після досягнення 70-річного віку. Зважаючи на це і маючи на той час повних 69 років, М. М. Амосов запропонував цю посаду одному з найкращих своїх учнів, професору Г. В. Книшову, який як фахівець виріс фактично під його керівництвом саме в цьому інституті. Той узяв час подумати, але до його директорства справа так і не дійшла. З подібними планами категорично не погодився перший секретар ЦК КПУ В. Щербинський, за яким було останнє слово. Він вважав, що директором має бути лише Микола Амосов і ніхто інший, зважаючи на його надзвичайно великий авторитет у суспільстві і вирішальну роль у започаткуванні та розвитку кардіохірургії в Україні. Так і сталося. А після того, як у 1988 р. М. Амосов, досягнувши 75-літнього віку, пішов із посади і став почесним директором Інституту, – місце очільника установи стало вакантним. Настала черга Геннадія Книшова. Він був обраний колективом

таємним голосуванням, отримавши значну перевагу у дві третини голосів, і 1 грудня 1988 р. став директором Інституту. Цю медичну установу Геннадій Васильович очолював протягом майже 27 років.

Десятиліття творчої роботи увінчалися видатними здобутками. Г. В. Книшов – автор унікальних розробок, спрямованих на порятунок важких хворих. Уперше в Україні виконав операцію аорто-коронарного шунтування за ішемічної хвороби серця, використав метод керованої загальної гіпертермії за гострого інфекційного ендокардиту, уперше застосував хірургічну корекцію і оптимальне лікування складних порушень ритму серця, винайшов пристрій для видалення тромбів із лівого передсердя на робочому серці для профілактики порушень кровообігу мозку, вдосконалив протезування клапанів серця, коронарну перфузію.

Саме цій непересічній постаті у вітчизняній кардіохірургії присвячено другу частину проєкту музеєфікації. 27 січня 2023 р. у Національному інституті серцево-судинної хірургії ім. М. М. Амосова було відкрито Меморіальний музей Героя України академіка Г. В. Книшова.

Це був також результат плідної співпраці науковців нашого Музею й співробітників Інституту. Активну участь у створенні нової експозиції брала й донька академіка Наталія Геннадіївна, адже в її основі – фото й документи саме з родинного архіву Книшових.

Меморіальним та біографічним напрямом музею продиктовано принцип побудови експозиції, а саме – хронологічний. Перший розділ присвячено корінню, дитячим і юнацьким рокам майбутнього академіка.

Г. В. Книшов походив із Донеччини. Він народився 6 серпня 1934 р. у м. Дебальцеве, в сім'ї залізничника. І завжди цим пишався. На стенді – фотодокументальні матеріали про рідне місто Г. В. Книшова: залізничний вокзал «Дебальцеве» (1937 р.); прибуття потяга на станцію «Дебальцеве»; батько – Василь Федотович; родина Книшових за святковим столом (1949 р.). Особливу увагу привертає фотографія з зображенням Геннадія Книшова на порозі рідної школи, яку в 2004 р. назвали на честь видатного земляка. За спогадами доньки, Геннадій Васильович був дуже засмучений, коли дізнався про зруйнування школи російськими окупантами.

Батько Г. В. Книшова – Василь Федотович – усе життя пропрацював машиністом потяга. У роки Другої світової війни водив ешелони з військами і бойовою технікою під авіаударами ворога і був відзначений найвищою тогочасною нагородою – орденом Леніна. Опалила війна й дитинство самого Геннадія. Одного разу, розбираючи міну, щоб дістати металеві кульки, які дітлахи тоді радо використовували для рогаток, ледь не загинув. Лікувався, але запалення залишалось. Нogu, яка мокріла і гноїлася, доводилося регулярно бинтувати, дошкуляв постійний біль. Якось під час вуличної бійки хтось навмисно вдарив по нозі. Від болю аж потьмяніло в очах. Через деякий час у рані з'явився фрагмент почорнілої кістки, потім ще... До лікарів не звертався, все діставав сам. І ось диво! Через деякий

час рана загоїлася сама і назавжди. Таким був своєрідний дебют майбутнього хірурга¹.

Особливих умов для навчання Геннадій не мав, хоча був досить здібним і наполегливим учнем – обравши собі мету, не відступався від неї. Після закінчення школи постало питання, як знайти своє місце в житті. Поїхав до Донецька, бажаючи вчитися далі. Цьому періоду життя Г. В. Книшова присвячено другий розділ експозиції. Юнак вирішив ознайомитися з усіма вузами міста. Першим зайшов до медінституту, хоча лікарем ставати не збирався. Зустрівся там з викладачами вузу, які змогли його зацікавити медициною, особливо зоологією. У 1952 р. Геннадій Книшов вступив до Сталінського (згодом Донецького) державного медінституту. Про донецький період життя майбутнього академіка є різні свідчення, документи та фото. На стенді – фотографії: студенти медичного інституту м. Сталіно, третій праворуч – Г. Книшов (1952 р.); медперсонал Донецької обласної лікарні, Г. Книшов у третьому ряду крайній праворуч; на прийомі у лікаря Г. Книшова.

Отримавши диплом, Геннадій почав працювати в Донецькій обласній лікарні. За чотири роки молодий хірург опанував ази професії та став кваліфікованим спеціалістом, успішно виконуючи операції на всіх органах, окрім серця та легень. Хоча особливих перспектив у Донецьку не було, відчуваючи свій потенціал, він хотів рухатися вперед.

Ситуація кардинально змінилася, коли з'явилась можливість поїхати на стажування до самого М. М. Амосова, який уже тоді мав великий авторитет серед колег. Це був величезний шанс у житті, який не можна було змарнувати. І Г. Книшов його не змарнував. Про це розповідає наступний розділ експозиції.

У Києві були свої складнощі. Виявилося, що не вистачає місць у гуртожитку – деякий час довелося ночувати на вокзалі в залі очікування. Потім повідомили, що курси взагалі скасовуються, і треба повертатися додому. Незважаючи на це, просто ходив щодня до інституту і брався за будь-яку роботу. Нікому зі співробітників інституту навіть не спадало на думку, що він – не штатний працівник. Коли схопилися, то виявилося, що в особі Г. Книшова мають справу з працюючим і, головне, дуже потрібним лікарем. Саме тому з'явилося і місце в гуртожитку, і стипендія². Справа пішла. З цього моменту почалося поступове, але невпинне сходження на вершину майстерності в кардіохірургії. У 1962–1965 рр. навчався в аспірантурі клініки серцевої хірургії Київського інституту туберкульозу та грудної хірургії під керівництвом М. М. Амосова, успішно захистивши кандидатську дисертацію. Удосконалюючи свою майстерність, протягом близько п'яти років асистував Амосову на операціях. Наполегливо переймав секрети майстерності в метра, хоч обстановка не завжди цьому сприяла. До 1971 р. працював у клініці

¹ Книшова Н. Г. Сердце, тебе не хочется покоя. Київ, 2019. С. 11.

² Лазоришинець В. В. Серце в хірургії. Інститут імені М. М. Амосова крізь десятиліття. Тернопіль : ТДМУ, 2017. С. 61.

молодшим та старшим науковим співробітником. У 1975 р. захистив докторську дисертацію на тему «Протезування мітрального клапана за набутої серцевої недостатності». Особливий інтерес у цьому розділі експозиції привертають матеріали про робочі будні інституту в цей дуже важливий для Г. В. Книшова період життя. Фотографії розповідають про перші операції з М. Амосовим, спільну роботу з багатьма колегами, про його постійне професійне зростання як кардіохірурга високого рівня.

Якісно новий період у житті Г. В. Книшова, якому присвячено наступний розділ експозиції, почався після відвідин США з метою ознайомлення з досвідом американських кардіохірургів. У 1972 р. протягом чотирьох місяців він стажувався в п'яти головних кардіохірургічних центрах США, які тоді, як і сьогодні, вважалися Меккою світової кардіохірургії. На стенді – урядова телеграма про відрядження Г. В. Книшова на стажування, газетні матеріали про його перебування в США, документи про розвиток кардіохірургії в цій країні і діяльність одної з найбільших клінік США – Мейо, де він протягом місяця навчався під керівництвом відомого спеціаліста доктора Д. Макгуна. Поруч – фотографії з зображенням аортального та мітрального клапанів, які широко застосовувалися тоді в Техаському інституті серця у Х'юстоні, штат Техас (1972 р.); Г. Книшов розмовляє з кардіохірургом Д. Макгуном у клініці Мейо (1973 р.).

Після повернення додому Г. В. Книшов перебував під величезним враженням від побаченого, розуміючи, яку прірву треба подолати, щоб наздогнати світовий рівень. Фотографії з дарчими написами титанів американської кардіохірургії Дентона Артура Кулі та Майкла Елліса Дебейкі, яких він вважав своїми вчителями, завжди висіли в його робочому кабінеті в Києві. Отриманий досвід дав змогу Г. В. Книшову вже наступного року після повернення з США вперше в Україні виконати операцію з аорто-коронарного шунтування за ішемічної хвороби серця. *«Ознайомлення з досвідом кардіохірургів Америки залишалось непереборною проблемою, бо необхідні контакти не мали справжньої державної підтримки. А інструментарій не імпортувався».* Тому справа просувалася повільно. Київські лікарі були змушені переробляти наявні інструменти, щось вигадувати, щоб бути на рівні. Це мало допомагало. Чисельність операцій зростала дуже повільно. Якщо у 1974 р. їх було 9, то через 6 років – лише 33³.

У 1978 р. Г. В. Книшов практикувався в госпіталях Лідса і Хаммерсміта у Великій Британії. Згодом підвищував свою кваліфікацію у Лабораторії міокардіопластики у професора Леррі Стефенсена в Детройті та Інституті Джона Хопкінса в Балтиморі (США), в Університетській клініці професора Барвінського в Торонто (Канада), у Клініці серцевої хірургії професора Хетцера в Берліні (Німеччина) та багатьох інших провідних клініках світу. Спочатку він практикувався за кордоном як стажер, згодом досяг рівня хірурга і нарешті став відомим серед зарубіжних

³ Там само. С. 49.

колег як справжній майстер своєї справи. Отримавши в інституті і за кордоном блискучу підготовку та кваліфікацію, 1971–1988 рр. завідував відділеннями: набутих вад серця, коронарної недостатності, рентгенхірургічного лікування захворювань серця та судин. У 1980–1988 рр. був заступником директора з наукової роботи. 1984 р. рішенням Вищої атестаційної комісії Г. В. Книшову присвоєно вчене звання професора за спеціальністю «Хірургія».

Харизматичний, фізично міцний, наполегливий, сповнений різноманітних ідей і планів, він мав набір усіх тих позитивних рис, які потрібні були для справжнього успіху в житті. І це його дуже вирізняло серед багатьох інших молодих людей, стало запорукою багатьох його досягнень та здобутків на тернистому життєвому шляху кардіохірурга, який важко назвати простим. Усе, чого він досяг, – це важка праця і великі особисті зусилля. Його не могло спинити ніщо. За своєю натурою Г. В. Книшов був трудоголіком, який, поставивши перед собою мету, докладав максимальних зусиль і ніколи не відступав.

Почесний директор Інституту М. М. Амосов уважно спостерігав за роботою колеги і був нею задоволений: *«У 94 та 95 рр. він працював, скажімо, пристойно. Книшов – гарний директор. Дуже багато співробітників побували за кордоном і навіть пропрацювали там декілька місяців. Проявили себе молоді хлопці – Ілля Ємець та Вася Лазоришинець. Перший ще мені асистував, а другий – уже зовсім нова генерація. Вони зрушили проблему маленьких дітей, яку я так і не зміг вирішити. Освоїли операції, які в нас ніколи не виходили»⁴.*

Він ніколи не зупинявся у своєму зростанні і невпинно працював над підвищенням своєї кваліфікації. Удосконалюючи свою майстерність хірурга, намагався бути в курсі найновіших досягнень сучасної науки. Був переконаний, що це є обов'язком кожного справжнього хірурга. Того ж вимагав і від підлеглих лікарів, розуміючи особливу важливість серцево-судинної хірургії, яка не терпить помилок, ціна яким надзвичайно велика. Перебуваючи на посту директора Інституту з 1 грудня 1988 р. і майже до кінця 2015 р., Г. В. Книшов зробив дуже багато для його подальшого розвитку, будучи вірним настановам М. М. Амосова. Постійно сприяв тому, щоб його найкращі і перспективні кадри регулярно стажувалися за кордоном у найкращих клініках світу. І ці зусилля принесли вагомий результат. У стінах Інституту виросла ціла плеяда висококваліфікованих кардіохірургів, багатьох з яких він вважав своїми учнями. З'явилася ціла школа його послідовників. Значно знизилася смертність під час операцій – з майже 30 % до 1–2 %, і навіть стала меншою, ніж у багатьох найкращих клініках світу. За ініціативи академіка Г. В. Книшова та його безпосередньої підтримки в різних куточках України було створено 25 кардіохірургічних відділень, які стали значно ближчими до конкретної людини і врятували тисячі життів. Герой України академік Г. В. Книшов виконав майже 8 тисяч операцій, в тому числі таких, яких до нього

⁴ Амосов Н. М. Голоса времен. Киев : Київський університет, 2013. С. 284.

в Україні не робив ніхто. Протягом десятків років Інститут ім. М. М. Амосова був серед інших найкращих клінік світу на передових рубежах світової науки, рятує десятки тисяч людських життів. Але цим справа не обмежувалася: своєю діяльністю він наближав настання майбутнього, обриси якого вже чітко вимальовуються на горизонті, здатні зробити справжню революцію в кардіохірургії. Учень М. М. Амосова, професор Ю. В. Панічкін зазначив: *«Мине небагато часу і будуть широко застосовуватися роботи-асистенти, які нещодавно з'явилися, магнітна навігація всередині просвіту артерії, тривимірні в реальному масштабі зображення коронарних артерій, дефектів перегородок, аорти та клапанів серця, і лікарі, сидючи за пультом управління, зможуть коригувати процес лікування»*⁵.

На центральному стенді музею привертають увагу слова самого Г. В. Книшова: *«Бог подарував мені прекрасну спеціальність – рятувати людей. І коли розумієш, що дійсно рятував людину, – це щастя. Навіть не знаю, з чим це порівняти...»*. Воістину це слова щасливої людини, яка з честю виконала свій обов'язок у житті.

Anatoliy Zbanatskyi,

Head of the Kyiv of the Modern History Period Department,
Kyiv History Museum
Kyiv
a.zbanatsky@ukr.net

ESTABLISHMENT OF THE MEMORIAL MUSEUM OF ACADEMICIAN, HERO OF UKRAINE GENADII KNYSHOV

With regard to the significant progress of Ukrainian cardiac surgery and the leading positions it holds in the world, it was decided to establish the Ukrainian Cardiac Surgery Museum in Kyiv. Mykola Amosov memorial cabinet was opened in 2021 as a component of the future museum. The next step was taken on January 27, 2023 when Genadii Knyshov memorial museum was ceremonially opened. Hero of Ukraine Genadii Knyshov led Amosov National Institute of Cardiovascular Surgery for 27 years and contributed greatly to its further development. Implementation of such an ambitious project would have been impossible without the valuable assistance of the Museum of Kyiv History. This report contains information on the process of Genadii Knyshov memorial museum development.

Keywords: G. Knyshov, scientist, cardiac surgery, museum, Kyiv.

⁵ Паничкін Ю. В. Первые шаги эндоваскулярного хирурга. Киев : Агат принт, 2018. С. 141.

Катерина Боровик,
завідувач відділу науково-виставкової роботи, маркетингу та організації заходів
Музею історії міста Києва
Київ
borovik.catherine24@gmail.com

Варвара Сухенко,
провідний науковий співробітник
відділу науково-виставкової роботи, маркетингу та організації заходів
Музею історії міста Києва
Київ
sukhenko.varvara@gmail.com

Микола Петриченко,
старший науковий співробітник
відділу науково-виставкової роботи, маркетингу та організації заходів
Музею історії міста Києва
Київ
museumofkyivhistory@gmail.com

ВІДОБРАЖЕННЯ КУЛЬТУРИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ВІЗУАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО (НА ПРИКЛАДІ ВИСТАВКОВОГО ПРОЄКТУ «МОЯ ІСТОРІЯ. 32 РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ»)

Виставка «Моя історія: 32 роки Незалежності» – це унікальний проєкт до Дня Незалежності України, мета якої – представити на широкий загал знакові історичні, суспільні та культурні події нашої держави мовою візуальних образів. А саме показати глядачу виняткову колекцію мистецьких робіт, монет та марок, що були створені в конкретний рік незалежності України, і за допомогою цих експонатів зафіксувати нашу історичну та культурну спадщину. Задля реалізації кураторського задуму необхідно було об'єднати три великі організації: Музей історії міста Києва, Національний банк України та національного оператора поштового зв'язку «Укрпошта».

Ключові слова: історія, незалежна України, культура, марка, монета, артоб'єкт.

Російська повномасштабна агресія як ніколи об'єднала український народ та неабияк підвищила цікавість до нашої історії як самих українців, так і іноземців, і здебільшого навіть не до стародавньої, а історії незалежної України, починаючи з 1991 р. Наша країна стала більш впізнана у світі як незалежна держава, а не частина певної імперії чи «союзу». Україна – це вже бренд вільної нації та сміливих людей. Заклади культури, зокрема Музей історії міста Києва, не стоять осторонь просвітницької місії – демонструвати цінність української культури та історії, а тому ініціюють та організовують різноманітні заходи й виставкові проєкти, що будуть вкотре розповідати про велич, унікальність, багатство української культури за роки незалежності. Зараз це робити особливо важливо, щоб нагадувати світові про Україну, про те, що триває війна та українці продовжують обстоювати своє право на цілісність кордонів і власну незалежність.

Ідея виставкового проєкту полягала в тому, щоб показати Україну не просто як країну, яка святкуватиме 32 роки своєї незалежності, а вперше зібрати

разом художнє, нумізматичне і філателістичне культурне надбання. На кожен рік незалежності нашої країни було представлено роботу певного українського митця (артоб'єкт); марку і монету, що створені в конкретний рік. Загалом виставка демонструвала 32 арт-об'єкти, 32 марки та 32 монети. Кожен експонат представляє свій рік, а цілісна експозиція показує повну картину розвитку культури нашої держави за окремими напрямками. Важливо й те, що на виставці не було випадкових робіт і всі вони так чи інакше перегукувались з тими історичними подіями, що відбувались у країні⁶. Митці, як ніхто інший, дуже тонко відчують зміни та якнайкраще показують їх у витворах мистецтва.

Наша мета – дослідити культуру новітньої історії України через візуальне мистецтво.

Проблематика проекту:

- які події вплинули на розвиток мистецтва в Україні;
- якими експонатами представлена новітня історія України в колекції Музею історії міста Києва;
- як показано війну, російську збройну агресію проти України, що розпочалася в 2014 р. і триває до сьогодні в обраних напрямках проекту.

Розглянемо на прикладі двох художників та їхніх робіт, що яскраво демонструють суспільно-важливі події в країні у певний рік. А саме: Матвій Вайсберг і його проєкт «Стіна» (2014) та Анатолій Криволап із триптихом «Нічні спалахи» (2022). На кожному з цих творів мистецтва лежить відбиток часу, і, аналізуючи їх, ми можемо краще розуміти ті події, що відбувались у ці роки. Вищезгадані художники – це учасники нашого проєкту «Моя історія. 32 роки Незалежності», а їхні твори тонко та глибоко проілюстрували певний час в історії незалежної України.

Як говорив ще один учасник нашого проєкту Олександр Животков, *«мистецтво – це фундамент світогляду, основні культурні засади особи. Протягом багатьох віків у європейському мистецтві панували певні сталі традиції, які були вираженням внутрішнього світу білої людини. Мистецтво, яке виникло разом з людиною, постійно розвивається, знаходить нові форми вираження. А це потребує своєчасного осмислення та аналізу»*⁷.

Спробуємо проаналізувати більш детально роботу Матвія Вайсберга і його проєкт «Стіна» (2014). Взимку 2024 р. буде 10 років Революції Гідності. Тоді непересічний художник Матвій Вайсберг був активним учасником цих подій, ставши невіддільною частиною Майдану. Так, багатьом у той час необхідно було бути дотичним до цих історичних подій, бути серед своїх, захищати своє, і Матвій не став винятком. *«Спочатку я ходив на Майдан просто як громадянин, – розповідає*

⁶ Складенко Г. Я. Сучасне мистецтво України. Портрети художників. Вид. 4-те, укр. мовою, доповн. Київ : Huss, 2020. 472 с.: іл.

⁷ Животкова О. В. Мистецтво як форма вираження свідомості суспільства. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2008. № 5. С. 38–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/had_2008_5_6 (дата звернення: 10.10.2023).

Матвій Вайсберг. – Так само, як був там з першого по останній день Помаранчевої революції... І коли почалася Революція Гідності, я розумів щастя бути її свідком. Іноді світ буває досконалим... Не було тоді більш естетично красивого місця, ніж Майдан, – світлого і доброго в усі буремні дні та ночі... Навіть коли прожектор висвітлює за барикадою каски беркутівців, які нагадують ікру, і ти відчуваєш подих смерті... То була якась пекельна краса... А Майдан був спокійним і теплим – завдяки світлим людям, які почули і побачили один одного, перебувають на одній фізичній хвилі...»⁸.

Під впливом Майдану у своїй майстерні автор починає створювати проєкт «Стіна». В період з 28 січня до 8 березня 2014 р. він створює 28 полотен – цеглин, які відтворюють майже кожен день Майдану, занурюють глядача у визначальний період нашої історії, свідком якого він може стати, варто тільки поглянути на картини. «Стіна» – це «живий свідок» тих подій. Картина була відібрана для проєкту, щоб нагадати людям про історичні події Революції Гідності, оскільки вона була народжена для того, щоб пам'ятати і ніколи не забувати, який шлях довелося пройти українському народу. «Стіна» є власністю автора та одночасно потужним культурним надбанням усього українського народу, вона неодмінно увійде в підручники з історії України та української культури.

Для більш повного відображення 2014 р. на виставці також представлено марку «Євромайдан 2013–2014»⁹ від національного оператора поштового зв'язку «Укрпошта». Марку було введено в обіг напередодні Дня незалежності – 22 серпня 2014 р. На полях маркового аркуша можна прочитати: «Підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом», «Політична частина: 21 березня 2014», «Економічна частина: 27 червня 2014», «ЄВРОМАЙДАН 2013–2014».

Також у цьому році випущено ювілейну монету «200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка»¹⁰ номіналом 5 грн, яка представлена на нашій виставці. Варто зауважити, що часто на Майдані можна було зустріти гасла зі словами Т. Шевченка, адже слова Кобзаря є актуальними навіть через 200 років: *«Борітеся – поборете, Вам Бог помагає! За вас правда, за вас сила і воля святая!»*.

Події на Майдані привернули увагу північного сусіда, який не змірився з нашим прагненням жити вільно і, починаючи з 2014 р., військовим шляхом намагається завадити нашому існуванню. Анексія Криму, війна на Донбасі, як наслідок, повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 р.

Всеосяжна війна торкнулася кожного, проникла у всі сфери нашого життя, зокрема і в мистецтво. Анатолій Криволап і його триптих «Нічні спалахи» (2022) найточніше демонструють події, в яких ми існуємо. Художник, який працює з

⁸ Культова «Стіна» Матвія Вайсберга демонструється у франківському Ваґабундо. URL: <https://kurs.if.ua/culture/kultova-stina-matviya-vajsberga-vidkryta-u-frankivskomu-vagabundo/> (дата звернення: 2.10.2023).

⁹ Моя історія. 32 роки незалежності. Артоб'єкти. Монети. Марки. Каталог виставки. С. 48. URL: <http://surl.li/lzreq> (дата звернення: 10.10.2023).

¹⁰ Там само.

пейзажами, змальовує війну, яку бачить кожен українець. Він використовує темні кольори у своїй роботі, що вкрай йому не властиво, щоб якнайточніше показати війну такою, якою вона є насправді. А саме «спалахи» у нашому колись мирному небі, адже неважливо, в якій області чи в якому містечку ти перебуваєш, тримаєш зброю чи перебуваєш у тилу, ти точно бачив ці спалахи з вікна свого будинку, на вулиці чи в окопі.

Анатолій Криволап був із тих, хто не виїхав за межі України, а залишився жити і працювати у своєму домі на Київщині, незважаючи на небезпеку. Досвід, пережитий під час трьох страшних ночей 21, 22, 23 березня 2022 р., художник переніс у триптих «Нічні спалахи», який став єдиною рефлексією митця на події війни. Митець зумів показати весь жах війни, він змінив себе, свої засоби візуалізації для того, щоб підкреслити значущість події. Картина стала знаковою, адже не потрібно голосно кричати, щоб бути почутим, і митця почули. Триптих «Нічні спалахи» став найкращим утіленням візуалізації 2022 р. в Україні – року початку повномасштабної війни.

Окремо варто згадати експонат за 2022 р. від національного оператора поштового зв'язку «Укрпошти»: марку «Русский военный корабль, іді...!»¹¹, що стала одним із символів цієї всеосяжної війни та назавжди увійшла в історію української філателії і України в цілому.

А пам'ятна монета «Ой у лузі червона калина»¹² колоритно представляє 2022 р. Легендарна пісня знову стала популярною і впізнаваною не лише в Україні, а й в усьому світі. Пісня об'єднала покоління, а монета закарбувала боротьбу поколінь.

Беручи до уваги позитивні відгуки чималої кількості відвідувачів і широкий розголос у медіа цього проєкту, ми можемо стверджувати, що виставка «Моя історія. 32 роки Незалежності» виконала своє завдання. Цей проєкт привернув увагу громадськості, культурних і політичних діячів. Звісно, ми отримали й деяку критику, свідченням чого є небайдужість до нашої роботи і виставки зокрема. Ця виставка зруйнувала кліше, що схожі заходи потрібно приурочувати лише до ювілейних дат, адже увага до історії та культури важлива щодня, адже ми боремось за свою самоідентифікацію та незалежність.

Для музею такі проєкти є важливими, оскільки вони сприяють поповненню музейної колекції різноманітними експонатами, в цьому випадку – це марки від Національного оператора поштового зв'язку «Укрпошта» за кожен рік Незалежності з 1992 по 2023 р. Актуальні експонати сьогодення будуть лише набувати цінності з кожним роком.

Окрім марок та монет, проєкт показав певне коло художників, що ототожнюються з нашою країною, які залишаться в нашій пам'яті та будуть вписані в історію України. Це умовний параграф культури, що ілюстративно доповнює історію новітньої України.

¹¹ Там само. С. 64.

¹² Там само.

Kateryna Bororvyk,

Head of the Department of Scientific and Exhibition Work, Marketing and Event Organization
Kyiv History Museum
Kyiv
borovik.catherine24@gmail.com

Varvara Sukhenko,

Leading Researcher,
Department of Scientific and Exhibition Work, Marketing and Event Organization
Kyiv History Museum
Kyiv
sukhenko.varvara@gmail.com

Mykola Petrychenko,

Senior Researcher,
Department of Scientific and Exhibition Work, Marketing and Event Organization
Kyiv History Museum
Kyiv
museumofkyivhistory@gmail.com

REFLECTING THE CULTURE OF UKRAINE'S MODERN HISTORY (THROUGH VISUAL ART ON THE EXAMPLE OF THE EXHIBITION PROJECT "MY STORY. 32 YEARS OF INDEPENDENCE")

The exhibition "My History: 32 Years of Independence" is a unique project for the Independence Day of Ukraine, the purpose of which is to present significant historical, social and cultural events of our country to the general public in the language of visual images. Namely, the year shows the viewer a collection of works of art, coins and stamps, which were created in the concrete independence of Ukraine, and with the help of these exhibits to record the historical and cultural heritage. In order to implement the curatorial idea, it was necessary to unite three large organizations: the Kyiv History Museum, the National Bank of Ukraine and the National postal operator Ukrposhta.

Keywords: history, independent Ukraine, culture, stamp, coin, art.

Павло Нетьосов,
науковий співробітник
науково-дослідного відділу
проблем історії воєн і воєнного мистецтва
науково-дослідного центру воєнної історії
Національного університету оборони України
Київ
netesov@gmail.com

Володимир Гнера,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу археології Києва
Інституту археології НАН України
Київ
gneravolodimir@gmail.com

Богдан Скопненко,
кандидат історичних наук
завідувач сектору «Історія України у XX ст.»
відділу новітньої історії України,
Національного музею історії України
Київ
sko-bogdan@i.ua

Олексій Салівон,
науковий співробітник наукового
відділу фондової роботи
Національного військово-історичного музею України
Київ
oskovall@gmail.com

МУЗЕЙНА ЕКСПОЗИЦІЯ ЯК СКЛADOVA ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ: ОСОБЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ВТІЛЕННЯ НА ПРИКЛАДІ ВИСТАВКОВО-ЕКСПОЗИЦІЙНОГО ПРОСТОРУ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Створення музейно-експозиційного простору в Національному університеті оборони України ілюструє можливість використання музейно-експозиційного напряму як важливої складової морально-психологічного забезпечення та перспективу залучення таких проєктів у контексті створення позитивного іміджу України на міжнародній арені.

Ключові слова: музейна експозиція, сталеві полотна, художня робота.

Музейна експозиція є одним із найпотужніших інструментів культурної комунікації суспільства з історичними подіями через експонати. У сучасних реаліях російської агресії проти України вкрай важливо долучатися до боротьби з ворогом на інформаційно-ідеологічному полі. Виставково-експозиційне представлення трофеїв у художньому оформленні може слугувати формуванню та підтриманню відповідного духовного стану суспільства, морально-психологічного стану особового складу військ, вшануванню та меморіалізації загиблих героїв,

Рис. 1. Олександра Нетьосова. «Козак Мамай». Виконано на уламку російського броньованого штурмового літака Су-25СМ «Гроч»

Рис. 2. Сергій Бабій. «Аеропорт «Антонов»»

тією чи іншою мірою впливати на громадську думку, як в Україні, так і в інших демократичних країнах.

Практичним прикладом реалізації вищезгаданого інструментарію в системі вищих військових навчальних закладів є музейно-експозиційний простір Національного університету оборони України (далі – НУОУ). Весь музейно-експозиційний простір можна умовно розділити на дві частини: відкрита експозиція військової техніки, яка налічує понад 100 одиниць, та музейний простір у приміщенні головного корпусу університету.

Процес створення експозиції військової техніки розпочався у квітні 2000 р. за ініціативи тодішнього міністра оборони України О. Кузьмука. У 2022 р. за ініціативою нині чинного начальника університету відкриту експозицію було доповнено зразками російської трофейної військової техніки. До уваги слухачів та відвідувачів університету представлені російські танки Т-62М, Т-72Б3, Т-80, Т-90, важка вогнеметна система «Солнцепьок», бойова машина десанту БМД-4М, самохідна гармата МСТА-С та інші зразки ворожої бронетехніки, що були захоплені Збройними Силами України на різних відтинках фронту російсько-української війни.

Облаштування музейного простору в приміщенні головного корпусу НУОУ розпочалось у листопаді 2022 р., а доступним для відвідування він став від березня 2023 р. Значну частину експозиційного простору займає виставковий проєкт «Сталеві полотна», це зокрема художні роботи Сергія Бабія, Олександри

Рис. 3. Інсталяція «Мародер»

Нетьосової, Павла Нетьосова, Ігоря Черних, Єлизавети Деримуки, Андрія Пальваля та Назара Сиротюка.

«Полотном» для створення робіт наші художники обрали дещо незвичний матеріал – це уламки ворожої техніки, що була знищена Збройними Силами України. Отже, те, що за задумом російських окупантів та їхнього політичного керівництва було спрямоване на ліквідацію нашої Свободи та Незалежності, завдяки вправній та професійній роботі Сил оборони України стало основою для художніх робіт та мистецьких інсталяцій.

Унікальність виставкового проекту полягає у використанні для створення художніх робіт та інсталяцій оригінальних елементів ворожої техніки, що були належним чином зафіксовані та атрибутовані під час пошукових робіт, які проводила музейно-експедиційна група при НУОУ. Отже, кожна художня робота є частиною конкретного бойового епізоду російсько-української війни. У рамках кожного блоку представлені ілюстрації роботи експедиційної групи та музейні предмети у процесі виявлення та комплектування.

Загалом у рамках проекту «Сталеві полотна» представлено більш ніж 30 робіт українських художників, для ілюстрації розглянемо кілька творів.

Одна з перших художніх робіт, якими розпочинається огляд експозиції, має назву «Козак Мамай», авторства Олександри Нетьосової, виконана на уламку російського броньованого штурмового літака Су-25СМ «Грач» із бортовим

Рис. 4. Інсталяція «Брухт»

номером RF-91961 (рис. 1). Літак збили пілоти 40-ї бригади тактичної авіації у районі с. Вишеград Київської області. Уламки ворожого літака було виявлено у рамках експедиції з комплектування музейного фонду музейно-експедиційною групою НУОУ. Козак Мамай був збірним символічним образом і мистецьким втіленням народних романтичних уявлень про добу козацтва. У народному розумінні козак – це благородний лицар і борець за справедливість. Прагнення справедливості та ностальгійні спогади за славною минувшиною стимулювали народних митців апелювати до цього образу та втілювати його у різних варіаціях. Саме тема боротьби за свободу і справедливість є глибинною в мистецькому осмисленні образу козака Мамає.

Наступна робота, представлена у рамках проекту, – «Аеропорт “Антонов”» авторства Сергія Бабія, виконана на кришці люка обслуговування російського розвідувального ударного гвинтокрила Ка-52 з технічним номером виробу «800.06» (рис. 2). Сучасну дорогу бойову машину знищив підрозділ Національної гвардії України неподалік гостомельського летовища 24 лютого 2022 р. Сюжет картини нагадує нам про висадку ворожого десанту у перший день повномасштабного вторгнення. Для російської армії гостомельський аеропорт був надзвичайно важливим. Контроль над ним давав ворогові можливість перекидати додаткові підрозділи повітрям і вести подальші наступальні дії в напрямку Києва. Проте загарбникам не вдалося зреалізувати свої плани. Більшість ворожих десантників було ліквідовано Силами оборони України.

Інтерактивна частина виставкового проекту «Сталеві полотна» представлена у фото та відеопрезентації, що транслюються на моніторі. До уваги відвідувачів пропонуються оригінальні відеохроніки, що були відзняті самими окупантами під час висадки десанту на гостомельський аеродром, відео- та фотофіксація роботи музейно-експедиційної групи, а також світлини, що ілюструють підготовку виставки.

У музейному просторі також розміщено кілька інсталяцій, що ілюструють окремі аспекти російсько-української війни. Одна з них має назву «Мародер» (рис. 3). Мародерство – це явище, що є, на жаль, цілком звичним для різних народів та епох, у російському контексті набуває особливих, навіть екзотичних, форм та небувалих масштабів. Мародерство і крадіжки – неодмінна складова так званої «російської духовності», що, вочевидь, полягає у дикунстві, варварстві, повній зневазі до прав і свобод особистості та приватної власності. Надзвичайно яскраво ці характерні особливості глибинної «російської душі» можна спостерігати у рамках повномасштабного вторгнення на територію України, розпочатого московським агресором у лютому 2022 р. Потрапивши у цивілізований світ, російські варвари займались крадіжками усього, що їм траплялось на очі, – від вживаної жіночої білизни до застарілої офісної техніки. У рамках інсталяції «мародер» поряд із реконструкцією образу московського загарбника можна побачити елементи спорядження, уніформу, взуття та документи російських окупантів, а також речі, які були вкрадені окупантами в українців.

Для створення в музейно-експозиційному просторі НУОУ мистецької інсталяції «Брухт» (рис. 4) використано фрагменти ворожої авіаційної техніки, що була знищена Збройними Силами України під час оборони Києва з лютого до квітня 2022 р. Зокрема, це фрагменти двох літаків Су-25СМ «Грач», багатоцільового гвинтокрила Мі-8 та новітнього розвідувально-ударного гвинтокрила Ка-52 загальною вартістю майже 40 мільйонів доларів. Доволі недешевим виявився цей «Брухт» для наших ворогів. Крім того, деякі його фрагменти послужили справі зміцнення міжнародного авторитету України. Один з уламків використаного для побудови інсталяції СУ-25СМ «Грач» президент України Володимир Зеленський у лютому 2023 р. подарував королю Бельгії Філіппу I, як символ вдячності українців бельгійському народу за підтримку в боротьбі з російським агресором. Напис на уламку – «Разом ми перемажемо!» – є яскравим нагадуванням, що українці сьогодні не тільки захищають власну Батьківщину, а й стоять на варті свободи всього вільного світу.

Частину експозиційного простору присвячено історії університету. Фотоілюстрації та експонати, виявлені переважно під час ремонтних робіт для облаштування музейного простору, є яскравими свідченнями історії повсякденності відповідного періоду та мають безпосередній стосунок до історії Другого Київського, Миколаївського військового та Миколаївського артилерійського училищ. Крім того, в експозиції з історії університету висвітлено період заснування

навчального закладу, його функціонування в період Української революції 1917–1921 рр., а також у 20-х – 40-х роках XX ст.

Повномасштабна військова агресія, здійснена стосовно нашої держави Росією, вносить суттєві корективи, а іноді взагалі унеможлиблює музейно-виставкову роботу, ставлячи під загрозу життя співробітників та збереження фондової колекції музейних установ. Тим не менше, навіть в умовах війни експозиційно-виставкова робота є важливим, і досить часто вкрай необхідним, напрямом роботи українських науковців, у рамках якого вирішується кілька завдань:

- вшанування захисників України та забезпечення належного рівня морально-психологічного стану підрозділів Збройних Сил України;

- підтримка високого морального духу цивільного населення;

- меморіальна функція – вшанування пам'яті полеглих у боях із російськими загарбниками захисників України;

- донесення до світової спільноти достовірної інформації про перебіг російсько-української війни, опір українського народу загарбникам та створення позитивного іміджу України у світі.

Отже, створення музейно-експозиційного простору в Національному університеті оборони України ілюструє можливість використання музейно-експозиційного напрямку як важливої складової морально-психологічного забезпечення та перспективу залучення таких проєктів у контексті створення позитивного іміджу України на міжнародній арені.

Pavlo Netyosov,

Researcher
research department
problems of the history of wars and military art
scientific research center of military history
National University of Defense of Ukraine
Kyiv
netesov@gmail.com

Volodymyr Gnera,

candidate of historical sciences
Researcher
archeology department of Kyiv
Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv
gneravolodimir@gmail.com

Bohdan Skopnenko,

candidate of historical sciences
head of the "History of Ukraine in the 20th century" sector
Department of Modern History of Ukraine,
National Museum of the History of Ukraine
Kyiv
sko-bogdan@i.ua

Oleksii Salivon,

Scientific employee of the scientific
fund work department
National Military Historical Museum
of Ukraine
Kyiv
oskovall@gmail.com

MUSEUM-EXHIBITION AS A COMPONENT PART OF THE EDUCATIONAL PROCESS: FEATURES OF PRACTICAL IMPLEMENTATION ON THE EXAMPLE OF THE EXHIBITION AND EXHIBITION SPACE OF THE NATIONAL UNIVERSITY OF DEFENSE OF UKRAINE

The creation of a museum-exhibition space at the National Defense University of Ukraine illustrates the possibility of using the museum-exposition direction as an important component of moral and psychological support and the perspective of using such projects in the context of creating a positive image of Ukraine on the international arena.

Keywords: museum exhibition, steel canvases, art work.

ФОТОГРАММЕТРІЯ У МУЗЕОЛОГІЇ (НА ПРИКЛАДІ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА)

Розглянуто категорію фотограмметрії та її значення в контексті використання в прикладній музеології. Подано визначення фотограмметрії як методу оцифрування музейних предметів. На основі багаторічного досвіду застосування методу фотограмметрії вперше зроблено спробу систематизації її використання в прикладній музеології. Наведено приклади ефективного використання 3D-моделей музейних предметів у різних сферах музейної діяльності.

Ключові слова: культурна спадщина, музеологія, фотограмметрія, музей, оцифрування, 3D-модель.

На сьогодні є безліч визначень терміна *фотограмметрія* – від більш загальних до конкретних залежно від сфери його вживання. Українські словники переважно подають таке тлумачення: «*Фотограмметрія (від грецьк. *φωτος* – світло, *γραμμια* – написання, *μετρεω* – вимірюю) – технічна дисципліна, яка розробляє способи визначення розмірів, форми та положення предметів у просторі на основі вимірювання їхніх фотографічних зображень*»¹.

Універсальний словник-енциклопедія 1999 р. за редакцією М. Поповича містить таке визначення: «*Галузь науки і техніки, яка вивчає методи визначення форми, розмірів і взаємного положення об'єктів у певному просторі на основі фотографічних зображень (виконаних за допомогою спеціальних фотографічних апаратів); методи ф. застосовують, зокрема, в геодезії, геології, астрономії*»². Це дещо застаріле визначення ілюструє стрімкий розвиток науки й техніки, адже на сьогодні не завжди потрібні саме «*спеціальні фотографічні апарати*», щоб застосовувати методи фотограмметрії, зокрема для потреб музеології достатньо якісної фотокамери.

У Британській енциклопедії зазначено, що «*фотограмметрія – метод, який використовує фотографії для картографування та геодезії*»³.

Наскільки технічна дисципліна з кола геодезії та геології може бути корисна музеології?

¹ Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ, 1974. С. 824; Словник української мови : в 11 т. Київ : Наук. думка, 1979. Т. 10. С. 632; Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. С. 1546.

² Універсальний словник-енциклопедія / укл. М. В. Попович та ін. Київ : Ірина, 1999. URL: <https://slovnyk.me/dict/use/фотограмметрія> (дата звернення: 30.09.2023).

³ Photogrammetry. *Encyclopedia Britannica*. (online). URL: <https://www.britannica.com/science/photogrammetry> (дата звернення: 30.09.2023).

Внесення методів фотограмметрії до інструментарію музейного співробітника відбувається поступово та інтенсифікується протягом останніх десятиліть завдяки розвитку технологій та програмного забезпечення, спрощення його використання.

Найчастіше процес оцифрування, тобто створення віртуальної копії за допомогою фотограмметрії, відбувається шляхом фотографування об'єкта з усіх ракурсів (від кількох десятків до декількох сотень знімків) відповідно до опрацьованої методики. Отримані знімки обробляють за допомогою спеціалізованого програмного забезпечення. Комп'ютерна програма автоматично реєструє спільні точки на об'єкті в серії знімків та розраховує відстані між ними у тривимірному просторі, таким чином створюючи хмару точок. За поєднання трьох найближчих точок утворюється сітка з трикутників (полігонів) – готова полігональна модель. Додатково на основі фото генерується графічний файл, який і є текстурою об'єкта. За потреби отриману модель можна змінювати та редагувати – для цього теж є відповідні комп'ютерні програми, в тому числі безкоштовні⁴.

Отже, в музеології використовують лише частину знань і методів фотограмметрії, яка в поєднанні з сучасним програмним забезпеченням стала методом прикладної діяльності, спрямованим на оцифрування об'єктів культурної спадщини.

Фотограмметрія (в контексті музеології) – це спосіб отримання тривимірної моделі ландшафту або об'єкта за допомогою сканування або серії двовимірних знімків та їх подальшого оброблення спеціальними комп'ютерними програмами. Іншими словами, в музеології фотограмметрія відіграє роль методу збереження об'єктів культурної спадщини, музейних предметів, пам'яток архітектури.

Початком використання методів фотограмметрії в роботі Музею історії міста Києва (далі – Музей) можна вважати 2016 р., коли було оцифровано перші музейні предмети та створено сторінку Музею на інтернет-порталі для демонстрації тривимірних моделей Sketchfab. Нині методом фотограмметрії оцифровано понад 100 музейних предметів, а у відкритому доступі для огляду доступно 24 моделі об'єктів із колекції Музею (<https://sketchfab.com/museumkyiv>).

Об'єкти, оцифровані методом фотограмметрії, можуть належати як до рухомих, так і до нерухомих пам'яток. Відповідно до розмірів об'єкта та мети використання отриманої тривимірної моделі вибирають необхідне обладнання, що поділяється на дві категорії:

1. Широкого вжитку, що найчастіше використовується для невеликих об'єктів: фотоапарат і комп'ютер із відповідним програмним забезпеченням. Звісно, для кращого результату варто використовувати поворотний столик та якісне освітлення. Цього інструментарію достатньо для отримання якісних 3D-моделей більшості музейних предметів.

⁴ Farella E. M., Morelli L., Rigon S., Grilli E., Remondino F. Analysing Key Steps of the Photogrammetric Pipeline for Museum Artefacts 3D Digitisation. *Sustainability*. 2022. Vol. 14 (9). P. 5740. URL: <https://doi.org/10.3390/su14095740> (дата звернення: 29.09.2023).

2. Спеціальне:

А. Квадрокоптери – для аерофотозйомки нерухомих пам'яток, таких як будівлі або їх фрагменти, археологічні об'єкти *in situ*, великі пам'ятники, скульптури тощо. Знімки, отримані шляхом аерофотозйомки з квадрокоптера, обладнаного камерою, та фотографування з землі ми використовували для створення 3D-моделі трасування фундаментів Десятинної церкви у 2018 р.⁵

Б. Сканери, що поділяються на різні типи залежно від принципу роботи. Ті з них, які працюють за принципами фотограмметрії, мають перевагу над, наприклад, лазерними, оскільки дають можливість передати і текстуру (забарвлення) предмета, а не лише його форму. Необхідність використання сканерів постає за потреби оцифрування об'єктів дуже складної форми або дигіталізації великої кількості об'єктів за короткий термін. Тобто перевагою сканерів є швидкість роботи, а недоліком – їх вартість і пряма залежність моделі сканера від розміру об'єкта⁶.

На початку 2023 р. П. Гольдін, провідний науковий співробітник, та С. Давиденко, молодший науковий співробітник Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, за допомогою сканерів Artec Eva (для зйомки об'єктів середнього розміру) та Artec Space Spider (для дрібних об'єктів і метрологічної точності)⁷ оцифрували макет київського замку середини XVI ст. для подальшої роботи з ним співробітників Музею.

Для досягнення найкращої якості оцифрування часто використовують обидва типи обладнання, наприклад, поєднуючи сканування з фотографуванням, або аерофотозйомку з фотографуванням.

Практичне застосування отриманих методом фотограмметрії тривимірних моделей у музейній роботі можна розділити на кілька напрямів залежно від поставлених завдань:

1. Дигіталізація і зберігання цифрової копії музейного предмета.

Зокрема, програма обліку музейних предметів *museum-digital*⁸, яку використовує Музей, дозволяє завантажувати та зберігати 3D-моделі.

2. Відтворення в разі втрати чи пошкодження.

Завдяки дигіталізації ми маємо максимальну інформацію про оцифровані об'єкти Музею, що допоможе їх реставрувати в майбутньому чи в разі пошкоджень, наприклад, у ході воєнних дій.

⁵ Гнера В., Пашковський О. 3D-моделювання в музеєфікації фундаментів Десятинної церкви. *Opus Mixtum*. № 6. 2018. С. 202–204.

⁶ Khries H. M. Photogrammetry versus 3D scanner: producing 3D models of museums' artifacts. *Collection and Curation*. 2021. Vol. 40. No. 4. Pp. 153–157. URL: <https://doi.org/10.1108/CC-06-2020-0021> (дата звернення: 29.09.2023).

⁷ Portable 3D scanners. URL: <https://www.artec3d.com/portable-3d-scanners> (дата звернення: 29.09.2023).

⁸ Museum-digital. URL: <https://museum-digital.org> (дата звернення: 29.09.2023).

3. Вивчення у цифровому вигляді: проведення обмірів, створення ортофотопланів, креслень, наукового дослідження, реконструкцій тощо.

Прикладом використання фотограмметрії з цією метою є наше дослідження та реконструкція кахляної печі XVIII ст., виявленої в ході археологічних досліджень на вул. Кирилівській, 37⁹.

Високий ступінь точності показав описаний нами спосіб визначення об'єму посудини з вузьким горлом, оцифрованої методом фотограмметрії. Експеримент проводився із залученням сфероємнісної амфори X ст. з колекції Музею¹⁰.

4. Мультимедійність експозиції. Тривимірні моделі музейних предметів можна використати у побудові експозиції в різних формах, щоб вони слугували додатковим джерелом візуальної інформації. Моделі можуть бути в доступі на дотикових екранах, у вигляді відеоанімацій чи за посиланням по QR-коду. Крім того, за допомогою додаткової програми для роботи з тривимірною графікою можна створити додатковий контент. Наразі все більшої популярності набуває програмний пакет для тривимірної графіки Blender, що перебуває у вільному доступі¹¹.

На виставці «Традиційні гаджети. Київська керамічна іграшка від Русі до сучасності» (12 лютого – 14 березня 2019 р., куратори А. Сушко, О. Пашковський) 20 моделей демонструвались на планшетах у вигляді відео, на яких обертались оцифровані керамічні іграшки. Разом з тим, відсканувавши QR-код власним гаджетом, відвідувач зміг отримати більше інформації про експонат і переглянути 3D-модель самостійно. Для «оживлення» окремих експонатів (коників-свищиків XVII–XVIII ст.) було створено відеоанімацію, яку демонстрували за допомогою проєктора, де цифрові копії експонатів бігали й стридали. Таке оформлення було дуже популярним серед молодших відвідувачів і викликало додаткові позитивні емоції.

При підготовці до виставкового проєкту «Made in Kyiv. Археологія повсякдення» (8 липня 2022 – 23 липня 2023 рр., куратори О. Пашковський, А. Сушко, М. Тимошенко) було враховано попередній досвід та з корективами використано ті ж прийоми. Ми оцифрували низку експонатів: амфори, амфорки «київського типу», гудзики, енколпіони, замок, ключ, фрагменти мозаїк, писанки, прясельця, світильники «київського типу» – всього 18 моделей. Отримані тривимірні зображення були анімовані та інтегровані до експозиційного простору у формі відео, яке було продемонстровано на планшетах, поряд з експлікаціями. Крім того, моделі розміщено на платформі Sketchfab, а отже, відвідувач мав можливість роздивитись автентичні предмети в 3D у власному гаджеті, зісканувавши QR-код¹².

⁹ Пашковський О. Кахляна піч XVIII ст. з археологічних досліджень київського Подолу. *Київ і кияни* : матеріали щорічної науково-практичної конференції. Вип. 14. Київ, 2022. С. 38–44.

¹⁰ Пашковський О., Тимошенко М. Визначення об'єму археологічних посудин з вузьким горлом за допомогою 3D-моделі. *Київ і кияни* : матеріали щорічної науково-практичної конференції. Вип. 13. Київ, 2021. С. 10–17.

¹¹ Blender. URL: <https://www.blender.org/> (дата звернення: 29.09.2023).

¹² Made in Kyiv. Археологія повсякдення. URL: <https://skfb.ly/oExIP> (дата звернення: 29.09.2023).

5. Інтеграція моделей в окремі цифрові культурні продукти.

А. AR/VR-проєкти. Оцифровані музейні предмети досить легко інтегруються в будь-які продукти на основі технологій доповненої чи віртуальної реальності. Так, у музейному VR-проєкті «Бабин Яр. Віртуальний спогад» (2020 р., куратор В. Нахманович) було використано низку дигіталізованих методом фотограмметрії груп музейних предметів.

Б. Віртуальні музеї. Тривимірні моделі легко вбудовуються у віртуальні музеї різного вигляду як на сторінки сайтів, так і до віртуальних турів.

На базі віртуального туру по реалізованому проєкту «Made in Kyiv. Археологія повсякдення» в липні 2023 р. була створена повноцінна цифрова копія виставки, з повною інформацією, ілюстраціями, відео та можливістю розглядати експонати у вигляді точних 3D-моделей¹³.

6. З метою популяризації. Використання 3D-моделей, відеоанімацій на їх основі, згенерованих зображень буде ефективною наочністю в соціальних мережах музейного закладу, платформі Youtube, рекламі, навчанні тощо.

Виставкові та віртуальні проєкти Музею промотувалися в соціальних мережах, внутрішній та зовнішній рекламі через поширення 3D-моделей та відео з їх використанням (наприклад ТРЦ «Gulliver» в м. Київ).

7. Реплікація оцифрованих об'єктів.

Оцифровані музейні предмети можна відтворити із синтетичних матеріалів за допомогою друку на 3D-принтері. Роздруковані моделі будуть корисні в різних сферах музейної діяльності.

А. Інклюзія. На спеціальних інклюзивних екскурсіях для людей із вадами зору використовуються моделі музейних предметів, завдяки чому відвідувач може зчитати їх форму, розміри, рельєф.

Б. Репліки. Роздруковані моделі музейних предметів після тонування реставратором або музейним художником перетворюються на точні репліки. Вони необхідні в багатьох випадках, коли неможливо демонструвати оригінал. Особливо актуально ця потреба стає в умовах воєнного стану та загрози для експонатів.

У просторі виставки «Made in Kyiv. Археологія повсякдення» демонструвалися репліки двох хрестів-енколпіїнів з колекції Музею, які було створено шляхом роздруку на 3D-принтері (фотополімер, 50 мкм) із подальшим відтворенням їх текстури (художник-реставратор Г. Човник). У результаті репліки візуально не відрізнялися від оригіналів і слугували повноцінними експонатами в межах виставки.

В. Сувенірна продукція. Для виготовлення тиражу реплік музейного предмета з метою поширення у вигляді сувенірів часто потрібно зняти форму-матрицю, а це завжди пов'язано з ризиками пошкодження. Натомість, роздрукована модель не становить жодної культурної чи історичної цінності і може точно повторювати форму та розміри оригінального предмета.

¹³ Тур виставкою «Made in Kyiv. Археологія повсякдення». URL: <https://madeinkyiv.kyivhistorymuseum.org.ua/> (дата звернення: 29.09.2023).

Фотограмметрія пропонує багато переваг порівняно з традиційними методами 3D-модельовання, зокрема точність, відповідність, економію коштів і швидкість.

Варто наголосити й на суттєвих недоліках використання фотограмметрії. Прозорі предмети, зокрема скляні, не можуть бути оцифровані. Предмети з глянцевиими, блискучими поверхнями дигіталізуються лише за можливості їх матування спеціальними розчинами чи порошками. Рухливі елементи об'єкта, що оцифровується, мають бути зафіксовані в одному положенні протягом усього часу фотографування чи сканування.

Використання методу фотограмметрії особливо актуальне в умовах війни, що зумовлено необхідністю максимально інформативного оцифрування задля збереження та для подальшого використання музейного предмета в побудові експозиції без його фізичної участі.

З огляду на поточні реалії воєнного стану, музейні установи змушені були перейти до альтернативних способів роботи і, зокрема, без залучення оригінальних експонатів у виставковому просторі.

Важливо зазначити, що використання технології в музейній експозиції не повинно бути демонстрацією її можливостей; потрібно насамперед унаочнювати наратив, закладений автором, підсилювати бажаний емоційний ефект, наближати відвідувача до відтворюваної атмосфери.

Отже, фотограмметрія в музеології передусім є методом оцифрування музейних предметів задля їх збереження. Отримані тривимірні моделі можуть ефективно застосовуватися в науково-дослідній, експозиційній, виставковій, фондovій, просвітницькій, маркетинговій діяльності музею.

Oleksandr Pashkovskyi,
Deputy Director General for Research,
Kyiv History Museum
Kyiv
paszkowski.oles@gmail.com

PHOTOGRAMMETRY IN MUSEOLOGY (ON THE EXAMPLE OF THE KYIV HISTORY MUSEUM)

The category of photogrammetry and its meaning in the context of use in applied museology are considered. The definition of photogrammetry as a method of digitizing museum objects is presented. On the basis of many years of experience in the application of the photogrammetry method, an attempt was made to systematize its use in applied museology for the first time. Examples of effective use of 3D models of museum objects in various spheres of museum activity are given.

Keywords: cultural heritage, museology, photogrammetry, museum, digitization, 3D model.

Кирило Третяк,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри археології та музеєзнавства
історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Київ
kyrylotretiak@gmail.com

КРИЗА ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ СПРАВИ КИЄВА: ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ ЧЕРЕЗ СОЦІАЛЬНУ РОБОТУ

На сьогодні ситуація з охороною історико-культурної спадщини Києва перебуває у кризовому становищі. Щорічно в місті знищуються цікаві і цінні зразки історичної забудови та окремі пам'ятки. На думку автора, однією з головних причин такого стану справ є недостатній рівень культури серед місцевого населення, яке толерує руйнування пам'яток, не розуміє їх цінності і не вважає за потрібне їх охороняти. Запропоновано розробити спеціальну міську програму, яка б мала на меті змінити таку ситуацію в суспільстві. Програма передбачає освітні заходи для співробітників муніципальних служб, які задіяні у справі охорони пам'яток, а також соціальну рекламу для широкого загалу громадян. Така кампанія має сприяти підвищенню рівня свідомості киян і несприйняття ними руйнування історичного міста.

Ключові слова: історична спадщина, охорона пам'яток Києва, руйнування пам'яток.

За роки незалежної України 1991–2023 рр. Київ пережив і переживає декілька хвиль драматичного розвитку пам'яткоохоронної справи та водночас руйнувань історико-культурної спадщини міста. Після перших років ейфорії 1990-х, коли здавалося, що доба руйнувань історичної забудови міста та його окремих видатних споруд далеко в комуністичному минулому, прийшла нова хвиля нищення, а за нею наступні... Останніми роками ми спостерігаємо вже не хвилі, а руйнівні цунамі, які знищують десятки цінних історико-культурних об'єктів і цілі забудови історичних місцевостей. Інтенсивний розвиток Києва, потреба у збільшенні темпів будівництва і брак чіткого плану його подальшого інфраструктурного розвитку призводять до втрати історичної забудови, а з нею і автентичності нашого міста.

Безумовно, причин такої катастрофічної ситуації з культурною спадщиною міста декілька. Слабка і корумпована влада, яка не може (або не хоче) контролювати збереження історичного вигляду Києва, вже не раз з'являлася в епіцентрі скандальних новин і повідомлень. Про цей чинник не говорили і не писали хіба що ліниві сьогодні. Непомірні апетити забудовників теж є чинниками, про які постійно говорять і пишуть, коментуючи втрати старовинної архітектури столиці України. Проте обидва ці елементи є скоріше наслідками, а не першопричинами катастрофічної ситуації, яка склалася в пам'яткоохоронній справі Києва. Це зерна, які потрапляють у сприятливий ґрунт громадського невігластва і толерантного сприйняття нищення культурного надбання. Більшість киян, на жаль, не розуміють необхідності збереження «старих будівель», на місці яких можна звести «великі житлові будинки» з комфортними помешканнями. Для багатьох

мешканців Києва тема збереження історико-культурної спадщини залишається чужою і неважливою (особливо в умовах економічної кризи та війни).

Безумовно, боротися за збереження історичної забудови міста треба на всіх напрямках: на законодавчому, правовому і громадському. Саме останній з трьох передбачає створення у суспільстві атмосфери нульової толерантності до руйнування культурного надбання Києва. Як це зробити? Зрозуміло, що це непросте завдання, яке вимагає чималих зусиль і заходів і, здається, великих капіталовкладень. Проте всі великі справи починаються з перших маленьких кроків. Водночас діяти треба вже сьогодні. Необхідно розробити соціальну державну програму поширення знань з історії Києва та його історико-культурної спадщини, важливості її збереження в сучасних умовах. Програма має охоплювати широкі верстви населення і одночасно бути розрахованою на більш вузьку цільову аудиторію з категорії державних службовців, які залучені до міського управління і охорони історичної спадщини. Для вказаних категорій держслужбовців, а також для співробітників комунальних служб, бізнес-груп (які працюють у девелоперській сфері тощо) доцільно було б організувати курси-тренінги з ключових питань історії Києва та його історико-культурної спадщини. Такий курс міг би бути розрахований на 4 теми (17,5 год.) і виглядати таким чином:

Тема № 1. Історія Києва у його пам'ятках (тривалість 5 год.). Протягом тренінгу учасники одержують вичерпну інформацію і знання щодо основних історико-культурних пам'яток Києва з прив'язкою до періодів його історії. Характеризуються кожен етап розвитку міста і відповідно пам'ятки, які представляють ці етапи в сьогоdnішньому місті. Дається повна класифікація і розкриваються особливості стилістики та цінність таких об'єктів.

Тема № 2. Зруйновані пам'ятки Києва (тривалість 5 год.). Протягом тренінгу слухачі одержують повну інформацію і знання щодо втрачених об'єктів історико-культурної спадщини, які були важливими елементами історії міста та формували його архітектурне обличчя.

Тема № 3. Відтворення історико-культурних пам'яток Києва (тривалість 2,5 год.). Викладається історія відродження об'єктів історико-культурної спадщини міста, яке проводилося у 1980–2000-х рр. Аналізується методологія і концептуальні засади відтворення пам'яток. Розкриваються основні недоліки і помилки, які трапляються у ході відтворення.

Тема № 4. Проблеми збереження історичних пам'яток Києва на сучасному етапі (тривалість 5 год.). Аналізуються виклики і проблеми, які виникають на сучасному етапі при збереженні історичного середовища міста. Пропонуються підходи з подолання таких проблем з урахуванням міжнародного досвіду та місцевої специфіки.

Водночас для широкого загалу киян варто було б розробити широку кампанію з використанням телебачення, інтернету, радіо, зовнішньої реклами, яка мала б на меті підвищення рівня культури громадян та їх обізнаність із необхідністю

зберігати історико-культурну спадщину у своїх містах і громадах. Така кампанія може складатися з низки невеликих анімаційних роликів (до 10 хв.), соціальної реклами на білбордах і ТБ/радіо тощо. Наприклад, сюжети таких роликів могли б мати такий зміст: «Що таке історико-культурні пам'ятки і чому вони важливі для нас?». У ролику розкривається значення історичної забудови та історико-культурної спадщини. Подаються приклади світового досвіду зі збереження і дбайливого ставлення до минулого і використання пам'яток у сучасному житті. Інша тема: «Найвизначніші і характерні пам'ятки архітектури і містобудування України». Подаються приклади найцінніших пам'яток культури України різних регіонів (або лише Києва). Розповідається про маловідомі архітектурні пам'ятки з різних куточків країни (або міста), про споруди, які формують архітектурне обличчя наших міст. Чи, наприклад, «Руйнування та відродження історико-культурної спадщини України». Тут розповідалося б про унікальні, цікаві і просто красиві споруди України (Києва), які були знищені в попередні роки (століття). Акцентується увага на тому, що без цих пам'яток місто (країна) втрачає частину свого національного скарбу, а вигляд його є неповноцінним і малопривабливим. Не менш важливою темою могла б стати така: «Важливість цивілізованого поводження з історико-культурною спадщиною». Тут у популярній формі доноситься інформація про неприпустимість, протизаконність і варварство псування історичних будівель і пам'яток. Наводяться найпоширеніші випадки нецивілізованого поводження з такими спорудами (надбудови, засклення балконів, встановлення на фасадах кондиціонерів, супутникових антен, індивідуальне фарбування частин фасадів тощо). Акцентується увага на тому, що подібна негативна практика не вкладається у поняття світової і кардинально не вписується концепцію європейської інтеграції України.

Необхідно, щоб така соціальна реклама була розміщена в загальнодоступних публічних місцях. Отже, тема збереження історико-культурної спадщини невдовзі стане одним з наріжних каменів сучасного київського суспільства. Постійне нагадування про необхідність берегти своє місто має створити «колективний імунітет» до байдужості й невігластва у сфері охорони пам'яток.

Kyrylo Tretiak,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor,
Department of Archeology and Museology,
Faculty of History,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Kyiv
kyrylotretiak@gmail.com

THE CRISIS OF PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE IN KYIV AND WAYS TO OVERCOME IT THROUGH THE SOCIAL WORK

Today, the situation with the protection of the historical and cultural heritage of Kyiv is in a deep crisis. Interesting and valuable examples of historical buildings and monuments are destroyed in the city every year. According to the author, one of the main reasons for this situation is the insufficient level of culture among the local population, which tolerates the destruction of monuments, does not understand their value and does not consider it necessary to protect them. In the speech, it is proposed to develop a special city program, which would aim to change such a situation in society. The program provides educational activities for employees of municipal services involved in the protection of monuments, as well as social advertising for the general public. Such a campaign should contribute to raising the level of consciousness of Kyivans and their rejection of the destruction of the historic city.

Keywords: historical heritage, protection of monuments of Kyiv, destruction of monuments.

МУЗЕЙ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ПОШУКАХ НОВИХ ФОРМАТІВ НАУКОВО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ

Упродовж усього свого існування столичний Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського поряд із традиційними формами роботи веде пошук нових позаекспозиційних напрямів – «іншого формату» своєї діяльності. Він базується на багаторічних напрацюваннях, проведених науковцями Музею, і передбачає, зокрема, організацію різноманітних імпрез, пішохідних екскурсій, фестивалів та ін. Пошук виявився особливо успішним за умов нинішньої російсько-української війни, коли постійні експозиції вимушено були демонтовані.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського, Паньківська № 9, «інший формат», імпрези, вистави, фестивалі, прогулянки.

В уяві більшості людей музей – це експозиційні зали, екскурсії, виставки. Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського упродовж останнього десятиліття усіляко намагався відійти від такого стереотипу, активно шукаючи нові, незвичні формати роботи. Багаторічні наукові напрацювання та численні публікації давали можливість не триматися звичних канонів, сприяли тому, щоб наші підходи «перезавантажилися й запрацювали в “іншому форматі”»¹.

Першими досягненнями на цій ниві стала імпреза «Кавові історії Грушевських», що за горнятком запашної кави проводиться в салоні чи на терасі Дому², і променад алеями Ботанічного саду під інтригуючою назвою «Романтичні “побачення” з Михайлом Грушевським»³ (авторами проєктів були відповідно Світлана Панькова і Ганна Кондаурова). Всі вони підпорядковані мегапроєкту «Михайло Грушевський зблизка».

Обмірковуючи креативність нових проєктів, запитували себе: «А чим ми привабливі?». Відповідь лежала на поверхні: «Звісно, унікальною садибою». Розташована в різних рівнях, дбайливо озеленена, справжня оаза живої природи в середмісті, вона органічно «вписалася» в «інший формат». Її активне використання розгорнулося майже одночасно з початком нашої роботи на Паньківській, 9. Пошуки «іншого формату» привели до справді фантастичного

¹ Панькова С. Нові проєкти Історико-меморіального музею Михайла Грушевського: інший формат. *Меморіальні музеї сьогодні: специфіка експозиційної, фондової та освітньої роботи* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Львів, 16–17 листопада 2015 р. Львів, 2015. С. 158.

² Там само. С. 157–166.

³ Кондаурова Г. «Михайло Грушевський зблизка»: проєкт Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. *Меморіальні музеї сьогодні*. С. 186–191.

видовища – імерсивного шоу «FORESTIERI» про подорож Михайла Грушевського до Італії, коли весь музей і його садиба одночасно ставали і сценою, і глядацьким залом, а науковці ще й поринали в акторське мистецтво (автори ідеї С. Панькова, Г. Кондаурова, режисер-постановник Т. Василькевич)⁴. Втім, бути акторами для нас не новина, якщо згадати численні постановки вистави в інтер'єрі «Позаочі», де за відсутності вченого про нього розповідають приїжджим журналістам хатня робітниця та двірник, які знають усе...

Зовсім по-новому розкриває багатогранну особистість видатного історика і політика мистецький проєкт «Грушевський і музика», який трансформувався вже під час війни в «Музика в Домі Грушевських». Авторитетний лідер громадсько-політичної та наукової думки в Україні на зламі XIX–XX ст. постає перед нами як інтелектуал та естет, який любить, слухає і відчуває музику. Продовжуючи мистецькі традиції Дому Грушевських, у залах і на терасі Музею організовуються різножанрові камерні музичні концерти: від класичних і народних мелодій (наприклад, виступи заслужених артисток України – скрипальки Мирослави Которович та співачки й бандуристки Лариси Дедюх) до сучасних естрадних гуртів. Так, ми раділи, що наші гості – український електрофольк гурт «Go_A» з солісткою Катериною Павленко посів 5-те місце на «Євробаченні» 2021 р.

Власне, виступ згаданого гурту проходив у рамках різножанрового фестивалю «Garden Party», який з року в рік проводили в музейній садибі молоді науковці Музею і який перегукується з проєктом «Грушевський і музика»/«Музика в Домі Грушевських». Особливо запам'ятався останній – «Garden Party: 1920-ті», що був приурочений до 155-річчя з дня народження Михайла Грушевського і проводився 11–12 вересня 2021 р.⁵ Назва «Garden Party» не випадкова. Так, хоч і не без деякої іронії, історик називав студентські вечірки в садку Олександра Кониського в Києві⁶. Та й місце проведення нашого фестивалю цілком відповідає традиції, адже роками (зокрема у 1920-х) садиба на Паньківській була центром культурного життя української інтелігенції. То була вечірка в стилі українських 1920-х – із відповідним одягом і програмою, до якої ввійшли концерти джазу та класичної музики, лекторії на тему моди, літератури та кіно 1920-х рр., кінозала, стріт-арт, декламація поезії, квіткова майстерня, шахи, ярмарок, буфет. Надихнувшись результатом, організатори вже обговорювали деталі майбутнього фестивалю 2022 р. ...

Наголосимо, що провідним напрямом нашої роботи є Михайло Грушевський та його доба. І тут науковці прагнуть до вдалого поєднання змісту і форми: науково-дослідницька і науково-просвітницька робота. З одного боку, Музей працює як наукова інституція, від самого початку його науковці *«йшли пліч-о-пліч з*

⁴ [Проєкт] «Імерсивне шоу "FORESTIERI"». URL: <https://immh.kyiv.ua/ua/forestieri-imersivne-shou/> (дата звернення: 27.09.2023).

⁵ Кондаурова Г., Найдук Ю. [Проєкт] «Garden Party: 1920-ті». URL: <https://immh.kyiv.ua/ua/gardenparty/> (дата звернення: 27.09.2023).

⁶ Грушевський М. Споми́ни / підготовка до друку, вступна стаття, примітки М. Магунь. *Український історик*. 2002. Ч. 1–4. С. 141.

академічними істориками, займаючи свою тематичну нішу»⁷. Тут проводяться за-початковані ще в перші роки роботи Музею «Історичні вправи в Домі Грушевських» (так називались семінари, які проводив Михайло Сергійович зі своїми студентами у Львівському університеті)⁸, які об'єднують міжнародні наукові конференції та академії, презентації видань, фільмів, ідей. А з іншого боку, наші напрацювання майже відразу трансформуються в різноманітні освітні заходи. І кожен творить і вдосконалює свій (один чи кілька) персональний авторський проєкт.

Свого часу грушевськознавці повернули Україні та світові ім'я і наукову спадщину репресованого етнографа, краєзнавця і богослова Марка Федоровича Грушевського. А тепер його правнучка і водночас науковець нашого Музею Ярослава Левчук у численних фольклорно-етнографічних експедиціях вивчає традиції народної педагогіки українців. У стінах Музею пані Ярослава на основі записів Марка Грушевського і власних пошуків здійснює авторські народознавчі проєкти: «Баран-баран-буц» для малюків та їхніх матерів і татусів, «Вакації з Марком Грушевським» – для дітей середнього віку. Наші відвідувачі відкривають для себе ігри їхніх дідів і прадідів, виготовлення іграшок, багатовіковий досвід народної педагогіки.

Із «Вакаціями» тісно пов'язаний проєкт «Пластуни в Домі Грушевських», де Ярославу Левчук підтримав Юрій Євтушенко. Захоплений військовою тематикою, Юрій Іванович у роботі з молоддю використовує реконструйовані однострої та амуніцію, вміє ввести слухачів у буремні часи Української революції. Втім, тепер він реально захищає рідну землю, і ми всі бажаємо йому Божого захисту і повернення з Перемогою.

Наголошуємо: всі вище перераховані новаторські форми нашої роботи були впроваджені в попередні роки. Трагічні події, що розгорнулись 24 лютого 2022 р. з початком широкомасштабної російської агресії, стали важким випробуванням і для нашого маленького гурту науковців, суворою перевіркою наших засадничих принципів. Дійсно, коли протягом кількох тижнів було згорнуто експозицію і все найцінніше евакуйовано, звична експозиційна робота більшості музеїв ставилась під сумнів.

Нашу ситуацію порятував «інший формат» – розвиток нових, позаекспозиційних форм роботи. У час небувалого патріотичного піднесення українців у нашому Музеї не лише рятували реліквії чи запаковували меморіальні меблі. Одним із проявів небайдужості стала участь у русі за очищення київської топоніміки від імперських колоніальних маркерів. Тоді Музей устами його завідувачки заявив, що, *«долучаючись до руху за перейменування, напередодні традиційного і улюбленого Дня Києва ми розпочинаємо серію публікацій під назвою “Немає такої вулиці”*

⁷ Панькова С. «Музей на Паньківській – моя нагорода...» (нотатки директора). *Пам'ятки України: Історія та культура*. 2013. № 10. С. 15.

⁸ Тельвак В. «Історичні вправи» Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Український археографічний щорічник*. Нова серія. 2016. Вип. 19/20. С. 313–322.

[...]. Ми будемо розповідати про тих, хто пліч-о-пліч працювали з Михайлом Грушевським, формували інтелектуальний простір Києва, чимало прислужилися національній ідеї»⁹. Пропозиціями від Музею стала низка дописів у соцмережах, внаслідок яких на мапі столиці з'явилися вулиці з іменами Катерини Грушевської, Василя Доманицького, Родини Житецьких, Олександра Кониського та Євгена Чикаленка.

Роботі в «іншому форматі» неабияк сприяє зручне розташування Музею, яке дозволило створити ряд пішохідних екскурсій. Так, до вже згаданого променаду Ботанічним садом невдовзі було долучено «Володимирський шлях Михайла Грушевського» (проект автора статті). Цей найдовший за протяжністю (приблизно 3 км) наш маршрут став мандрівкою в Київ Михайла Грушевського – місто, що його вчений-патріот завжди називав українською столицею. Майже весь маршрут екскурсії проходить Володимирською вулицею, з якою пов'язані найвищі злети й поразки вченого-патріота.

На додачу до вже чинних «пішохідних» довоєнних проєктів улітку 2022 р. нашим гостям було запропоновано два нові «променади»: «Латинський квартал: будинки і люди» (авторський проєкт Миколи Федяя) і створена автором статті екскурсія (ми її скромно називаємо «Прогулянка садибою на Паньківській, 9») «Та тут же жив Грушевський!».

Про цю прогулянку хочеться розповісти детальніше. Її маршрут охоплює музейну садибу з прилеглими ділянками вулиць Скоропадського, Паньківської та Микільсько-Ботанічної. Там наші гості дізнаються про історію місцевості Паньківщина та її перетворення на потужний інтелектуальний осередок Києва, що й зумовило придбання родиною Грушевських садиби на вулиці Паньківській, 9.

Відвідувачі з інтересом сприймають постать художника й архітектора Василя Кричевського, створений ним архітектурний стиль «український модерн», участь у творенні Великого дому Грушевських, згадки про безцінні мистецькі зібрання Кричевського і Грушевського. Тепер, за умов війни, як ніколи близько сприймається розповідь про варварське знищення російськими більшовиками Великого дому разом із цими колекціями та книгозбірнею Михайла Сергійовича. А далі йде флігель із його меморіальним третім поверхом і багатим понадстолітнім минулим. Характерно, що коли в далекому 1958 р. після 10-річної колимської каторги поріг флігеля переступив його майбутній мешканець Ігор Денисенко, він захоплено вигукнув: «Та тут же жив Грушевський!»¹⁰. Ці слова зі спогадів Ігоря Васильовича влучно сформулювали назву та суть даної екскурсії.

⁹ Панькова С. Немає такої вулиці. URL: <https://www.facebook.com/museumMykhailoHrushevsky/posts/pfbid0253hcSrYnqYKxoVofN7oLxymSFjLg9coxEKNvyc2JzQgAUJPbdYYNUhFgnQS7Egl> (дата звернення: 28.09.2023).

¹⁰ Денисенко І. У будинку Михайла Грушевського. URL: <https://imhm.kyiv.ua/ua/u-budinku-mihayla-grushevskogo/> (дата звернення: 28.09.2023).

Експериментуючи та тримаючись нових підходів, ми спробували цю прогулянку поєднати з вистав(к)ою «СВОЇ/ЧУЖІ: люди, спомини, речі Паньківської, 9»¹¹ (автори концепції Світлана Панькова та Ганна Кондаурова), що була відкрита 29 вересня 2022 р. до дня народження Михайла Грушевського. Саму її ідею породив початок нинішньої широкомасштабної російської агресії, коли так хотілось «прикрити небо» від ворожих ракет над Україною, Києвом, зберегти наш найцінніший експонат – Дім Грушевських. А потім були порожні музейні зали і відчуття «дежавю» – ми це вже переживали в 1990-х рр., у відселеному Домі. Але тоді біля нас ще були його колишні мешканці: «свої» – нащадки роду Грушевських і, здавалось би, «чужі» – не родичі, які так само прагнули зберегти все, що стосувалось унікальної історії Дому. «Чужі» насправді виявились своїми. Ми вдячні всім їм за пам'ять, за розповіді, за безцінні меморії Грушевських. Про те, як вони запам'ятали родину і Дім Грушевських, як намагалися зберегти унікальну меморіальну спадщину Дому, ми розповідаємо гостям Музею.

Виставка починається з розповіді про літню й самотню Марію Сильвестрівну – вдову Михайла Грушевського, в якій після смерті чоловіка комуністи репресували їхню єдину дитину Катерину. За цих нечувано несправедливих і нелюдських обставин вона намагалася зберегти «пам'ять» про своїх найдорожчих людей – велику бібліотеку, архів, твори мистецтва, меблі. На жаль, удалося не все...

Останньою берегинею Дому Грушевських стала Ольга Олександрівна – вдова репресованого Олександра Грушевського, яка дожила до хрущовської «відлиги» і змогла передати до ЦДІАК України успадкований нею родинний архів, добре відомий тепер як фонд 1235 – справжній скарб для дослідників. А підселена до неї родина репресованого художника Гаврила Пустовойта зберегла меблі та інші меморіальні речі, більша частина з них 1991 р. склала основу колекції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського.

Виставка розповідає про внесок інших мешканців Дому: покоївку Теклю Чик і родину Шапранів. А як не згадати про закатованого на Колимі сина Ганни Грушевської – історика Сергія Шамрая та його доньку Вікторію Сергіївну. Вона була вірним другом нашого Музею, зберегла і передала безцінні родинні реліквії, саму пам'ять Дому Грушевських. І лише кілька місяців не дожила до нашого відкриття 2006 р. ... Невеселим підсумком її історії стали рядки з її ж спогадів: *«Я народилась і прожила в будинку № 9 по Паньківській вулиці 36 років, але, на жаль, згадуються мені ті роки лише з гіркотою. Коли я те згадую, мені на пам'ять приходить вірш Т. Шевченка "Не називаю її раєм"»*¹². Надто багато горя вона бачила там.

¹¹ Панькова С. Вистав(к)а «СВОЇ/ЧУЖІ люди, спомини, речі ПАНЬКІВСЬКОЇ, 9». URL: <https://www.facebook.com/events/1692828301096888/1692828311096887/> (дата звернення: 28.09.2023).

¹² «Фантазувати і придумувати... я не буду» (Спогади Вікторії Слупської (Шамрай)). *Пам'ятки України: Історія та культура*. 2013. № 10. С. 77.

І все ж, у тому будинку «з'являлося відчуття вічності: ух ти, та тут же жив Грушевський [...] Для кожного, хто трохи щось знає і хоч трохи мислить, відлуння кроків Грушевського та його оточення чулося на кожному кроці»¹³, – так згадував інший мешканець Дому Ігор Денисенко. Його батько, Василь Денисенко – чи не єдиний уцілілий представник Київської школи істориків Михайла Грушевського. Він дивом уникнув репресій, вчасно виїхавши на Північ. З 1944 р. Василь Семенович двадцять років буде мешканцем Дому Грушевських. Його син Ігор оселився тут у 1958 р. після «десятирічки» колимських таборів. Обидва намагалися зберегти унікальну меморіальну спадщину Дому. «Я рятую українську культуру і моя квартира – не стільки квартира, як місце для зберігання цієї культури»¹⁴, – згадував батькові слова Ігор Васильович. На наше прохання він став автором спогадів «У будинку Михайла Грушевського» – тепер особливо важливих у нашій роботі. Василь Денисенко згадував Михайла Грушевського як «великого громадянина і вченого, перед генієм якого всі бліднуть, і цю любов він проніс через все життя до смерті»¹⁵. Показ збереженого Денисенками горельєфного портрета Михайла Сергійовича (робота скульптора Івана Макогона на надгробок вченого на Байковому кладовищі) стає кульмінацією екскурсії.

Ми намагаємося донести до наших відвідувачів відчуття присутності Грушевських: це ті ж поручні, за які на сходах тримався Михайло Сергійович, біля цього самого вікна в кабінеті він писав свою «Історію України-Руси», з цього балкона його вдова Марія Сильвестрівна десять років (!) вдивлялася в бік вокзалу, даремно сподіваючись на повернення своєї єдиної дитини... Усвідомлюємо, що «той, хто взяв на себе відповідальність зберігати неповторну ауру меморіального простору, завжди прислухається до голосу пам'яті свого дому – найкращого поради́ника й учителя»¹⁶.

Виставка склалася з окремих «історій» – лаконічних поєднань людських доль, спогадів та вцілілих меморій. Одні «історії» названі іменами («Марія», «Ольга Олександрівна», «Текля»), інші – прізвищами родин («Пустовойти», «Шамраї», «Денисенки»). Зізнаємось, що всіх їх незримо супроводжує ще одна «історія» – «Ми». Адже ми з абсолютно чужих по крові людей стали «своїми» для цього Дому. Він нас прийняв як хранителів його пам'яті, відчинив свої двері для творчості. Зрештою, ця виставка неможлива без наших емоційних розповідей, бо складається з наших спогадів про зустрічі з колишніми мешканцями Дому, про записані й озвучені нами їхні споми́ни, немов сповіді на схилі житті. Тут історія межує з творчістю, тому ми й називаємо її: вистав(к)а.

¹³ Денисенко І. У будинку Михайла Грушевського. URL: <https://immh.kyiv.ua/ua/u-budinku-mihayla-grushevskogo/> (дата звернення: 28.09.2023).

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Панькова С. Нові проекти Історико-меморіального музею. С. 157.

Підсумовуючи, питаємо самі в себе: що дає нам «інший формат»? Найголовніше, що він не дає заспокоїтись, а постійно змушує шукати нові неекспозиційні форми діяльності. Ми прагнемо, щоб відвідувачам знову й знову хотілося приходити до Музею. А це, без сумніву, стане запорукою успіху й авторитету Музею!

Mykola Kucherenko,

Leading Researcher,
Mykhailo Hrushevsky Memorial Museum
(a branch of the Kyiv History Museum)
Kyiv
mkucherenko@ukr.net

MUSEUM OF MYKHAILO HRUSHEVSKYI IN SEARCH OF NEW FORMATS OF SCIENTIFICALLY-EDUCATIONAL WORK

Throughout its existence, the Mykhailo Hrushevskyi Historical and Memorial Museum in the Ukrainian capital, along with traditional forms of work, has been searching for new, non-expositional directions – “another format” of its activity. It is based on many years of research carried out by Museum scientists and includes, in particular, the organization of various events, walking tours, festivals, etc. The search turned out to be particularly successful under the conditions of the current Russian-Ukrainian war, when permanent exhibitions were forcibly dismantled.

Keywords: Mykhailo Hrushevskyi, Mykhailo Hrushevskyi Historical and Memorial Museum, Pankivska № 9, other format, events, presentations, festivals, walking tours.

КИЇВСЬКІ ПЕДАГОГИ У ВСЕУКРАЇНСЬКОМУ ДОСЛІДНИЦЬКОМУ ПРОЄКТІ «ШКІЛЬНЕ МУЗЕЙНИЦТВО У БІОГРАФІЯХ І ФАКТАХ»

Акцентовано, що науково-дослідна діяльність є підґрунтям і рушієм усіх інших напрямів музейної роботи. Окреслено напрями досліджень науковців Педагогічного музею України, серед яких – вивчення сучасного стану української освіти і насамперед музейної педагогіки. Констатовано, що нині в Україні функціонує понад 4 тисячі музеїв при закладах освіти, або шкільних музеїв. Подано тлумачення терміна «шкільний музей». Висвітлено результати реалізації всеукраїнського дослідницького проєкту «Шкільне музейництво в біографіях і фактах»: подано інформацію про організаторів проєкту, хід його реалізації, представлено персоналії педагогів м. Києва, чії біографії увійшли до книжки «Шкільне музейництво у біографіях і фактах» (2022).

Ключові слова: шкільний музей, педагогічна біографіка, музейна педагогіка, історія освіти, Педагогічний музей України.

Педагогічний музей України, як і будь-який інший український музей, у своїй діяльності керується Законом України «Про музеї та музейну справу», стаття № 2 якого серед основних напрямів музейної діяльності на перше місце ставить науково-дослідну¹. І це цілком зрозуміло, адже науково-дослідна робота є підґрунтям і рушієм усіх інших видів діяльності музею. Науковці Педагогічного музею України досліджують передусім різноманітні аспекти історії української освіти й презентують результати цих досліджень, зокрема в науково-експозиційній діяльності, яка в умовах воєнного стану здійснюється у віртуальній формі на музейному сайті <http://pmu.in.ua/>. Іншим, не менш важливим напрямом наукових зацікавлень працівників музею, є вивчення сучасного стану української освіти і насамперед музейної педагогіки. З 2014 р. на сайті музею функціонує єдиний в Україні електронний інформаційний ресурс «Музейна педагогіка»², який оновлюється щотижнево й містить актуальну інформацію про розвиток музейної педагогіки та реалізацію освітніх програм у практичній діяльності українських музеїв (станом на жовтень 2023 р. – понад 4 тисячі публікацій). Один із розділів ресурсу – «Шкільні музеї» – висвітлює різноманітну діяльність музеїв закладів освіти (понад 360 публікацій).

Термін «шкільний музей» трактуємо як структурний підрозділ навчального закладу, який інтегрований в освітній процес і створений, як правило, спільними

¹ Закон України «Про музеї та музейну справу». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 27.09.2023).

² Музейна педагогіка: електронний інформаційний ресурс. Педагогічний музей України [офіц. сайт]. URL: http://pmu.in.ua/category/museum_pedagogics/ (дата звернення: 27.09.2023).

зусиллями вчителів та учнів³. Незважаючи на те, що в Україні діє понад 4 тисячі шкільних музеїв⁴, їх діяльність залишається на периферії громадської уваги.

Вважаємо, що шкільні музеї є важливою частиною музейної мережі країни й одним із ефективних засобів розвитку музейної педагогіки, а їх різнобічна діяльність заслуговує на підтримку й популяризацію. Тож Педагогічний музей України в 2022 р. ініціював реалізацію дослідницького проєкту «Шкільне музейництво у біографіях і фактах» у співпраці з Українським державним центром національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді. Мета проєкту: дослідження та узагальнення відомостей про український освітній музейний рух в особах. Серед провідних завдань: формування антології життєписів педагогів, засновників та керівників музеїв закладів освіти України, вшанування внеску педагогів в українське музейництво та краєзнавство; у підсумку – видання книжки.

До участі в проєкті були запрошені педагогічні колективи закладів освіти, які мають музеї та виявили бажання зробити свій внесок у популяризацію музейної справи. Умовами було визначено, що від кожної області та міста Києва подаються три біографічних нариси і фото педагога – засновника чи керівника музею, які й увійшли до книжки «Шкільне музейництво у біографіях і фактах» (укладач – Лариса Гайда, провідний науковий співробітник Педагогічного музею України, науковий консультант – Олександр Міхно, доктор педагогічних наук, директор Педагогічного музею України, відповідальний за випуск і автор передмови – Дмитро Омельченко, заступник директора з навчально-виховної роботи Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді)⁵. Видання містить 72 біографії педагогів – засновників музеїв із 22 областей України та Києва. Подаємо імена представлених у проєкті київських педагогів:

Бабкова Алла. Музейно-освітній проєкт «Мій Поділ – мій рідний дім» Будинку дитячої творчості Подільського району м. Києва.

Любанська Світлана. Педагогічний музей Василя Олександровича Сухомлинського при Українському коледжі ім. В. О. Сухомлинського (СШ № 272) Дніпровського району м. Києва.

Масло Олена. Музей «Українська світлиця» середньої загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 126 Дніпровського району м. Києва.

Біографічні нариси містять не лише основні факти з життя й діяльності педагога, а й висвітлюють історію створення, особливості фонду та напрями і форми

³ Шкільні музеї в Україні в першій половині XX сторіччя / Педагогічний музей України ; [уклад.: В. О. Гайдей, О. П. Міхно ; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Вінниця : Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2020. С. 3. URL: <https://cutt.ly/vOOpk0a> (дата звернення: 27.09.2023).

⁴ Шкільне музейництво у біографіях і фактах / Педагогічний музей України, Український державний центр національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді ; [укладач: Л. А. Гайда ; наук. консультант О. П. Міхно]. Вінниця : Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2022. С. 6.

⁵ Там само.

діяльності того чи іншого музею. Наприклад, у нарисі про Світлану Любанську, керівницю Педагогічного музею Василя Олександровича Сухомлинського при Українському коледжі ім. В. О. Сухомлинського, детально висвітлено історію музею, який було створено 1996 і оновлено 2018 р. до 100-річчя від дня народження В. Сухомлинського (1918–1970), подано інформацію про роботу Школи юних екскурсоводів, про дві книжки, підготовлені за підсумками діяльності музею – «Назавжди в пам'яті родинній» (2010) та «Я неповторний світ вивчаю» (2012), окреслено дистанційні форми музейної роботи (відеоекскурсії, відеопроекти, онлайн-флешмоби тощо) та ін⁶.

Видання «Шкільне музейництво у біографіях і фактах» – це перша спроба узагальнити відомості про музейно-освітнянський рух в Україні, вшанувати працю тих освітян, хто сьогодні творить історію шкільного музейництва, й світлою пам'яттю згадати першопрохідців – будівничих шкільних музеїв. Сподіваємося, що такі дослідження знайдуть позитивний відгук і будуть продовжені.

Ознайомитися з електронною копією книжки «Шкільне музейництво у біографіях і фактах» можна за посиланням: <https://cutt.ly/3wx9d8QA>.

Oleksandr Mikhno,
Doctor of Pedagogical Sciences,
Director of the Pedagogical Museum of Ukraine
Kyiv
amihno@ukr.net

KYIV EDUCATORS IN THE ALL-UKRAINIAN RESEARCH PROJECT "SCHOOL MUSEUMS IN BIOGRAPHIES AND FACTS"

It is emphasised that scientific research is the basis and driver of all other areas of museum work. The author outlines the areas of research of the scientists of the Pedagogical Museum of Ukraine, including the study of the current state of Ukrainian education and, above all, museum pedagogy. It is stated that today in Ukraine there are more than 4 thousand museums at educational institutions, or school museums. The term "school museum" is interpreted. The results of the implementation of the all-Ukrainian research project "School Museum Studies in Biographies and Facts" are highlighted: information about the project organisers, the course of its implementation, and the personalities of Kyiv teachers whose biographies are included in the book "School Museum Studies in Biographies and Facts" (2022) are presented.

Keywords: school museum, pedagogical biography, museum pedagogy, history of education, Pedagogical Museum of Ukraine.

⁶ Там само. С. 125–131.

МЕМОРІАЛЬНІ ЗБІРКИ МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА В КИЄВІ (1909–1921)

Вперше в українській музеології здійснено спробу реконструкції процесу формування меморіальної збірки Музею Українського наукового товариства в Києві (УНТ). Невелика (2500 од.), але надзвичайно цікава колекція, виокремлена у «відділ українських діячів», містила меморії знакових постатей – Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Лисенка, Івана Нечуя-Левицького та інших. І хоча зібрання комплектувалось «стихийно», воно започаткувало «досить молодий» напрям розвитку тогочасного музейництва – створення меморіальних експозицій та головні підходи до їх побудови. Простежено подальшу долю колекції, яка після приєднання УНТ до Всеукраїнської академії наук (1921) поклала початок новій інституції – Музею українських діячів науки та мистецтва.

Ключові слова: Музей Українського наукового товариства в Києві, Музей українських діячів науки та мистецтва ВУАН, Михайло Грушевський, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Микола Лисенко, Іван Нечуй-Левицький, меморіальні колекції.

Багатогранна діяльність Михайла Грушевського на ниві національної науки та культури ще довго приваблюватиме сучасних і майбутніх дослідників, а нововиявлені джерела живитимуть чимало нових сюжетів. Опрацьовуючи архівні фонди, науковці Історико-меморіального музею Михайла Грушевського з особливим інтересом знайомляться з видатним істориком як колегою по цеху та всіляко популяризують його проекти. Започаткувавши рубрику «З музейних практик Михайла Грушевського», досліджували ініціативи вченого щодо створення портретних галерей у Науковому товаристві імені Шевченка (НТШ) та Історичній секції ВУАН¹, першого всеукраїнського мистецького вернісажу у Львові (1905) та виставки пам'яті Володимира Антоновича (1928)².

¹ Кондаурова Г. В. Традиції вшанування Михайлом Грушевським видатних українських діячів (До історії створення портретних галерей в Науковому товаристві імені Шевченка та Історичній секції ВУАН). *Київ і кияни* : матеріали щорічної науково-практичної конференції. Київ, 2010. Вип. 10. С. 307–318; Її ж. Іван Труш у створенні портретної галереї Наукового товариства імені Шевченка у Львові. *Вісник НТШ*. 2012. Ч. 47. С. 25–29.

² Панькова С. Дебют приватної збірки Михайла Грушевського на Всеукраїнській мистецькій виставці у Львові 1905 року. *Михайло Грушевський: Студії та джерела*. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021. Кн. 4. С. 79–91; Її ж. Михайло Грушевський у творенні національного пантеону: виставка пам'яті Володимира Антоновича (1928 рік). *Там само*. Київ, 2019. Кн. 2. С. 66–95.

Звернувши увагу, що його фундаментальному проєкту – Музею НТШ – присвячено низку ґрунтовних студій³, розпочали пошук джерел до історії Музею Українського наукового товариства в Києві (УНТ), головою якого М. Грушевського було обрано 29 квітня 1907 р.⁴ У результаті з'явилася розповідь про першу археологічну збірку новопосталої інституції – матеріали з розкопок знаменитої пізньопалеолітичної Мізинської стоянки, яка надійшла до музею завдяки співпраці голови УНТ з дослідником унікальної пам'ятки Федором Вовком⁵.

Ґрунтовно студіюючи цей останній сюжет, зауважили, що розбудова Музею УНТ донині залишається «білою плямою» національної музеології. Це пояснюється досить обмеженою джерельною базою, а тому про нього побіжно згадують або в загальних оглядах про київські музеї збігу XIX–XX ст.⁶, або дещо ширше в контексті історії Музею українських діячів науки та мистецтва ВУАН⁷. Саме з цією останньою інституцією пов'язана доля меморіальних колекцій Музею УНТ («відділ українських діячів»), яким і присвячено цю розвідку. І тому ми не раз будемо повертатися до діяльності Музею діячів, співробітники якого хоча й нарікали, що їм дісталася несистематизована, незаінвентаризована збірка, однак відзначали її «коштовність» і збагачували. А сам директор музею академік Олекса Новицький одним із перших подав відомості про основні «збірки речей меморіального значіння» Музею УНТ (Пантелеймона Куліша, Миколи Лисенка, Івана Нечуя-Левицького), не вдаючись у їх зміст і шляхи надходження⁸.

Спілкуючись з Грушевським як головою і НТШ, і УНТ, Новицький знав, що один із пріоритетних напрямів діяльності київського наукового осередку вчений вбачав у створенні національного музею в українській столиці. Цю справу було покладено на фахового музейника Миколу Біляшівського, якому 16 вересня 1909 р. було доручено скласти відозву до громадянства з роз'ясненням, які речі потрібно жертвувати до колекції⁹. Щоб з'ясувати, як відгукувалися на цей заклик і як виглядає процес формування меморіальної збірки, будемо послуговуватися

³ Див. зокрема: Сілецька О. Засади діяльності Музею Наукового товариства імені Шевченка у Львові. *Записки НТШ*. Львів, 2001. Т. ССХІІ : Праці Секції етнографії та фольклористики. С. 595–604; Кушнір В. Музей Наукового товариства ім. Шевченка у Львові: від заснування до створення першої експозиції. *Народознавчі зошити*. 2012. № 5. С. 824–832; Шелудякова Н. Роль М. Грушевського у розбудові Музею НТШ. *Емінак*. 2016. Вип. 1. С. 45–51.

⁴ Тут і далі всі дати до 1 березня 1918 р. подано за старим стилем (юліанським календарем).

⁵ Панькова С. З музейних практик Михайла Грушевського: штрихи до історії археологічних знахідок Мізинської стоянки. У друці.

⁶ Федорова Л. Д. Нові матеріали з історії музеїв Києва XIX – перших десятиліть XX ст. *Музеї України XIX – початку XX століть* : зб. наук. пр. Київ, 2005. С. 60–61.

⁷ Див. зокрема: Бонь О. І. Музей українських діячів науки: етапи становлення. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2001. Вип. 13. С. 338–349; Його ж. Євгенія Рудинська в українському музейництві кінця 1920 – першої половини 1930-х років. *Краєзнавство*. 2020. № 1. С. 163.

⁸ Новицький О. Музей українських діячів науки та мистецтва. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського* (далі – ІР НБУВ). Ф. Х. № 18694. Арк. 1.

⁹ Протокол Загальних зборів УНТ від 16 вересня 1909 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. № 32919. Арк. 17 зв.

одним із головних збережених джерел до історії УНТ – протоколами засідань Ради Товариства¹⁰.

Феномен Тараса Шевченка в загальноукраїнському національному просторі та особливий пієтет очільника Товариства до його постаті стали визначальними у справі набуття до Музею УНТ меморій Кобзаря. Пригадаймо, що першими набутками до Музею НТШ були саме реліквії його патрона (ручка-перо та посмертна маска), подаровані ще в 1893–1895 рр. Василем Тарновським (молодшим)¹¹, а сам голова Товариства не раз вів перемовини щодо поповнення збірки шевченкіани.

Не випадково перша згадка про надходження меморіальних речей до Музею УНТ стосується саме Шевченка. У протоколі засідання Ради Товариства від 4 жовтня 1909 р. занотовано відомості про передачу нащадками Феофана Лебединцева – першого редактора «Киевской старины», доброго знайомого Т. Шевченка – «одежі» останнього¹², придбаної ним на аукціонах, що проходили в Петербурзі після смерті Кобзаря.

Пізніше, 25 лютого 1913 р., Рада УНТ ухвалила надрукувати відозву з проханням надсилати до музею всі речі, пов'язані з іменем Кобзаря, та заснувати при музеї «Шевченковський відділ»¹³. Результатом цих рішень стала жертва «одного з найкращих» представників Київської Старої Громади, педагога, громадського і культурного діяча Єлисея Трегубова рукописів Т. Шевченка, а також Степана Руданського і Данила Мордовця, зафіксована в протоколі Ради УНТ 13 листопада 1913 р.¹⁴ Невдовзі, 2 квітня 1914 р., відбулася ще одна надзвичайна акція – Григорій Вашкевич передав у дар низку рукописів, зокрема Тараса Григоровича¹⁵.

І якщо Ф. Лебединцева та Є. Трегубова добре відомі, то про Григорія Станіславовича Вашкевича (1837–1923) хотілося б розповісти детальніше, адже в протоколах скупі фіксувалися лише імена дарувальників. Завдяки своєму приятелю, Михайлові Матвійовичу Лазаревському, під час навчання в Петербурзькому університеті він познайомився з багатьма українськими діячами, зокрема і з Шевченком, який у 1857 р. щойно повернувся з заслання. Допомігав Данилові Каменецькому в підготовці третього прижиттєвого видання «Кобзаря» (1860), а згодом разом з Миколою Костомаровим долучився до

¹⁰ Протоколи засідань Ради Українського наукового товариства в Києві. 1907–1921 рр. *ІР НБУВ*. Ф. Х. № 32919.

¹¹ Семчишин-Гузнер О. Історія формування збірки мистецької шевченкіани Музею НТШ у Львові й збереження її цілісності після 1939 р. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. Львів, 2014. С. 194–211.

¹² Протокол засідання Ради УНТ від 4 жовтня 1909 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. № 32919. Арк. 19 зв.

¹³ Протокол засідання Ради УНТ від 25 лютого 1913 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. № 32919. Арк. 48 зв.; Хроніка Українського наукового товариства в Києві за 1913 рік. *Україна*. 1914. Кн. 2. С. 148.

¹⁴ Протокол засідання Ради УНТ від 13 листопада 1913 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. № 32919. Арк. 57 зв.

¹⁵ Протокол засідання Ради УНТ від 2 квітня 1914 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. № 32919. Арк. 65 зв.; Хроніка. З паперів Шевченка, Куліша і Костомарова. *Україна*. 1914. Кн. 2. С. 137.

першої посмертної збірки поезій (1867). Після закриття знаменитої «Основи» та видавництва Д. Каменецького викупив з аукціону редакційно-видавничі архіви, а серед них і рукописи Т. Шевченка. Пізніше, в 1911-му, Г. Вашкевич надав 16 автографів та копію посмертної маски на ювілейну виставку Кобзаря, що проходила в Київському міському музеї. Однак передати експоновані рукописи до збірки музею відмовився: не міг щирий прихильник та популяризатор спадщини Тараса Шевченка дозволити, щоб зібрані ним реліквії зберігалися в інституції, що мала на той час ім'я імператора Миколи II¹⁶. Саме тому частину рукописів («Гамалія», «Тарасова ніч», «Марку Вовчку», «До Основ'яненка» (фрагмент), «Іван Підкова» (фрагмент), «Недавно я поза Уралом», «Перебендя» та ін.), а також оригінальний відбиток фотографії Шевченка Г. Вашкевич передав УНТ, тим самим доповнивши шевченкіану його музею¹⁷.

Гортаючи аркуші протоколів, відновлюємо подальші, часом паралельні кроки тогочасної української еліти, що згуртувалася довкола УНТ, щодо формування колекцій меморій. На жаль, більшість цих кроків була пов'язана з відходом у засвіти знакових постатей, а серед них «*возлюбленника муз і грацій*», як назвав М. Грушевський свого багатолітнього приятеля, гетьмана української музики Миколи Лисенка.

За місяць після траурних церемоній, 3 грудня 1912 р., на черговому зібранні Ради УНТ постановили прийняти до збірки музею різні речі, пов'язані з діяльністю М. В. Лисенка і «зараз» придбати два срібні вінки¹⁸. Проте, як свідчать тогочасні часописи, тоді до музею УНТ надійшов лише один «срібний вінок, положений галичанами на труну М. В. Лисенка»¹⁹. Через 15 років, у 1927-му, він експонувався на виставці пам'яті композитора, створеній Музеєм українських діячів науки та мистецтва. А поруч з ним ще чотири вінки, презентовані до 35-літнього ювілею фундатора української музики (1903)²⁰. Усі ці п'ять раритетів у 1934-му було вилучено до спецчастини ВУАН²¹, а нині дивом вцілілі меморії зберігаються в Музеї Миколи Лисенка в Києві²².

Проте «Срібний вінок од Австрійської України. 9.XI.1912» виявився не єдиним раритетом композитора в музейній меморіальній колекції УНТ. Після смерті Миколи Віталійовича діти, які мешкали з ним у квартирі на тодішній

¹⁶ Макаренко Д. Невтомний просвітителі. *Україна. Наука і культура*. Київ, 1994. Вип. 28. С. 232–236.

¹⁷ Хроніка. З паперів Шевченка, Куліша і Костомарова. С. 137.

¹⁸ Протокол засідання Ради УНТ від 3 грудня (за ст. ст.) 1912 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. № 32919. Арк. 45.

¹⁹ В українському музеї. *Сяйво*. 1914. Ч. 1 (Січень). С. 81; Каталог виставки, присвяченої Миколі Лисенкові: з нагоди 85-ліття з дня його народження і 15-ліття з дня смерті. 1842–1912–1927. Київ, 1927. С. 34 (№ 731).

²⁰ Там само. С. 28 (№ 584–587); Акт-реєстр музейного майна. Експонати пам'яті М. В. Лисенка. 4 січня 1927 р. *ІР НБУВ*. Ф. 50. № 769 (ці чотири вінки надані на виставу Музеєм Музичного товариства імені Миколи Леонтовича).

²¹ Акт [про вилучення з колекції Музею українських діячів науки і мистецтва до спецчастини ВУАН меморіальних речей з дорожочінних металів]. 21 січня 1934 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. № 31170. Арк. 53 (№ 24–28).

²² Автор висловлює щире вдячність директорів Музею видатних діячів української культури пані Ользі Гураля за надану інформацію.

Маріїнсько-Благовіщенській, 95б (нині – Саксаганського), не змогли утримувати помешкання і роз'їхалися. У зв'язку з цими обставинами 4 червня 1914 р. на Раді Товариства було «*доложено пропозицію нащадків оддати речі з кабінету Н. Лисенка Науковому товариству у власність*»²³. На тому ж засіданні постановили прийняти речі, перевезти коштом Товариства і розмістити в його помешканні. Пізніше, вже після вибуху Великої війни, 27 листопада 1914-го ухвалили прийняти на рахунок УНТ утримання кімнати, де зберігалися меморії М. Лисенка²⁴. І жодного слова про зміст колекції.

Позаяк у Музеї УНТ не було запроваджено практику інвентаризації набутих музейних предметів, відомості про «кабінет Лисенка» черпаємо з документів новопосталого Музею українських діячів науки та мистецтва, до якого після приєднання УНТ до ВУАН (1921) «перейшла» вся його музейна меморіальна спадщина. Опрацювавши цю спадщину та усвідомивши, що «Лисенко був найкраще за всіх представлений»²⁵, експозиційну діяльність розпочинають виставковим проектом з нагоди 85-ліття з дня народження та 15-ліття з дня смерті композитора.

Виставку було відкрито 3 квітня 1927 р. в особняку видатного мецената Василя Симиренка, який заповів будівлю УНТ (колишня Трьохсвятительська, 23, нині – Десятинна, 9). До вже зібраного в УНТ у 1912–1914 рр. долучили іконографічний матеріал, манускрипти, і все зафіксували у виданому «Каталозі»²⁶. «Браво!», – хочеться сказати колегам. Адже поза всіма матеріальними негараздами вони вписували свої проекти в український музейний літопис. І хоча з детального опису «Кабінету М. В. Лисенка» (87 позицій)²⁷ не можемо однозначно виокремити ті речі, що належали до музейного зібрання УНТ, але загальну уяву все ж можемо скласти. Досліджуючи збережені акти та листи про надані на виставку Лисенка меморії з колекцій Музичного товариства імені Миколи Леонтовича, Київського державного музичного технікуму, Всеукраїнського історичного музею та інших установ та осіб, нам не вдалося виявити жодного документа про передачу меблів. Отже, можемо припустити, що представлене на експозиції й описане в «Каталозі» умеблювання (канапа, подушка з вишивкою парубка і дівчини в українському вбранні, скриня, бібліотечні шафи, ліжко, стіл письмовий на тумбах з усіма дрібничками для писання, крісло, піаніно)²⁸ і є тим «кабінетом», що в 1914-му Музей УНТ прийняв від нащадків Лисенка.

Особливо вражає представлений у «Каталозі» перелік світлин (8 од.) кабінету Лисенка на колишній Маріїнсько-Благовіщенській, 95, де він прожив майже 20 останніх років (1894–1912)²⁹. За поданим описом, це види різних «куточків»:

²³ Протокол засідання Ради УНТ від 4 червня 1914 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. № 32919. Арк. 68 зв.

²⁴ Протокол засідання Ради УНТ від 27 листопада 1914 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. № 32919. Арк. 70 зв.

²⁵ Каталог виставки, присвяченої Миколі Лисенкові. С. 4.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. С. 6–8.

²⁸ Там само. С. 6–8 (№ 11, 12, 25, 44, 45, 47, 48, 58–65).

²⁹ Там само. С. 8–9.

один із портретом господаря, декілька ракурсів з робочим столом, піаніно, ліжко... Репродуковано, на жаль, лише одну³⁰, яка стала важливим джерелом реконструкції музейного простору сучасного Музею Миколи Лисенка. Однак... уже з інших предметів, адже після Другої світової війни чимало унікальних меморіальних речей, зібраних ентузіастами музею УНТ та Музею діячів, «щезло»³¹.

З наступним сюжетом тісно пов'язана драматична історія першого меморіального музею в Україні³², – Музею Пантелеймона Куліша в селі Кинашівці (передмістя Борзни), а також розпорошеної його спадщини. Виявивши в протоколах Ради УНТ запис за 30 жовтня 1913 р. про доручення М. Біляшівському та Д. Антоновичу «розглянути, що лишилося од музею Куліша», а згодом наступний від 4 грудня 1913 р. «*прийняти до Музею від д. Слинко деякі речі небіжчика Куліша – диван, два крісла, стіл та інше і асигнувати на перевоз з Борзни до Києва скільки потрібно буде*»³³, – зрозуміли, що не можемо оминати увагою цю драматичну історію про музей одного з корифеїв української літератури.

Спеціального дослідження про історію музею Куліша та його колекції досі немає, хоча відомості про нього розсипані по численних листах Олександри Михайлівни Білозерської-Куліш / Ганни Барвінок, тогочасних публікаціях у газетах «Рада» і «Діло», сучасних дослідженнях Л. Зеленської, В. Самойленка, Т. Демченко, Г. Степанець й інших. Власне, історія музею, який завжди мав би бути на хуторі Мотронівка/Кулішівка, де подружжя Кулішів мешкало в 1883–1897 рр., розпочинається відразу по смерті «дорогої Дружини», як називала чоловіка Олександра Михайлівна³⁴.

«Ганну Барвінок не можна відділити від Куліша: усе життя своє вона віддала йому і по смерті його присвятила себе його культу», — зауважував друг і радник письменниці, відомий чернігівський адвокат Ілля Шраг³⁵. Ця її одержимість виявилася в бажанні видати всю творчу спадщину чоловіка, заснувати навчальні заклади його імені та відкрити меморіальний музей. Щоб реалізувати ці задуми, в грудні 1901 р. продала Кулішівку оленівським козакам за 15 тис. руб.³⁶ Основну суму призначила на підготовку повного зібрання літературної спадщини, яке довірила Івану Каманіну, передавши на його руки значну частину рукописів³⁷.

³⁰ Там само. С. 6–7.

³¹ Таранченко О. Музей М. В. Лисенка. *Музика*. 1980. № 6. С. 29–30.

³² Зеленська Л. І. Матеріали про життя і творчість П. Куліша. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2001. Вип. 15. С. 162.

³³ Протоколи засідання Ради УНТ від 30 жовтня та 4 грудня 1913 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. № 32919. Арк. 56, 58; Хроніка Українського наукового товариства в Києві за 1913 рік. С. 150; В українському музеї. С. 81.

³⁴ Самойленко Г. В. Садіба Білозерських-Кулішів. Хутір Мотронівка як гніздо культури Поліського краю. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2019. Вип. 96. Серія «Філологічні науки». № 13. С. 6–23.

³⁵ Зеленська Л. І. І. Шраг та Ганна Барвінок (документи). *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2001. Вип. 15. С. 180.

³⁶ Листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага. Т. 1. Чернігів : Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. Коцюбинського, 2019. С. 50; Т. 2. Чернігів : Десна Поліграф, 2020. С. 104, 168, 184, 324.

³⁷ Листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага. Т. 2. С. 362, 381.

Згодом, восени 1902 р., відкупила за 700 руб. (без права на землю) у нових власників свою хату, яку П. Куліш збудував 1885 р. після пожежі родового гнізда Білозерських, мріючи, що *«дом і після моєї смерті стоятиме, хоч і 200 літ (вічно) вроді музею»*³⁸. Однак життя самотньої жінки на хуторі, грубість нових господарів маєтку змушували шукати вихід. Захоплена ідеєю відкриття музею, в середині грудня 1902 р. в листі до І. Шрага Ганна Барвінок писала: *«Міні домик совіт[ують] перевезти до Чернігова і его притулить до музею тамошнього і щоб він так там був, як є, з тими речами: з столом, з конторкою, шафою, бібліотекою моєї дружини, з верстаком. Щоб вічна була пам'ять»*³⁹.

Чернігівське губернське земство, до якого звернулася Ганна Барвінок, відмовило перевезти і розмістити будинок Кулішів поруч з Музеєм українських старожитностей ім. В. В. Тарновського, мотивуючи рішення тим, що пам'ятку слід зберігати на своєму місці. Однак реліквіями Пантелеймона Олександровича зацікавилися. І, власне, з цього самого часу, хоча і з найщиріших мотивів, розпочинається розпорошення меморіальних речей Куліша⁴⁰.

21–25 вересня (за ст. ст.) 1904 р. на хутір Мотронівка/Кулішівка прибув перший офіційний керівник музею Андрій Шелухін, який перевіз до Чернігова книгозбірню (705 од.) й окремі меблі з помешкання Кулішів. *«Я мов покойника знов проводжала»*, – описувала свої почуття після цієї акції Олександра Михайлівна⁴¹. Відчуваючи біль вдови, Шелухін радив передати в Чернігів рисунки, одяг Куліша тощо й залишити *«спустошену хату»*.

У той самий час «прихильник Куліша», предводитель борзнянського дворянства Михайло Кочубей запропонував Ганні Барвінок перенести будинок з Мотронівки до свого маєтку в селі Кинашівка (поблизу Борзни) й створити в ньому музей. І вона з вдячністю прийняла цю пропозицію. На 7 вересня 1905 р. планували освятити впорядкований дім, зібравши гурт поважних гостей. У колі таких Ганна Барвінок воліла бачити й М. Грушевського, повідомляючи про це в листі до професора⁴². У цій і наступних кореспонденціях до назви «Музей П. Куліша» додавала *«Музей імені Михайла Михайловича Кочубея»*⁴³, певно з поваги до мецената. Однак через замах на життя Кочубея та його виїзд за кордон музей розпочав своє життя на новому місці без урочистостей⁴⁴. У день уродин письменника сюди прибували ширі шанувальники таланту письменника, оглядаючи 5 кімнат, в яких експонувалися *«велика бібліотека Куліша, сила портретів близьких йому людей,*

³⁸ Там само. С. 321–322, 324–325, 328.

³⁹ Там само. С. 329, 335–336, 360, 377.

⁴⁰ Населевець Н., Ситий І. Каталог рукописів П. О. Куліша та листів до нього у зібранні Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського. *Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження*. Львів ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коця, 2000. С. 303–306.

⁴¹ Цит. за: Самойленко Г. В. Садиба Білозерських-Кулішів. С. 19.

⁴² Листи Ганни Барвінок (Олександри Куліш) до Михайла Грушевського / публік.: Ю. Мицик, Ю. Чепела, І. Шолудько. *Сіверянський літопис*. 2006. № 2. С. 27.

⁴³ Там само. С. 27, 31.

⁴⁴ Зеленська Л. І. Матеріали про життя і творчість П. Куліша. С. 160–162.

меблі з хати» та інше, слухаючи розповіді Олександри Михайлівни⁴⁵. І нотували свої враження в «Щоденнику відвідування музею П. О. Куліша»⁴⁶.

Поза тим, продавши свою землю новим власникам, Кочубей не зауважив права Ганни Барвінок на землю, де стояв музей, що спричинило в подальшому чимало проблем. Окрім того, здоров'я не дозволяло постійно перебувати у Кинашівці, і жінка прийняла пропозицію сестри Надії зимувати на її хуторі на Полтавщині, а на Борзнянщину приїжджати в дні пам'яті дорогої «Дружини». Заставши навесні 1911 р. музей без нагляду, Ганна Барвінок заслабла, останні дні доживала в Борзні під доглядом небоги Олександри Матвіївни Слинько (1862–1928) – доньки Надії Забіли й Матвія Номиса (Симонова).

Сумну долю берегині спадщини Куліша та невеселу картину з музеєм описав після похорону Микола Вороний у київській «Раді». Наполягаючи на невідкладності рішення, він висловив різні пропозиції: і про опіку могилами та музеєм певним товариством чи громадською організацією, і про повернення музею в Мотронівку, і про передачу його, як спеціального відділу, до Музею ім. В. Тарновського⁴⁷. Обґрунтовуючи своє занепокоєння, автор змальовує ситуацію, яка розкриває нам сутність фрази з протоколу Ради УНТ від 30 жовтня 1913 р. *«що лишилося од музею Куліша»*. М. Вороний згадує, що *«зараз же по смерті Олекс[андри] Мих[айлівни] з музею було викрадено срібло і золотий медальон», «правда, поліція вже музей запечатала, але в самий день похорону увечері пронеслась чутка, що печаті поламано і дещо знов викрадено»*⁴⁸. І через рік музей залишався замкненим, частина речей переховувалася в поліції, духівники не вступали в свої права⁴⁹.

Інформацію про стан музею П. Куліша голова УНТ М. Грушевський знав не лише з «Ради», а й листів до нього І. Шрага. Зокрема, в кореспонденції від 17 грудня 1911 р. чернігівський адвокат подав фахове роз'яснення щодо заповіту Ганни Барвінок. Наголошуючи, що *«духовна нічого не варта, бо не виконані формальності, яких вимагає закон»*, уточнював: *«окрім права на твори Куліша і Г. Барвінок та “музей”, ніякого майна по смерті Кулішевої не лишилося»*⁵⁰. Передбачаючи, що справа затягнеться надовго, адвокат не відкидав можливості про продаж майна з *«публічного торгу»*⁵¹.

⁴⁵ Про музей імені П. Куліша. Рада. 1911. № 161. 19 июля (1 липня). С. 4.

⁴⁶ Нині зберігся в Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського (Населевець Н., Ситий І. Каталог рукописів П. О. Куліша. С. 351).

⁴⁷ Вороний Микола. З сумної подорожі. III. Останні дні і посмертна воля Ганни Барвінок. Рада. 1911. № 173. 2 августа (15 серпня). С. 2.

⁴⁸ Там само. Про це свідчать і листи Н. М. Забіли до М. Грушевського (1911–1913 рр.) (Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 478).

⁴⁹ І. Л. Шраг. Документи і матеріали. Чернігів, 1997. С. 143–144 (лист Ф. Є. Коломийченка до І. Л. Шрага від 7 липня (за ст. ст.) 1912 р.).

⁵⁰ Катренко А. М., Катренко Я. А. Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу (листи І. Л. Шрага М. С. Грушевському). Київ, 2009. С. 46–47.

⁵¹ Там само. С. 47.

Насправді так воно й сталося: борги змусили родичів «розпродати музей». Детальні відомості про торги, що відбулися в Борзні 24 листопада 1913 р., подала «Рада» у статті «Продаж музею П. Куліша». Незважаючи на розграбування музею, продали чимало, зокрема й «чужим» людям, які придбали речі для подальшого перепродажу. Чимало «не підлягало оцінці, бо по закону їх не можна продавати»: рукописи, фотографії, вітальні адреси. Раритети, «важні для музею, як-от книги тощо, купила на торгах О. Слинко з тим, щоб їх передати до київського музею»⁵². І за тиждень небога Ганни Барвінок, Олександра Слинко, це зробила, що й було засвідчено 4 грудня 1913 р.⁵³

2 квітня 1914 р. колекція Музею УНТ збагатилась рукописами, які передав уже знайомий нам Г. Вашкевич⁵⁴. Серед раритетів були Кулішеві автографи – здебільшого цензуровані оригінали відомих творів: «Чорна Рада» (рос. текст), «Хмельниччина», «Обзоръ украинской словесности», «Грамматика» 1861 р., «Знайдений на дорозі лист» та ін. (всього 31 рукопис)⁵⁵. Пройде понад 5 років, і меценат Товариства шановний Г. Вашкевич вкотре поповнить колекцію Музею УНТ «збіркою автографів Куліша»⁵⁶. Набуті раритети славної української родини, включно з меблями (канапа, крісла, стіл), лишатимуться на виставці з нагоди 100-ліття від дня народження Ганни Барвінок (1928)⁵⁷.

Останнім меморіальним комплексом, що значно збагатив меморіальну колекцію Музею УНТ, став «кабінет І. С. Нечуя-Левицького з цілим його архівом»⁵⁸. Змінивши кілька адрес у Києві, останні дні «найулюбленіший письменник», «провідник і учитель» гімназиста М. Грушевського, закінчив свій земний шлях 2 квітня 1918 р. у Дегтярівському притулку. Туга, біль, спомини закарбувалися у словах уже голови Центральної Ради в його некрологічній статті «Над свіжою могилою»⁵⁹. Не без його ж участі меморії з осиротілого помешкання на Діонісівському (нині – Бехтеревському) провулку, 8 перемістили до музею, бо вже 15 квітня 1918 р. у протоколах Ради Товариства занотовано про передачу книжок І. Нечуя-Левицького⁶⁰.

Образ і зміст цієї унікальної меморіальної збірки постає перед нами з укладеного працівниками Музею діячів «Каталогу» виставки пам'яті Івана Нечуя-Левицького,

⁵² П. К. Продаж музею П. Куліша. *Рада*. 1914. № 5. 8 янв. (21 січня). С. 3.

⁵³ Протоколи засідання Ради УНТ від 4 грудня 1913 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. № 32919. Арк. 58.

⁵⁴ Протокол засідання Ради УНТ від 2 квітня 1914 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. № 32919. Арк. 65 зв.

⁵⁵ Хроніка. З паперів Шевченка, Куліша і Костомарова. С. 137.

⁵⁶ Протокол засідання Ради УНТ від 21 червня 1919 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. № 32919. Арк. 112.

⁵⁷ [Новицький О.]. Історично-філологічний відділ Всеукраїнської академії наук. Історична записка. 1929 р. *ІР НБУВ*. Ф. 279. Спр. 907. Арк. 41; Романенко Н. Звіт Музею українських діячів науки та мистецтва за 1926–1928 роки. Каталог виставки пам'яті Івана Левицького-Нечуя. С. 15–16.

⁵⁸ Новицький О. Музей українських діячів науки та мистецтва. *ІР НБУВ*. Ф. Х. № 18694. Арк. 1.

⁵⁹ Грушевський М. Над свіжою могилою. Грушевський М. С. *Твори* : у 50 т. Львів : Вид-во «Світ», 2008. Т. 11. С. 329–330.

⁶⁰ Протокол засідання Ради УНТ від 15 квітня 1918 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. № 32919. Арк. 92 зв.

яка відкрилася 9 грудня 1928 р. в особняку Симиренка⁶¹. Серед величезної кількості іконографічних матеріалів як самого Івана Семеновича, так і його сучасників, приятелів, товаришів впадає в око світлина М. Грушевського з автографом «Високоповажному Івану Семеновичу Левицькому од щиро прихильного Михайла Г. 1891. 7. IV. Київ»⁶². Не залишається непоміченою і відбиток статті М. Грушевського «Спірні питання староруської етнографії» (1904) також із автографом: «Перший примірник першої наукової статті, друкованої в Росії. Дорогому Ювіляру від автора. 18 (31). XII. 904»⁶³. Тут же 15 листів гімназиста й професора, які збереглися до наших днів⁶⁴. І врешті повний опис помешкання Нечуя-Левицького зі столом із приладдям, портретами, іконами, килимом, «межигіркою», фотоальбомами і різним хатнім начинням⁶⁵. Трішки фантазії, і все оживає...

Так виглядає історія формування основних комплексів меморіальної колекції Музею УНТ, до якої упродовж 10 років вдалося зібрати приблизно 2500 музейних предметів⁶⁶. Після приєднання Товариства до Української академії наук (1921) ця збірка стала основою новопосталого Музею українських діячів науки та мистецтва та його перших виставкових проєктів. Ба більше, вона дала підстави науковцям цього музею розробити концептуальні засади щодо комплектування меморіальних зібрань й експозиційних підходів, які не втрачають своєї актуальності і сьогодні⁶⁷. І, на жаль, ставши «предком» новопосталої інституції, розділила її сумну долю. Збірка пережила переміщення в 1929 р. до Музейного городка в Лаврі (корпус № 24, згодом № 7, № 6), «цілковиту методологічну перебудову» за «ленінськими настановами щодо меморіальної справи», арешт директорки Музею діячів Є. Рудинської⁶⁸. І один з найдраматичніших днів – 13 червня 1934 р., коли її раритети, що «були звалені частково в кучу, частково розкидані по шафах і столах, а частково валялись на підлозі», зосередили «без кількісного обрахунку» в одній кімнаті⁶⁹. А далі вони розпорошувалися, частково потрапляли до спецвідділів, частково «зезали». Отже, попереду найскладніша історія – виявити, що і де збереглось на сьогодні? Бо меморіальні речі відтворити неможливо: вони неповторні своєю аурою, енергією, пам'яттю.

⁶¹ Каталог виставки пам'яті Івана Левицького-Нечуя.

⁶² Там само. С. 27.

⁶³ Там само. С. 51.

⁶⁴ Там само. С. 35 (№ 171–187). Опубліковано: Листування Михайла Грушевського. Т. 1. Київ ; Нью-Йорк; Париж ; Львів ; Торонто, 1997. С. 27–49.

⁶⁵ Там само. С. 65–66.

⁶⁶ [Новицький О.]. Історично-філологічний відділ Всеукраїнської академії наук.

⁶⁷ Рудницька Є. Мета й завдання Музею українських діячів науки та мистецтва. *Каталог виставки пам'яті Івана Левицького-Нечуя*. С. 3–11.

⁶⁸ Музей діячів науки та мистецтва ВУАН. [Звіт про роботу за 1928–1932 рр.]. *ІР НБУВ*. Ф. Х. № 30886; [Рудницька Є.] Музей діячів науки та мистецтва. *Там само*. Ф. Х. № 30940; Бонь О. Євгенія Рудинська в українському музейництві кінця 1920 – 1-ої пол. 1930-х років. *Краєзнавство*. 2020. № 1. С. 162–169.

⁶⁹ Яненко А. Експозиційно-виставкові проєкти Всеукраїнської академії наук та інших інституцій на території Всеукраїнського музейного городка / Музейного містечка 1930-х рр. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії* : матеріали Міжнародної наукової конференції. Вип. 18. Київ, 2020. С. 142.

Svitlana Pankova,

Candidate of Historical Sciences,
Head of Mykhailo Hrushevsky Memorial Museum
(a branch of the Kyiv History Museum)
Kyiv
pankovas@ukr.net

MEMORIAL COLLECTIONS OF THE UKRAINIAN SCIENTIFIC SOCIETY MUSEUM IN KYIV (1909–1921)

For the first time in Ukrainian museology, the author attempts to reconstruct the formation of the memorial collection of the Ukrainian scientific society museum in Kyiv. A small (2,500 items) but extremely interesting collection, from which the "Department of Ukrainian Figures" was formed, included memorabilia about iconic figures: Taras Shevchenko, Panteleimon Kulish, Mykola Lysenko, Ivan Nechuy-Levytsky and others. Although the collection was assembled "spontaneously", it initiated a "quite young" direction of the development of museology at the time – the creation of memorial exhibitions and the main approaches to their formation. The author traces the further history of the collection, which after joining the Ukrainian scientific society to the All-Ukrainian Academy of Sciences (1921) marked the beginning of a new institution – the Museum of Ukrainian figures of sciences and arts.

Keywords: Ukrainian scientific society museum in Kyiv, Museum of Ukrainian figures of sciences and arts, Mykhailo Hrushevsky, Taras Shevchenko, Panteleimon Kulish, Mykola Lysenko, Ivan Nechuy-Levytsky, memorial collections.

МУЗЕЙНІ СТУДІЇ І КОЛЕКЦІЇ

Колекції

ОГЛЯД КОЛЕКЦІЇ СТАРОДРУКІВ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ДРУКАРНІ З ФОНДІВ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

Фондове зібрання Музею історії міста Києва налічує 173 стародруки XVI ст. – поч. XIX ст. З них 47 книжки – видання друкарні Києво-Печерської лаври. Переважно це примірники найбільш відомих релігійних та історичних праць, які відіграли значну роль у формуванні світогляду тодішнього українського суспільства, спрямували його розвиток у бік власної національної ідентичності. Знайомство з музейною колекцією під час російсько-української війни набуває ще більшої актуальності, оскільки музейні артефакти наочно ілюструють зміни політичних обставин, а саме: внаслідок підпорядкування Києво-Печерської лаври Російському Синоду на зміну вільному друку прийшов період синодальної цензури, який приніс українському видавничому осередку духовну стагнацію.

Ключові слова: стародруки, Києво-Печерська друкарня, Києво-Печерська лавра, Київ, Петро Могила.

Друкарня Києво-Печерської лаври – провідний центр друкарства. Заснована у 1615 р., вона не припиняла своєї діяльності до 1918 р. За три століття з-під її верстатів вийшли понад 700 видань¹ – від літургійної літератури до тез диспутів Києво-Могилянської академії; також твори Київської духовної академії, букварі, підручники для народних і духовних училищ та навіть відозви селянам, що були таємно надруковані під час польського повстання 1863–1864 рр. Друкарня зробила значний внесок у розвиток книгописання, видавничої справи, поліграфічної техніки, граверної, палітурної майстерності, а також сприяла зростанню Києва як українського інтелектуального, культурного й просвітнього центру².

Фондове зібрання Музею історії міста Києва налічує 47 книжок, виданих друкарнею Києво-Печерської лаври у період з 1620 р. до 1876 р. Це переважно видання релігійного характеру, є декілька історичних праць, а також книжки з описами Києво-Печерської лаври та інших православних святинь Києва.

У різні часи над монастирськими виданнями працювали талановиті діячі печерського культурно-освітнього гурту: від учнів та викладачів братської та монастирської шкіл, Києво-Могилянської академії, до київських митрополитів³. Більшість видань мають виразні особливості: одну або декілька авторських

¹ Бочковська В. Книжковий Вертоград Печерський. URL: <https://chytomo.com/knyzhkovyj-vertohrad-pecherskyj/> (дата звернення: 26.09.2023).

² Дзюба О. Києво-Печерська друкарня. *Енциклопедія історії України*. Т. 4 : Ка–Ком / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2007. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kyievo_Pecherska_drukarnya (дата звернення: 26.09.2023).

³ Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.) : монографія. Київ : Віпол, 2005. 552 с.

передмов, присвяти. На звороті титульних аркушів трапляються герби з геральдичними віршами. Мова видань церковнослов'янська, проте частина текстів у церковнослужебних книгах, а також вірші, присвяти, передмови та післямови надруковані книжною українською мовою.

Найстаршим у музейній колекції є «Служебник» 1620 р.⁴ – збірка молитов і текстів для проведення літургій. Книжку видавали для потреб Києво-Печерської лаври та розповсюджували по українських православних церквах і монастирях. Видання належить до першої п'ятірки видавничого доробку друкарні. Музейна колекція налічує також кілька примірників перевидань «Служебника» (п'яте, останнє – 1874 р.)⁵.

До ранніх лаврських видань належать перші публікації фундаментальних богословських праць: «Бесіди на 14 посланій Святого Апостола Павла» 1623 р.⁶ та «Тлумачення на Апокаліпсис святого апостола і євангеліста Іоанна Богослова» Андрія Кесарійського 1625 р.⁷ Обидві книжки були перекладені з грецької на церковнослов'янську мову.

Найбільш реформаторський період діяльності друкарні припав на час, коли очільником Києво-Печерської лаври (з 1627 р.), а пізніше й київським митрополитом (з 1632 р.) став Петро Могила. Свою діяльність він направив на регламентацію та впорядкування українського православного богослужіння.

У Музеї зберігаються найвідоміші видання, підготовлені за його безпосередньої участі: «Євангеліє учительне» 1637 р.⁸ та «Требник» 1646 р.⁹

Перша книжка являла собою збірку проповідей на весь рік на теми євангельських притч. Вона була видана давньоукраїнською мовою, яка відтоді стала складовою церковної практики. Петро Могила доповнив видання передмовою і коментарями, в яких він ще раз наголошував сучасникам на домінантних православних цінностях.

«Требник», більш відомий як «Требник Петра Могили», містить зафіксовані як загальні для православ'я обряди, так і особливі, властиві саме православній церкві в Україні. У творі поряд із богословською та науковою термінологією також використані слова розмовної української мови¹⁰. У музейній колекції зберігається перше видання «Требника» 1646 р.¹¹

Після смерті Петра Могили печерським архімандритом став його послідовник Інокентій Гізель. Відтоді різновид видань друкарні розширився творами українських письменників-богословів, зокрема ректора Києво-Могилянської колегії

⁴ Фонди Музею історії міста Києва (далі – Фонди МІК). СДКн-32.

⁵ Там само. СДКн-23.

⁶ Там само. СДКн-36.

⁷ Там само. СДКн-112.

⁸ Там само. СДКн-127.

⁹ Там само. СДКн-45.

¹⁰ Тома Н. Мова «Требника» Петра Могили. *Maristerium*. 2009. Вип. 37: Мовознавчі студії. С. 87–89.

¹¹ Фонди МІК. СДКн-45.

Йоаникія Ґалятівського. Автор 16 творів, чотири з яких надруковані лаврською друкарнею, Ґалятівський став одним із перших письменників, який «*витворив обличчя нової української культури*»¹². У Музеї зберігається його «Казання придані до книги “Ключ розуміння”» 1660 р.¹³ Книжка доповнює надруковану роком раніше працю «Ключ розуміння» – українськомовну збірку проповідей та першого вітчизняного підручника з гомілетики.

Одним із важливих напрямів діяльності Петра Могили було піднесення ролі української православної церкви, зокрема шляхом канонізації Печерських святих. Вже після його смерті у друкарні вийшло перше видання «Києво-Печерського патерика» 1661 р. Збірка оповідань про ченців Києво-Печерського монастиря мала великий попит серед вірян та паломників. У 1668 р. друкарня здійснила друге видання, а в 1702 р. книжку видали у двох варіантах – масове видання з дереворитами та подарункове з 44 мідьоритами Леонтія Тарасевича. У колекції Музею зберігається доповнене видання 1678 р.¹⁴

Серед знакових видань лаврської друкарні «Київський Синопис» (повна назва – «Київський Синопис, або коротке зібрання з різних літописців про початок славено-російського народу і першопочаткових князів богоспасаємого града Києва, про життя святого благовірного великого князя Київського і всія Русі першого самодержця Володимира, і про спадкоємців благочестивої держави його Російської, аж до пресвітлого і благочесного государя нашого царя і великого князя Олексія Михайловича, всія Великої і Малої, і Білої Русі самодержця»). Книга містить виклад української і східноєвропейської історії від найдавніших часів до сер. XVII ст.: розповідає про походження слов'ян, хрещення у 988 р., боротьбу з турками, татарами тощо. Окремо викладено історію Києво-Печерської лаври, а в додатку вміщено перелік руських князів та польських воєвод в Україні, українських гетьманів і київських митрополитів. У 1678 р. та 1680 р. «Київський Синопис» перевидавався і доповнювався. Книга була перекладена на грецьку, латинську та румунську мови. До сер. XIX ст. вона використовувалася в усіх навчальних закладах як підручник з історії України¹⁵. У Музеї зберігається третє видання «Київського Синопису» 1680 р.¹⁶

Автори видань Києво-Печерської друкарні послідовно обстоювали основи православної віри. Проте їхнє бачення відрізнялося від релігійного світогляду росіян. Зі зміною політичної ситуації Петро Могила був підданий анафемі за «Требник» 1646 р. Його «Патерик Печерський» у 1703–1759 рр. був заборонений до друку, оскільки така книга ніколи не видавалася у Московії. До того ж, на думку цензорів, вона потребувала перекладу. Таке видання вийшло лише у 1759 р. під

¹² Яковенко Н. У пошуках неба. Життя і тексти Йоаникія Ґалятівського. Київ : Laurus, 2017. 704 с.

¹³ Фонди МІК. СДКн-90.

¹⁴ Фонди МІК. СДКн-46.

¹⁵ Жиленко І. Синопис Київський. *Лаврський альманах*. Спецвипуск 2. Київ : ВІПОЛ, 2002. 194 с.

¹⁶ Фонди МІК. СДКн-128.

назвою «Отечник». А згодом дозвіл на друк «Патерика» за московським зразком отримала і Києво-Печерська лавра¹⁷.

На початку XVIII ст. київське книговидання зазнало важкого удару. У 1715 р. вийшов указ російського імператора Петра I, за яким лаврська друкарня позбавлялася свободи у виборі видань і мала переддруковувати тільки ті тексти, що вийшли попередньо у російських столицях¹⁸. Так завершилася «золота епоха» київського видавничого осередку. Відтоді основними виданнями, що виходили з-під монастирських верстатів, були Часослови, Октоїхи, Псалтирі, Молитвослови, Мінеї, Службеники, Требники, Євангелія, Апостоли тощо. Ці книжки також широко представлені в музейній колекції.

Окремою сторінкою лаврського книговидання стала робота «Типографії Київської академії при лаврі Печерській», заснованої наприкінці 1787 р. для потреб друку світських книжок. У Музеї видання друкарні представлені двома працями, що складають золотий фонд вітчизняної церковно-історичної науки. Це роботи історика, археографа, а з 1822 р. київського митрополита Євгенія Болховитінова.

Автором було складено «Опис Києво-Софійського собору і київської ієрархії» 1825 р.¹⁹ Наступного року світ побачила ще одна монографія Болховитінова – «Опис Києво-Печерської лаври» 1826 р.²⁰ На жодній з цих книжок митрополит Євгеній свого авторства не зазначив.

Для лаврських стародруків XVI–XVIII ст. характерний високий поліграфічний рівень. Вони мають текстові і титульні ілюстрації, містять портрети, батальні сцени, герби меценатів, прикрашені різноманітними заставками, кінцівками, ініціальними літерами з характерним для українського народного мистецтва рослинним і тваринним орнаментами. Застосовувався двоколірний друк, різноманітні шрифти.

Музейна колекція стародруків яскраво ілюструє становлення і розвиток книжної графіки нового художнього стилю – українського бароко. До найкращих ілюстрованих видань музейного зібрання належать: «Євангеліє учительне», що містить 50 ілюстрацій, «Требник» Петра Могили, «Києво-Печерський патерик» з 47 ілюстраціями художника Іллі та «Євангеліє» 1746 р., 1773 р.²¹ з гравюрами відомого художника Аверкія Козачківського. Ошатністю та ілюстративною довершеністю відзначаються також видання окремого «Акафіста великомучениці Варвари» 1761 р., 1808 р. та 1809 р.²²

¹⁷ Бочковська В. Книжковий Вертоград Печерський. URL: <https://chytomo.com/knyzhkovyj-vertohrad-pecherskyj/> (дата звернення: 26.09.2023).

¹⁸ Бондар Н. До 400-ліття друкарні Києво-Печерської лаври. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/3299> (дата звернення: 26.09.2023).

¹⁹ Фонди МІК. СДКн-3.

²⁰ Фонди МІК. СДКн-2.

²¹ Фонди МІК. СДКн-12, СДКн-57.

²² Фонди МІК. СДКн-117, СДКн-11, СДКн-40.

Отже, у фондах музею історії міста Києва зберігається репрезентативна колекція стародруків Києво-Печерської друкарні. Підбірка здатна розповісти відвідувачам про основні віхи 300-річної діяльності лаврського книгодрукарства, розвиток богословської, літургійної, історичної та краєзнавчої літератури, художній стиль українського бароко в книжковій графіці, а також проілюструвати історичний приклад політики практичного втручання сусідньої країни-агресора щодо придушення української національної ідентичності.

Liudmila Rybchenko,

PhD in History,
Chief Collection Conservator
Kyiv History Museum
Kyiv
ludmilaryb4enko@gmail.com

REVIEW OF THE OLD PRINTS COLLECTION OF THE KYIV PECHERSK PRINTING HOUSE FROM THE FUNDS OF THE MUSEUM OF THE HISTORY OF THE CITY OF KYIV

The collection of the Museum of the History of the City of Kyiv has 173 old prints from the 16th – early 19th centuries. 47 books among them are the publications of the Kyiv Pechersk Lavra. Those are mainly editions of the best known religious and historical works, which played a significant role in shaping of the worldview of then-time Ukrainian society and directed its development into its own national identity. Exploring the museum collection during the Russo-Ukrainian war becomes even more actual, as the museum artifacts clearly demonstrate the changes in the political circumstances, in particular caused by subordination of the Kyiv Pechersk Lavra to the Russian Synod, when the freedom of printing was followed by the Synodal censorship that brought the spiritual stagnation to the Ukrainian publishing center.

Keywords: old prints, Kyiv Pechersk printing house, Kyiv Pechersk Lavra, Kyiv, Petro Mohyla.

РЕКЛАМНІ ЗОБРАЖЕННЯ НА ПАЧКАХ ТЮТЮНОВИХ ВИРОБІВ ЗА ЦАРАТУ НА 100-РІЧНИХ РАДЯНСЬКИХ ДОКУМЕНТАХ

У ході вивчення архівних фондів районних відділень Київської губернської радянської робітничо-селянської міліції, які діяли у Києві в 1920-х рр., було виявлено документи 1920–1923 рр., пов'язані з діяльністю міліції, які були написані або надруковані на зворотньому боці рекламних обгортток до тютюнових виробів, які продавалися до початку визвольних змагань як у самому Києві, так і по всій Україні. Саме нестача паперу при становленні комуністичного режиму заміщувалася обгортковим папером націоналізованих чи конфіскованих у власників підприємств. На обгортках махорки писали рапорти, заяви, надавалися офіційні довідки, посвідки тощо. В історичних дослідженнях і в Інтернеті немає жодних відомостей про конкретних тогочасних виробників тютюну. Однак це становить вагомий частину історії тютюнової промисловості як Києва, так і України загалом, і потребує вивчення.

Ключові слова: тютюнові фабрики, махорка, обгортки, архівні документи, Київ.

Першу тютюнову фабрику (державну мануфактуру) було збудовано в Україні 1718 р. указом Петра I в Охтирці на Харківщині. Виробництво існувало до 1766 р. За дореформеної доби тютюн і махорку переробляли в Наддніпрянщині переважно на плантаціях або вивозили на перероблення до Росії чи Голландії. Пізніше з'явилася низка невеликих тютюнових фабрик. Найстарішою в Україні є Львівська фабрика, заснована 1779 р. З 1861 р. у Києві діяла фабрика АТ «Соломон Коген та брати Коген», де на початку ХХ ст. вже була електрична машина і працювало 800 робітників¹. Вона була найбільшою серед 15 типових в Україні. 1914 р. у Києві, на вул. Верхній Вал, 66, працювала тютюново-махоркова фабрика АТ «Спіліоти І. С.»² (Спіліоти І. С.). У другій половині ХІХ ст. тютюнова промисловість почала зростати. На початку ХХ ст. в Російській імперії і в Україні утворено кілька акціонерних тютюнових товариств, 1913 р. виникло монопольне об'єднання, яке об'єднувало близько 75 % виробництва цигарок. В Україні (9 губерній) у 1913 р. діяло 109 тютюнових фабрик, на яких працювало близько 6 000 робітників. Вони виробляли 3,1 млрд цигарок (12 % усієї продукції Російської імперії). 1911 р. у 8 українських губерніях вироблено 1883 тонн махорки і 194 тонни тютюну. Махоркове виробництво зосереджувалося на дрібних підприємствах у місцевостях, де продукувалася махорка, тютюнове – переважно у великих містах

¹ Шушківський А. І. Київська тютюнова фабрика. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2012. URL: <https://esu.com.ua/article-11250> (дата звернення: 28.09.2023).

² Календарь. Адресная и справочная книга г. Киева на 1914 год (год издания 11-й). Киев, 1914. С. 848.

Рис. 1. Тютюн «Швіцент» фабрики Л. М. Федоровского. ДАК. Ф. Р-647. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 85 зв.

Рис. 2. Курильний тютюн «Б'їлий генерал» (Білий генерал). ДАК. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 170. Арк. 123 зв.

(Одеса, Київ, Кременчук, Феодосія). Україна переробляла не лише власний, а й привозний тютюн, зокрема найкращі сорти з інших районів. Частину продукції українських фабрик вивозили до інших районів Російської імперії, навіть за кордон. Тютюнова промисловість є галуззю харчової промисловості, що виготовляє тютюнові й махоркові вироби (цигарки, цигарковий тютюн, махорку).

Ця промисловість спеціалізується також на виробництві нікотинових препаратів, лимонної та яблучної кислот, засобів боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур. У розвитку промисловості важливе значення відіграє створення найурожайніших, з меншим вмістом нікотину сортів тютюну, удосконалення технології вирощування культури.

У документах Державного архіву м. Києва, фонду Р-647 «Куренівське районне відділення робітничо-селянської міліції м. Києва», у справі «Листування з начальником дільниць з різних питань за 1921–1922 роки», що нараховує 368 аркушів³, я натрапив на друковану російськомовну кольорову рекламу махорки: «Курительный табакъ махорка табачно-махорочной фабрики Л. М. Федоровскаго, Кіевъ, Куреневка, Копыловская, 41 с. д. (собственный дом. – Прим. С. К.). «ШВИЦЕНТЬ Кременецкій фабрика Л. М. Федоровскаго Кіевъ» (Курильний тютюн махорка тютюново-махоркової фабрики Л. М. Федоровского. Київ, Куренівка, Копилівська, 41 в. б. (власний будинок. – Прим. С. К.)). (ШВИЦЕНТ Кременецкий Фабрика Л. М. Федоровского, Київ). Вулиця, вказана на рекламі, нині розташована в Подільському районі м. Києва, місцевостях Куренівка та Сирець, і пролягає від вул. Олени Теліги до вул. Сирецької. Будинок не зберігся.

³ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). Ф. Р-647. Оп. 1. Спр. 50 (ст. № 17). Арк. 22 зв.

Рис. 3. Курильний тютюн «Галичанин». ДАК. Ф. Р-647. Оп. 1. Спр. 485. Арк. 25 зв.

Рис. 4. Курильний тютюн «Жокей». ДАК. Ф. Р-647. Оп. 1. Спр. 485. Арк. 44 зв.

В цій архівній справі впадає в очі ще й така реклама: «Курильный табакъ Швицентъ (Кременецкій) Бѣлый генераль 1/8 ф [фунта] цѣна 60 коп.» (Курильний тютюн Швіцент (Кременецький) Білий генерал 1/8 ф [фунта] ціна 60 коп.). Угорі зазначено малими буквами «Извл. из ст. 835 Уст. объ. Акц. об. Покупателямъ предоставляется въ каждомъ открытомъ тор[говомъ] завед[ении] брать махорку по той цене, какая на помещ[ении] выставлена». (Ви[тяг] зі ст[атті] 835 Стат[уту] об'єд[наних] акц[іонерних] тов[ариств]. Покупцям надається право в кожному відкритому тор[говому] закл[аді] отримувати махорку за тою ціною, яка в приміщ[енні] виставлена).

Намальований на червоному тлі кіннотник у кашкеті з шаблею навперейми – т.зв. білий генерал, під ним чотири солдати з гвинтівками йдуть до бою. Ще нижче з двох боків є дві медалі або печатки зазначеної тютюнової фірми з ініціалами Л. Ф. – тобто Л. Федоровский, та є № 225⁴. Вивчаючи архівну справу, знаходжу рекламу: «Курильный табакъ ШВИЦЕНТЬ (Кременецкій)» (Курильний тютюн ШВИЦЕНТЬ (Кременецький) з зображенням жокея на коні, нижче – чорний напис на червоному тлі навскіс «ЖОКЕЙ» (ЖОКЕЙ), а з двох боків помітні круглі печатки з ініціалами Л. Ф. (ймовірно, Л. Федоровський). Вартість за 1/8 фунта

⁴ Там само. Арк. 79 зв.

Рис. 5. Тютюн «Донской казак» (Донський козак). ДАК. Ф. Р-647. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 300 зв.

Рис. 6. Махорка різного гатунку Ніжинської фабрики братів Попових. ДАК. Ф. Р-647. Оп. 1. Спр. 468. Арк. 409 зв., 439 зв., 410 зв.

становила 60 коп. (тобто 1 фунт дорівнював 0,4095 кг, а 1/8 фунта = 51,125 г, або приблизно 51 гр махорки коштував 60 тогочасних копійок)⁵. А потім вказана ціна іншого виробника вже у 65 коп. Далі видно ще одну рекламу: «Курильный табакъ ШВИЦЕНТЬ (Кременецкій)» (Курильний тютюн ШВИЦЕНТ (Кременецький)) з зображенням українця в національному вбранні Західної України (з короткою стрижкою, з вусами, у білій сорочці з червоною накидкою, синіми шароварами і в капелюсі, який тримає лівою рукою люльку з довгим мундштуком, він курить і є напис «Галичанинъ») (Галичанин). Правицею він тримає табакерку у вигляді трубки, призначеної для заправлення люльки тютюном⁶. Далі в архівній справі також є реклама: «Курильный табакъ ШВИЦЕНТЬ (Кременецкій 1/8 ф[унта], ціна 60 коп.)» (Курильний тютюн ШВИЦЕНТ (Кременецький 1/8 ф[унта], ціна 60 коп[іюк]).

Тексти реклами тютюну мають правопис до 1917 р., тому ми можемо стверджувати, що їх виготовили ще за царату. Переглянувши довідкові видання з

⁵ Там само. Арк. 8 зв.; Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 83 (ст. № 170). Арк. 169.

⁶ Там само. Ф. Р-647. Оп. 1. Спр. 50 (ст. № 17). Арк. 6 зв. (обрив), 78 зв., 85 зв.; Ф. Р.-651. Оп. 1. Спр. 83 (ст. № 170). Арк. 76, 80, 81, 82, 85, 169, 170 та ін.

історії Києва, на жаль, імені Л. М. Федоровського не виявилось. За 1913 р. є реклама «ТАБАКЪ» (ТЮТЮН), де перераховані виробники і продавці цієї продукції: Асаб М. А. – вул. Фундуклеївська, 6; Боярский Ш. и Семья – вул. В. Васильківська, 2, Прорізна, 14; Бурас П. і Ко (од. Койлю А.) – вул. Олександрівська, 32 і Хрещатик, 47; «Візантія» – вул. Львівська, 47. Прізвища Федоровського не виявлено в такому ж довідковому виданні 1914 р. Ймовірно, цю оригінальну рекламу виготовлено після 1914 р. – в 1915–1917 або пізніших роках. Цікаво, що відомості про існування тютюнової фабрики «колишньої Федоровського» позначені в переліку фабрик, заводів, складів інших промислових підприємств під № 7, якими опікувався 4-й підвідділ промислової міліції Куренівського району в 1920–1921 рр. У графі «Скільки робітників працює на виробництві» записано: «Запечатано». У графі «Чи є охорона. Якщо охорона військова, то від якої частини»⁸. Записано: «1 сторож утриманий за рахунок тютюнової секції». При міськраді, ймовірно, існувала спеціальна «тютюнова секція», яка займалася ліквідацією приватних тютюнових фабрик. Тобто фабрика, очевидно, була конфіскована і готувалася до державного статусу, ім'я власника в документі не зазначено.

Віднайдено ще декілька рекламних етикетів на тютюн інших виробників, з інших міст України, які містяться в одній архівній справі⁹. На них надруковані прибуткові та видаткові ордери Куренівської робітничо-селянської міліції з розрахунками постачань різного товару, краму та ін. На одному з них – чорно-білий малюнок козака в рамці, розміром 5×8,3 см, і написом угорі: «ПОЛУКРУПКА ОЧИЩЕННАЯ ЖИЛКА ДОНСКОЙ КАЗАКЪ» («НАПІВКРУПКА ОЧИЩЕНА ЖИЛКА ДОНСЬКИЙ КОЗАК»). Намальований козак у чоботах, ермолці, що сидить і тримає у лівій руці списа, який палить люльку. Нижче малюнка – напис: «На основании Ст[атьи] 940 Уст[ава] Акц[ионерного] Об[щества] эти изделия запрещается продавать дорожке выставленной на помещении цѣны»¹⁰ («Згідно зі Ст[аттею] 940 Стат[уту] Акц[ионерного] Тов[ариства] ці вироби забороняється продавати дорожче виставленої у приміщенні ціни»). Подібне зображення, але замальований червоною фарбою одяг козака, окантовка та напис «очищенная жилка» («очищена жилка»), знайдено також у цій архівній справі. Є малюнок з такою ж рамкою, розміром 5×8,3 см, і написом у чотирьох площинах по краях: «1/8 фунта цѣна 65 коп.» «Курительный табакъ махорка Очищенная жилка» («1/8 фунта ціна 65 коп[іюк] Курильний тютюн махорка Очищена жилка»). У центрі малюнка ми бачимо 5 медалей (з обох боків), що отримав цей тютюн на конкурсах чи виставках. Ліворуч малюнка стоїть №, а праворуч – цифра 16. Нижче напис: «таб[ачно-] махорочной фабрики братьевъ Поповыхъ въ Нѣжинѣ» («тютюн[ово-]махоркової фабрики

⁷ Адресная и справочная книга «Весь Киевъ» на 1913 г. Издание С. М. Богуславского, XVII год издания. Киев, Типография 1-й Киевской Артели Печатного Дела, Трехсвятительская, 5, 1913. С. 1270.

⁸ ДАК. Ф. Р-647. Оп. 1. Спр. 11 (ст. № 452). Арк. 33зв.–34.

⁹ Там само. Спр. 27 (ст. № 468). Арк. 282 зв.–308 зв., 346 зв.–351 зв., 354 зв.–355 зв.

¹⁰ Там само. Арк. 300 зв., 301 зв., 303 зв., 307, 308 зв.

Рис. 7. Махорка з Лубенської фабрики «Сестрица» (Сестриця). ДАК. Ф. Р-647. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 116 зв.

Рис. 8. Махорка «Молодецъ» – Курильний тютюн «Швіцентъ» ДАК. Ф. Р-647. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 44 зв.

братів Попових у Ніжині»). На інших аркушах архівної справи – те ж зображення, але № позначений цифрою 8, а потім цифрами 12, ще 16¹¹ і цифрою 10¹². Це останнє зображення виділено червоною рамкою, а також тим кольором намальований № та 5 медалей і, власне, цифра 10. На жаль, малюнки медалей дуже малі, неможливо прочитати тексти на них, подані зі зворотами. Цікаво, що на обгортках «Донской казак» («Донський козак») 1921 р. друкувалися накази по військах Київського гарнізону та накази коменданта Києва¹³.

Такі ж види реклами тютюну і махорки Київської фабрики Федоровського знайдено в іншій архівній справі, на цих обгортках писали листи і вказівки щодо боротьби з дезертирами-міліціонерами за 1922 р.¹⁴ На жаль, відомостей про самого киянина Л. М. Федоровського, братів Попових із Ніжина не знайдено. Теж немає відомостей про художників – авторів реклами на пачках тютюну.

Вивчаючи фонд Р-651 Подільського відділення міліції, я виявив, що у справі цього фонду¹⁵ з наказами начальника районної міліції, через брак паперу, використано фактурну книгу «Акционерного Общества Т. М. Апштейн и Сыновья» («Акционерного Товариства Т. М. Апштейн і Сини») (1916), склад заліза якого розміщувався у Києві на Подолі, на вул. Спаська, № 12, а склад технічних матеріалів – на Хрещатику, № 2¹⁶. Також використано книгу записів колишнього

¹¹ Там само. Арк. 286 зв., 287 зв., 288 зв., 290 зв., 291 зв., 346 зв.–347 зв., 349 зв., 350, 355 зв., 378 зв.

¹² Там само. Арк. 430 зв.

¹³ ДАК. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 416–417, 478, 573, 576, 577.

¹⁴ Там само. Ф. Р-647. Оп. 1. Спр. 44 (ст. № 485). Арк. 1–63.

¹⁵ Там само. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 1 (ст. № 88).

¹⁶ Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1914 год С. М. Богуславского. XVIII год издания. Киев: Типогр. 1-й Киевск. Артели Печат. Дела, ул. Трехсвятительская, № 5, 1914. С. 1244; Календарь. Адресная и справочная книга г. Киева на 1914 год. С. 848.

акціонерного товариства тютюнової фабрики «Соломон Коген» 1907 р. при запису наказів райвідділу міліції за другу половину 1921 р. та початок 1922 р.¹⁷ Цікаво, що саме в цій архівній справі – у цій книзі, в наказі по Подільському району Київської радянської робітничо-селянської міліції за № 335 від 29 листопада 1921 року, автор знайшов відомості про тогочасні, 100-річної давнини тютюнові підробки. У § 3 наказу записано: «В виду того, что в продаже появились папиросы с поддельным клеймом Государственных фабрик, что вводя в заблуждение покупателей подрывает доверие к Госфабрикам, приказываю зав[едующим] уч[асткам]: всех лиц, виновных в сем, арестовывать и составлять протоколы как за подлог и мошенничество. Осн[ование]: предписание Райисполкома № 1066 от 26.XI. с[его] г[ода]»¹⁸. («У зв'язку з тим, що у продажу з'явилися папіроси з підробленим клеймом Державних фабрик, що вводять в оману покупців, підриває довіру до Держфабрик, наказую зав[ідуючим] діль[ниць]: усіх осіб, винних у цьому, арештовувати і складати протоколи як за підробку і шахрайство. Під[става]: припис Райвиконкому № 1066 від 26.XI. ць[ого] р[оку]).

(Тоді в районі нараховувалось 207 міліціонерів і 9 міліційних дільниць. – *Прим. С. К.*) У цьому ж фонді в одній зі справ віднайдено рекламу тютюнової фабрики «Л. Шварцманъ Швицентъ 200 Кременецкій» («Л. Шварцман Швіцент 200 Кременецкий») з м. Проскурів¹⁹. На рекламі ми бачимо 2 медалі, якими нагороджено фабрику. В іншій архівній справі віднайдена рідкісна обгортка тютюну-махорки фабрики з м. Лубни під назвою «Сестрица» («Сестриця») з чорно-білим (на кремовому фоні) зображенням сестри милосердя і написом: «Курильный табакъ махорка № 12 фабрики товарищества “Победа” в Лубнахъ Полт[авской] Губ[ернии] 1/8 ф. цена 1 фунта 1 р.75 к.» («Курильний тютюн махорка № 12 фабрики товариства “Перемога” у Лубнах Полт[авської] Губ[ернії] 1/8 ф[унта] ціна 1 фунта 1 кар[бованець] 75 к[опійок]»).

Розмір рамок з написами і зображенням – 5×8 см. Також зазначено, що це «очищенная жилка»²⁰ («очищена жилка»). На звороті цієї обгортки – свідоцтво про хворобу міліціонера Петра Савича Винниченка (1922 р.). Під малюнком сестри милосердя напис: «ст. 940. «Покупателямъ предоставляется въ каждомъ открытомъ тор[говомъ] завед[ении] брать махорку по той цене, какая тамъ выставлена» («ст. 940. «Покупцям надається право у кожному відкритому тор[гівельному] зак[ладі] брати махорку по тій ціні, яка там зазначена»).

У цій архівній справі на обгортках тютюнових фабрик надруковані 4-ю радянською типографією (вул. Трьохсвятительська) міліційні зобов'язання за підписами окремих міліціонерів. В іншій архівній справі «Накази, інструкції і розпорядження Київської губміліції за 1921 рік» віднайдено обгортку курильного тютюну

¹⁷ ДАК. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 23 (ст. № 110).

¹⁸ Там само. Арк. 20 зв.

¹⁹ Там само. Спр. 113. Арк. 9 зв.

²⁰ Там само. Спр. 169. Арк. 341 зв.

«Молодець» («Молодець»): на брунатному фоні історичне зображення типового стрільця 1600-х рр.²¹ На жаль, зображення неякісне. На іншому боці обгортки надруковано наказ коменданта м. Києва Іванченка від 27 червня 1921 р. № 50 з протипожежної безпеки в місті. У справі трапляються інші обгортки тютюнових виробів: Галичанин, Жокей, Сестриця, Перемога та ін.²²

В архівних фондах районних відділень Київської міліції, які діяли у Києві у 1920-х рр., виявлено документи, написані на зворотньому боці рекламних обгортки до тютюнових виробів – махорки, які продавалися ще до початку визвольних змагань. Це відбувалось через брак паперу під час становлення комуністичного режиму. У тих умовах окремі організації й установи самовільно використовували звороти навіть архівних документів для власних потреб, зважаючи на відсутність у них наукової та історичної цінності. У кращому випадку бланки різних установ, навіть потокові документи, заміщувалися різноманітним обгортковим папером націоналізованих чи конфіскованих підприємств. На них тоді писалися рапорти, заяви, надавалися офіційні довідки, посвідки, друкувалися бланки тощо. Ці документи ми залишаємо поза дужками – неякісний папір, велика частина рукописних документів має текст, який з часом зникне, – що утруднюють прочитання їх змісту. Рекламні ж зображення нині більш цікаві, ми описуємо та подаємо їх. Уже давно немає тих виробників тютюну і фабрик, які комуністичний режим націоналізував, змінивши їх назви; імена ж самих власників майже забуті. В історичних дослідженнях, Інтернеті немає відомостей про конкретних тогочасних виробників тютюну, немає й детальних історичних відомостей про них, що є частиною історії тютюнової промисловості Києва й загалом України, хоча вивчення історії тютюнового виробництва у нас вчені проводять. Старовинна реклама тютюну та махорки друкується вперше, вперше ці архівні джерела вводяться до наукового обігу.

У 1920–1930-ті рр. в Україні відбулася значна концентрація тютюново-махоркової промисловості. Приватні фабрики об'єднували у великі виробництва. 1940 р. в УРСР діяло лише 15 тютюнових фабрик. Вони виробляли переважно цигарки, продукція яких збільшилася в 1940 р. до 22,3 млрд шт. 1978 р. в УРСР виготовлено 77,1 млрд цигарок і сигарет, що становило 20 % загальносоюзного виробництва. Нині найбільш відомою є колишня київська фабрика С. Когена, що функціонує у Києві на вул. Академіка Заболотного. Вона приватизована й має найсучасніше обладнання.

Такою постає маловідома сторінка з історії тютюнової промисловості Києва і загалом України, знищена більшовиками.

²¹ ДАК. Ф. Р-647. Оп. 1. Спр. 14 (ст. № 455). Арк. 44 зв.

²² Там само. Арк. 82 зв., 83 зв., 84 зв. та ін.

Serhii Karamash,

Archivist of the 1st category,
Department for Ensuring the Preservation of Documents, Accounting and Reference Apparatus,
State Archive of the city of Kyiv
Kyiv
archive@kyivcity.gov.ua

ADVERTISING IMAGES ON PACKAGES OF TOBACCO PRODUCTS PER CZARAT ON 100-YEAR SOVIET DOCUMENTS

Studying the archival funds of the district branches of the Kyiv Provincial Soviet Workers' and Peasants' Militia, which operated in Kyiv in the 1920s, I came across documents from 1920–1923 that were written or typed on them related to the activities of the militia, on the back of advertising wrappers for tobacco products that were sold before the beginning of the liberation struggle in Kyiv, Ukraine. It was the lack of paper during the establishment of the communist regime that was replaced by wrapping paper nationalized or confiscated from the owners of enterprises. There was writing on the wrapper's reports, statements, official certificates, certificates, etc. were provided. Color images of advertisements that have long been gone, as well as these tobacco manufacturers, which were nationalized by the communist regime, changed the names of factories, etc. In historical research and on the Internet, there is absolutely no information about specific tobacco producers of that time, and there is no detailed historical information about them. And this is an important part of the history of the tobacco industry in Kyiv and Ukraine, which needs to be studied.

Keywords: tobacco factories, terry cloth, wrappers, archival documents, Kyiv.

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ РОДИНИ БУЛГАКОВИХ В АРХІВАХ КИЄВА: ОГЛЯД ФОНДІВ

Архівні джерела є необхідною базою для історика. У музейній сфері вони є одним із головних джерел інформації та опорою для висновків у дослідницькій роботі. Фонди Центрального державного історичного архіву, м. Київ, та Державного архіву міста Києва містять чимало документів, пов'язаних із родиною видатного киянина, письменника Михайла Булгакова. Багато з них використовувалися в дослідженнях, частину їх було видано археографічно. Ця публікація, зокрема, є спробою впорядкування відомостей про них із метою полегшення подальшої дослідницької роботи.

Ключові слова: Булгаков, архів, фонд, опис, справа, археографія, джерело.

Архівні фонди є первинним і одним з головних джерел будь-якого історичного дослідження. Київський Літературно-меморіальний музей М. Булгакова має власний потужний документальний фонд, що зберігся значною мірою завдяки сестрі письменника А. Земській та її родичам. Його вміст – це сімейні фото, листування, щоденники тощо. Проте для осягнення повної картини життя київської родини Булгакових необхідно звертатися до державних архівних установ, де відклалися відповідні документи. Основну частину їх було виявлено в ході дослідницької роботи наукових співробітників музею, а також в рамках співпраці з державними архівами України. Документи частково використовувалися в дослідженнях, окремі з них було опубліковано в наукових та науково-популярних виданнях, деякі копії активно використовуються в експозиції музею. Нижче подається стислий огляд фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі – ЦДІАК) та Державного архіву м. Києва (далі – ДАК) на предмет вмісту документів, пов'язаних із життям та діяльністю М. А. Булгакова та членів його родини, а також найповніший на сьогодні їх тематичний перелік; огляд є продовженням двох попередніх досліджень на цю тему¹. На відміну від більш ранніх публікацій, тут групування документів здійснено не за тематикою (щодо кожного з членів родини), а за архівними фондами, оскільки ці тези призначені в майбутньому спростити дослідникам пошукову роботу в архівах.

¹ Путова Г. В. Деякі документи з фондів ЦДІАК України щодо лікарської діяльності Михайла Булгакова. *Архіви України*. 2011. № 2–3. С. 199–203; Її ж. Документи про життя та діяльність А. І. Булгакова і членів його родини у ЦДІАК України. *Болховітіновський щорічник*. Київ, 2013. С. 245–258; Її ж. Документи з історії родини Булгакових у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ та Державному архіві м. Києва: огляд фондів. Михайл Булгаков. *Ідентифікація. Місце. Час* : збірник наукових матеріалів / наук. ред. Г. В. Путова, заг. ред. Л. В. Губіанурі. Київ, 2017. С. 71–80.

Серед згаданих вище публікацій частина є археографічними. Саме археографічна робота є запорукою майбутньої повноцінної роботи з джерельною базою. В подальшому це та інші оглядові дослідження повинні лягти в основу тематичного археографічного видання.

Сім'я Афанасія Івановича Булгакова, батька письменника, оселилася в Києві у 1890 р.², однак сам він навчався у Київській духовній академії ще від 1881 до 1885 р., а від 1887 р. розпочав там свою викладацьку діяльність³. Останніми виявленими на сьогодні архівними документами, що мають стосунок до родини Булгакових, можна вважати особову справу Михайла Булгакова з фонду Управління головноуповноваженого Російського товариства Червоного Хреста (1916–1917 рр.)⁴, а також документи про навчання його братів Миколи⁵ та Івана⁶. Отже, часові межі документів державних архівів України, пов'язаних із Булгаковими, фактично повторюють хронологію перебування членів родини у Києві. Значну частину їх представлено у фондах навчальних закладів. Найбільш потужний масив – документи Ф. 711, Київська духовна академія (ЦДІАК), що відображають наукову діяльність А. І. Булгакова. Друга за обсягом і найцінніша група – справи Ф. 16, Київський університет Св. Володимира (ДАК), що включають справи про навчання Михайла та Миколи Булгакових на медичному факультеті університету. Решту документів представлено передусім у фондах навчальних закладів Києва (ДАК) та декількох центральних установ Південно-Західного краю (ЦДІАК).

Нижче подано докладний перелік справ і окремих документів, пов'язаних із життям та діяльністю членів родини Булгакових, що зберігаються у ЦДІАК та ДАК.

Державний архів міста Києва.

Ф. 16. Київський університет Св. Володимира.

Оп. 465. Спр. 6111. Арк. 151–159. Екзаменаційний аркуш, прохання, факультетська обіцянка та інші документи М. А. Булгакова, пов'язані із завершенням університету. Лютий 1916 р.

Оп. 465. Спр. 16366. Особова справа М. А. Булгакова. 18 квітня 1900 р. – 13 травня 1915 р.

О. 465. Спр. 16367. Особова справа Миколи А. Булгакова, брата М. А. Булгакова. 16 травня – 19 грудня 1917 р.

Ф. 55. Київська жіноча міністерська гімназія (Княгині Ольги).

Оп. 1. Спр. 168. Особова справа О. А. Булгакової, сестри М. А. Булгакова. 1914 р. – 30 травня 1919 р.

² Дом Булгакова / под общей редакцией Л. В. Губианури. Киев, 2015. С. 33.

³ Там само. С. 74.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). Ф. 719. Оп. 2. Спр. 1169.

⁵ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). Ф. 16. Оп. 465. Спр. 16367.

⁶ ДАК. Ф. 108. Оп. 91. Спр. 13.

Ф. 81. Друга чоловіча гімназія.

Оп. 1. Спр. 400. Арк. 392–396 і зв. Відомості про навчання М. А. Булгакова у підготовчому класі. 1901 р.

Ф. 104. Приватна жіноча гімназія при Євангельсько-Лютеранській церкві.

Оп. 1. Спр. 426. Арк. 794. Прохання А. І. Булгакова про зарахування до гімназії дочки Віри А. Булгакової. Серпень 1901 р.

Ф. 108. Київська перша чоловіча гімназія.

Оп. 82. Спр. 1–а. Відомості про учнів гімназії, що склали випускні іспити, зокрема, про М. А. Булгакова. 1909 р.

Оп. 85. Спр. 4. Відомості про учнів гімназії, що склали випускні іспити, зокрема, про К. П. Булгакова, двоюрідного брата М. А. Булгакова. 1912 р.

Оп. 90. Спр. 10. Відомості про учнів гімназії, що склали випускні іспити, зокрема, про Миколу П. Булгакова, двоюрідного брата М. А. Булгакова. 1917 р.

Оп. 91. Спр. 5. Відомості про учнів гімназії, що склали випускні іспити, зокрема про І. А. Булгакова, брата М. А. Булгакова. 1918 р.

Оп. 91. Спр. 13, арк. 16. Відомості про участь Миколи та І. Булгакова, братів М. А. Булгакова, в гімназійному оркестрі. 30 травня 1918 р.

Оп. 94. Спр. 86, 88, 90, 95. Відомості про результати оцінювання М. А. Булгакова. 1905 р. – 1908 р.

Ф. 216. Київський Фребелівський інститут Київського Фребелівського товариства.

Оп. 1. Спр. 1326. Особова справа Віри Булгакової з Фребелівського інституту. 1913 р.

Ф. 244. Київські вищі жіночі курси.

Оп. 4, ч. 2. Спр. 516. Особова справа І. М. Булгакової, двоюрідної сестри М. А. Булгакова. 1909 р.

Ф. 297. Київська консерваторія.

Оп. 1. Спр. 24. Книга реєстрації осіб, прийнятих на навчання, зокрема, Варвари А. Булгакової, сестри М. А. Булгакова. 1913 р.

Оп. 2. Спр. 238. Особова справа Варвари Булгакової, сестри письменника, з Київської консерваторії. 1913 р.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

Ф. 707. Попечитель Київського навчального округу.

Оп. 287. Спр. 3103–а. Список осіб, що витримали іспит на звання лікаря при медичній комісії, М. А. Булгакова. Березень 1916 р.

Оп. 287. Спр. 3104. Арк. 64. Диплом М. А. Булгакова про закінчення медичного факультету університету Св. Володимира. Відпуск. Листопад 1916 р.

Ф. 711. Київська духовна академія.

Оп. 1. Спр. 6771. Арк. 2. Перелік адрес, за якими А. І. Булгаков проживав у

м. Києві. До 1889 р.

Оп. 1. Спр. 7248. Список студентів IV курсу Київської духовної академії з оцінками з патрології та догматики. 1885 р.

Оп. 1. Спр. 7715. Справа за проханням А. І. Булгакова про дозвіл вступити у шлюб. 1890 р.

Оп. 1. Спр. 7971. Арк. 12. Відомості про надання А. І. Булгакову чину колезького радника. 1892 р.

Оп. 1. Спр. 8109. Арк. 23в. Відомості про нагородження А. І. Булгакова орденом Св. Станіслава 3 ступеню. 10 червня 1893 р.

Оп. 1. Спр. 8316. Справа про відбування військової повинності А. Булгаковим та Д. Богдашевським. 15 серпня 1895 р. – 27 листопада 1886 р.

Оп. 1. Спр. 9014. Прохання А. І. Булгакова про видачу йому нового посвідчення особи у зв'язку зі зміною складу сім'ї. 8 липня 1901 р.

Оп. 1. Спр. 9095. Справа про видачу грошових премій викладачам Київської духовної академії, зокрема, А. І. Булгакову. 1902 р.

Оп. 1. Спр. 9529. Справа про отримання додаткової суми на утримання професора А. І. Булгакова. 1907 р.

Оп. 1. Спр. 9530. Справа про видачу А. І. Булгакову грошової допомоги на лікування. 14 лютого 1907 р.

Оп. 1. Спр. 11032. Особова справа доцента Київської духовної академії А. І. Булгакова. 1 липня 1890 р. – 20 січня 1905 р.

Оп. 3. Спр. 1670. Справа про написання А. І. Булгаковим кандидатської дисертації⁷. 23 жовтня 1884 р.

Оп. 3. Спр. 1798. Справа про прийняття вчителя Новочеркаського духовного училища А. І. Булгакова на посаду доцента Київської духовної академії. 16 жовтня 1888 р. – 17 січня 1889 р.

Оп. 3. Спр. 2134. Справа про призначення А. І. Булгакова на посаду київського окремого цензора з внутрішньої цензури. 21 листопада 1893 р.

Оп. 3. Спр. 2661. Справа про призначення М. М. Дроздова ординарним, а А. І. Булгакова – екстраординарним професором Київської духовної академії. 25–29 травня 1902 р.

Оп. 3. Спр. 2908. Справа про надання А. І. Булгакову ступеня доктора богослов'я. 14–18 жовтня 1906 р.

Оп. 3. Спр. 3012. Справа про надання А. І. Булгакову посади екстраординарного позаштатного професора. 12 лютого 1907 р.

Оп. 3. Спр. 3017. Відомості про книги, які числилися в бібліотеці Київської духовної академії за померлим професором А. І. Булгаковим. 7 жовтня 1907 р.

Оп. 3. Спр. 3022. Справа про смерть ординарного професора Київської духовної академії А. І. Булгакова. 10–12 березня 1907 р.

⁷ В оригіналі вжито термін «кандидатское сочинение».

Ф. 127. Київська духовна консисторія.

Оп. 1078. Спр. 837. Арк. 234зв.–235. Метричний запис про хрещення М. А. Булгакова. 18 травня 1891 р.

Оп. 1080. Спр. 344. Арк. 63зв.–64. Метричний запис про шлюб М. А. Булгакова і Т. М. Лаппа. 26 квітня 1913 р.

Ф. 719, Управління головноуповноваженого Російського товариства Червоного Хреста при арміях Південно-Західного фронту та підвідомчих йому фронтових і тилових установ на території України. Об'єднаний архівний фонд.

Оп. 2. Спр. 1169. Особова справа М. А. Булгакова. 6 червня – 13 вересня 1916 р.

Ф. 722. Управління гідротехнічних робіт при арміях Південно-Західного фронту (ГІДРОЮЗ).

Оп. 3. Спр. 3. Арк. 9. Посвідчення К. П. Булгакова, двоюрідного брата М. А. Булгакова про службу на посаді техника при начальнику гідротехнічних робіт. Січень 1916 р.

Ф. 442. Київський, подільський і волинський генерал-губернатор.

Оп. 855. Спр. 443. Справа про суперечку А. І. Булгакова і журналу «Южная неделя» щодо цензурування статті. 14 листопада – 3 грудня 1905 р.

На сьогодні Літературно-меморіальним музеєм Михайла Булгакова та його партнерами – архівними установами – здійснено роботу з максимального виявлення тематичних архівних документів. Проте напрями досліджень музею вельми численні. Тому співпраця з архівами триває. Зокрема, виявлено документи, які відображають історію садиби за Андріївським узвозом, 13 (це відобразилося у виставці «Історія садиби. Від і до»), а також архівних джерел, котрі містять біографічні дані про осіб, пов'язаних як із самим будинком, так і з історичним періодом, у якому розвивалися події, про які розповідає експозиція. Одночасно музей розпочав формування електронної бази копій тематичних документів з фондів державних архівів України. Ця робота має великі перспективи і спрямована на створення максимально об'єктивної картини часу як для дослідників, так і для цільової аудиторії музею.

Hanna Putova,
Leading Researcher,
Mikhail Bulgakov Museum
(a branch of the Kyiv History Museum)
Kyiv
gannaputova@gmail.com

DOCUMENTS ON THE HISTORY OF BULHAKOV FAMILY IN KYIV ARCHIVES: OVERVIEW OF FUNDS

Archival sources are a necessary basis for a historian. In the museum field, they are one of the main sources of information and support for conclusions in research work. The funds of the Central State Historical Archives, the city of Kyiv and the State Archives of the city of Kyiv contain many documents related to the family of Mikhail Bulgakov, an outstanding writer born in Kyiv. Many of them were used in research, some were published archeographically. This publication, in particular, aims to organize information about them in order to facilitate further research work.

Keywords: Bulgakov, archives, fund, description, case, archeography, source.

Наталя Білоус,
кандидат філологічних наук,
в.о. зав. філії «Музей Сержа Лифаря»
Музею історії міста Києва
Київ
bilous0712@gmail.com

«МАТЕРІАЛИ ДО ГІМНАЗИЧНОГО ЖУРНАЛУ "ЗАРЯ"» ІЗ КОЛЕКЦІЇ СЕРЖА ЛИФАРЯ (ФОНДИ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА)

У колекції Сержа Лифаря (фонди Музею історії міста Києва) зберігаються «Матеріали до гімназичного журналу "Заря"», які досі не були об'єктом окремих досліджень і належать до київського періоду життя видатного балетмейстера. Це зібрані С. Лифарем під однією обкладинкою і названі ним «Мій журнал "Заря"» (*Mon Journal L'Aurore*) фрагменти макета різних чисел гімназичного журналу «Заря», ескізи елементів оформлення, малюнки, рукописні тексти, а також лист від директора київської Олександрівської гімназії Миколи Стороженка до Сержа Лифаря. Це цілісна, тематично єдина колекція, яка є цінним джерелом для вивчення діяльності Сержа Лифаря та члена його родини (брата Василя). Вона має художньо-історичну цінність, є документом гімназичного життя та повсякдення киян у драматичний період – січень–березень 1918 р.

Ключові слова: Київ, Серж Лифар, колекція, гімназичний журнал, малюнки, листи.

У 2021 р. до фондів Музею історії міста Києва було передано колекцію Сержа Лифаря, яка має важливу історико-культурну цінність, містить стародруки, мемуристику та листування Сержа Лифаря з близькими, друзями та установами в різних країнах світу, рукописи багатьох авторів та ін. Співробітники філії проводять роботу з вивчення колекції. Виявлені факти проливають світло на деякі маловідомі сторінки біографії Сержа Лифаря¹. Серед переданих за заповітом цікавих і, безперечно, найцінніших предметів – зазначені в акті передачі «Матеріали до гімназичного журналу "Заря" (ред. С. Лифар)» або, як Лифар сам називає його, «Мій журнал "Заря"». Згадки про «Зарю» трапляються в книжці Лифаря «Страдные годы»², є згадка в ненадрукованих мемуарах про те, що брат Василь дуже захоплювався виданням гімназичного журналу. Лифар говорить про «Зарю» і у своєму нарисі 1961 р. «Моя поїздка до СРСР», де йдеться про візит до Києва і про те, що серед переданих йому «незнайомими людьми» (насправді це були дружина батька Сержа Лифаря – Марія Михайлівна Лифар та її сестра Ганна Михайлівна Дяченко-Асєєва, Лифар свідомо уникає називати їхні імена, щоб вони не мали

¹ Білоус Н. В. Естетичні погляди Сержа Лифаря (на матеріалі колекції Музею історії міста Києва). *Актуальні проблеми розвитку українського та зарубіжного мистецтва: культурологічний, мистецтвознавчий, педагогічний аспекти* : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (с. Світязь Шацького району Волинської області, 16–18 червня 2023 року) / Волинський національний університет імені Лесі Українки. Львів – Торунь, 2023. С. 441–443. <https://doi.org/10.36059/978-966-397-317-3-127> (дата звернення: 30.09.2023).

² Лифарь С. Страдные годы: моя юность в России. Париж, 1935. С. 58.

проблем із владою) були речі, які належали родині, і серед них – «мій гімназичний журнал “Заря”».

При докладному вивченні «Матеріалів...» стало зрозуміло, що під картонною обкладинкою сіро-зеленого кольору з автографом Лифаря та двома печатками (особистою колекційною та особистою Національної академії музики і танцю) – комплекс документів, які переважно датовані 1917–1918 рр., проте деякі належать до пізнішого періоду. Усі вони пов’язані з Києвом, гімназичним життям, на обкладинці напис – «Київ 1905–1922»³.

Перш за все, «Матеріали...» містять ескізи макета гімназичного журналу, рукописні тексти, ілюстрації, ескізи елементів оформлення, різноманітні вставки. Першим було виявлено ескіз обкладинки журналу «Заря» за січень 1918 р., (напис – «журнал 4-го кл. 1-го от. 1918 г январь», автограф Василя Лифаря (рідного брата Сержа Лифаря)). Відзначимо час роботи над цим числом, як і над наступними – лютий, березень 1918 р., які були надзвичайно драматичними для киян. Відбувалося Січневе повстання у Києві – збройний виступ, організований Київським комітетом більшовицької партії проти Української Центральної Ради та Української Народної Республіки під час наступу військ Радянської Росії на Київ. На київських вулицях йшли бої, відбувалися обстріли, масові руйнування, які здійснювали війська під керівництвом Михайла Муравйова, артилерійські обстріли центральних районів Києва спричинили пожежі і згодом масові розстріли, *«дванадцять днів йшов руйнівний обстріл міста»*⁴. Отже, за таких складних умов і під час драматичних подій гімназисти 4 класу київської гімназії Сергій Лифар та Василь Лифар працюють над створенням учнівського видання. Наскільки спогади про цю діяльність були цінними, свідчить те, що Серж Лифар, очевидно, звертався до цих матеріалів у різні періоди життя. Так, навіть при побіжному огляді видно, що написи олівцем французькою мовою: «Те, чим я займався у мої 12 з половиною років. Серж Лифар», а також «Серж Лифар. Київ. Росія» та «Мій журнал “Заря”», ймовірно, припадають на 1961 р., коли він його отримав. Є фрагменти рукописного тексту (вірша) Сержа Лифаря. Вірш, у якому йдеться про навчання в гімназії у 1917–1918 рр., також позначений пізнішим періодом.

Сама «обкладинка» теж звертає на себе увагу: ймовірно, для збереження матеріалів використано цупку обкладинку, відмінну, можливо, від обкладинки журналу обліку. Є наклейка друкарні «Книгоспілка» – всеукраїнської кооперативної книговидавничої та торгівельної організації, яка почала діяти в Києві у серпні 1918 р., *«друкувалися книги навчальні і для потреб низового сільського читача... щоб потім розповсюджувати свої і на селі, використовуючи розгалужену там*

³ Матеріали до гімназичного журналу «Заря» (С. Лифаря). Фонди Музею історії міста Києва. ТЗ-12022. 27 арк.

⁴ Революция на Украине. Винниченко, Могиланский, Дорошенко, Лукомский и др. / составил А. А. Алексеев. Москва, 1930. С. 103.

Рис. 1. Ескіз обкладинки до січневого номера гімназичного журналу «Заря», 1918 рік. Фонди Музею історії міста Києва. ТЗ-12022

систему кооперативних осередків і мобільність представників»⁵. Виходили наукові, навчальні, популярні видання, ноти. Оформленням у «Книгоспілці» займався фундатор національної школи книжкового оформлення Георгій Нарбут, розробивши видавничу марку та типовий серійний макет обкладинки для її видань.

Крім ескізів обкладинок «Зари», є малюнки олівцем, тушшю, акварелі. Це переважно пейзажі, орнаменти. Малюнки зазвичай виконані Василем Лифарем, також є проілюстроване ним оповідання «Полювання» («Охота»). Наявні учнівські малюнки Василя Лифаря: «Олень», «Птаха», «Квіти», «Метелик», «Мисливське знаряддя», «Птахи на гілці», а також малюнки Сергія Лифаря (наприклад, вклейка «Квітковий орнамент» із його автографом) і поезії, наприклад, вірш «Осінь». Щодо текстового наповнення, то це загалом рукописні тексти – повідомлення, об'яви, заклики надавати матеріали до майбутніх чисел видання.

Досліджуючи «Матеріали до гімназичного журналу «Заря», автор виявила неочікуваний у цьому джерелі документ – лист від 1937 р. до Сержа та Леоніда

⁵ Левчук О. Книгоспілка: Становлення кооперативного книговидавництва в Україні. Київ, 2000. С. 33.

Лифарів від Миколи Володимировича Стороженка (1862 – бл. 1942 рр.), який був директором київської Олександрівської гімназії (1909–1919 рр.), емігрував із Києва в листопаді 1919 р. до Сербії через Константинополь. Це цікава знахідка, що проливає світло на листування між Лифарем та Стороженком, відоме дослідникам Стороженка⁶. Проте хто був ініціатором цього письмового спілкування між емігрантами, яких об'єднували спогади про Київ та першу Олександрівську гімназію, досі невідомо.

Загалом підсумуємо, що «Матеріали до гімназичного журналу “Заря”» є цінним «документом доби» і потребують продовження вивчення в поєднанні з іншими музейними предметами колекції Сержа Лифаря та іншими не менш важливими для сучасників джерелами.

Natalia Bilous,

Candidate of Philological Sciences,
Acting Head of Serge Lifar Museum
(a branch of the Kyiv History Museum)

Kyiv
bilous0712@gmail.com

"MATERIALS FOR THE GYMNASIUM MAGAZINE 'ZARYA'" FROM THE COLLECTION OF SERGE LIFAR (COLLECTION OF THE MUSEUM OF KYIV HISTORY)

In the collection of Serge Lifar (collection of The Museum of Kyiv History), there are "Materials for the gymnasium magazine 'Zarya'", which have not yet been the object of separate research and relate to the Kyiv period of the master's life. These are fragments of the layout of various issues of the gymnasium magazine 'Zarya', sketches of design elements, drawings, handwritten texts, as well as a letter from the director of the Kyiv Oleksandrivska gymnasium, Mykola Storozhenko to Serge Lifar, collected by Lifar under one cover and named by him "My magazine 'Zarya'". It is a coherent, thematically unified collection, which is a valuable source for studying the activities of Serge Lifar and a member of his family (brother Vasyly). It has artistic and historical value, it is a document of gymnasium life and everyday life of Kyivans during the dramatic period – January–March 1918.

Keywords: Kyiv, Serge Lifar, collection, gymnasium magazine, drawings, letters.

⁶ Пазюра Н. Невідома «Автобіографія» Миколи Стороженка. *Український історичний збірник*. 2009. Вип. 12. С. 489.

Юрій Євтушенко,
старший науковий співробітник
філії «Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського»
Музею історії міста Києва;
старший лейтенант ЗСУ
Київ
panviz@ukr.net

ПЕРШЕ ІКОНОГРАФІЧНЕ ВИДАННЯ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

Подано важливі відомості про підготовку та вихід унікального видання «Художній альбом України», що побачило світ у Полтаві в грудні 1917 р. Альбом, що належить до раритетів Історико-меморіального музею Михайла Грушевського, став першим виданням іконографічного змісту доби Української революції 1917–1921 рр. Збережений у поодиноких примірниках, він репрезентує знакові постаті та події буремних років боротьби за українську державність.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Семен Вольченко, Українська Центральна Рада, іконографія, альбом.

Доба Української Центральної Ради, яку її очільник Михайло Грушевський називав історичним шляхом довжиною в «14 місяців, котрих кращих і трагічніших, мабуть не було і не буде в життю нашого народу»¹, мала би бути відображена в численних фотодокументах знакових постатей і подій. Про це свідчать як тогочасні заклики надсилати світлини до УЦР, що містили новопосталі часописи, так і згадки про фотосесії у споминах.

Однак статистика збереження фотодокументів Української революції 1917–1921 рр. виглядає невтішною. Значну частину світлин цієї доби було втрачено в «огні і бурі», інша частина розпорошена в таборах для інтернованих та в еміграції. В умовах більшовицької окупації світлини, книжки, документи, що свідчили про належність до державницьких інституцій УНР, тримати вдома було небезпечно. Тому багато людей в той чи інший спосіб позбавлялися цих доказів, і про факт деяких фотосесій знаємо сьогодні лише зі спогадів. Так, колишній старшина 1-го Українського запасного полку Іван Піддубний згадував, що у вересні 1917-го керівництво полку організувало зібрання в одному з будинків на Бібіковському бульварі (нині – бульвар Тараса Шевченка). Серед запрошених були тодішні політичні керманичі – Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Симон Петлюра. Останній не зміг бути присутнім, але інші відвідали захід, на пам'ять про який були зроблені фотографії. На жаль, знімки з цього зібрання в «скрутних обставинах під більшовиками», як писав пізніше Піддубний, довелося знищити².

¹ Листування Михайла Грушевського. Т. 1 / упор. Г. Бурлака, ред. Л. Винар. Київ ; Нью-Йорк ; Париж ; Львів ; Торонто, 1997. С. 244.

² Піддубний І. Слідами Життя. Спогади й думки. Вінніпег : Тризуб, 1968. С. 125.

Зважаючи на динамічні та драматичні обставини, окремі видавці поспішали тиражувати зібрані документи. Першим виданням іконографічних джерел періоду Української революції 1917–1921 рр. став «Художній альбом України» (Полтава: Видання С. Г. Вольченка, 1917), який по праву належить до раритетів фондowego зібрання Історико-меморіального музею Михайла Грушевського³.

На інформацію про те, як готувався «Художній альбом України», натрапляємо в тогочасній українській газеті «Нова Рада»⁴. У першому виявленому оголошенні зазначалося, що передплата на альбом триває до 1 жовтня (за ст. ст.) 1917 р., а передплатники, своєю чергою, мали надіслати 25 % його повної вартості видавцю Семену Вольченку за адресою: Полтава, Петровська площа, 11. Видання планувалося оздобити в англійську оправу, тиснену золотом (10 крб за примірник). У задумках були і бюджетні примірники ціною 5 та 3 крб без оправы, друковані на грубому білому та сірому папері. Орієнтовно альбом мав побачити світ у жовтні 1917-го. У дописах йшлося про зміст видання, плани щодо його наповнення портретами гетьманів, письменників, політичних діячів Центральної Ради, а також публікацію творів мистецтва, літератури та історії України. Однак інфляція, страйки, нестабільна політична ситуація відтермінували вихід альбому, збільшили його вартість до 15 крб та скасували бюджетні примірники. Крім того, передбачалося, що в листопаді ціна може зрости до 25 крб.⁵

6 грудня (за ст. ст.) 1917 р. на шпальтах «Нової Ради» з'явилася замітка про те, що альбом надрукований та з 20 грудня буде розсилатися передплатникам. Із загального накладу в 1000 примірників 600 передбачалося реалізувати за ціною 15 крб, а інші 400 коштували по 18 крб (разом з пересилкою 20 крб). Також видавець зазначав, що друге видання скасовується через великі збитки від першого (лише кліше, штампи, оправы без паперу, друку та інших витрат коштували 1200 крб)⁶. Верстка та макет альбому здійснювалися у видавництві «Комерційна освіта» С. Вольченка, палітурні роботи на фабриці Славицького, а друк в електричній друкарні Рабіновича, що на Олександрівській вулиці в Полтаві.

Яким же побачили громадяни Української Народної Республіки «Художній альбом України» у грудні 1917-го? Варто відзначити, що зовні видання мало досить ошатний вигляд. На коленкоревій шагреновій палітурці світло-каштанового кольору золотом тиснено напис «Україна», праворуч – погрудний тиснений портрет Тараса Шевченка, ліворуч – козацькі клейноди: булава та шабля. Остання належала гетьману Івану Мазепі⁷. Зображення холодної зброї було взято з популярної на той час «Ілюстрованої історії України» Михайла Грушевського⁸. Повздовжні

³ Примірник альбому надійшов до музею від відомого шевченкознавця, літератора, колекціонера, музеолога Володимира Яцюка у жовтні 2000 р.

⁴ Художній альбом України. *Нова Рада*. 1917. № 129. 3 вересня. С. 1.

⁵ Художній альбом України. *Нова Рада*. 1917. № 154. 5 жовтня. С. 1.

⁶ Художній альбом України. *Нова Рада*. 1917. № 202. 6 грудня. С. 1.

⁷ Художній альбом України. *Нова Рада*. 1917. № 154. 5 жовтня. С. 1.

⁸ Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ ; Львів, 1912. С. 417.

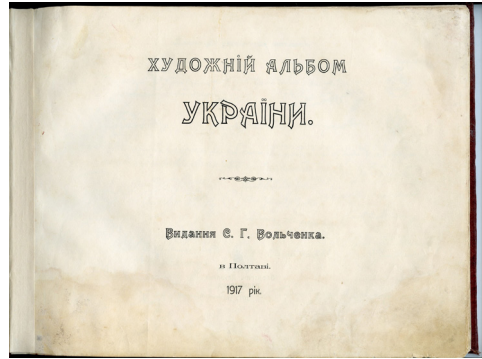

Рис. 1–2. Художній альбом України. Полтава: Видавництво С. Г. Вольченка, 1917. Палітурка і титульний аркуш

геометричні орнаментальні смуги у верхній та нижній частині оправы завершили композицію.

Видання має 68 сторінок текстової частини та 22 сторінки ілюстративного матеріалу. Відкриває альбом факсиміле автографів українських гетьманів. На 1–41 та 60–66 сторінках представлені твори Тараса Шевченка. У проміжках між зазначеними сторінками опубліковано поезії Степана Руданського, Івана Франка, Бориса Грінченка, Володимира Самійленка, Олександра Олеся, Олекси Діхтяря, Мусія Кононенка, Леоніда Красовченка, Сидора Воробкевича, Миколи Вороного, Михайла Старицького, Миколи Філянського та Сергія Шелухіна. На розвороті на сторінках 70–71 репродуковано графічний портрет Т. Шевченка за малюнком Василя Мате. Опубліковано також текст III Універсалу, яким 7 листопада (за ст. ст.) 1917 р. було проголошено створення Української Народної Республіки.

Серед зображень діячів української культури (Івана Котляревського, Миколи Лисенка, Олекси Стороженка), гетьманів (Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Виговського, Павла Тетері) представлена іконографія провідних діячів Української Центральної Ради. Зокрема: портрет голови УЦР Михайла Грушевського, відомий на сьогодні лише за цим раритетом, голови Генерального секретаріату – першого уряду УНР Володимира Винниченка та голови Українського генерального військового комітету (УГВК), згодом генерального секретаря військових справ Генерального секретаріату Симона Петлюри та інших. Доволі повно представлені фотопортрети діячів УГВК першого та другого скликань. Серед них – Володимир Кедровський, Олександр Пилькевич, Михайло Полоз, Семен Письменний, Іван Луценко та ін. В альбомі надрукована також єдина відома світлина командира Богданівського полку підполковника Юрія Капкана.

Найунікальнішою частиною альбому стала фотофіксація окремих подій доби Української Центральної Ради. Хронологічно світлини охоплюють період червня – серпня 1917 р. Серед них: проголошення на Софійському майдані I Універсалу УЦР (11 червня (за ст. ст.) 1917 р.); член УГВК Іван Гореміка-Купчинський

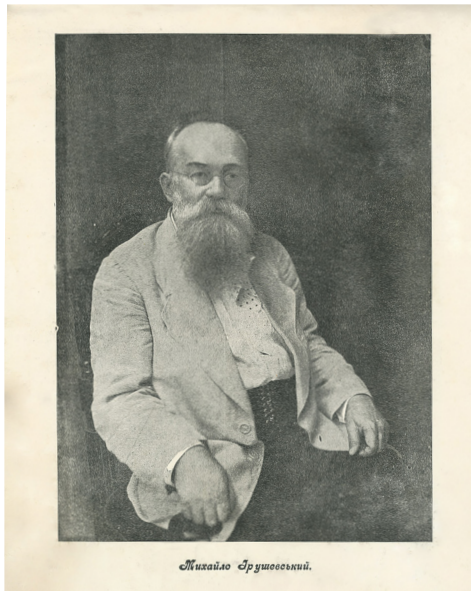

Рис. 3. Михайло Грушевський [1 липня (за ст. ст.) 1917 р. Київ.] *Художній альбом України*. Полтава: Вид. С. Г. Вольченка, 1917. С. [73]

передає 2-му Українському козацькому полку імені гетьмана Павла Полуботка полковий стяг від УЦР (9 липня (за ст. ст.) 1917 р.); Михайло Грушевський вітає 3-й Український козацький полк імені М. Грушевського перед відправленням на фронт (1 липня (за ст. ст.) 1917 р.); похорон убитих під час від'їзду з Києва 26 липня (за ст. ст.) 1917 р. козаків 1-го Українського козацького імені гетьмана Богдана Хмельницького полку (30 липня (за ст. ст.) 1917 р.)⁹. На сторінках «Художнього альбому України» планувалося розмістити також знімки з засідань Центральної Ради, але з невідомих причин згадані фотодокументи не потрапили до видання¹⁰. Однак ця інформація є важливим свідченням щодо факту існування таких світлин, жодна з яких, на жаль, невідома до цього часу.

Хто ж був упорядником і видавцем цього рідкісного видання? На титулі альбому зазначено назву, вихідні дані та ім'я видавця: «Видання С. Г. Вольченка». За традиційним відмінюванням популярних українських прізвищ на -енко, на перший погляд сприйняли його як Вольченко. Насправді ж ним виявився Семен Григорович Вольченко¹¹, прізвище якого відмінюється так само як і Вольченко – Вольченка, лише з іншим наголосом.

⁹ Зауважмо, що остання згадана світлина, але у формі поштової картки, відома за колекцією киевознавця, колекціонера Віктора Киркевича. Можемо припустити, що спочатку фото потрапило на поштову листівку, а вже згодом до альбому. Детально про подію див.: Євтушенко Ю. Трагедія на станції Пост-Волинський 8 серпня (26 липня) 1917 р. (розстріл ешелонів з вояками Богданівського полку). *Михайло Грушевський: Студії та джерела*. Кн. 4. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021. С. 92–113.

¹⁰ *Художній альбом України. Нова Рада*. 1917. № 154. 5 жовтня. С. 1.

¹¹ Медведев М. Ю. Деятели российской бухгалтерии. Именной библиографический указатель (по 1965 г. вкл.). Москва: ДМК Пресс, 2018. С. 164.

Рис. 4. Михайло Грушевський на проголошенні І універсалу Центральної Ради на Софійському майдані у Києві [11 червня (за ст. ст.) 1917 р.]. *Художній альбом України*. Полтава: Вид. С. Г. Вольченка, 1917. С. [73]

Мав він звання професора каліграфії, був директором полтавських комерційних бухгалтерських курсів та видавництва «Комерційна освіта», що містилися на Петровській площі, 11¹², автором навчальних посібників з бухгалтерського обліку, стенографії та каліграфії. Варто зазначити, що географія міст, де виходили його книжки, доволі широка. Крім Полтави, це були Двінськ, Смоленськ, Харків, Саратов, Москва. Відомий етнограф, бібліограф та видавець Зенон Кузеля у своїй праці «З культурного життя України» називає С. Вольченка як українського видавця¹³.

Окрім «Художнього альбому України», у 1917 р. видавництво Семена Григоровича підготувало до друку збірку портретів Тараса Шевченка за оригіналами професора Мате¹⁴ та відривний художній календар із портретами 12 діячів Української Центральної Ради та військового проводу УНР. Серед них були зображення М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, М. Ковалевського й ін. На атласному грубому папері календар коштував 2 крб, а на слоновому папері – 2 крб 50 коп.¹⁵ На жаль, на сьогодні не вдалося виявити збережених примірників календаря.

Як же сприйняла тогочасна критика «Художній альбом України»? У березні 1918 р. у віснику літератури, мистецтва та громадського життя «Шлях» було опубліковано рецензію на видання, подану істориком, літературознавцем, молодшим

¹² Книжки, надіслані до редакції ЛНВ. *Літературно-науковий вісник*. 1917. Т. 67. Кн. 2–3. С. 350.

¹³ Кузеля З. *З культурного життя України*. Зальцведель : Вид. т-ва ім. П. Куліша. 1918. С. 62.

¹⁴ Портрети Т. Шевченка. *Нова Рада*. 1917. № 110. 10 серпня. С. 1.

¹⁵ *Художній альбом України*. *Нова Рада*. 1917. № 202. 6 грудня. С. 1.

братом голови УЦР Олександром Грушевським¹⁶. Ознайомившись з рецензією, важко не погодитися з її основною тезою, що альбом вийшов загалом без жодного плану, його назва не відповідає ані внутрішньому наповненню, ані «артистичній меті», яку ставили перед собою видавці. Не схвалює рецензент і захоплення поезіями Шевченка, зауваживши: *«Розуміється, поезії Шевченка повинні ми всі добре знати, але для чого художньому альбому конкурувати з “Кобзарем”»*. Не помічає О. Грушевський і жодної системи у виборі репрезентованих творів інших поетів, не бачить логіки і в підборі фотодокументів доби Центральної Ради, які представляли переважно військові події та військових діячів.

Імовірно, автор рецензії висловив не лише власне враження, а також, щонайменше, думку старшого брата – М. Грушевського. На особливу увагу заслуговує його теза про обмеження опублікованих фотографій переважно військовою тематикою. Ця репліка, найвірогідніше, свідчить про те, що О. Грушевський добре знав тогочасну іконографію знакових подій Української революції і був здивований тій обставині, що ці унікальні документи не знайшли свого місця на сторінках альбому. Саме тому він завершив рецензію побажанням: *«Будемо чекати иньшого, більш відповідного назві видання»*¹⁷. І певно вірив, що таке майбутнє видання надзвичайно широко репрезентуватиме фотодокументи доби, зафіксувавши їх для історії.

Однак історія розпорядилась інакше, і навіть від першого альбому із загального накладу в 1000 примірників через століття збереглися лише одиниці. Відомо, що окрім Музею Михайла Грушевського, видання представлене в Харківському історичному музеї ім. Миколи Сумцова, Полтавському краєзнавчому музеї ім. Василя Кричевського, Сумському обласному краєзнавчому музеї, а також у найбільших книгозбірнях країни – Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського та Національній бібліотеці України ім. Ярослава Мудрого. Безумовно, що незначна кількість примірників зберігається і в приватних колекціях. До цієї сумної статистики причетні різні «спецоперації», спрямовані на знищення українських видань.

Отже, «Художній альбом України», незважаючи на всі вади, залишається унікальною пам'яткою іконографічного змісту доби Української Центральної Ради та дає змогу зазирнути у столітню давнину, в часи, коли відроджувалася українська державність.

¹⁶ Грушевський Ол. Художній альбом України. *Шлях* (Київ). 1917. Ч. 3 (Березень). С. 67–68.

¹⁷ Там само. С. 68.

Yurii Yevtushenko,

Senior Researcher,
Mykhailo Hrushevsky Memorial Museum
(a branch of the Kyiv History Museum);
Senior Lieutenant of the Armed Forces of Ukraine
Kyiv
panviz@ukr.net

THE FIRST ICONOGRAPHIC EDITION OF THE UKRAINIAN REVOLUTION ERA OF 1917–1921

The author provides important details about the preparation and publication of the unique edition “Art Album of Ukraine”, published in Poltava in December 1917. The album, which belongs to the monuments of the Mykhailo Hrushevsky Memorial Museum, became the first iconographic edition of the Ukrainian Revolution era of 1917–1921. Having survived in few copies, it represents iconic figures and events of the stormy years of the struggle for Ukrainian statehood.

Keywords: Mykhailo Hrushevsky, Semen Volchenok, Ukrainian Central Rada, iconography, album.

«МАРШРУТИ ІСТОРІЇ»: КАРИКАТУРИ НА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО КИЇВСЬКОГО ХУДОЖНИКА КАЗИМИРА АГНІТ- СЛЕДЗЕВСЬКОГО

Коротко розглянуто головні віхи життєпису та творчої біографії художника-графіка, карикатуриста К. Г. Агніт-Следзевського (1898–1973). До наукового обігу введено три оригінальні карикатури художника на М. С. Грушевського (1927, 1930, 1957), виявлені у фондах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

Ключові слова: сатирична графіка, карикатура, К. Г. Агніт-Следзевський, М. С. Грушевський.

У 2016 р. вийшов у світ альбом-каталог прижиттєвої іконографії Михайла Грушевського «*Facie ad faciem*»¹, заключний розділ якого «Шаржі і карикатури» містив 34 позиції. Тоді упорядникам вдалося виявити лише два шаржі (Якова Струхманчука) в оригіналах, решту – в друкованих ілюстраціях у часописах і виданнях 1900–1920-х рр. Після появи альбому-каталогу пошукова й дослідницька робота над іконографією історика не припинялася². Рідкісними, особливо цінними є, звісно, знахідки оригінальних творів.

І саме до таких належать сатиричні портрети історика авторства художника-графіка Казимира Агніт-Следзевського (1898–1973).

Перш ніж перейти до його карикатур на Грушевського, спробуємо кількома штрихами «намалювати» портрет самого автора. Головні відомості з автобіографії художника зафіксовані в нечисленних публікаціях: енциклопедичних замітках³, передмові до каталогу його персональної виставки 1958 р.⁴, у невеличкому альбомі під назвою «Казимир Агніт-Следзевський», виданому 1968 р. ще одним київським художником і мистецтвознавцем Володимиром Павловим (справжнє прізвище – Цельтнер)⁵.

¹ *Facie ad faciem*: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / авт.-упор. : С. Панькова, Г. Кондаурова. Київ : Либідь, 2016. 144 с.: іл.

² На сьогодні виявлено 45 шаржів і карикатур на М. С. Грушевського.

³ Словник художників України / Академія наук УРСР ; ред. кол. М. П. Бажан (відп. ред.) та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1973. С. 7; Ламонова О. Агніт-Следзевський (След-Зевський) Казимир Генріхович. *Словник художників України : біобібліографічний довідник*. Кн. 1 : А–В / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ : Видавництво ІМФЕ, 2019. С. 32–33; Ходоровський М. Д. Агніт-Следзевський Казимир Генріхович. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-42548>.

⁴ Виставка творів Казимира Генріховича Агніта-Следзевського : каталог / Спілка художників Україниської РСР. Київ, 1958.

⁵ Казимір Агніт-Следзевський : альбом / пор., вступ. ст. В. Павлова. Київ: Мистецтво, 1968, 62 с.

Цікавими є кілька незнаних деталей, наведених Агнітом у чернеткових записах до автобіографії, котрими нижче доповнимо опубліковані раніше послужні списки.

Отже, народився майбутній карикатурист у Санкт-Петербурзі 27 (за н. ст.) травня 1898 р. в родині працівників театру. Його батько, Генріх Едуардович Керевич, походив із роду полонізованих литовців із м. Ковно (нині Каунас, Литва), починав кар'єру актором балету, згодом перекваліфікувався на театрального режисера і майстра бутафорії, віддавши сцені 52 роки. Мати Вікторія Никодимівна Следзевська⁶, родом із Вітебської губернії, була артисткою хору, працювала в багатьох антрепризах оперних театрів на теренах Російської імперії. У 1900 р. родина опинилася в Києві, де Г. Керевич приєднався до трупи Київської опери та прослужив у ній аж до своєї смерті в 1929 р.⁷ У 1900-х рр. шлюб Керевича-Следзевської розпався. Мати художника переїхала до Москви⁸, а батько 1907 р. одружився з україркою Антоніною Федорівною Завадською, за фахом швачкою. Казимир ріс і виховувався в родині батька⁹.

«Велику любов» до малювання юнак відчув ще в роки навчання в Київській приватній гімназії Михайла Стельмашенка. Першим учителем називав батькового колегу, відомого театрального декоратора Семена Евенбаха¹⁰ (1870–1937) – художника-постановника Київської опери в 1901–1916 рр.

Агніт згадував, що батько, помітивши його розмальовані вздовж і впоперек зошити, частенько гнав хлопця «від олівця», примовляючи, що з цього він «хліба не їстиме»¹¹. Певно, через таке ставлення Казимир, будиши учнем 5-го класу гімназії, записався до київської художньої студії Олександра Мурашка потайки від родини¹². Цю майстерню відвідував із перервами з 1914 р. до 1917 р.¹³

Протягом 1916–1921 рр. Агніт навчався на механічному факультеті Київського політехнічного інституту, одночасно індивідуально студіюючи рисунок у професора Івана Селезньова (1856–1936)¹⁴. На цей час припадають події Української революції в Києві, свідком яких молодий чоловік однозначно був. Однак вони залишаються білою плямою в його біографії. Незадовго до закінчення інституту він

⁶ Художник зауважував, що мав прізвище матері, оскільки вважався «незаконнонародженим» поза церковним шлюбом (Агніт-Следзевський Казимир Генріхович. Автобіографія (чернетка). *Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України* (далі – ЦДАМЛМ України). Ф. 230. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 4.

⁷ Следзевський-Агніт Казимир Генріхович. Коротка автобіографія. Там само. Арк. 1.

⁸ В. Н. Следзевська, за словами сина Казимира, у Москві вийшла заміж за скрипаль Луку Никифоровича Шила, в майбутньому концертмейстера Великого Московського театру опери і балети, народного артиста СРСР. Вона проживала зі своєю родиною в Москві все подальше життя та померла в 1942 р. (Там само. Арк. 1 зв.)

⁹ Там само. Арк. 1.

¹⁰ [Агніт-Следзевський К.]. Коротка біографія. Там само. Арк. 5.

¹¹ Агніт-Следзевський Казимир Генріхович. Автобіографія (чернетка). Там само. Арк. 4.

¹² Там само.

¹³ [Агніт-Следзевський К.]. Коротка автобіографія (чернетка). Там само. Арк. 3.

¹⁴ [Агніт-Следзевський К.]. Коротка біографія. Там само. Арк. 5–6.

Рис. 1–2. Казимир Агніт-Следзевський. [Київ, 1930-ті рр.]. ЦДАМЛМ України. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 338. Арк. 3, 1

був автоматично відрахований. Агніт пояснював це тим, що батькова родина, де окрім нього було ще двоє дітей¹⁵, бідувала. Тому вже з 14 років йому довелося себе забезпечувати. Спочатку він працював репетитором, згодом кочегаром (1919), санітаром-дезінфектором (1920) і вантажником (1922)¹⁶. Поєднувати навчання в інституті та заробітки було практично неможливо, тому в ті тяжкі роки він майже не брався за олівець. На «пробу пера» початківець наважився наприкінці літа 1923-го, дебютувавши у київській газеті «Молодий пролетарій»¹⁷. Власне, звідси й почався шлях Агніта-карикатуриста, омріяний ще зі студентської лави.

У другій половині 1920-х Агніт помітно виріс і творчо, і професійно. У 1927 р. він узяв участь у конкурсі на найкращу карикатуру київського журналу «Глобус». Конкурсні роботи пропонували надсилати до редакції поштою, обіцяючи не тільки грошову винагороду, а й безкоштовну підписку на цей журнал. Після відбору журі твори переможців були опубліковані в № 4 за лютий 1927 р.: перша премія за рис. «Остання надія на повну сулію, або...не підмажеш – не поїдеш» автора Слезневського, друга премія за рис. «На базарі» карикатуриста Вегнера і третя премія за рис. «Хамелеон» художника Я. Харона¹⁸. І наразі тільки в нотатках особистого архіву Агніта трапляються відомості, що, виявляється, це він заховався під трьома згаданими псевдо та отримав усі три премії¹⁹! Цікаво, чи дізналися про це в редакції журналу?

¹⁵ Зведені брат Антон Генріхович і сестра Валентина Генріхівна Керевич (Следзевський-Агніт Казимир Генріхович. Коротка автобіографія. *Там само*. Арк. 1 зв.).

¹⁶ Анкета кандидата партії К. Г. Агніта-Следзевського, який вступає в члени ВКП(б). 31 липня 1946 р. *Там само*. Спр. 313. Арк. 5.

¹⁷ Працював у газеті штатним художником до її ліквідації у середині 1925 р. (Там само; [Агніт-Следзевський К.]. Коротка автобіографія (чернетка). *Там само*. Спр. 283. Арк. 3).

¹⁸ Наслідки конкурсу «Глобуса» на найкращу карикатуру. *Глобус*. 1927. № 4 (79). Лютий. С. 63–64.

¹⁹ Агніт-Следзевський К. Г. Коротка автобіографія (машинопис). ЦДАМЛМ України. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 8.

Рис. 3. Агніт. Центральна Зрада. 1927. 35×25,5 см. ЦДАМЛМ України. Ф. 700. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1

Рис. 4. Агніт. Колода Грушевського. 1930. 28,7×20,2 см. ЦДАМЛМ України. Ф. 700. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1

У подальшому на шпальтах «Глобуса» з'явилася низка яскравих сатиричних творів талановитого К. Агніта-Следзевського, наприклад, «дружня» карикатура «Єдина мистецька платформа в уяві різних літературних груп» (1928, № 3), експонована того ж року на київській виставці «Гравюра і рисунок» (організована Асоціацією революційних митців України)²⁰.

За свою досить тривалу кар'єру художник співпрацював як штатний і позаштатний працівник із багатьма періодичними виданнями: газетами «Більшовик», «Пролетарская правда», «Сталинское племя», «Комсомолец Украины», «Селянська газета», «Молодий більшовик», із київським журналом «Глобус», харківським «Червоним перцем» та ін.

Під час Голодомору художник виїздив за межі України: недовго працював у московських періодичних виданнях, а навесні 1933-го повернувся до Києва²¹. У розпал репресій, у 1936–1938 рр. Агніт тимчасово припинив роботу в пресі, працюючи позаштатним художником-оформлювачем Міськкому художників Києва²². Захопився спільно з дружиною Т. Следзевською «об'ємним шаржем» – «ляльковим

²⁰ [Матеріали до енциклопедичної статті про К. Агніта-Следзевського] (машинопис). Там само. Арк. 18.

²¹ Анкета кандидата партії К. Г. Агніта-Следзевського, який вступає в члени ВКП (б). 31 липня 1946 р. Там само. Спр. 313. Арк. 5.

²² Следзевський-Агніт Казимир Генріхович. Коротка автобіографія. Там само. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 2–2 зв.

театром для дорослих», для якого вони виготовили близько 40 ляльок і гастролювали з виставами по різних установах²³.

І все ж К. Агніт-Следзевський найбільш відомий як співавтор журналу сатири та гумору «Перець», з яким пов'язана значна частина його творчої спадщини. Він успішно працював у жанрах станкової графіки, плакату, книжкової ілюстрації, зокрема дитячої. Активно виставлявся і отримував схвальні відгуки критиків, починаючи з 1920-х. Увагу мистецтвознавців привертала його сатиричні ілюстрації до поеми «Сон» Шевченка, підготовлені спеціально для Республіканської ювілейної шевченківської виставки 1939 р.²⁴, а також цикл карикатур «Гітлерія», створений у 1942–1944 рр.²⁵ під час роботи фронтовим художником.

Творча біографія Агніта ще чекає на уважного дослідника²⁶. Але зупинимося лише на одному невеличкому епізоді, який зацікавив нас через виявлення трьох раніше невідомих дослідникам іконографії М. Грушевського карикатур.

Почалася ця історія наприкінці 2021 р., коли історик Василь Ульяновський передав Історико-меморіальному музею Михайла Грушевського копії двох оригінальних творів Агніта-Следзевського²⁷, виявлених ним у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України²⁸.

Перша композиція репрезентує портретну галерею провідних діячів Української Центральної Ради: Михайла Грушевського, Миколи Ковалевського, Івана Стешенка, Володимира Винниченка, Олександра Лотоцького та Симона Петлюри. На перший погляд, портрети жанрово тяжіють до шаржу, проте сама назва – «Центральна зрада» – натякає на карикатурний зміст. Для якого видання Агніт готував рисунок і чи коли-небудь публікував, встановити поки не вдалося. Карикатура датована 1927 р. і, очевидно, пов'язана з 10-річчям революційних подій. Стриманість і навіть тактовність у манері зображення українських політиків, наприклад, того ж невинного більшовика Петлюри, змушують засумніватися, чи художник дійсно ставився до портретованих гостро негативно. Збережені в архіві Агніта нечисленні документи та поодинокі офіційні листи не розкривають його справжніх політичних поглядів у часи революції та українізації.

Наступний станковий графічний твір 1930 р. під назвою «Колода Грушевського» має складніший підтекст. Авторського коментаря до карикатури, на жаль, не маємо. Чи образи на гральній карті є збірними, чи зображують конкретних

²³ [Агніт-Следзевський К.] Коротка біографія. *Там само*. Арк. 7; [Матеріали до енциклопедичної статті про К. Агніта-Следзевського] (машинопис). *Там само*. Арк. 14.

²⁴ Там само. Арк. 18.

²⁵ Казимір Агніт-Следзевський. Альбом. С. 10–11.

²⁶ Про окремі аспекти творчості К. Агніта-Следзевського див.: Казимір Агніт-Следзевський. Альбом; Павлов В., Попова Л. Українська радянська сатира. Короткий нарис. Київ : Мистецтво, 1971. С. 31–32.

²⁷ Принагідно висловлюємо щире подяку Василю Іринарховичу Ульяновському за надані матеріали.

²⁸ ЦДАМЛМ України. Ф. 700. Оп. 1. «Твори образотворчого мистецтва з художніх виставок України (колекція)». Спр. 2–3.

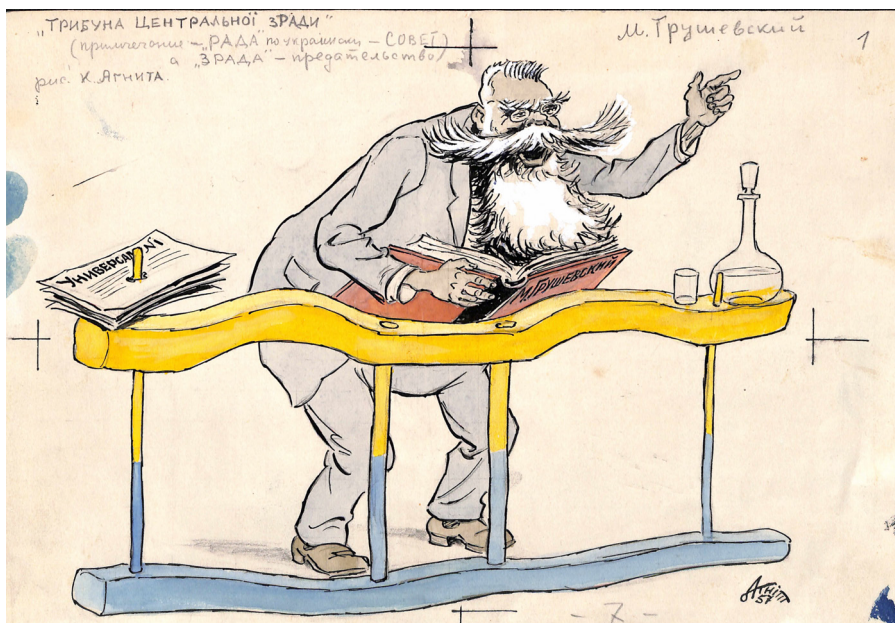

Рис. 5. К. Агніт. «Трибуна Центральної «Зради»». 1957 р. ЦДАМЛМ України. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 1

персоналій? Здається, автор натякає на дві опозиційні політичні сили в руках Грушевського – національні українські (втілені через символ тризуба і характерний типаж українця у вишиванці) та більшовицькі (зашифровані в серп і образ чоловіка, подібного на письменника Максима Горького). Загадкою лишається й прообраз чоловіка, що сидить поряд із Грушевським за гральним столиком.

Відомо, що карикатуристи часто ґрунтують символічні образи на яскравих і влучних метафорах із публіцистики. Гадаємо, що Агніта могла надихнути на цей твір одна з критичних статей проти академіка Грушевського, що ними зарясніла тогочасна преса, наприклад, київська газета «Пролетарська правда».

Серед переліку творів Агніта є лише скупі згадки про роботу протягом 1930–1933 рр. над серією сатиричних рисунків на сюжети «громадянської війни на Україні» під титулом «Маршрути історії»²⁹. 10 творів із серії автор показав на VI Всеукраїнській художній виставці в 1935 р.³⁰ До цього циклу могла належати і «Колода Грушевського»³¹. Проте долю оригінальних композицій «Маршрутів історії» ще слід з'ясувати.

²⁹ [Агніт-Следзевський К.] Коротка біографія. Там само. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 6; [Матеріали до енциклопедичної статті про К. Агніта-Следзевського] (машинопис). Там само. Арк. 14.

³⁰ [Агніт-Следзевський К.] Коротка біографія. Там само. Арк. 6.

³¹ У 1958 р. твір експонувався на персональній виставці художника (див.: Виставка творів Казимира Генріховича Агніта-Следзевського. Каталог. С. 15).

Під час опрацювання особового архіву художника було виявлено ще один, третій, оригінал карикатури Агніта на Грушевського, створений 1957 р. з нагоди чергового десятиріччя революції.

Карикатурист повертається до історичної тематики і готує серію «Чорне минуле», до якої входять композиції «Баланс Скоропадського», «Чорний барон» (Врангель)³², «Прапор денікінщини», «Подарунок Петлюри», «Директорія та її територія» (В. Винниченко) та «Центральна зрада» (М. Грушевський)³³. Дві останні карикатури, на Винниченка і Грушевського, збереглися в оригіналах у фондї Агніта-Следзевського³⁴ з поміткою про затвердження до друку в журналі «Крокодил» (1957, № 35).

В оригіналі – карикатура на М. Грушевського, названа «Трибуна Центральної “Зради”». Прикметно, що автор знову вживає уподобану гру слів рада/зрада, проте сюжет твору зовсім інакший. Цього разу головний і єдиний персонаж – голова УЦР за трибуною у вигляді ярма в кольорах жовтно-блакитного прапора.

Яким насправді був Агніт-Следзевський? Як зауважено в одній із характеристик за підписом художника Василя Касіяна – «за походженням поляк, за культурою і мовою українець»³⁵? Чи щиро висміював Грушевського в політичних карикатурах? Ці та інші питання залишаються відкритими для майбутніх студій.

³² Твори «Баланс Скоропадського» та «Чорний барон (Врангель)» репродуковані в альбомі «Казимір Агніт-Следзевський» 1968 р.

³³ [Матеріали до енциклопедичної статті про К. Агніта-Следзевського] (машинопис). ЦДАМЛМ України. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 21.

³⁴ Рисунок К. Агніта «Трибуна Центральної зради» (М. Грушевський). 1957 р. Там само. Спр. 230. Арк. 1–2; Рисунок К. Агніта «Директорія та її територія» (Винниченко). 1957 р. Там само. Арк. 3–4.

³⁵ Характеристика на члена Спілки радянських художників України, художника Агніт-Следзевського К. Г., видана головою спілки В. Касіяном (без власноручного підпису). Б/д. Там само. Спр. 314. Арк. 2.

Hanna Kondaurova,

Leading Researcher,
Mykhailo Hrushevsky Memorial Museum
(a branch of the Kyiv History Museum)
Kyiv
annakondaurova@ukr.net

"ROUTES OF HISTORY":

CARICATURES OF MYKHAILO HRUSHEVSKY

BY KYIV ARTIST KAZYMYR AGNIT-SLEDZEVSKY

The main milestones of the life and creative biography of graphic artist and caricaturist K. G. Agnit-Sledzevsky (1898–1973) are briefly considered. Three original caricatures of M. S. Hrushevsky (1927, 1930, 1957), discovered in the funds of The Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine, are introduced into scientific discourse.

Keywords: satirical illustration, caricature, K. G. Agnit-Sledzevsky, M.S. Hrushevsky.

РЕЦЕПЦІЯ ТВОРІВ МІХАЇЛА БУЛГАКОВА ЗА КОРДОНОМ ТА ЇХ ПЕРЕКЛАДИ У ФОНДІ БІБЛІОТЕКИ ЛІТЕРАТУРНО- МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ М. БУЛГАКОВА

Історія перекладів творів М. Булгакова іноземними мовами. Огляд прижиттєвих перекладів та їхніх видань для подальшого поширення творчості М. Булгакова країнами світу.

Переклади творів письменника у фондї бібліотеки Літературно-меморіального музею М. Булгакова.

Ключові слова: твори М. Булгакова, переклади творів М. Булгакова, бібліографія перекладів М. Булгакова.

Присутність творів М. Булгакова за кордоном починається з 20-х рр XX ст. Прижиттєві видання перекладів творів М. Булгакова мають Польща, Україна, Чехія, Латвія, Німеччина, США, Велика Британія, Словенія, Франція, Італія, Хорватія і навіть Японія.

Перші дві частини роману «Біла гвардія» були надруковані в часописі «Россия» 1925 р., а вже у вересні 1926 р. газета «Киевский пролетарий» повідомляє, що Театр імені І. Франка починає роботу над виставою «Біла гвардія», переклад українською – Я. Савченка¹. Але вистава не була здійснена, переклад втрачений, а перекладач Яків Савченко репресований. Цю драматичну історію розповіли у своїй статті М. Мишуровська та О. Михайлова².

У грудні 1926 р. на сторінках «Студентського вісника», що був виразником ідейних та естетичних поглядів представників пражської групи, надруковано уривки з першої та другої частин роману М. Булгакова «Біла гвардія». Публікація мала назву «Навколо Києва (...присвячено облозі Києва під час повстання Директорії)». Тут же зазначено першоджерело – журнал «Россия» (1924. № 4; 1925. № 5). Переклав уривки Михайло Мухін (1894–1976), один із засновників часопису, колишній киянин³.

У першому числі за 1934 р. львівського часопису «Вісник», що його редактором був Дмитро Донцов, вміщено уривок із роману М. Булгакова під назвою «Рік

¹ М. А. Булгаков : аннотированный библиографический указатель. Т. 1 : 1919–1940 / сост. М. В. Мишуровская и др. ; ред. С. П. Бавин, М. В. Мишуровская ; библиогр. ред. А. В. Акименко. Москва : РГБИ, 2017. С. 135.

² Мишуровская М., Михайлова Е. «Белая гвардия» в Киеве запрещена...: Судьба пьес М. Булгакова в киевских театрах в 1926 году: архивные материалы и публикации. *Вопросы литературы*. 2018. № 2. С. 294–327.

³ Лисенко Н. О. Українські переклади «Білої гвардії» М. Булгакова. *Мысль, слово и время в пространстве культуры* : межвузовский сборник научных трудов / Мин-во просвещения Украины; Киевский нац. ун-т им. Тараса Шевченко; Киевский междунар. ун-т гражд. авиации. Киев : Аграрная наука, 2000. Вып. 2. С. 199–207.

1918» (з роману «Дні Турбіних»). Переклад здійснено за першим томом паризького видання роману, сам він підписаний літерами «Ж. З.». Одні дослідники припускають, що за цими літерами ховається М. Мухін, інші – що це сам Д. Донцов⁴.

На початку 2000-х рр., майже одночасно, були видані два переклади роману «Майстер і Маргарита»: літературознавця і перекладача Миколи Білоруса та відомого ентомолога Юрія Некрутенка. У М. Білоруса є в доробку також і переклад «Собачого серця», а смерть Ю. Некрутенка перервала його роботу над перекладом «Білої гвардії». У 2021–2022 рр. видано два переклади повісті «Собаче серце»: С. Андрющенко та Я. Мишанича.

Першою іноземною мовою, якою був перекладений М. Булгаков, є польська. Спочатку з'явилися два переклади повісті «Фатальні яйця» – Аліції Стерн (1926) та Едмунда Єзерського (1928), а також «Дияволяди». 1928 року було здійснено і перший переклад «Білої гвардії», виданий видавництвом Грошевої бібліотеки Станіслава Цукровського. Двічі ставили «Зойчину квартиру»: 1931 року в міському Лодзинському театрі і 1933 року в Літньому театрі у Варшаві⁵.

Ім'я М. Булгакова в Чехії з'явилося вперше 1927 року у статті «Російський огляд» російської емігрантки Надії Мельникової-Папоушкової, надрукованій празьким часописом «Міркування Авентина», а ось першим чеським перекладом Булгакова став роман «Біла гвардія», виданий у Празі 1928 року. Перекладачкою була Людмила Вороновська-Меліхарова. Того ж року з'явився переклад цього роману Вінценца Червинки. 1929 року вийшла повість «Фатальні яйця» у перекладі Каміли Значковської-Нойманнової⁶.

Чеською мовою на початку 1930-х рр. з'являються дві вистави: «Біла гвардія» та «Зойчина квартира». Для вистави за романом «Біла гвардія» у празькому Театрі на Виноградах взяли переклад В. Червинки, а ось у «Зойчиної квартири» були два перекладачі: Богумил Матезіус (не виданий) та Ян Пелікан. Саме в його перекладі 13 листопада 1934 р. була презентована вистава «Квартира пані Зої» у Національному театрі міста Брно. Режисером постановки був Йозеф Скршиван за участю директора театру Вацлава Йиржиковського. Під час фашистської окупації театр закрили, а Й. Скршиван та В. Йиржиковський були заарештовані гестапо та загинули в Освенцимі⁷.

Переклад булгаківської п'єси «Дні Турбіних», виданої 1927 року під маркою «Verlag S. Kagansky», німецькою мовою здійснила Катя Розенберг, що працювала з видавництвом С. Фішера; наступними були п'єси «Зойчина квартира» та «Мольєр», а також інсценовані Булгаковим «Мертві душі» Гоголя.

⁴ Там само.

⁵ Володзько-Буткевич А. Польский Булгаков (Очерк восприятия). *Михаил Булгаков, его время и мы* : коллективная монография / под ред. Гжегоша Пшебинды и Януша Свежего. Краков, 2012. С. 673.

⁶ Герчикова И. А. Михаил Булгаков на чешской сцене. *Михаил Булгаков и славянская культура* / отв. ред. Е. А. Яблоков. Москва : Совпадение, 2017. С. 201.

⁷ Там само. С. 202.

На жаль, з приходом до влади нацистів декілька вистав німецькою не було поставлено не тільки в самій Німеччині, а й у Чехословаччині та Латвії.

До речі, перекладами та виданням своїх творів у Латвії, Франції та США опікувався сам автор. 1931 року художній керівник латвійського «Dailes Theatre» Едуард Смільгіс зробив запит М. Булгакову щодо тексту п'єси «Мертві душі». До прохання театру долучився повноважний представник СРСР у Латвії О. І. Свідерський. У листопаді 1932 р., незадовго до прем'єри у МХАТі вистави «Мертві душі», М. Булгаков звертається у театральний відділ видавництва С. Фішера з проханням: надіслати у «Dailes Theatre» російський та німецький екземпляри інсценівки поеми М. Гоголя. Письменник наполягає на терміновому укладанні договору з латвійським театром – *«щоб у жодному разі не затримати постановку»*. Але «Мертвим душам» не судилося на той час увійти до репертуару «Dailes Theatre». Двадцять років по тому Е. Смільгіс, разом з Ф. Ертнере, таки здійснили постановку цієї п'єси: прем'єра вистави відбулася у Державному художньому театрі імені Яна Райніса в березні 1952 р.⁸

У Франції було два прижиттєві переклади. У липні 1929 р. часопис «Vie» («Життя») надрукував фрагмент перекладеної повісті М. Булгакова «Фатальні яйця» під назвою «La mort des poules» («Курячий мор»). Цей переклад залишився не поміченим читачем, його автор невідомий, і повна версія повісті так і не вийшла. Другим твором є п'єса «Зойчина квартира» у перекладі Марії Рейнгардт. Вона звернулась до автора за дозволом перекласти цю п'єсу французькою, і Булгаков повертається до тексту твору. Результатом авторського редагування була нова, друга редакція «Зойчиної квартири». Переклад М. Рейнгардт не був опублікований. Але в одному з паризьких музеїв зберігся рукопис одного з перекладачів, Бенжамена Крем'є⁹.

1932 року Булгаков передає підготовлений для перекладу англійською мовою текст п'єси «Дні Турбіних» американському журналісту Юджину Лайонсу. 1934 року в бостонському видавництві «Houghton Mifflin Company», що видавало навчальну літературу та белетристику, вийшла друком збірка «Шість радянських п'єс» (Six Soviet Plays. Boston, New York: Houghton Mifflin company, 1934), до якої увійшли і «Дні Турбіних». Лайонс був укладачем та редактором збірки, передмову написав відомий американський драматург Елмер Райс. За рік збірка була перевидана у Великій Британії (Six Soviet Plays. London: Gollancz, 1935)¹⁰. У тому ж

⁸ Мишуровская М. В. Драматургия М. А. Булгакова за рубежом: переводы, издания. 1927-й–1930-е гг. *Национальный театр в контексте многонациональной культуры* : архивы, библиотеки, информация : Одиннадцатые Междунар. Михоэлсовские чтения / сост. А. А. Колганова. Москва : РГБИ, 2020. С. 224–238.

⁹ Отан-Матё М.-К. Восприятие драматургии Булгакова во Франции: от «Зойкиной квартиры» до «Бега». *Михаил Булгаков на исходе XX века* : материалы VIII Междунар. Булгаковских чтений в Санкт-Петербурге (май 1997 г.). Т. 2 / отв. ред.: А. А. Нинов (сост.), А. А. Грубин, А. С. Бурмистров. Санкт-Петербург, 1999. С. 97–108.

¹⁰ An International Bibliography of works by and about Mikhail Bulgakov / compiled by Ellendea Proffer. Ann Arbor : Ardis, 1976.

1935 р. Словенський національний театр у Люблянї поставив п'єсу «Мольєр» у перекладі Франце Водника¹¹. Словенія і Хорватія на той час були у складі Югославії, і 1938 року п'єса «Мольєр» була поставлена і в Белградському народному театрі режисером Бояном Ступицею. Критик Милош Станкович того ж року публікує рецензію на п'єсу і виставу в часописі «Српски книжевни гласник». А перший переклад прозового твору в Югославії з'явився 1937 року в Загребі. Це було оповідання «№13: Дім Ельпіт-Рабкомуна» в перекладі А. Колундрич, що вийшло у виданні «Тисяча кращих новел» (Tisuca najljepših novela. Zagreb, 1937. Sv. 94–95).

Зацікавленість італійських дослідників, перекладачів та видавців творчістю М. Булгакова з'явилася завдяки історичу літератури та мистецтва, одному із засновників італійської славістики Етторе Ло Гатто. З 1928 по 1932 р. він чотири рази приїздив до Радянського Союзу, знайомився з письменниками, художниками, діячами театру. Найбільше його вразив М. Булгаков. 1930 року в Італії виходить переклад роману «Біла гвардія», виконаний Етторе Ло Гатто, але після зустрічі з Булгаковим 1931 року, довідавшись, що робив переклад із «піратського» видання, він із часом виправляє свою помилку і включає вже новий переклад роману в альманах «Narratori Sovietici» («Радянські прозаїки») 1944 року¹².

Перша спроба перекладу творів М. Булгакова в Японії була ще в 30-ті рр. ХХ ст. 1932 року Масао Йонекава переклав повість «Фатальні яйця». Вона увійшла у 9-й том зібрання творів світової гумористичної літератури¹³.

Активний етап перекладів починається в кінці 60-х рр. ХХ ст., і їхня географія розширюється. Приміром, якщо у 60–70-х рр. переклади іспанською мовою робились і видавались в Іспанії, то з кінця 80-х підключаються перекладачі з Мексики, Аргентини, Куби, Чилі. А значна частина перекладів португальською мовою видається в Бразилії. Зовсім нещодавно там видана солідна збірка «Оповідання українських авторів», до якої, окрім М. Гоголя та І. Бабеля, увійшов і М. Булгаков.

Цікаво, що різні країни мають і різний підхід до мистецтва перекладу. Коли в Німеччині, Чехії та Болгарії простежується певна «монополія» на переклади булгаковських творів (відповідно Томас Решке, Алена Моравкова та Ліляна Мінкова), то у Словенії чи Японії перекладачів багато. Тільки перекладів японською роману «Майстер і Маргарита» існує не менш ніж шість. Найбільше перекладів – німецькою мовою. У Німеччині видано і найбільш багатотомне зібрання творів М. Булгакова. На другому і третьому місцях за кількістю перекладів – польська і французька мови. А от Угорщина має вже два зібрання творів, п'ятитомне та дуже ретельно

¹¹ Лойк М. Постановки произведений М. Булгакова на словенской сцене. *Михаил Булгаков и славянская культура* / отв. ред. Е. А. Яблоков. Москва : Совпадение, 2017. С. 212.

¹² Мишуровская М. В. Роман для «молчаливых»: к истории распространения романа М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита» в Италии – 1967 год. *Михаил Булгаков в потоке российской истории XX–XXI веков* : материалы Девятого Международного научного чтения, приуроченного ко дню ангела писателя (Москва, ноябрь 2018 г.). Москва, 2019. С. 125.

¹³ Омори М. Восприятие М. А. Булгакова в Японии. *Новый филологический вестник*. 2006. № 2. С. 188–194.

підготовлене шеститомне. Взагалі перше зібрання творів М. Булгакова вийшло сербською мовою. 1985 року в Белграді виходить восьмитомне зібрання творів письменника, куди увійшли, окрім художніх творів, вибране листування Булгакова та спогади про нього.

1997 року в паризькому видавництві «Галімар», у найсоліднішій, академічній серії «Бібліотека Пляєди» був виданий перший том зібрання творів М. Булгакова під редагуванням Франсуази Фламан за участю Едіт Шеррер. У 2004 р. Ф. Фламан за участю Ж.-Л. Шаваро видає другий том. Усі твори перекладені саме для цього видання Франсуазою Фламан, Едіт Шеррер, Маріанною Гург та Жаном-Луї Шаваро, усі статті публікуються французькою вперше. Один із принципів «Пляєди» – не відбирати, а збирати та докладно коментувати усі, до найменшого, твори автора. Той, хто прочитає текст і довідковий апарат до нього, буде знати про Булгакова геть усе і навіть мати найточніше топографічне уявлення про те, де мешкав він та його герої: у додатку надані мапи Києва, Криму та Москви¹⁴.

У Японії теж є видання, що супроводжується мапою «булгаковської Москви», за допомогою якої японські читачі уявляють собі місця, описані в романі «Майстер і Маргарита». Це третій переклад роману, виконаний Аяко Хокі, і виданий у двох томах.

Серед країн, що раніше входили до СРСР, найбільше перекладів творів М. Булгакова зроблено в Естонії. Починаючи з 1966 р., там видано всі чотири романи, повісті, оповідання та фейлетони. До перекладу долучилися Відрик Ківіла, Майга Варік, Юрі Оямаа, Едвін Гідель¹⁵. Окрім Естонії, основні твори Булгакова перекладені у Латвії, Грузії, Литві, Білорусі, Вірменії, Узбекистані, Азербайджані, Казахстані.

Деякі дослідники вважають, що твори М. Булгакова перекладені більш ніж 43 мовами світу, але цей процес не зупиняється, і тільки у фонді бібліотеки Літературно-меморіального музею М. Булгакова є переклади на 45 живих мов та есперанто. Свої переклади музею дарував особисто і надсилав поштою японський перекладач Ісіхара Кімімічі. Музей листується і отримує нові переклади від перекладачки португальською мовою Лариси Шотропи, у планах якої – п'ятитомник творів М. Булгакова. Неодноразово наш музей відвідував професор Стокгольмського університету Ларс Ерік Блумквіст (1942–2021), головний перекладач творів Булгакова шведською мовою. А «Майстра і Маргариту» на івриті Музею подарував Шимон Перес. До перекладу творів М. Булгакова часто долучалися відомі у своїх країнах письменники: Оярс Вацїетіс – видатний латвійський поет, лауреат Державної премії за найкращий роман (1988)¹⁶ та лауреат Великої

¹⁴ Мавлевич Н. Булгаков в «Пляеде». *Русская мысль*. 1997. 25–31 дек. С. 15.

¹⁵ Купп-Сазонов С. О двух переводах романа М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита»: Вопрос цензуры (Памяти Юри Оямаа). *ACTA SLAVICA ESTONICA IX. Труды по русской и славянской филологии. Литературоведение X. Стратегии перевода и государственный контроль*. Тарту, 2017. С. 221–235.

¹⁶ Нардовска И. Латвийский Университет. Переводы произведений М. Булгакова на латышский язык. URL: <https://institutperevoda.ru/upfiles/phpefUKV6.doc> (дата звернення: 1.10.2023).

державної премії за творчий внесок у культуру Греції (2000) Андреас Франгіас¹⁷. Тільки останніми роками зібрання бібліотеки філії поповнилося перекладами, яких раніше ми не мали: каталонською, тайською, в'єтнамською, корейською, турецькою, китайською мовами.

Через обмежений обсяг тез неможливо навести повну бібліографію перекладів творів М. Булгакова, що має бібліотека музею. Нижче додається перелік мов за алфавітом та кількість видань у фонді.

Азербайджанська – 2; албанська – 1; англійська – 17; білоруська – 1; болгарська – 6; вірменська – 3; в'єтнамська – 1; грецька – 2; грузинська – 6; данська – 3; есперанто – 1; естонська – 11; іврит – 6; ісландська – 3; іспанська – 10; італійська – 10; казахська – 3; каталонська – 1; китайська – 3; корейська – 1; латиська – 6; литовська – 4; македонська – 2; німецька – 38; нідерландська – 12; норвезька – 1; польська – 28; португальська – 5; румунська – 2; сербська – 4; словацька – 4; словенська – 1; тайська – 1; турецька – 5; угорська – 8; узбецька – 1; українська – 7; фарсі – 1; фінська – 1; французька – 9; хорватська – 1; чеська – 5; шведська – 5; японська – 6.

Більше про переклади творів М. Булгакова та детальну бібліографію перекладів, що є в наявності у фонді бібліотеки філії, можна подивитися на сайті музею у рубриці «Булгаков мовами світу».

Olga Kovalchuk,
Bibliographer,
Mikhail Bulgakov Museum
(a branch of the Kyiv History Museum)
Kyiv
kovalchuk.olga@gmail.com

RECEPTION OF MIKHAIL BULGAKOV'S WORKS ABROAD AND THEIR TRANSLATIONS IN THE FOUNDATION OF THE LIBRARY OF MIKHAIL BULGAKOV MUSEUM

The history of translations of M. Bulgakov's works into foreign languages. Review of lifetime translations and their editions and the further spread of M. Bulgakov's work in the countries of the world. Translations of the writer's works in the collection of the library of the Mikhail Bulgakov Museum (a branch of the Kyiv History Museum).

Keywords: works of M. Bulgakov, translations of works of M. Bulgakov, bibliography of translations of M. Bulgakov.

¹⁷ Есакова М. Н., Харацидис Э. К. Творчество М. Булгакова в Греции: по статистическим данным Греческого центра книги. *Русский язык и культура в зеркале перевода : материалы VI Международной научной конференции*, Афины, 2016. Москва : МАКС Пресс, 2016. С. 139.

Марк Мілютін,
головний спеціаліст
сектору просвітньої та виставкової роботи
відділу використання інформації документів та комунікацій
Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України
Київ
miliutin2023@gmail.com

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОСОБОВОГО ФОНДУ ОПЕРНОГО РЕЖИСЕРА, СПІВАКА І МУЗИКОЗНАВЦЯ МИХАЙЛА СТЕФАНОВИЧА У ЦДАМЛМ УКРАЇНИ (ДО 125-РІЧЧЯ МИСТЦЯ)

У доповіді охарактеризовано комплекс документів особового фонду українського оперного діяча, музикознавця, художнього керівника Київського театру опери і балету у 1947–1954 рр. Михайла Петровича Стефановича (Ф. 146), що зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. Проаналізовано біографічні матеріали, документи, що висвітлюють творчий розвиток мистця, рукописи з історії мистецтва, музики і театру, спогади про сучасників, зокрема І. Паторжинського, М. Донця та ін., а також листування. До огляду залучено зображальні документи: фото, що висвітлюють сценічні процеси, індивідуальні світлини фондоутворювача, знімки його колег: Л. Руденко, М. Гришка та ін., документи родичів, дружини – Н. Кантемір-Стефанович, дядька – Я. Стефановича. Мета дослідження – привернути увагу науковців, шанувальників театрального мистецтва до документів М. Стефановича, сприяти поживленню дослідницької діяльності й актуалізації маловивчених документів.

Ключові слова: Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Національний академічний театр опери та балету України ім. Т.Г. Шевченка, Київ, театр, архівний фонд, М. Стефанович, М. Донець.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України є найбільшою державною установою – зберігачем документів літературно-мистецького характеру, які є джерелами до історії української культури від кінця XVIII до початку XXI ст.

У фондах Архіву-музею на початок 2023 р. зберігається понад 320 тисяч одиниць зберігання у складі 1435 фондів, з них – 1310 особових фондів та 125 фондів установ та організацій культурної сфери. Музейні фонди нараховують більше ніж 13 тисяч одиниць зберігання, а бібліотека налічує понад 200 тисяч друкованих видань. З огляду на вищенаведені статистичні дані, стає зрозуміло, що наша установа одночасно є архівом, музеєм і бібліотекою.

Михайло Павлович Стефанович народився в 1898 р. в родині юриста. Ще в гімназійні роки юнак відчув потяг до музичної галузі і відвідував приватну музичну школу, опісля був прийнятий до класу фортепіано професора Пухальського. Студював право у Київському університеті, продовжив музичну освіту в Державному музично-драматичному інституті імені М. В. Лисенка. Професійну кар'єру почав у 1919 р. в оперній студії «Молодий оперний театр». Після закінчення

Рис. 1. М. Стефанович. 1921 р. ЦДАМЛМ України. Ф. 146. Оп. 1, Спр. 246. Арк. 2

Рис. 2. М. Стефанович. 1929 р. ЦДАМЛМ України. Ф. 146, Оп. 1. Од. зб. 246. Арк. 4

консерваторії служив у оперних театрах і викладав у консерваторіях Харкова, Львова, Одеси, Дніпра, Києва та ін.

Як актор і режисер Михайло Павлович реалізував свій талант у постановках класичних творів «Фауста» В. Гуно, «Севільського цирульника» Дж. Россіні, «Тоска» Дж. Пучіні, «Аїда» і «Бал Маскарад» Дж. Верді та ін. У 1947–1954 рр. Михайло Стефанович очолював Київську оперу, в цей час репертуар театру збагатився постановкою опер «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, «Тарас Бульба» й «Утоплена» М. Лисенка та ін.

Михайло Стефанович залишив цей світ 5 серпня 1970 р.

Документи особового фонду були передані до Архіву-музею самим фондоутворювачем у 1968 р. та його дружиною Н. М. Кантемір-Стефанович у 1970 р.

Документальна база особового фонду дозволяє повно й різнобічно представити спадщину оперного діяча і музикознавця Михайла Павловича Стефановича. Біографічні матеріали фондоутворювача представлені оригіналом метричного випису з метричної книги про народження М. П. Стефановича¹, атестатом зрілості про закінчення ним 8-ї Київської гімназії² та студентським посвідченням

¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). Ф. 146. Оп. 1. Спр. 129.

² Там само. Спр. 130.

Рис. 3. Михайло Стефанович з Марією Литвиненко-Вольгемут, Іваном Паторжинським та іншими. 1942 р. ЦДАМЛМ України. Ф. 146. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 1

Державного музично-драматичного інституту імені М. В. Лисенка³, індивідуальними та груповими світлинами різних років.

Творчість мистця представлена різномірними документами. Серед зображальних документів – фото М. П. Стефановича на київській сцені в ролі Дон-Кіхота в однойменному балеті Л. Мінкуса⁴; в ролі Цунігі з вистави опери Ж. Бізе «Кармен»⁵ та ін. У цьому контексті вирізняється дружній шарж за підписом «Г. Ф.» на М. П. Стефановича в ролі злого генія на репетиції балету «Лебедине озеро»⁶.

Рукописи фондоутворювача репрезентують його діяльність як музикознавця і театрознавця. Збереглися лекції, присвячені музичній нотації і загальним питанням з теорії музики⁷. Також відклалися виписки М. П. Стефановича з робіт світових класиків і діячів культури. Зокрема, матеріали Р. Ролана з історії європейської опери XIV – першої половини XVI ст., нотатки з робіт Платона і Аристотеля, В. Ґете, П. Меріме, Дж. Барді та ін.⁸

³ Там само. Спр. 131.

⁴ Там само. Спр. 5.

⁵ Там само. Спр. 6.

⁶ Там само. Спр. 247.

⁷ Там само. Спр. 98.

⁸ Там само. Спр. 99.

Рис. 4. Ніна Кантемір-Стефанович (дата зйомки невідома). ЦДАМЛМ України. Ф. 146. Оп. 1. Спр. 306. Арк. 3

Рис. 5. Ніна Кантемір-Стефанович в ролі Віолетти з опери Дж. Верді «Травіата». 1928 р. ЦДАМЛМ України. Ф. 146. Оп. 1. Спр. 298. Арк. 1

М. П. Стефановича насправду можна вважати літописцем Київської опери. Джерельну цінність становлять зібрані митцем матеріали про її історію від 1800-х до 1960-х років⁹. Ґрунтуючись на різнобічних джерелах, серед яких міська періодика імперського часу: «Киевлянин», «Киевское Слово», «Киевская Старина», а також на низці архівних матеріалів, Стефанович визначає 1803 р. як початок зародження оперної справи в місті, коли було споруджено Міський театр на місці сучасної Європейської площі.

Важливою складовою фонду є масив его-документів, представлений епістолярієм і спогадами. У листі від сина Миколи Лисенка – Остапа – до Стефановича йдеться про підготовку до постановки на київській сцені батькової опери «Утоплена»¹⁰. Крім того, збереглися листи до митця від К. Данькевича¹¹, Р. Глієра¹², А. Тобілевича¹³ – онука І. Карпенка-Карого та ін.

Заслугують на увагу дослідників спогади М. П. Стефановича про колег і сучасників. У статтях фондоутворювач висвітлив життєвий шлях і

⁹ Там само. Спр. 51–68.

¹⁰ Там само. Спр. 19.

¹¹ Там само. Спр. 113.

¹² Там само. Спр. 108.

¹³ Там само. Спр. 126.

Рис. 6. М. Стефанович в ролі Цуніги з опери «Кармен» (дата зйомки невідома). ЦДАМЛМ України. Ф. 146. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1

Рис. 7. Дружній шарж на М. Стефановича в ролі Злого генія на репетиції балету «Лебединое озеро» за підписом «Г. Ф.». 1925 р. ЦДАМЛМ України. Ф. 146. Оп. 1. Спр. 247. Арк. 1

досвід співтворчості з І. Паторжинським¹⁴, М. Роменським¹⁵, О. Петрусенко¹⁶, О. Ропською¹⁷ та ін. Новаторською і такою, що випереджала час, можна вважати роботу М. П. Стефановича з увічнення пам'яті жертви сталінських репресій Михайла Донця. У межах підготовки до монографії про нього відклався авторизований машинопис і рукопис біографічного характеру¹⁸. Цей напрямок роботи Стефановича був високо оцінений колегами, зокрема про це йдеться в листі І. Козловського¹⁹.

Ще однією частиною фонду є матеріали, зібрані самим Стефановичем. Тут трапляються матеріали до постановки європейських і українських театральних творів: лібрето, фото сценічних декорацій, ескізів костюмів, рецензії і афіші вистав: балету О. Гериновича «Сопілка Довбуша»²⁰, опер «Енеїда»²¹ і

¹⁴ Там само. Спр. 70.

¹⁵ Там само. Спр. 72.

¹⁶ Там само. Спр. 71.

¹⁷ Там само. Спр. 73.

¹⁸ Там само. Спр. 69.

¹⁹ Там само. Спр. 117.

²⁰ Там само. Спр. 191.

²¹ Там само. Спр. 175.

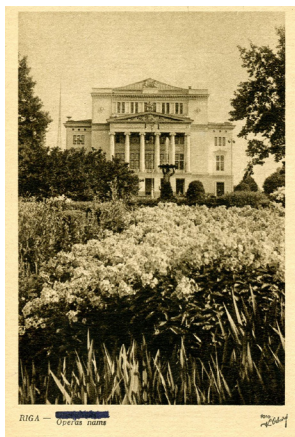

Рис. 8. Ризька опера. Поштова листівка (рік невідомий). ЦДАМЛМ України. Ф. 146. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 1

Рис. 9. Римський форум. Колона Фоки та арка Септимія Севера. Поштова листівка (рік невідомий). ЦДАМЛМ України. Ф. 146. Оп. 1. Спр. 295. Арк. 4

«Тарас Бульба»²², опери польського композитора С. Монюшка «Галька»²³, балету Б. Таїрова і Б. Каменьковича «Сорочинський ярмарок»²⁴ та ін. Вартісними джерелами з історію драматургії є переклад українською І. Кочерги тексту опери Ш. Гуно «Фауст»²⁵, текст опери Ж. Оффенбаха «Казки Гофмана» у перекладі українською О. Варавви з помітками М. Стефановича²⁶, кольоровий додаток до номера німецької газети «Kunst und Mode» від 11 лютого 1925 р., присвячений опері «Травіата», вистава якої відбулася у Берлінській опері 9 лютого 1925 р., а також збірка статей німецькою мовою про Дж. Верді і «Травіату» з помітками Стефановича²⁷, програми вистав і гастролей українських і зарубіжних театрів²⁸.

Значний інтерес для розуміння і унаочнення мистецького середовища початку ХХ ст. є корпус зображальних джерел фонду, представлений світлинами в ролях та індивідуальними знімками: Л. Руденко²⁹, М. Гришка³⁰, О. Каміонського³¹, Г. Гандольфі³², О. Хвостенка-Хвостова³³ та ін.

Матеріали дружини митця Н. Кантемір-Стефанович представлені її

²² Там само. Спр. 193.

²³ Там само. Спр. 209.

²⁴ Там само. Спр. 195.

²⁵ Там само. Спр. 189.

²⁶ Там само. Спр. 101.

²⁷ Там само. Спр. 102.

²⁸ Там само. Спр. 217, 218, 224, 226,

²⁹ Там само. Спр. 284.

³⁰ Там само. Спр. 272.

³¹ Там само. Спр. 275.

³² Там само. Спр. 269.

³³ Там само. Спр. 289.

індивідуальними, груповими та світлинами в ролях і документами службової діяльності³⁴. Етнографам стануть у нагоді матеріали етнографічного характеру з життя корінних народів Півночі, зібрані дядьком М. Стефановича Яковом Стефановичем³⁵.

Узагальнюючи викладене, можемо стверджувати, що особовий фонд М. П. Стефановича є інформаційно потужним та водночас маловивченим джерелом з історії українського театру від початку XIX ст., зважаючи на представлені матеріали історичних розвідок. Наявні зображальні джерела, его-документи, серед яких листування і спогади, документи творчої і службової діяльності М.С. Стефановича, є актуальними для реконструкції та дослідження українських театрів першої половини XX ст.

Mark Miliutin,

Senior Specialist,

Sector of educational and exhibition work,

Department of information use of documents and communications

The Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine

Kyiv

miliutin2023@gmail.com

INFORMATION POTENTIAL OF THE PERSONAL FOND OF THE OPERA DIRECTOR, SINGER AND MUSICOLOGIST MYKHAILO STEFANOVYCH IN THE CSAMLA OF UKRAINE (TO THE 125TH ANNIVERSARY OF THE ARTIST)

The article describes the set of documents of the personal fond of the Ukrainian opera actor, musicologist, artistic director of the Kyiv Opera and Ballet Theater in 1947–1954 Mykhailo Stefanovych (F. 146), which is kept in the Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine. Biographical materials, documents uncovering the creative development of the artist, manuscripts on the history of art, music and the theater, memories of contemporaries, in particular I. Patorzhynskyi, M. Donets, and others, as well as correspondence were analyzed. Pictorial documents were including the review: photos illustrating stage processes, individual photos of the founder, photos of his colleagues L. Rudenko, M. Hryshko, etc., documents of relatives, wife – N. Kantemir-Stefanovych, uncle – Ya. Stefanovych. The purpose of the research is to draw the attention of scientists, fans of theater art to the documents of M. Stefanovych, to promote the revitalization of research activities and the introduction of little-studied documents.

Keywords: The Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine, The National Academic Theater of Opera and Ballet of Ukraine named after T.G. Shevchenko, Kyiv, theater, archival fond, M. Stefanovych, M. Donets.

³⁴ Там само. Спр. 296–309.

³⁵ Там само. Спр. 310–313.

Галина Почверук,
кандидат філологічних наук,
провідний науковий співробітник
філії «Музей шістдесятицтва»
Музею історії міста Києва
Київ
halyna.pochveruk@gmail.com

ІЛЮСТРАЦІЇ ЛЮБОВІ ПАНЧЕНКО ДО ПОВІСТІ «ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ» МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ І КОНТЕКСТ

Історія досліджень творчого феномена Любові Панченко лише починається. І ключову роль у цьому дискурсі має Музей шістдесятицтва, куди передала на збереження свої роботи художниця. Ця праця присвячена історії створення серії ілюстрацій до повісті Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків», які стали кульмінаційним етапом для мисткині в опануванні техніки ліногравюри і доля яких не була відома до 2022 р.

Ключові слова: Любов Панченко, графіка, ліногравюра, ілюстрація книг, «Тіні забутих предків».

Другого лютого 2022 р., за 22 дні до повномасштабної війни, Любов Панченко передала в Музей шістдесятицтва останні кілька тек зі своїми художніми роботами середини 1960-х – першої половини 1970-х рр., серед яких була серія ілюстрацій до повісті Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків» – чорно-білі лінорити, більша частина яких датована 1969 р. Ці твори ще не були широко представлені. Лише на першій невеликій виставці Любові Панченко, що відбулась 1988 р. в приміщенні редакції журналу «Київ»¹, поряд із колажами і серією декоративних розписів «Світе мій» авторка подала кілька ілюстрацій до «Тіней забутих предків». Тривалий час доля цих робіт була невідомою, тому вони не увійшли до першого електронного видання її творів «Повернення»². Проте графік Василь Перевальський у передмові до альбому згадав про лінорити Панченко як про випускню роботу художниці: *«Дипломна робота мала визнання у мистецьких колах, незважаючи на те, що тема була багатогранно опрацьованою у мистецтві. Обрати її було сміливим вчинком як студентки, так і керівників дипломного проєкту»*³. Тому мета цієї статті – розкрити історію створення цих робіт, простежити розвиток теми та висвітлити мистецький контекст ілюстрацій.

Любов Панченко опанувала техніку гравірування під час навчання на кафедрі графіки видавничо-поліграфічного факультету київської філії львівського

¹ Поклад Н. Мистецькі шляхи Любові Панченко. URL: <https://uartlib.org/mystetski-shlyahy-lyubovi-panchenko> (дата звернення: 28.09.2023).

² Панченко Л. Повернення : альбом. Київ – Харків : Видавець Олександр Савчук, 2021. URL: <https://uin.gov.ua/elektronni-vydannya/albom-lyubovi-panchenko-poverнення> (дата звернення: 28.09.2023).

³ Перевальський В. Радість і журба Любові Панченко. Любов Панченко. *Повернення* : альбом. Київ – Харків : Видавець Олександр Савчук, 2022. С. 34–35.

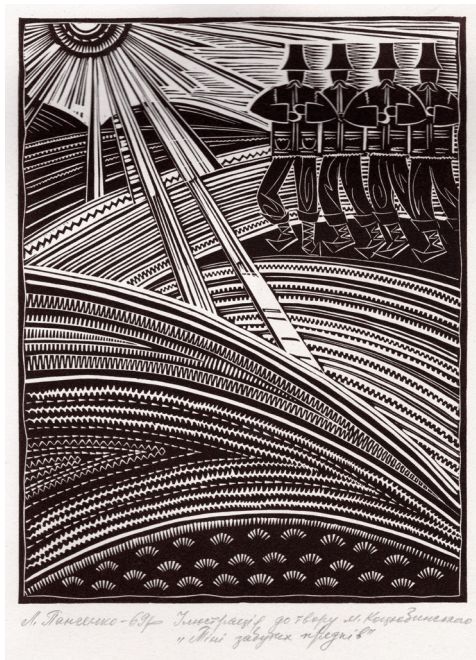

Рис. 1. Л. Панченко. «Гуцули серед гір». Лінорит. 1969 р. Фонди МІК, ТЗ

Рис. 2. Л. Панченко. «Ліс», Лінорит. 1969 р. Фонди МІК, ТЗ

Інституту друкарства ім. І. Федорова. Лінорити цього періоду є в музейній колекції, їх датовано 1965–1967 рр.: «Посилала мене мати зеленого жита жати», «Горпина», «Карпати», «Гуцул». Дві останні роботи засвідчують зацікавлення темою Гуцульщини, однак елементи першого лінориту можна побачити в одній з ілюстрацій до «Тіней забутих предків» 1969 р. Отже, можна припустити, що роботи за повістю Коцюбинського сама Панченко сприймала як своєрідний кульмінаційний етап, де б мали бути втілені найбільш вдалі творчі знахідки.

Під час вивчення і опису цих робіт була низка складнощів. По-перше, узагальнення авторських підписів. На ілюстраціях не було конкретних назв, пов'язаних із сюжетом, чи вказівки на героїв повісті Коцюбинського. По-друге, неоднорідність робіт. Частина ліноритів відрізнялася за стилем і використаними матеріалами. По-третє, відсутність авторських коментарів, які б свідчили про спробу реалізації ілюстрованого видання повісті.

На ці питання частково дав відповідь лист Любові Панченко до Ірини Коцюбинської від 24 червня 1969 р., що зберігається у фондах Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника Михайла Коцюбинського. У ньому художниця розповіла доньці класика і тодішній директорці музею про свою випускную роботу, намір видати книжку, а також поцікавилася її думкою про ілюстрації (рис. 1–7):

Рис. 3. Л. Панченко. «Тепер Іванко був уже легінь...». Лінорит. 1969 р. Фонди МІК, ТЗ

Рис. 4. Л. Панченко. «Палагна вдома». Лінорит. 1969 р. Фонди МІК, ТЗ

«Для майбутньої книги я планую 20 ілюстрацій. Одначе для захисту дипломної вимагалось виконати лише певну кількість ілюстрованих елементів, які і надсилаю вам – п'ять ілюстрацій, п'ять малих і одну велику заставку. Суперобкладинка до книги, як на мою думку, не є для Вас цінною, і тому не пропоную Вам її.

До першого розділу книги 2 ілюстрації – «Гуцули серед гір» і «Ліс».

До другого розділу – «Тепер Іванко був уже легінь».

До третього розділу – «Палагна вдома».

До четвертого розділу «Іванко і Марічка», де Марічка вдається Івану як привид»⁴.

Наприкінці листа Любов Панченко зазначила, що найближчим часом вона планує завершити решту ілюстрацій. Отже, після захисту дипломної роботи художниця продовжила доопрацювання цієї теми, і до кінця 1969 р. з'явилися ще три сюжетні ілюстрації, на яких зображено сцени нападу ведмедя на полонині, ворожіння Палагни та боротьби мольфара з хмарами і громовицями; а також одна прикінцева заставка з хлібом і свічкою на столі (рис. 8–11). Це якраз ті роботи, які вирізняються з-поміж інших як матеріалами (виконані на глянцевому папері), так і стилістикою: їм характерна творча розкутість (наприклад, увага до жіночої тілесності), динамічність, експресивність, тяжіння до асиметрії.

⁴ Панченко Л. Лист Панченко Л. М. до Коцюбинської І. М. від 24.06.1969. Чернігівський ЛММЗ Михайла Коцюбинського. А-8262. Арк. 1.

Рис. 5. Л. Панченко. «Іван і Марічка». Лінорит. 1969 р. Фонди МІК, ТЗ

Після з'ясування суто технічних аспектів реалізацій ліноритів Любові Панченко далі слід торкнутися питання контекстуальності. З кінця 1950-х рр. починається нова хвиля зацікавлення Гуцульщиною – своєрідне продовження традиції другої половини XIX – початку XX ст., коли певні локації (Косів, Криворівня, Жаб'є, Буркут тощо) ставали влітку центрами відпочинку і творчих студій багатьох діячів української культури. Для київських шістдесятників провідниками у світ Карпат ставали їхні львівські друзі, зокрема філолог і мистецтвознавець Богдан Горинь, художниця Софія Караффа-Корбут, інженер та етнограф Іван Гречко, який під час мандрівок розповідав про УПА та водив їх стежками визвольних змагань. Занурення в самобутню гуцульську культуру та історію цього регіону ставало особливим джерелом натхнення для митців. Як згадує Людмила Семикіна: *«Це була втеча в незалежність, у царство природи, в моральний спокій вільної людини»*⁵.

Улітку 1965 р. Любов Панченко вперше відвідала Гуцульщину, в результаті цього досвіду з'явилася близько 50 живописних акварелей із застосуванням способів «по мокрому» і «по сухому». Із назв робіт («Будинок Палагни», «Одяг карпатського села Дземброя», «Дзвіниця в Криворівні») і пейзажних ракурсів стає зрозуміло, що вона відвідала місця, де раніше працювала і шукала натхнення знімальна група фільму режисера Сергія Параджанова. Проте влітку 1965-го вже завершили роботу над «Тінями забутих предків», і тривала підготовка до прем'єри в Києві. Мистецтвознавиця Діана Ключко зауважила: *«І хоча мало ймовірно, що*

⁵ Семикіна Л. Наша Говерла. Доброокий. Спогади про Івана Світличного. Київ : Час, 1998. С. 199.

Рис. 6. Л. Панченко. Малі заставки. До повісті «Тіні забутих предків». Лінорит. 1969 р. Фонди МІК, ТЗ

Рис. 7. Л. Панченко. Велика заставка. До повісті «Тіні забутих предків». Лінорит. 1969 р. Фонди МІК, ТЗ

Рис. 8. Л. Панченко. Без назви. До повісті «Тіні забутих предків». Лінорит. 1969 р. Фонди МІК, ТЗ

Панченко була присутня на зйомках і могла якимось чином бачити відзняті фрагменти, вона могла розглядати ілюстрації Георгія Якутовича до повісті, які вийшли книжкою, а окремі станкові листи (зокрема, знаменитий «Аркан» 1959) експонувалися на київських виставках»⁶. Припущення мистецтвознавиці справді слушні, і далі слід зупинитися на розкритті особливостей діалогу Любові Панченко з цим мистецьким контекстом.

Передусім слід зазначити, що в Георгія Якутовича тема «Тіней» також не відразу почалася з його славнозвісних дереворитів 1960-х рр. Іще в 1950 р. під час навчання на третьому курсі Київського художнього інституту він створив ілюстрований макет книжки «Тіні забутих предків» (1950), перебуваючи під впливом ілюстрацій до цієї повісті Олени Кульчинської (1929). Макет можна переглянути на

⁶ Клочко Д. Любов Панченко. Між пейзажною лірикою і схемами декору. Любов Панченко. Повернення. С. 43.

Рис. 9–10. Л. Панченко. Без назви. До повісті «Тіні забутих предків». Лінорит. 1969 р. Фонди МІК, ТЗ

медіапроекті Yakutovych Academy⁷. А 1952 р. Якутович вперше відвідав Карпати, звідки привіз натурні замальовки для майбутнього диплома. Проте в інституті йому заборонили брати повість Коцюбинського для випускної роботи. Тому вже у вищенаведеній цитаті Перевальського йдеться про «сміливий вчинок студентки Панченко», адже навіть наприкінці 1960-х рр. для випускних дипломних робіт тенденційно рекомендували обирати для ілюстрування літературні твори російських класиків.

До теми «Тіней» Георгій Якутович повернувся наприкінці 1950-х рр. і почав працювати над серією дереворитів, роботу над якими перервав, прийнявши пропозицію Сергія Параджанова бути художником-постановником кінострічки. Для прем'єри в Києві Георгій Якутович оформив афішу та запрошення. Наразі невідомо, чи Любов Панченко відвідала показ 4 вересня 1965 р. в кінотеатрі «Україна», але можна побачити композиційні й стильові перегуки в оформленні запрошення на прем'єру стрічки Якутовича і суперобкладинки Панченко (рис. 12).

У 1967 р. вийшла друком повість «Тіні забутих предків» Коцюбинського, ілюстрована дереворитами Георгія Якутовича⁸. Художник зробив умовний поділ повісті на 4 частини, до яких увійшло 14 великих сюжетних ілюстрацій, фронтиспис і 4 малі заставки до кожної частини. У вищенаведеному листі Любові Панченко помітно, що вона також слідує за цим умовним поділом Якутовича.

⁷ Медіапроект Yakutovych Academy. URL: <http://yakutovych.academy/shadows/> (дата звернення: 28.09.2023).

⁸ Коцюбинський М. Тіні забутих предків / ілюстр. дереворити Г. В. Якутовича. Київ : Дніпро, 1967. 88 с.

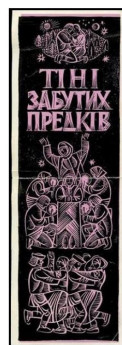

Рис. 11. Л. Панченко. Заставка. До повісті «Тіні забутих предків». Лінорит. 1969 р. *Фонди МІК, ТЗ*

Рис. 12. Г. Якутович. Запрошення на прем'єру фільму, 1965 р.; Л. Панченко. Суперобкладинка. 1969 р. *Фонди МІК, ТЗ*

Крім того, художниця створює гравюри, щоб проілюструвати сцени, які не були представлені в графіка, наприклад, ворожіння Палагни⁹ та напад ведмедя на полонині. У цьому разі звернення до творчого діалогу Любові Панченко з Георгієм Якутовичем дає можливість чіткіше увиразнити мистецьку манеру обох митців, їхню рецепцію повісті та індивідуальну зануреність у філософію життя гуцулів.

Характерними для ліноритів Любові Панченко є низка ознак.

1. Декоративність. Образи героїв і природи витворюються округлими фігурами і дугами, які сплітаються. Простір цих форм заповнений зигзагами, декоративними штрихами, цятками, краплями. Можна провести паралелі зі стилістикою декоративних розписів Любові Панченко.

2. Дотримання принципів стилізації народних мотивів. Художниця деталізує орнаменти на одязі, предметах побуту (кераміка, мисники, топірці тощо). Застосовано досвід вишивальниці і писанкарки у вмінні поєднувати орнаменти, народну символіку.

3. Увага до тілесної краси (напівоголеність чоловічого, оголеність жіночого тіла).

4. Індивідуалізація персонажів. Любов Панченко, на відміну від Якутовича, не зображує масових сцен, образ і характер героя не розкривається в колективі, композиція переважно статична (динаміка з'явиться в доопрацьованих після диплому роботах).

Любов Панченко так і не змогла повністю реалізувати власний задум, адже ілюстрована її ліноритами повість Коцюбинського так і не з'явилася. В архіві художниці трапляються пізніші роботи, які свідчать, що Панченко прагнула реалізації у сфері книжкової графіки, однак наразі немає відомостей, чи хоча б один із цих проєктів був успішним.

⁹ Ілюстрація ворожіння Палагни не увійшла до книжки, хоча художник її підготував для видання.

Halyna Pochveruk,
Candidate of Philological Sciences,
Leading Researcher,
The Sixtiers Dissident Movement Museum
(a branch of the Kyiv History Museum)
Kyiv
halyna.pochveruk@gmail.com

LIUBOV PANCHENKO'S ILLUSTRATIONS TO THE STORY "SHADOWS OF FORGOTTEN ANCESTORS" BY MYKHAILO KOTSIUBYNSKYI: HISTORY OF CREATION AND CONTEXT

The research history of Liubov Panchenko's artistic phenomenon is just beginning. The crucial role in the discourse belongs to the Sixtiers Museum, where the artist's works have been preserved. This study focuses on creating a series of illustrations for Mykhailo Kotsiubynskyi's "Shadows of Forgotten Ancestors". The graphic works, previously undiscovered until 2022, signify the pinnacle of Panchenko's linocut technique mastery.

Keywords: Liubov Panchenko, graphics, linocut, book illustration, "Shadows of Forgotten Ancestors".

ПОДОРОЖІ ХОРУ «ЖАЙВОРОНОК» ЧЕРКАЩИНОЮ НА СТОРІНКАХ ЩОДЕННИКА АНТОНІНИ ГАРМАШ

Основою для дослідження став щоденник учасниці хору «Жайворонок» Антоніни Гармаш, який вона передала до Музею шістдесятництва. В джерелі розповідається про гастролі хору по Черкаській області влітку 1963 р., детально описуються виступи й репетиції. Чітко передається настрій, що панував серед учасників хору. Окрім вищезгаданого, на сторінках щоденника порушено такі теми, як патріотизм, любов до рідної землі та традицій, репресії та русифікація, окреслено погляд авторки на проблемні питання. Попри загальне емоційне піднесення, теми репресій та русифікації стоять досить гостро для неї та інших членів хору загалом.

Ключові слова: хор «Жайворонок», щоденник, подорожі Черкащиною, русифікація, шістдесятництво.

У 2020 р. до Музею шістдесятництва потрапив рукописний щоденник Антоніни Гармаш, який вона вела під час подорожей мандрівного хору «Жайворонок». Передала щоденник сама авторка.

«Жайворонок» – самодіяльний український хор при Київській консерваторії, утворився восени 1961 р. Однак ще восени 1959 р. студенти Київського театрального інституту і консерваторії організували театралізовані групи колядників, які під час новорічних свят колядували на вулицях, площах і в квартирах киян. У той час була закладена основа хору «Жайворонок»¹.

Керували хором Борис Рябокляч, Вадим Смогитель та Володимир Завойський, які були членами Клубу Творчої Молоді². Активісти відвідували студентські й робітничі гуртожитки, заохочуючи до співу їхніх мешканців, виконували пісні разом із слухачами. Своїй назві хор завдячує твору Рябокляча, присвяченому співочому птаху жайворонку, тому вирішили назвати хор його іменем³.

Улітку 1962 р. міське хорове товариство фінансувало «Жайворонок» і дозволило йому поїздки по Україні. Такі походи й поїздки по українських містах і селах відбулися 1963, 1964, 1965 рр. і багато дали для пробудження національної свідомості, любові до рідного слова й рідної пісні⁴.

До хору входили не лише співаки, а й читці прозових творів, серед яких особливо вирізнявся Микола Шекера⁵.

¹ Сологуб В. Шістдесятники і хор «Жайворонок». Київ : Кліо, 2018. С. 10.

² Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. 2-ге вид. Київ : Смолоскип, 2012. С. 256.

³ Сологуб В. Шістдесятники. С. 14.

⁴ Плахотнюк М. Коловорот. Київ : Смолоскип, 2012. С. 161.

⁵ Сологуб В. Шістдесятники. С. 14.

Перший запис щоденника датується 12 липня 1963 р. У щоденнику описуються гастролі хору по Черкащині, зокрема по шевченківських місцях. Детально описується побут хору і репертуар, а також оцінка публіки. До речі, авторка наголошує, що в селах їхню творчість сприймали значно краще і більш щиро, тоді як у містах зустрічали більш холодно, радше формальними оплесками.

Матеріал у щоденнику викладено літературною художньою мовою, при цьому факти збережено в деталях, включно з цитатами прямої мови. Багато літературних образів, метафор і порівнянь, наприклад: *«з саява утворилась казкова квітка»*, *«якась казкова лілія»*, *«вікові дуби розказували легенди»*, *«верби нашіптували колискові»*, що передає поетичний настрій авторки. Багато описів природи та дніпровських краєвидів. Найбільшу увагу приділено саме любові до пісні. Як згадувала авторка, *«несли українську пісню»*, не раз порівнюючи себе зі справжніми птахами-жайворонятами.

На сторінках згадуються керівник хору Борис Рябокляч, Василь та Микола Литвини, Микола Шекера, Валентина Петрієнко та інші. Разом із хором подорожувала Алла Горська. Вона давала поради з приводу організації концерту, а також брала участь в обговореннях між учасниками. Окрім того, до хору приїздив Василь Симоненко, який читав учасникам свої вірші *«Дядько»*, *«Дума про щастя»* та інші. Сам Симоненко у своєму щоденнику також описує зустріч із жайворонківцями: *«ціле літо сидів на дикому острові і якби не поїздка в Канів та не знайомство із "Жайворонком", було б нічого згадати»*⁶.

Відчутні пошуки власного коріння через доторк до шевченкових меморіальних місць, наприклад, авторка згадує, що учасники хору брали воду з криниці, з якої колись брав воду малий Тарас.

Більш прозоро ця спадковість помітна при описі зустрічі з Григорієм Крижанівським, учасником першого мандрівного хору в Україні, організованого Миколою Лисенком. Продовження та поновлення лисенківських традицій, про яке згадує сама авторка, є черговим доказом про зв'язок і спадковість шістдесятників із минулими поколіннями. Крижанівський розповідав учасникам хору *«Жайворонок»* про репресії та русифікацію у містах.

Попри помітно піднесений настрій авторки й хору загалом, тема русифікації загалом досить часто трапляється на сторінках щоденника. Зокрема, місцеві студентки дивувались, що учасники хору *«Жайворонок»*, студенти з Києва, співають та розмовляють українською мовою.

Натомість сторінки просякнуті патріотизмом, любов'ю до своєї землі та української пісні.

«Це наша найзаповітніша мрія – бути справжніми синами і дочками рідного народу» – пише авторка, або: *«Це рідна земля наливає мене своїми соками»*. Загалом, у тексті часто відчувається емоційне піднесення.

⁶ Там само. С. 18.

Вартим уваги є епізод, коли учасники хору гостювали на станції, заснованій легендарним агрономом Левом Сими́ренком. Авторка згадує, що він загинув від рук бандитів, *«тугих і озвірілих людей»*. Однак тепер відомо, що Сими́ренко загинув від рук чекістів. Ймовірно, на момент написання щоденника авторка не знала про це, інакше навряд чи наважилася б на таке порівняння, до того ж, щоденник пересилався поштою.

Після повернення до Києва авторку застала сумна звістка про смерть Васи́ля Симо́ненка. Описується новорічне свято, учасники хору взяли костюми в Алли Горської і пішли щедрувати містом, навідуючись до відомих письменників та композиторів, які самі запрошували їх співати до себе, після чого святкували в гуртожитку Київського національного університету будівництва і архітектури.

Останній запис датовано 19 квітня 1964 р., в ньому йдеться про виступ хору на конкурсі художньої самодіяльності вузів та виступ в консерваторії. Завершується щоденник словами: *«“Жайворонок” живе й співає. Як буде з походом? Це хвилює всіх, але поки що нічого певного не можна сказати. А задумів чудових ой як багато»*.

Однак на заваді втілення тих задумів стала радянська влада. 1965 р. на хор посипались репресії, не дали приміщення для репетицій, і до 1968 р. хористи збиралися на приватних квартирах, у різних випадкових приміщеннях. А в 1968 р. до хору було послано диригента із завданням задушити будь-яку ініціативу в хорі, заборонили походи по Україні, виступи на вулицях, участь у «веснянках» і традиційних купальських іграх. Студентів до хору не залучали. Проте традицію «Жайворонка» перейняв новостворений фольклорно-етнографічний хор «Гомін», в якому брала участь велика кількість колишніх «жайворонківців»⁷.

В кінці щоденника є цікавий запис ручкою, ймовірно від Шекери – *«Автограф Васи́ля (Миколи) Шекери для цензури, бо щоденник пересилали поштою»*. На наступній сторінці вже надпис олівцем: *«Прочитали? А тепер понюхайте іще!»* Далі йде зображення руки, скрученої в «дулю», а нижче продовження: *«Це для тих, хто байдуже скорчив свій писок гидкий, прочитавши ці незабутні сторінки. Тоню! Вишлю! Одержавши щоденник, цей аркуш вилучіть звідси. Великих творчих успіхів! Ваш Шекера»*. Як бачимо, авторка не послухала поради й лишила останній аркуш. Вочевидь, щоденник при пересиланні не перечитували, інакше, напевно б, вилучили за подібний дотепний жарт. На жаль, підпис Шекери не датовано, тож з'ясувати, в який час Антоні́на передала йому щоденник, а в який він повернув назад вже із жартівливим повідомленням і зображенням – складно.

Отже, щоденник залишає поле для досліджень та являє велику цінність для майбутніх дослідників хору «Жайворонок» і шістдесятництва в цілому, тому потребує подальшого вивчення та опрацювання.

⁷ Плахотнюк М. Коловорот. С. 161–162.

Viacheslav Rudenko,

Senior Researcher,
The Sixtiers Dissident Movement Museum
(a branch of the Kyiv History Museum)
Kyiv
rudenkoslava1990@gmail.com

JOURNEY OF THE CHOIR "ZHAYVORONOK" THROUGH CHERKASHCHYNA ON PAGES OF ANTONINA HARMASH'S DIARY

The basis for the article was the diary of Antonina Harmash, a member of the "Zhayvoronok" choir, which she donated to the Sixtiers Museum. The diary recounts the choir's tours in the Cherkasy region during the summer of 1963, providing detailed descriptions of performances and rehearsals. The diary vividly captures the atmosphere among the choir members. In addition to the mentioned events, the diary discusses topics such as patriotism, love for the homeland and traditions, repression, russification, and the author's perspective on these issues. Despite the overall emotional enthusiasm, the themes of repression and russification remain sharp concerns for her and other choir members alike.

Keywords: Zhayvoronok choir, diary, travels in Cherkashchyna, russification, the Sixtiers.

ОБЛИЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ МУЛЬТИПЛІКАЦІЇ. ПЕРШИЙ ФОТОАРХІВ ТВОРЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ ХУДОЖНЬОЇ МУЛЬТИПЛІКАЦІЇ СТУДІЇ «КИЇВНАУКФІЛЬМ» (1959–1969)

2027 року виповниться 100 років першому українському анімаційному фільму-казці. Історія національної анімації не обділена увагою мистецтво- і кінознавців. Герої популярних стрічок все ще не забуті. На зміну класичній технології створення фільмів прийшов комп'ютер, який замінив собою роботу цілих творчих колективів. Та чи вдосконалив? Завдяки збереженням у студійному альбомі «Київнаукфільму» аматорським фотографіям 1950–1960-х рр. і спогадам очевидців впізнаємо обличчя тих, хто дарував усмішку не одному поколінню шанувальників улюбленого, нестаріючого жанру.

Ключові слова: українська анімація, Іполит Лазарчук, Ірина Гурвич, Ніна Василенко.

Наприкінці 2022 р. художник-мультиплікатор Ніна Чурилова передала Музею історії міста Києва добірку матеріалів, що мають стосунок до виробничого процесу Творчого об'єднання художньої мультиплікації студії «Київнаукфільм». Це авторські ескізи персонажів та фонів на папері, малюнки-фази (кадри) до фільмів, виконані спеціальними анімаційними фарбами на целулоїдній плівці, фотографії – портретні, виробничі, етнографічні, ляльки тощо – загалом близько 250 одиниць зберігання. Здебільшого матеріали стосуються діяльності подружжя художників Ніни Олексіївни (нар. 1936) та Миколи Яковича (1935–2010) Чурилових, майже все активне творче життя яких пов'язано із зазначеним об'єднанням (рис. 1).

Частина робіт було задіяно в процесі створення фільмів, вони впізнавані, адже це класика українського мультиплікату: «Зелена кнопка» (1965), «Пісенька в лісі» (1967), «Осіньна риболовля» (1968), «Парасольки» (1973), «Лисичка з качалкою» (1977), «Як Петрик П'яточкин слоників рахував» (1981), «Історія про дівчинку, яка наступила на хліб» (1986), «Кривенька качечка» (1992), «Вій» (1996) ті інші. Деякі аркуші залишились пам'яткою про нереалізовані задуми. У творчому доробку Миколи Яковича близько 30 фільмів, практично у всіх він був задіяний в ролі художника-постановника. Ніна Чурилова брала участь переважно як мультиплікатор у створенні більш ніж 80 фільмів.

Щодо термінології. Мультиплікація та анімація – тотожні визначення. Анімація – сучасна міжнародна форма. Оскільки темою дослідження є сторінки історії виникнення та становлення жанру в Україні, вважаю, що більш природним буде традиційне для того періоду – «мультиплікація». В цитуванні буде траплятись і «анімація».

Співробітники відділу «Київ періоду новітньої історії» почали музейне оброблення надходжень, паралельно досліджували історію українського мультиплікату, ініціювали пошук контактів з фундаторами та їх послідовниками. Під час зустрічей ми часто перетинались з представниками Довженко-Центру, профільної інституції з українського кінематографа, правонаступника «Київнаукфільму» та «Українафільму», найбільшого державного кіноархіву. Було відчуття чужої території, неспіврозмірності можливостей. Однак, у міру занурення в біографічні історії, виявилось: в історії студії, в долях мультиплікаторів віддзеркалюється історія Києва, держави, все наповнено взаємозв'язками як на рівні особистостей, так і з погляду розвитку тенденцій.

Водночас з'ясувалось: у фондах музею вже зберігаються матеріали, пов'язані з мультиплікацією. Це, принаймні, диплом і Гран-прі «Золотий черевичок» за мультфільм «Ведмедик і той, що живе в річці» (1966, режисер Алла Грачова), здобуті на II фестивалі дитячих фільмів у чехословацькому Готвальдові – перша перемога української анімації на міжнародному рівні¹; дипломи та авторські ескізи художників-постановників Радни Сахалтуєва і Миколи Чурилова; малюнки-фази та диск з фільмом «Бобе майсес», передані Музею Шолом-Алейхема режисером Оленою Касавіною. Чекає музейного оброблення й ретельного дослідження неймовірно цікавий, у понад 800 одиниць зберігання, архів родини Василенків-Стороженків, з якої походить Ніна Костянтинівна Василенко, одна з триумвірату перших режисерів-мультиплікаторів творчого об'єднання.

В результаті цьогорічних пошуків і домовленостей у потенційному експозиційному арсеналі накопичено понад 1000 артефактів, які спроможні гідно розкрити тему славетної вітчизняної анімації. Не всі вони передані власниками на постійне зберігання у фондах, але подальша доля цих колекцій залежить від того, наскільки успішно нам вдасться задіяти їх у виставкових планах Музею.

Моє особисте дослідження історії українського мультиплікату розпочалось з фотоальбому, наданого одним із початківців студії, режисером і художником, наставником більшості сучасних українських аніматорів, заслуженим діячем мистецтв України Євгеном Яковичем Сивоконем. На титульній сторінці альбому зазначено (переклад з російської): *«Тато, мама та ми. Сімейна хроніка творчого об'єднання мистецького мультиплікату Київської ордену Червоного Прапора кіностудії науково-популярних фільмів. 1959–1969»* (рис. 2). Це найперший фотоархів об'єднання, адже саме 1959 р. воно було створене на базі кіностудії.

Кожна історія має передісторію. Абсолютний відлік української художньої мультиплікації йде з 1927 р., коли киянин В'ячеслав В'ячеславович Левандовський, випускник Української академії мистецтв, учень Георгія Нарбута та Льва Крамаренка, представив першу в Україні мультказку «Солом'яний бичок», яку він зняв в Одесі у Центральній мультиплікаційній майстерні фабрики

¹ Крижанівський Б. Мистецтво мультиплікації. Київ : Радянська школа, 1981. С. 68–69.

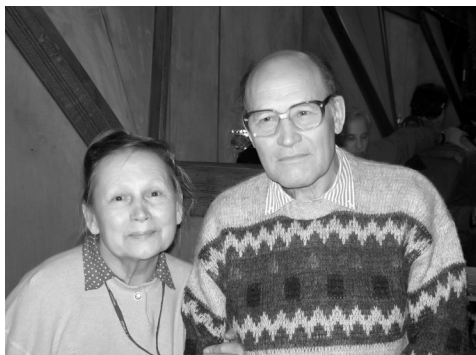

Рис. 1. Ніна та Микола Чурилови в Будинку кіно. Київ. 2010-ті рр. З особистого фотоархіву автора, І. М. Сергєєвої

Рис. 2. Титульний аркуш фотоальбому ТОХМ «Київнаукфільм». 1969 р. Фонди Музею історії міста Києва

Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ). З 1928 р. продовжив творчу діяльність на Київській кінофабриці (з 1957 р. – кіностудія ім. О. Довженка), куди на той час було переведено мульткабінет².

10 перших українських художніх мультфільмів, створених з 1927 до 1938 р., можна вважати експериментами окремих ентузіастів³. Мультиплікатори-початківці переважно були зосереджені на технічній мультиплікації, яка спеціалізувалась у виробництві просвітницьких стрічок за галузями знань та рекламно-агітаційних роликів⁴. Технічна мультиплікація була затребувана й після 1959 р., молоді художники іронічно називали цей напрям «Болти і гайки в томаті»⁵, але заснування об'єднання мультиплікації на «Київнаукфільмі» ознаменувало початок художньої мультіндустрії в Україні.

Альбом, присвячений 10-річчю художньо-мультиплікаційного об'єднання, є результатом колективної творчості як за підбором світлин, так і за оформленням сторінок. На 30 аркушах альбому збереглося 84 картки, ще 27 втрачені або повернуті власникам, судячи з порожніх ділянок з плямами клею на них. Деякі світлини, вочевидь, змінювали своє первинне місце або заповнювали втрати. Підписів до фотографій немає зовсім, окрім декількох на звороті, – ці написи зазвичай говорять про належність карток, а не про зображених на них осіб. Зате в альбомі наявні автографи, оригінальні й унікальні: поміж картками на

² Миславський В. Н. Історія українського кіно 1896–1930: факти і документи : у 2 т. Харків : Дім реклами, 2018. Т. 2. С. 465; Миславський В. Н. Фактографическая история кино в Украине. Т. 2. Харків : Дім реклами, 2016. С. 211.

³ Крижанівський Б. Мальоване кіно України. Київ : Мистецтво, 1968. С. 152–153.

⁴ Історія українського кіно. Т. 2 : 1930–1945 / гол. ред. Г. Скрипник. Київ : ІМФЕ НАН України ім. М. Т. Рильського, 2016. С. 155–156.

⁵ Сивокінь Є. Мультфільм «на замовлення». Свій піввіковий ювілей українська анімація зустріла тотальним скороченням штатів. *Дзеркало тижня*. 2009. 17 квітня. URL: https://zn.ua/ukr/ART/multifilm_na_zamovlennya_sviy_pivstolitniy_yuviley_ukrayinska_animatsiya_zustrila_totalnim_skorochen.html (дата звернення: 02.10.2023).

Рис. 3. Молоді, красиві, талановиті: мультиплікатори студії, у верхньому лівому куті – Ірина Борисівна Гурвич. Київ. Поч. 1960-х рр. З фотоальбому ТОХМ «Київнаукфільм». Фонди Музею історії міста Києва

Рис. 4. На сходках будівлі студії (з 1960 по 1966 рр.) на вул. Щорса (нині – вул. Євгена Коновальця), 18. Зліва направо у верхньому ряду: Валеріан Підпалый, Марк Драйцун; нижній ряд: Олесь Ткаченко, Яків Горбаченко, Іполит Лазарчук, Конн-Єршова, Ірина Гурвич, Ігор Малов, Давид Черкаський. Київ. Поч. 1960-х рр. З фотоальбому ТОХМ «Київнаукфільм». Фонди Музею історії міста Києва

сторінках – рукописні жартівливі висловлення українською мовою та графічні малюнки персонажів відомих на той час мультфільмів.

Розпізнати тих, хто зображений на знімках, виявилось справою кропіткою (рис. 3). За 64 роки, на жаль, більшість з очевидців тих часів і подій пішли, поїхали – хто у вічність, хто в далекі краї. Я вдячна Євгену Сивоконю, Наталії Марченковій, Ірині Сергєєвій, Олександрові Лаврову, Людмилі Шейкіній, а також Ірині Каліберді, доньці Ніни Василенко, за колективну допомогу, за спогади, за радість спілкування і відкриття. Мовчазна, закарбована в чорно-білих фотографіях історія оживала, набирала м'язів і фарб. Три чверті з близько 100 осіб вдалося визначити. Кожна доля неповторна і важлива. У форматі тез зверну увагу лише на декілька. Інші відомості зафіксовані в колекційному описі фотоальбому та в довідках, які складались у процесі роботи і продовжують наповнюватись у міру надходження нової інформації.

Іполит Андроникович Лазарчук (1903–1979) (рис. 4). Перший анімаційний директор ТО художньої мультиплікації «Київнаукфільму». Батько його, Андроник Григорович Лазарчук (1870–1934), походив з родини колишнього кріпака, з дитинства виявив хист до малярства і, завдяки підтримці Лесі Українки, вступив до Імператорської академії мистецтв у Санкт-Петербурзі, а згодом співпрацював як ілюстратор з видавцем і редакторкою Оленою Пчілкою. Іполит Лазарчук здобув освіту в Київському художньому інституті, в майстерні Ф. Кричевського і Л. Крамаренка. У 1930-ті рр. разом з Євгеном Горбачем, який, до речі, навчався в школі малювання в Андроніка Лазарчука, та з Семеном Гуєцьким продовжив

Рис. 5. Олександр Лавров і Радна Сахалтуєв, художники-мультиплікатори, на тлі новобудови студії «Київнаукфільм» на вул. Андрія Малишка (нині – вул. Кіото), 27. Київ. 1965–1966 рр. З особистого фотоархіву О. І. Лаврова

Рис. 6. Дружній шарж. Керівний склад студії. Крайній зліва І. Лазарчук. Київ. Поч. 1960-х рр. З фотоальбому ТОХМ «Київнаукфільм». Фонди Музею історії міста Києва

справу В. Левандовського та наполегливо вивчав досвід світових мультстудій⁶.

Євген Сивокінь згадує: «Коли я, майже водночас із Володимиром Дахном, Давидом Черкаським, Марком Драйцуном прийшов на студію, ще ніякої школи не було. Нам, молодим і амбітним, було по 20–25, Іполиту Лазарчуку – аж 56! Він був нашим гуру, якого ми називали “Папа”, зверталися і з професійними, і з побутовими проблемами. Ми все робили навпомацки, але в той час у команді була чудова атмосфера. Навколо Лазарчука ми згуртувалися та робили наш перший фільм “Пригоди Перця” (рис. 6). І ще встигали малювати дружні шаржі, грати у футбол та шахи»⁷ (рис. 7).

Ірина Борисівна Гурвич (1911–1995) (рис. 8). У Києві з 1919 р., коли після смерті батька, земського лікаря, приїхала до бабусі на вул. Столипінську (нині – Олеся Гончара), 36. У 1937 р. закінчила музейний факультет Київського художнього інституту, до того – підготовчий курс Ганни Августівни Крюгер-Прахової. Під час навчання разом з чоловіком, художником-мультиплікатором Олексієм Гурвичем (загинув під час оборони Києва 1941 р.), вже займалась мульткіно. Після повернення в 1944 р. з синами Георгієм та Олексієм з евакуації в Баку, де працювала в опіковому госпіталі, приймає пропозицію на заміжжя від Адріана Миколайовича Прахова, з яким була знайома іще до інституту. Їх квартира на вул. Саксаганського, стіни якої прикрашали акварелі Врубеля, завжди була гостинно відкрита для учнів і друзів⁸ (рис. 9).

⁶ Історія українського кіно ІМФЕ. С. 155–156.

⁷ Сивокінь Є. Ми його називали «Папа». *Кіно-Театр*. 2003. № 4. С. 18–19.

⁸ З біографічного фільму «Ірина», знятого до ювілею І. Б. Гурвич. Режисер Н. С. Марченкова.

Рис. 7. Шахи в студії. Мультиплікатори: стоїть у центрі Володимир Дахно, сидить Адольф Педан, крайній справа Костянтин Чикін. Київ. 1980-ті рр. З особистого фотоархіву автора, О. І. Лаврова
Рис. 8. Київнаукфільмівці (зліва направо): Ірина Гурвич, Зоя Родіонова, Олена Алікова, Іполит Лазарчук, невідома. Київ. Друга половина 1940-х рр. З фотоальбому ТОХМ «Київнаукфільм». Фонди Музею історії міста Києва

У «Пригодах Перця» (1961) виступила співрежисером Лазарчука, сама набувала досвіду, дивлячись, як він працює, тому також називала «папою», хоча була лише на 8 років молодшою. Вона запросила до роботи над фільмом молодих архітекторів Дахна, Черкаського та Драйцуна. Згодом, коли Іполит Андроникович вийде на пенсію, Гурвич заступить його на посаді, очоливши мультиплікаційне об'єднання з 1966 до 1987 р.⁹

Ще одна постать у тріумвіраті перших режисерів і наставників мультиплікаторів – Ніна Василенко (1906–1999) (рис. 10). Батько – Костянтин Прокопович Василенко (1877–1941), журналіст, один із лідерів київських меншовиків, член Української Центральної Ради. Засуджений та, ймовірно, розстріляний органами НКВС, реабілітований у 1991 р. Дядько – Микола Прокопович Василенко (1866–1935), учений-історик. 1917 р. – член Центральної Ради, куратор Київського шкільного округу, член Київського товариства старожитностей і мистецтв. У 1918 р. – виконувач обов'язків отамана Ради міністрів, міністр освіти, голова Державного Сенату, у 1921–1922 рр. – голова-президент Української академії наук¹⁰.

Сама ж Ніна Костянтинівна у 1931 р. закінчила Вищі художньо-технічні майстерні під керівництвом Володимира Фаворського та Московський поліграфічний інститут у 1932 р. Після навчання – художник-мультиплікатор Київської кінофабрики «Українфільм», а з 1960 до 1975 р. – режисер на «Київнаукфільмі». Будувала свої фільми на традиційному народному мистецтві. Дуже шкодувала, що не дали здійснити задумане – фільм про козака Мамая. Після невдалих спроб добитися

⁹ Пашенко А. Ірина Гурвич: анімація як пошук. *Кіно, театр*. 2017. № 1. URL: http://archive-ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=1981 (дата звернення: 02.10.2023).

¹⁰ Енциклопедія історії України. Т. 1 : А–В. Київ : Наук. думка, 2003. С. 441–442.

Рис. 9. Київнаукфільмівці вдома у Ірини Гурвич (крайня справа). В центрі режисер-лялькар Леонід Зарубін, крайній зліва режисер «Козаків» Володимир Дахно. Київ. 1980-ті рр.

З особистого фотоархіву автора, І. М. Сергєєвої

Рис. 10. Фото, автор невідомий. Творча група мультфільму «Веснянка». Справа сидить режисер-постановник Ніна Василенко. Київ. 1960 р. *З родинного архіву Василенків-Стороженків. Фонди Музею історії міста Києва*

дозволу залишила студію¹¹.

Вважаю, мультиплікатор – це випадок, коли людина має з тим хистом народитися, й неважливо, яку саме спеціальність встигне опанувати. Серед українських мультиплікаторів-початківців було багато архітекторів, актори, кіно- та театрознавці, циркові, біологи, інженери, навіть штурман пароплаву (і це жінка!) – в мультиплікації зайвих знань та навичок не буває. Просто в якийсь час примхливий плін життя особливо закоханих виносить на правильний берег. За словами Євгена Сивоконя: «Анімація – це не професія, а діагноз. Тому що люди, котрі займаються анімацією, з загальної точки зору не дуже нормальні. В них свій світогляд»¹². А Олег Педан, аніматор покоління 90-х, неймовірний лялькар – такий собі стімпанкер, режисер проникливих, сумних притч, на питання про найважливіше невибагливо відповів: «Мені приємно, коли людині цікаво...». Він пішов у розквіті творчих сил, дуже болісно відчуючи занепад студії, державну, чиновницьку байдужість. Прозорливість ранить душу¹³.

В об'єднанні різних особистостей спільного світогляду була одна з родинок «Київнаукфільму». Це красномовно ілюструє унікальна колекція матеріалів з анімації, накопичена цього року в Музеї співробітниками відділу для оброблення та дослідження. Відчуваємо себе відкривачами скарбів, можна сказати – справжнього острова скарбів!

¹¹ Брюховецька Л. Штрихи до портрета режисера мультиплікаційного кіно Ніни ВАСИЛЕНКО: Еней, мультпарубок моторний. *Україна*. 1991. № 6. С. 46–47, 50–51.

¹² Головка С. Євген Сивокін: Анімація – це не професія, а діагноз! *День*. 2008. 11 липня (№ 120). URL: <https://day.kyiv.ua/article/kultura/jevhen-syvokin-animatsiya-tse-ne-profesiya-diahoz> (дата звернення: 02.10.2023).

¹³ Лаптева О. Короткий путь к Мультсчастью. *Новости анимации и мультипликации*. URL: https://multtov.net.ua/article/271_mult_schastyu.html (дата звернення: 02.10.2023).

Olena Ryabinska,
Senior Researcher,
Kyiv of the Modern History Period Department,
Kyiv History Museum
Kyiv
lena_ma@ukr.net

THE FACE OF UKRAINIAN CARTOON. THE FIRST PHOTO ARCHIVE OF THE ARTISTIC ANIMATION CREATIVE ASSOCIATION OF THE “KYIVNAUKFILM” STUDIO (1959–1969)

2027 will be the 100th anniversary of the first Ukrainian animated fairy tale film. The history of national animation is not deprived of the attention of art and film experts. Heroes of popular films are still not forgotten. The classic filmmaking technology was replaced by a computer, which replaced the work of entire creative teams. But did it improve it? Thanks to the amateur photographs of the 1950s and 60s and the memories of eyewitnesses preserved in the studio album of “Kyivnaukfilm”, we can recognize the faces of those who gave a smile to more than one generation of fans of the beloved, ageless genre.

Keywords: Ukrainian animation, Ipolit Lazarchuk, Iryna Hurvych, Nina Vasylenko.

ЕСКІЗИ КОСТЮМІВ МИХАЙЛА ГЛЕЙЗЕРА ДО ВИСТАВИ «ТЕВ'Є-ТЕВЕЛЬ»

Новелістична повість видатного єврейського письменника Шолом-Алейхема «Тев'є-молочар» (роки написання 1894–1914) увійшла до скарбниці світової літератури. Твір неодноразово було відтворено в театральних виставах і фільмах.

Вистава «Тев'є-Тевель» Київського національного академічного драматичного театру імені Івана Франка назавжди залишиться золотою сторінкою в історії українського театру.

У 2016 р. двадцять п'ять ескізів костюмів до вистави «Тев'є-Тевель» Театру імені Івана Франка передано до фондів київського Музею Шолом-Алейхема. Автор ескізів – художник вистави Михайло Глейзер.

У 2018 р. у виставковій залі Музею Шолом-Алейхема відбулася виставка ескізів костюмів Михайла Глейзера до вистави «Тев'є-Тевель».

Ключові слова: вистава «Тев'є-Тевель», художник Михайло Глейзер.

Новелістична повість видатного єврейського письменника Шолом-Алейхема «Тев'є-молочар» увійшла до скарбниці світової літератури (роки написання 1894–1914). З того часу цей твір багато разів відтворювали в театральних виставах та кінофільмах.

Одна з найбільш вдалих та резонансних постановок «Тев'є-молочара» – вистава київського Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка.

Художником вистави «Тев'є-Тевель» був видатний український художник-сценограф, дійсний член Академії мистецтв України Данило Данилович Лідер, другий художник вистави – Михайло Борисович Глейзер.

Спектакль багато в чому успіхом зобов'язаний Глейзеру як досконалому знавцю єврейського побуту, єврейських традицій і звичаїв.

У 2016 р. до фондів київського Музею Шолом-Алейхема (філія Музею історії міста Києва) було передано двадцять п'ять ескізів костюмів до вистави Національного академічного драматичного театру ім. Івана Франка «Тев'є-Тевель». Автор ескізів – художник вистави Михайло Глейзер. Ескізи передала Музею учениця Михайла Глейзера, мистецтвознавець та художник Іванна Павельчук.

Треба зауважити, що ескізів було створено значно більше, але й ті, що представлено в колекції Музею Шолом-Алейхема, повністю дають уявлення про роботу майстра. До кожної вистави, над якою працював, Глейзер завжди робив безліч варіантів ескізів.

Театральний костюм – важлива складова сценографії. Кожний театральний художник по-своєму уявляє образ персонажа, його характер, зокрема одяг, як важливий внесок у створення загального образу вистави.

Рис. 1. Тев'є. 29×21 см. Папір, акварель, гуаш. 1989 р. Фонди МІК, колекція «Музею Шолом-Алейхема» KB-78826

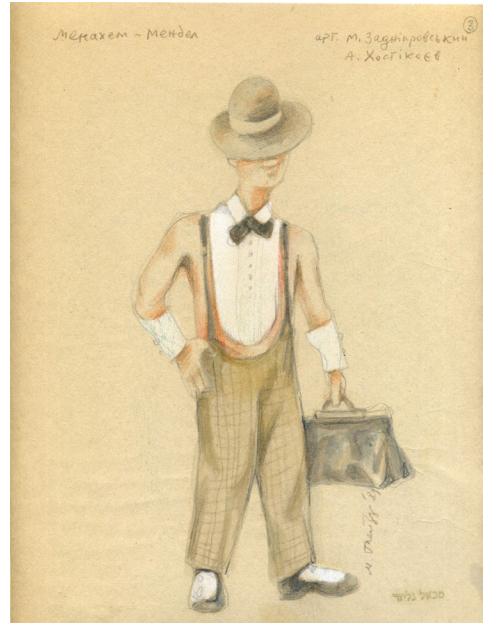

Рис. 2. Менахем-Мендел. 29×21 см. Папір, акварель, гуаш. 1989 р. Фонди МІК, колекція «Музею Шолом-Алейхема» KB-78830

У кожного народу є ряд архетипів, персонажів, які можна легко впізнати завдяки особливостям зовнішності чи атрибутам одягу, деталям побуту. Художник, працюючи над творами національної тематики, робить акценти на характерних рисах персонажів.

Усі двадцять п'ять ескізів виконано на аркуші формату 29×21 см. Техніка виконання – акварель, гуаш на тонованому папері (вохра світла).

На кожному аркуші у правому верхньому куті рукою автора зазначено ім'я виконавця ролі, у лівому куті – ім'я персонажа. У правому нижньому куті – підпис «М. Глейзер, рік виконання 1998». А нижче – друкованими літерами «Михайло Глейзер» на їдиш.

Сценічні костюми персонажів мають великий вплив на загальну атмосферу вистави. Рисунки костюмів мають не тільки художню цінність (це твори фахового театального художника), а й етнографічну. В них детально відтворено одяг євреїв містечка-штетлу кінця XIX – початку XX ст. Одяг дійової особи вистави мав бути свідченням того, що носили євреї в той період, про який мовиться в сценічному дійстві. Також театральний костюм відіграє неабияку роль у розкритті образу – в кожному ескізі Глейзер відтворив характер персонажа, який закрив у своєму тексті Шолом-Алейхем. Без важливих традиційних характерних елементів театального костюма образ дійової особи розкрити неможливо.

Рис. 3. Мотл. 29×21 см. Папір, акварель, гуаш. 1989 р. Фонди МІК, колекція «Музею Шолом-Алейхема» KB-78839

Рис. 4. Лейзер. 29×21 см. Папір, акварель, гуаш. 1989 р. Фонди МІК, колекція «Музею Шолом-Алейхема» KB-78843

Головні убори – важлива частина традиційного вбрання єврейських чоловіків та жінок. Кепка, у якій Богдан Сильвестрович Ступка на кожній виставі грав роль Тев'є, є неодмінним аксесуаром сценічного образу «людини з народу». Ступка казав, що це його талісман. Тому віддати її для експозиції Музею Шолом-Алейхема, який було відкрито в 2009 р. і в експозиції якого був розділ, присвячений виставі «Тев'є-Тевель», не погодився.

Ескізи майже всіх костюмів виконано в стриманій вохристо-сірій гамі, без нових чи колірних контрастів. Це цілком логічно, оскільки в національному одязі східноєвропейських євреїв (ашкеназів) завжди переважали нейтральні тони. Основний з них – чорний. Взимку носили вбрання також коричневого, сірого чи темно-синього кольору, влітку в одязі домінували білі, світлі тони. У єврейському одязі неможливо було побачити яскраві, відкриті кольори.

На ескізах сукні жінок довгі (жінка Тев'є – Голда, дочки – Цейтл, Годл), руки приховані за довгими рукавами. У сукнях жінок також є комір, який щільно обхоплює шию – це відповідає вимогам єврейської традиції. Сукні дівчаток також досить закриті, але більш короткі (дочки – Шпрінца, Хава). На рисунках костюмів Шпринци, Голди, Хави зображено фартухи. Це, як правило, традиційна деталь жіночого єврейського костюма. Фартух (у нього зазвичай мала бути ще й верхня частина, що прикривала груди) слугував для захисту не тільки одягу від бруду, а й, за народними віруваннями, від пристриту та прокльонів.

Рис. 5. Голда. 29х21 см. Папір, акварель, гуаш. 1989 р. Фонди МІК, колекція «Музею Шолом-Алейхема» KB-78828

Рис. 6. Мати Менахема-Мендла. 29х21 см. Папір, акварель, гуаш. 1989 р. Фонди МІК, колекція «Музею Шолом-Алейхема» KB-78838

У деяких ескізах з'являються помірно яскраві кольори. Наприклад, у костюмі Перчика сорочка червона. За сюжетом твору Перчик – носій революційних ідей і вже майже не належить до єврейської спільноти штетла. Це відображено відповідним кольором. Сукня Годл також має відтінок червоного кольору – вона стає дружиною Перчика і слідом за ним їде в заслання. У костюмі матері Менахима-Мендла художник також застосував досить контрастні фарби, відійшовши від майже ахроматичної гами: пальто – зелене, спідниця – фіолетова, накидка – вохра червона. Крім того, художник для характеристики образу знайшов такі аксесуари, як пенсне та капелюшок. Стара жінка – не містечкова єврейка (жителька штетлу), а так само, як і її син Менахем-Мендел, представляє чужу «міську» культуру.

Цікавий прийом використав Глейзер у створенні ескізів до вистави: на кожному ескізі зазначено ім'я та прізвище виконавця ролі. Тобто костюм було створено під конкретного актора. Наприклад, жінку Тев'є Голду грала Н. Лотоцька, Годл – артистка П. Лозова, Хаву – І. Дорошенко. На ескізах вони зображені дещо шаржовано, але це портрети конкретних акторів. Навіть для образів погромників Глейзер знайшов характерні деталі. Один з погромників (артист О. Пономаренко) – величезний на зріст кремезний робітник, другий (артист Є. Свиридчук) – невеликий на зріст, лисуватий різночинець у пенсне. В його костюмі так само, як і в костюмі Перчика, з'являється тьмяно-червоний колір. Отже, забарвлення костюма відіграє неабияку роль у характеристиці персонажа.

Михайло Глейзер дуже ретельно стежив за тим, як у театральних цехах створювали костюми та реквізит – не допускав щонайменших неточностей у відтворенні ескізів.

Вистава «Тев'є-Тевель» поставлена за українським перекладом Миколи Зарудного п'єси російського драматурга Григорія Горіна «Панахидна молитва», написаної за мотивами твору Шолом-Алейхема «Тев'є-молочар». Прем'єра відбулася 23 грудня 1989 р. і одразу стала визначною подією в театральному житті Києва. Вистава йшла з величезним успіхом та повним аншлагом понад двадцять років і була знята з репертуару тільки після того, як пішов з життя в 2012 р. виконавець ролі Тев'є – видатний український актор Богдан Ступка.

До 100-річчя з дня створення Театру ім. Івана Франка було оголошено про відновлення легендарної вистави під назвою «Поминальна молитва». Прем'єра відбулася 11 вересня 2019 р. Роль Тев'є виконав Богдан Бенюк, режисер поновлення – Дмитро Чирип'юк.

Відновленням сценографії спектаклю керував головний художник театру Андрій Александрович. Сценографію вистави 1989 р. було збережено.

Михайло Глейзер працював художником у театрі ім. Івана Франка з 1986 по 1991 р. Глейзер брав участь у роботі над багатьма виставами (є детальний опис десяти вистав, наданий самим Михайлом Глейзером). У 1991 р. Глейзер виїхав до Нью-Йорка. З від'їздом до США розпочався новий період його життя та творчості.

Iryna Klymova,

Head of the Sholom-Aleichem Museum,
(a branch of the Kyiv History Museum)

Kyiv

iklim@ukr.net

COSTUME SKETCHES BY MYKHAILO GLAZER FOR THE PLAY "TEVYE-TEVEL"

The novelistic story of the prominent Jewish writer Sholom-Aleichem "Tevye the Milkman" entered the treasury of world literature (years of writing 1894–1914). Since then, this work has been reproduced many times in theatre performances and films.

The play "Tevye-Tevel" of the Ivan Franko Kyiv National Academic Drama Theatre will forever remain a golden page in the history of Ukrainian theatre.

In 2016, twenty five sketches of costumes for the play "Tevye-Tevel" of the Ivan Franko Theatre were given to the fund of the Kyivan Sholom-Aleichem Museum. The author of the sketches is the artist of the play Mykhailo Glazer.

In 2018, the exhibition hall of the Sholom-Aleichem Museum hosted an exhibition of costume sketches by Mykhailo Glazer for the play "Tevye-Tevel".

Keywords: play "Tevye-Tevel", artist Mykhailo Glazer.

МІСЬКІ ДОСВІДИ

УЛЮБЛЕНІ ПАРФУМИ КИЯН НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: З КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

Матеріал присвячено аналізу та характеристиці частини скляної тари (флаконам), яка в другій половині XIX – на початку XX ст. використовувалась як ємності для парфумів. Окреслено можливих виробників парфумерних товарів, продукцію яких купували кияни. Зазначено ймовірну ароматичну палітру, що була популярною на межі століть. Результатом дослідження стала констатація існування щоденних практик догляду за тілом у містян, зокрема в царині парфумерних ароматів. Наголошено на необхідності проведення систематизації та класифікації зразків парфумерно-косметичної продукції, яка наявна в музейних фондосховищах України.

Ключові слова: історія тілесності, скляна тара, флакон, парфум, Київ.

Дослідження проблематики догляду за тілом та його прикрашання, зокрема у сфері застосування парфумерії та косметичних засобів, на українських теренах у другій половині XIX – на початку XX ст., у сучасній вітчизняній історіографії обмежене фактично кількома публікаціями¹. Важливий джерельний матеріал – це фонди музеїв України, у яких зберігаються флакони для парфумів, парфуми (флакони з рідинами) та тара від косметичних засобів. На сьогодні не існує узагальненої інформації про наявні артефакти парфумерної та косметичної продукції у музейних фондосховищах України. Між тим, дослідження щоденних практик догляду за тілом є важливим пластом у вивченні побутової історії українців. Саме тому оприлюднення частини своєї «флаконно-парфумерної» колекції Музеєм історії міста Києва у рамках проведення виставки «Історія у склі» (21.04 – 7.07.2023 р.) стало важливим внеском у вивчення ароматичних смаків киян наприкінці XIX – на початку XX ст.

Історію споживання парфумерно-косметичної продукції в Україні умовно можна поділити на кілька періодів – «домашній/приватний» (до XVIII ст.), «аптекарський» (XVIII – середина XIX ст.) та «фабричний» (з середини XIX ст.). На виставці «Історія у склі» частина представленої скляної тари/флаконів парфумерної продукції атрибутується другою половиною XIX – початку XX ст.

¹ Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. Київ : Дуліби, 2013. 227 с.; Москалець В. «Штучна краса»: використання косметики в Галичині на початку XX століття. *Народна культура українців: життєвий цикл людини* : історико-етнологічне дослідження у 5 т. Київ, 2012. Т. 3 : Зрілість. Жіноцтво. Жіноча субкультура. С. 307–332; Силка О. З. Торгівля парфюмерно-косметичними засобами в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: торгові будинки, асортимент, ринки збуту. XV Міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита» : тези доповідей. Київ, 2021. С. 49–50.

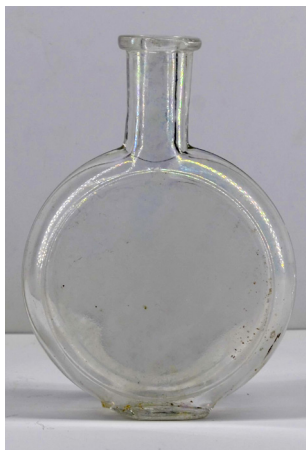

Рис. 1. Типова скляна тара для парфумів (флакони). Заводське виробництво. Ймовірно, містив «Квітковий одеколон» від фабрики Генріха Брокера (м. Москва, Росія) або «EAU de COLOGNE» від виробника Baudelot&Co (м. Париж, Франція). Кінець XIX – початок XX ст. *Фонди МІК. ТЗ*

Рис. 2. Зразок скляної тари для парфумів (флакони) із маркуванням «Квітковий одеколон» від фабрики Г. Брокера. Кінець XIX – початок XX ст. *Фотографія з мережі «Інтернет»*

Рис. 3. Зразок скляної тари для парфумів (флакони) із маркуванням «EAU de COLOGNE» від виробника Baudelot&Co. *Фотографія з мережі «Інтернет»*

Виробництво косметично-парфумерних товарів з XVIII ст. і до початку XX ст. пройшло шлях від приватних, невеликих за показниками як виробництва, так і продажів виробничих лабораторій, до потужних фабрик із найманими виробниками та розгалуженими виробничими потужностями. Еволюція відбулася й у парфумерній тарі: парфумерні флакони «без парфуму», типова тара для «масових ароматів» та вишукані флакони, над дизайном і виготовленням яких працювали відомі ювеліри, художники та дизайнери, у зазначений період існували паралельно.

Точкою «неповернення», а точніше точкою «поштовху» став винахід німецького хіміка Ф. Вьоллера в 1824 р. Готуючи ціаново-кислий аммоній NH_4CNO , Ф. Вьоллер отримав безбарвну кристалічну речовину, яка не давала жодної з реакцій на амоній та ціанову кислоту. У 1828 р. він встановив, що вона за складом та якостями була відповідна до сечовини. Цей винахід дозволив косметично-парфумерному виробництву отримувати органічні з'єднання з неорганічних речовин. Завдяки органічному синтезу почали виготовляти хімічні замінники натуральних олій з квітів та трав.

Із цього часу перед виробниками товарів догляду за тілом уже не стояло питання постійної турботи про забезпечення виробництва натуральною сировиною, відпала потреба тримати запаси такої сировини, змінювати асортимент продукції відповідно до врожаїв, поставок, умов зберігання та споживацького попиту – якість та кількість «нової хімічної» сировини забезпечували постійність продажів протягом року.

Рис. 4. Типова скляна тара для парфумів (флакон). Заводське виробництво. Ймовірно, містив «Квітковий одеколон» від фабрики Г. Брокера. Кінець XIX – початок XX ст. Фонди МІК. ТЗ

Рис. 5. Зразок скляної тари для парфумів (флакон) із маркуванням «Квітковий одеколон» від фабрики Г. Брокера. Кінець XIX – початок XX ст. Фотографія з мережі «Інтернет»

Стабільність виробництва та стала якість продукції косметично-парфумерної промисловості поставили перед виробниками питання про нові методи розповсюдження та продажу своєї продукції. Наприкінці XIX – на початку XX ст. сформувалися кілька напрямів такої торгівлі. Це відділи в універсальних магазинах, точкова торгівля разом із іншими предметами гігієни та домашнього затишку в магазинах та аптеках, система торгових представників на місцях, продаж товару на різномірних виставках.

Основними парфумерними виробниками в Російській імперії, які торгували в Україні, були спілки «Г. Брокер та Ко», «А. Ралле та Ко», «О. М. Остроумов», «А. Сіу і Ко», «Р. Келлер і Ко», «В. К. Ферейн», «С. Чепелевецький з синами», «А. Буїс і Ко», «Е. Бодло і Ко», Санкт-Петербурзька хімічна лабораторія та ін. Також у торговельній мережі косметики та парфумерії були представлені й іноземні виробники. Популярністю користувалася продукція французьких фірм «Coty», «Guerlain», «Parfumerie Moderne Paris», «Roger & Gallet», «Lubin», «Deleltrez», «Houbigant», «Lohse», «Piver» тощо. Паралельно з великими виробниками, на місцях, окремі аптекарі створювали й реалізовували свою крафтову парфумерно-косметичну продукцію.

Однією з особливостей пакування парфумів для продажу була «універсальна» тара. Тобто всі виробники парфумерно-косметичної продукції закупували скляну тару для майбутніх парфумів лише на декількох чинних заводах з виробництва скляної тари. І цілком нормальною була ситуація, коли на фабриці в однакову тару розливали різні аромати. Або кілька компаній отримували ідентичні зразки тари. У такому випадку маркування відбувалося лише за допомогою паперової етикетки. Власне її поява вважається еволюційним кроком в історії парфумерного флакона. На початку XX ст., з метою захисту своєї продукції від фальсифікату,

Рис. 6. Скляна тара для парфумів (флакон) із тисненням «троянда». Заводське виробництво. Кінець XIX – початок XX ст. Ймовірно, містив парфум «ОРІА» від фабрики Г. Брокара. *Фонди МІК. ТЗ*

Рис. 7. Реклама парфумів «ОРИА» від фабрики Г. Брокара, на якій ідентифікується флакон із тисненням «троянда». Кінець XIX – початок XX ст. *Фотографія з мережі «Інтернет»*

виробники парфумерно-косметичних товарів уже замовляли скляну тару «під себе», тобто з тисненням на склі назви компанії. І вже в 1910-х рр. потужні виробництва починають звертатися до дизайнерів з метою створення скляних парфумерних флаконів для окремих ароматів.

На виставці «Історія у склі» було представлено близько 50 скляних парфумерних флаконів, які, на нашу думку, були придбані киянами саме в другій половині XIX – на початку XX ст. Ці флакони, які містили різноманітні аромати, належать до категорії масового виробництва, до часу, коли парфуми поступово стали доступними для різних категорій населення, у т. ч. й для селянства.

Поява хімічного складника у парфумерних товарах дала змогу розширити лінійку ароматів і, відповідно, назв продукції. Якщо до середини XIX ст. основним складником парфумів була лавандова вода, то наприкінці XIX – на початку XX ст. вже звичними стали «Фіалка», «Значення квітів», «Перський бузок», «Троянда», «Шипр», «Конвалія» та інші.

Значна частина парфумерної тари, яка була представлена на виставці, не мала паперової етикетки. Відповідно, абсолютно точно атрибутувати такі зразки тари є неможливим. Але ми можемо за допомогою порівняння форми цієї тари зі зразками реклами та каталогів продукції основних виробників парфумерії допустити ймовірну відповідність. Наприклад, флакон (рис. 1) є типовим як для «Квітового одеколону» Г. Брокара (рис. 2), так і «Одеколону» Baudelot&Co (рис. 3). При цьому «Квітковий одеколон» міг випускатися і в іншій тарі, наприклад, як виставковому флаконі (рис. 4). Це підтверджується флаконом з етикеткою (рис. 5). Представлений на виставці парфумерний флакон із тисненням «троянди» (рис. 6) цілком може відповідати парфуму «ОРИА» (рис. 7).

Рис. 8. Типова скляна тара для парфумів (флакон). Пробник. Заводське виробництво. Кінець XIX – початок XX ст. *Фонди МІК. ТЗ*

Рис. 9. Типова скляна тара для парфумів (флакон). Пробник. Заводське виробництво. Кінець XIX – початок XX ст. *Фонди МІК. ТЗ*

Наприкінці XIX ст. черговим кроком виробників парфумерії для збільшення продажів своєї продукції стала поява «мініфлаконів» (рис. 8). Це теж типовий флакон, у якому могли міститися абсолютно різні парфуми. Як приклад, можемо вказати на асортимент ароматів у «мініфлаконах» на початку XX ст. фірми «А. Сіу та Ко»: парфуми вищого сорту різних ароматів – «Снігурка», «Орхідея», «Біла акація», «Борюйер-де-Залип», «Буке Сафо», «Іксія індійська»². Інший виставковий парфумерний флакон (рис. 9) цілком міг містити парфуми від «Moderne». Такий висновок ґрунтується на наявності подібного флакона у рекламному буклеті фірми. Зокрема, в такі «фігурні флакони з кришталевими пробками» наливали «парфуми тройні, різних ароматів», наприклад «Цикламен», «Матіола», «Гвоздика», «Тубероза», «Орхідея», «Свіже сіно», «Нарцис» тощо³.

Важливим складником флаконно-парфумерної колекції Музею є флакони зі збереженими етикетками. За їхнім інформаційним змістом можна з'ясувати виробника парфумів та їхній аромат, а за дизайном – приблизні роки випуску. Прикладом частково збереженої етикетки є зразок парфумерного флакона від фірми «Moderna» (рис. 10). У флакон такого типу, за бажання покупця, наливали будь-які парфуми, які існували в каталозі фірми, зокрема: «Акація», «Камелія», «Хризантем», «Шипр», «Цвіт яблуні», «Ірис», «Міміза», «Травнева конвалія» тощо⁴. А от повністю збереглися етикетки на флаконах уже згаданої фабрики Генріха Брокера – «Дивовижна конвалія», «Джоконда», «Наполен» та ін. (рис. 11).

² Сіу и Ко: [Рекламний буклет]. Москва : [Б. и., Б. г.].

³ Прейс-курент Акционерного общества Парфюмерия Модерн Париж. Москва : Тип. И. Н. Кушнерев, 1912. С. 15, 32–33.

⁴ Там само.

Рис. 10. Типовий парфумерний флакон, у якому містились парфуми від фірми «Moderna» (м. Париж, Франція). Заводське виробництво. Кінець XIX – початок XX ст. *Фонди МІК. С-168*

Рис. 11. Типові парфумерні флакони, у яких містились парфуми фірми «Г. Брокер та Ко» «Дивовижна конвалія» та фабрики ТЕЖЕ «Джоконда». Заводське виробництво. Кінець XIX – початок XX ст. *Фонди МІК. С-171, С-212*

Рис. 12. Типовий парфумерний флакон із парфумами «Дивовижна конвалія» фірми «Г. Брокер та Ко». Заводське виробництво. Кінець XIX – початок XX ст. *Фонди МІК. С-141*

Окрема категорія парфумерних флаконів – флакони в іменних футлярах. На виставці цей сегмент презентував флакон від парфумів «Prinse Igor» французького виробника V. Rigaud (Paris).

Родзинкою виставки «Історія у склі» в частині парфумерної тари другої половини XIX – початку XX ст. став флакон із ароматичною рідиною. Важливо, що до нашого часу флакон зберігся як зі щільним пакуванням пробки, так і з етикеткою, яка вказує на склад парфуму та його виробника – Г. Брокер «Конвалія» (рис. 12).

Наявні у фондах Музею історії міста Києва зразки парфумерно-косметичного виробництва другої половини XIX – початку XX ст. є частиною джерельного матеріалу, який підтверджує існування щоденних міських практик догляду та прикрашання свого тіла. Асортимент представленої парфумерно-косметичної продукції дає змогу аналізувати ароматичні уподобання киян. Проведене попереднє атрибутування скляної тари для парфумів зазначеного періоду засвідчило широку палітру парфумерної продукції, яка мала попит у містян.

Oksana Sylka,

Doctor of Historical Sciences,
associate professor,
Independent Researcher
Kyiv
omedalieva@ukr.net

FAVORITE PERFUMES OF KYIV RESIDENTS AT THE END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES: FROM THE COLLECTION MUSEUM OF KYIV HISTORY

The material is devoted to the analysis and characteristics of a part of glass containers (vials), which in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century. used as containers for perfumes. Possible manufacturers of perfumery goods, whose products were bought by the people of Kyiv, are outlined. The probable aromatic palette that was popular at the turn of the century is indicated. The result of the research was the finding of the existence of daily body care practices in places, in particular in the field of perfumes. The need for systematization and classification of samples of perfumery and cosmetic products, which are available in museum repositories of Ukraine, is emphasized.

Keywords: history of physicality, glass container, bottle, perfume, Kyiv.

ПАНСІОНЕРИ У КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ СЕМІНАРІЇ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

В історії Київської духовної семінарії цікаве місце належало так званим «пансіонерам». Детально проаналізовано їхнє становище протягом останньої третини XIX – початку XX ст. Визначено значення терміна «пансіонери». Досліджено труднощі, з якими стикалися ці учні під час навчання. Визначено шляхи вирішення важливих проблем. З'ясовано, скільки коштував найм житла і якою була різниця для різних категорій семінаристів. Наведено документальні приклади заборгованості окремих учнів. Виявлено, коли питання, пов'язані з пансіонерами, перестали бути актуальними для керівництва духовно-освітнього закладу. Оглянуто джерельну базу та історіографію наукових досліджень з цієї проблематики.

Ключові слова: православна церква, середня духовна освіта, духовні семінарії, Київська духовна семінарія, священики, духовенство.

У минулому нашої країни церква, як і все, що було з нею пов'язано, відігравала надзвичайно вагомий роль. Не винятком стало і XIX ст., коли свою діяльність продовжувала Київська духовна семінарія – головний центр підготовки православних священиків Київської губернії Російської імперії. Проте, як виявляється, навіть тоді духовні особи стикалися з низкою матеріальних проблем, що притаманні й сучасним навчальним закладам України, незалежно від їхньої конфесійної належності. В цьому полягає актуальність проблем, порушених у цій науковій розвідці.

У Київській духовній семінарії (далі – КДС) у XIX ст. «пансіонерами» називали учнів, які користувалися гуртожитком за певну платню, але не були на казенному утриманні. На відміну від них, казеннокоштным та напівказеннокоштным вихованцям (це учні, які жили на державні кошти) місце в гуртожитку гарантувалося. Висвітлення труднощів, з якими стикалися пансіонери КДС при оренді житла, і є метою цього невеликого дослідження.

Відразу варто зазначити, що історіографія проблеми не є достатньою. Вичерпний огляд історії КДС з 1817 по 1867 рр. здійснив С. Ільчишин. Вагомий внесок у вивчення середньої духовної освіти на українських землях зробили такі науковці, як: В. Бурега, В. Перерва, В. Рожко, А. Сергієнко, Г. Степаненко, О. Федорчук, Н. Ципляк, Н. Шип та ін. Значний обсяг матеріалу з цієї теми, що ще не введений до наукового обігу, зберігається в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, зокрема це фонд 712 «Київська духовна семінарія».

Проблеми, з якими стикалися пансіонери, були різноманітними.

Ще в 1871 р. ревізор навчального комітету помітив, що в одній із духовних семінарій спальна постіль пансіонерів вирізнялася «строкатістю» («пестротой») порівняно з одноманітними речами казеннокоштных учнів. Через це Св. Синод ухвалив рішення щодо прийому своєкоштных учнів до гуртожитку: необхідно збирати з них додаткові кошти на пошиття спальних речей, що не виділятимуться з загальної маси¹.

Наступною проблемою, з якою стикалися пансіонери, була невчасна оплата за житло. Так, у 1879 р. дехто з пансіонерів, що з'явилися після різдвяних свят в КДС, не внесли плати за своє утримання. Учні пояснювали це тим, що батьки не надали їм коштів для таких потреб. В статті, опублікованій в «Київських єпархіяльних відомостях», правління семінарії попереджало батьків і опікунів учнів, що «своєкоштні» учні, які повернулися з канікул, але не привезли з собою оплати за проживання, в майбутньому будуть негайно виселятися з гуртожитку². А ще в ній повністю наводилося три параграфи з семінарського статуту 1867 р., що присвячувалися пансіонерам. Наприклад, у § 167 вказувалося, що оплата за проживання повинна вноситися по третинах навчального року, а саме протягом першої половини першого місяця триместру; ті учні, які не виконали цієї вимоги, виселялися з семінарського гуртожитку, до того ж з них стягувалися кошти за неоплачене проживання.

Цікаво, що після попереджень правління семінарії затримання виплат за проживання в гуртожитку, очевидно, не припинилося. У червні 1882 р. керівництво КДС посилило заходи щодо стягнення коштів із пансіонерів гуртожитку. Вказувалося, що оскільки вихованці семінарії часто пишуть заяви на прийом їх у гуртожиток від свого імені (хоча за статутом це мало відбуватися від імені батьків), їм вдається перетягнути на себе відповідальність за несвоєчасну сплату чи відсутність коштів за проживання. Щоб у подальшому уникнути подібних непорозумінь, батьків та опікунів зобов'язували писати заяви на поселення на початку кожної третини навчального року, зокрема додаючи до них необхідну суму коштів. Правління семінарії погрожувало, що без дотримання цих правил учні не прийматимуться до гуртожитку³.

У 1910 р. пансіонери мали неоплачені борги за проживання в гуртожитку⁴. Правління семінарії погрожувало не допустити їх до випускних екзаменів.

Плата за оренду місця в гуртожитку, за тогочасними мірками, була немалою. Так, у 1881 р. за одну третину навчального року платили 30 руб.

У 1903 р. пансіонерська плата за проживання в семінарському гуртожитку стягувалася в таких розмірах: з осіб духовного стану – 20 руб., а з вихованців

¹ О заготовлении пансионерам семинарий спальных приборовъ одинаковаго вида съ приборами казеннокоштныхъ воспитанниковъ. *Киевские епархиальные ведомости* (далі – КЕВ). 1871. № 15.

² Отъ Правленія Киевской Духовной Семинаріи объявляется къ свѣдѣнію духовенства (далі – Отъ Правленія КДС). *КЕВ*. 1879. № 6.

³ Отъ Правленія КДС. *КЕВ*. 1882. № 11.

⁴ Отъ Правленія КДС. *КЕВ*. 1910. № 15–16.

інших єпархій та інших станів – 30 руб. Це були суми за квітневу третину поточного навчального року⁵.

Джерела нас переконують, що для своєкоштных семінаристів умови проживання в гуртожитку не були привабливими. Так, якщо на початку 1881 р. в семінарському «казенному домі» було близько 80 пансіонерів, то наприкінці року – таких жило вже близько 40 осіб. Тобто протягом навчального року їхня кількість зменшилася вдвоє⁶.

Тим часом наприкінці XIX ст. житлові проблеми залишалися відкритими навіть у казеннокоштных вихованців. У 1890 р. «прошення» на ім'я ректора про дозвіл переселитися з казенного гуртожитку до приватних квартир подало шестеро осіб. При цьому дехто з них просить видавати їм щомісячну грошову допомогу для проживання в квартирі, а дехто – користуватися усіма привілеями казеннокоштных учнів, які мали й до цього⁷.

У 1891 р. майже десятеро вихованців КДС направили заяви до ректора з проханням дозволити їм жити на квартирі, за умови видавати щомісячно гроші зі стипендії для їх найму. Обґрунтовують вони свої заяви незадовільним станом здоров'я. Болгарин Мелетій Димитров просив навіть дозволити жити в семінарському гуртожитку, але в окремій кімнаті. З документа зрозуміло, що іноземець практикував подібне й до цього⁸.

На фоні гострого житлового дефіциту подібні заяви надзвичайно вирізняються з-поміж інших. Ці факти наштовхують нас на думку, що умови проживання в семінарському гуртожитку були не надто привабливими навіть для казеннокоштных вихованців, а не лише для своєкоштных.

На становище пансіонерів у КДС суттєво вплинуло перенесення цього духовно-освітнього закладу на нове місце. Ще на фінальному етапі спорудження нових будівель семінарії (у 1899–1900 рр.) вище єпархіальне керівництво почало обговорювати проблеми, породжені новими реаліями. В новій будівлі були виділені приміщення під гуртожиток, що мали вміщувати всіх вихованців, яких у будь-якому випадку повинно бути не менше 460. Витрати на утримання прислуги і семінарських будівель повинні були збільшитися як мінімум вдвічі. Але на утримання будівель КДС планували використати суми, що й так значно перевищували розміри виділених грошей для інших семінарій, окрім столичних (очевидно, тут маються на увазі Московська і Петербурзька духовні семінарії). На це з засобів Св. Синоду виділялося по 10 000 крб. Центральне Управління навряд чи змогло б збільшити фінансування КДС, а єпархіальних засобів на витрати подібного роду теж не вистачало, тому було ухвалено незвичайне рішення: за користування

⁵ Оть Правління КДС. КЕВ. 1903. № 7.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). Ф. 712. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1–7.

⁷ Там само. Спр. 43. Арк. 1–6.

⁸ Там само. Спр. 37. Арк. 6.

послугами гуртожитку. Пансіонери повинні були брати участь в утриманні семінарських споруд на тому ж рівні, що й казеннокошті. Тобто йшлося про урівняння оплати пансіонерів за проживання в гуртожитку з іншими вихованцями закладу.

На осінь 1901 р. в КДС перебувало 210 осіб на казенному утриманні. За розрахунками керівництва, виходило, що з 10 000 крб., що виділялися з відомств Св. Синоду, кожному окремому казеннокоштному, на утримання одягом і їжею в грошовому еквіваленті, відпускалося 105 крб. Оскільки своєкоштных учнів мало бути близько 250 осіб, то всі вони повинні нести пропорційно ті самі витрати, в розмірі 12 000 крб. Цікаво, що заодно було ухвалено рішення про збільшення сум, що відпускалися на одного казеннокоштного з 105 крб до 120 крб. Це пояснювалося збільшенням цін на продукти і товари. Приблизно в таких же розмірах за проживання в гуртожитку повинні були платити і своєкошті семінаристи. Їхнє утримання їжею й одягом також урівнювалося з казеннокоштними.

Важливе значення мав ще й такий факт. Постановою Єпархіального з'їзду 1900 р. кожен, хто заселявся в гуртожиток, повинен був тимчасово платити за облаштування головної будівлі КДС (де розміщувався й гуртожиток) меблями і спальними предметами. З цією метою з дітей духовенства Київської єпархії стягувалося по 30 крб, а з вихованців інших єпархій чи інших соціальних станів – по 50 крб з особи. Ці внески залишалися дійсними і обов'язковими до повного облаштування семінарії меблями.

Станом на лютий 1901 р. на приватних квартирах жило 78 своєкоштных учнів⁹.

Станом на 1 вересня 1913 р. в гуртожитку КДС проживало 418 вихованців¹⁰.

На жовтневому єпархіальному з'їзді духовенства 1905 р. розглядалося питання покриття заборгованості семінаристів за проживання в гуртожитку. Загальна сума недоїмок становила 531 крб 42 коп. Поодинокі ж вихованці заборгували такі кошти: Фадей Левитський – 45 крб 97 коп., Василь Поповський – 70 крб, Василь Болсуновський – 105 крб, Олександр Попель 30 крб, Євфимій Григорович 55 крб, Симеон Осинський 70 крб, Георгій Чарнецький – 70 крб, Феофан Зорницький і Сергій Ляховецький – по 51 крб. З'їзд духовенства Київської єпархії 1903 р. ухвалив, а в 1904 р. підтвердив, що *«батьки, які не в змозі оплатити недоїмки за утримання своїх дітей в семінарському гуртожитку, але які бажають, щоб з них їх списали, повинні були подати через правління семінарії заяви про це в Єпархіальний з'їзд з довідкою від благочинної ради про їх маєтне (матеріальне. – Ю. Б.) та сімейне становище і з атестацією правління семінарії про успіхи і поведінку їхніх дітей»*. Хоча врешті-решт це питання було залишено без розгляду, оскільки батьки названих учнів не надали всіх необхідних довідок¹¹.

У документах ревізора Тихомирова, а саме в інструкціях для класних

⁹ Там само. Спр. 57. Арк. 30.

¹⁰ Там само. Оп. 4. Спр. 803. Арк. 11.

¹¹ Журнали засіданій XXI Київського Єпархіального Съїзда депутатів духовенства 1905 года съ 10 по 18 октября. КЕВ. 1905. № 46.

вихователів за 1914 р., знаходимо: *«Квартирних вихованців, як видно з доданої відомості, не багато і живуть вони всі, за винятком чотирьох, у своїх батьків, тому, так званого квартирного питання, в Київській семінарії майже не існує»*¹².

Отже, зазвичай пансіонерами називали учнів, які навчалися у КДС без державної допомоги і винаймали гуртожиток. У джерелах стосовно них ще інколи вживався термін «своєкошті учні», «своєкошті вихованці», проте лише тоді, коли мова йшла про побутові речі (одяг, харчування, канцелярські прилади) цих семінаристів.

Однією з основоположних проблем, які доводилося вирішувати пансіонерам, була оплата за житло. Наприкінці ХІХ ст. у КДС звичайною ціною за найм гуртожитку було 30 крб за тримісяч, тобто 90 крб за весь навчальний рік. Більшість пансіонерів вносили оплату вчасно, але аж до розпуску КДС (у 1919 р.) траплялися випадки заборгованості учнів. Також відомий випадок, коли частина учнів переселилася на приватні квартири прямо посеред навчального року. Отже, як бачимо, є показовим той факт, що умови проживання в гуртожитку не були привабливими для семінаристів.

Часто заборгованість учнів намагалися покрити за рахунок Київської єпархії чи за державний кошт. Незважаючи на постійні погрози правління семінарії карати боржників і не допускати їх до «казенного дому», часто бувало, що частина з них мала заборгованість навіть у жовтні ще з попереднього навчального року. Бували випадки, коли пансіонери вчасно не вносили оплату за житло, користуючись тим, що неправильно писали заяву на прийом до гуртожитку.

Ситуація пансіонерів суттєво покращилася після того, як було побудовано новий корпус Київської духовної семінарії (у 1899–1900 рр.). Після цього житла вистачало всім, а «квартирне питання» фактично зникло.

¹² ЦДІАК. Ф. 712. Оп. 4. Спр. 757. Арк. 14.

Yurii Bidun,

History Teacher,

Novosilky "Erudyt" Academic Lyceum,

Novosilky village, Fastiv district, Kyiv region

bidun1992@gmail.com

"PANSIONERS" AT THE KYIV THEOLOGICAL SEMINARY (THE LAST THIRD OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES)

In the history of the Kyiv Theological Seminary, an interesting place belonged to the so-called "pansioners". This text analyzes their situation in detail during the last third of the 19th – and the beginning of the 20th centuries. The meaning of the term "pansioners" is defined. The difficulties faced by these students during their studies were studied. We found out how much housing cost us and what the difference was for different categories of seminarians. Documentary examples of the indebtedness of individual students are given. It was revealed when issues related to boarders ceased to be relevant for the leadership of a spiritual and educational institution. The source base and historiography of scientific research on this issue are reviewed.

Keywords: orthodox church, secondary theological education, theological seminaries, Kyiv theological seminary, priests, clergy.

ЕКСКУРСІЇ ГІМНАЗИСТІВ МОДЕРНОЇ ДОБИ КИЄВОМ

На основі архівних та літературних джерел досліджено екскурсійне дозвілля учнів київських гімназій модерної доби в контексті їхнього повсякдення. Розглянуто методи, плани, типи, маршрути, напрями, процес, чинники й засоби організації та здійснення гімназійних екскурсій. Висвітлено процес становлення державного регулювання учнівського туризму в Російській імперії на початку XX ст.

Ключові слова: освітні екскурсії, гімназисти Києва, екскурсії гімназистів, повсякдення, дозвілля, освіта, міська історія.

Початком гімназійних екскурсій можна назвати 2 серпня 1900 р., коли вийшов циркуляр № 20185 Міністерства народної освіти. Він скасовував обов'язкові канікулярні роботи учнів середніх навчальних закладів, що стали неефективними і були поширені з 1873 р. Замість них пропонувалося проводити освітні прогулянки та подорожі для більш творчої діяльності, бо головною метою екскурсій ставав розвиток індивідуальних здібностей учнів. Учителі повинні були використовувати їх задля кращого викладу та засвоєння навчального матеріалу гімназистами, «з метою ознайомлення учнів з історичними місцями, пам'ятками, святинями, музеями, відомими фабриками і заводами». Було надто важливим, це навіть підкреслювалося, що крім відпочинку, духовного та фізичного розвитку, такі екскурсії мали сприяти соціалізації гімназистів задля ознайомлення з історією та відомими місцями власної місцевості¹.

У Києві для учнів гімназій був розроблений план, згідно з яким гімназисти повинні були оглядати місто:

- учні 1-го класу оглядали Золоті ворота, Софійський собор, Десятинну церкву, Аскольдову могилу, Печерську лавру, пам'ятник Іскрі та Кочубею;
- учні 2-го класу – пам'ятники Богдану Хмельницькому, Володимирі, св. Ользі, Трьохсвятительську церкву; відвідували Міський музей Києва;
- учні 3-го класу детальніше вивчали Володимирський собор, відвідували театр, Міський музей Києва, панораму «Голгофа», Межигір'я, печери Звіринецького, Троїцького та Видубицького монастирів;

¹ Циркуляр министра народного просвещения попечителям учебных округов «Об отмене летних каникулярных работ учеников средних учебных заведений» (2-го августа 1900 года, № 20185). *Журнал Министерства народного просвещения*. 1900. № 9. С. 64–66; Бетлій О. В. Учнівські екскурсії по Києву в роки Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2015. Т. 169. С. 35–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAi_2015_169_9 (дата звернення: 30.09.2023).

– учні 4-го класу в деталях досліджували місто Володимира і місто Ярослава, Софійський і Михайлівський собори; оглядали церкви Кирилівської лікарні як пам'ятки XII ст.;

– учні 5-го класу ознайомлювалися з Пласкою частиною Києва та Подолом, Лаврською друкарнею та Церковно-історичним музеєм, царськими палацом та садом; відвідували Міський музей Києва;

– учні 6-го класу відвідували церкви Андріївську та Спаса на Берестові, Печерську лавру, Михайлівський та Братський монастирі, Софійський собор; так само відвідували Міський музей Києва; обов'язковою була історична екскурсія для огляду церковно-історичних пам'яток Старого міста;

– для учнів 7-го та 8-го класів екскурсія в Межигірський монастир та обов'язкове виконання творчих завдань у процесі екскурсій – опис пам'яток, зіставлення епох, вивчення архітектурних стилів тощо².

Найбільше враження серед екскурсійних об'єктів на гімназистів як правило, справляло відвідування Міського музею Києва.

У березні 1901 р. учні Першої гімназії відвідали виставку в Київському музеї давнини та мистецтва. Перший поверх займали праці художників-«передвижників»: Шишкіна, Васнецова, Рєпіна, Крамського, Маковського, Кузнецова, Лемана, Полєнова, Харламова, Сурикова, Верещагіна, Дюкера, Кнюпфера. Другий поверх займали праці майстрів епохи Відродження³.

У міських та замських екскурсіях велику роль відігравав природничий складник, особливо після введення у навчальну програму нового предмета – природознавства. Учні всіх класів, всіх гімназій в усі роки здійснювали екскурсії для ознайомлення з місцевою флорою та фауною. Для цього відвідували ліси Голосіївський та Пущу-Водицю; Байковий та Кадетський гаї; Ботанічний та Зоологічний сади та сад при університеті Св. Володимира; Межигірський та Видубицький монастирі; місцевості Липки, Печерськ, Святошин, Дарницю, Микільську Слобідку, де розбирали їхні особливості; Педагогічний та Зоологічний музеї; зоологічний, зоотомічний та ботанічний кабінети університету Св. Володимира та Київського політехнічного інституту. У музеях та кабінетах особливу цікавість викликали кістяки кита та інших гігантів; потвори різних тварин; колекції птахів: колібрі, танагра та інші; безхребцеві – губки, коралі. Під час екскурсій гімназисти робили запас різного матеріалу для колекцій: листя, гілля та плоди дерев; сережки берези та вільхи; дубові гали, жолуді; шишки, мох, лишайники, папороть зі спорами; яйця метеликів, що зимували і т. ін. Під час екскурсій до лісу ознайомлювалися з різними породами хвойних та листяних дерев, чагарником чорнолісся, різними видами лісового ґрунту; з представниками

² Волошинов В. В. Об ученических экскурсиях вообще и историко-культурных в частности. *Труды Киевского педагогического съезда 12–16 апреля 1916 г.* Киев : Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1916. С. 290–316; Бетлій О. В. Учніські екскурсії. С. 37–38.

³ Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии гимназий и прогимназий за 1901 г. Киев : Типо-литография Товарищества Н. Н. Кушнерев и Ко в Москве, Киевское отделение, 1902. С. 72–74.

комах та деяких тварин: павуками, трав'яними клопами, равликами, тлею, мурахами, ящірками, жабами, деякими птахами, а також пташиними гніздами, шкірками личинок, яйцями комах, норами деяких тварин. Пізнаючи, зрозуміли значення для дерев шипів, летючок у насінні, отруйного молочка; роль птахів у садку та лісі як розносіників насіння та охоронників дерев; явище симбіозу, спосіб життя омели, грибів, паразитів і т. ін. Досліджували болота та ставки, їх прибережну рослинність, водорості та комах⁴.

Під час виробничих екскурсій гімназисти Першої та Києво-Печерської гімназій відвідали електростанції: центральну (належала компанії «Савицький і Страус» і розташовувалась на Подолі на вул. Андріївській, працювала на нафті), для місцевих трамваїв, артезіанських колодязів київських електричних доріг. На ній роздивлялися та ознайомлювалися з принципом роботи динамо-машин, розподільної дошки, парових котлів; із пристроєм, що регулює двигуни залізниці, та з облаштуванням вагонів. Дізнавалися, що артезіанські колодязі оснащені пристроями для аерації артезіанської води та видалення з неї сірководневого газу. Відвідували Південноруський машинобудівельний, скляний, цукрово-буряковий, винокурний, цукрово-рафінадний заводи та риборозводню, де ознайомилися з найбільш цікавими видами риб (електричний скат, сом, дзеркальний короп, телескоп та ін.), а також із водяними рослинами. На заводі «Арсенал» спочатку ознайомилися з його історією та призначенням. Побачили засоби виготовлення, оброблення металу та дерева, вироби з них та устаткування обладнаного заводу⁵.

Учні 3-ї гімназії побували на екскурсії в астрономічній обсерваторії університету Св. Володимира. Їм продемонстрували приміщення обсерваторії, астрономічні прилади та хронометр. Після цього учні перейшли до спостереження космічних об'єктів, особливо: Місяця, Марса та Сатурна, а в цей же час для учнів 5-ї гімназії було проведено екскурсію щодо барометричного вимірювання різних висот. Відвідали фізичну лабораторію університету Св. Володимира, на якій учням продемонстрували низку цікавих дослідів: помпу Геде та розрядження трубки до повної зупинки струму через газ. Побували на виставці аеропланів та станції іскрового телеграфу, де начальник показав, як передають депеші. Під час проведення екскурсії гімназістам прочитали ґрунтовну та змістовну лекцію, після якої дали детальні відповіді на усі їхні питання⁶.

⁴ Там само. С. 74–76; Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии гимназий и прогимназий за 1907 г. Киев : Типо-литография Товарищества Н. Н. Кушнерев и Ко в Москве, Киевское отделение, 1908. С. 233–242.

⁵ Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии гимназий и прогимназий за 1912 г. Киев : Типо-литография Товарищества Н. Н. Кушнерев и Ко в Москве, Киевское отделение, 1913. С. 233–242; Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии гимназий и прогимназий за 1901 г. С. 74–76.

⁶ Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии гимназий и прогимназий за 1909 г. Киев : Типо-литография Товарищества Н. Н. Кушнерев и Ко в Москве, Киевское отделение, 1910. С. 78–79; Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии гимназий и прогимназий за 1911 г. Киев : Типо-литография Товарищества Н. Н. Кушнерев и Ко в Москве, Киевское отделение, 1921. С. 147–152; Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии гимназий и прогимназий за 1912 г. С. 233–242.

Отже, для київських гімназистів модерної доби екскурсії по Києву та його околицях склали додаток до шкільної програми. Київ із його мальовничими околицями став для них своєрідним відкритим музеєм, у якому кожен експонат має своє історичне, природознавче або прикладне значення. Київські учні після введення в навчальну програму екскурсій стали краще обізнаними як із давнім, так і з сучасним Києвом.

Igor Kalinin,
Teacher,
PHEE "Kyiv Medical University"
Kyiv
iaakpochta@ukr.net

EXCURSIONS ARE ON KYIV OF HIGH SCHOOL STUDENTS OF MODERN TWENTY-FOUR HOURS

In the article on the basis of the archived and literary sources excursion leisure of a student of the Kyiv gymnasia of modern twenty-four hours is investigational, in context of their daily occurrence. Considered methods, plans, types, routes, directions, process, factors and facilities of organization and realization of gymnasium excursions. Becoming of government control of student's tourism is reflected in the Russian empire at the beginning of XX century.

Keywords: educational excursions, high school students of Kyiv, excursion of high school students, daily occurrence, leisure, education, municipal history.

РЕАЛІЗАЦІЯ ЖІНКИ МОДЕРНОЇ ДОБИ У СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНІЙ СФЕРІ В УКРАЇНІ: ПРИКЛАД РОДИНИ ТРЕБИНСЬКИХ

Нині дослідження історії жіноцтва залишається вельми актуальним, адже становище жінки у державі є індикатором її прогресу. Залежно від того як протягом XIX–XX ст. жінки набували ширших прав та соціальної ваги, підвищувався інтерес до досліджень, присвячених жіночій історії. Для нас важливо детально вивчити зміни, що відбулися під впливом емансипації, щоб зрозуміти її наслідки не тільки для долі жінок, а й для держави в цілому.

Ключові слова: емансипація, жіноцтво модерної доби, ґендерні студії, О. М. Требинська.

У світовому ґендерному вимірі XIX ст. характеризувалося значною нерівністю. На початку століття жінки мали значно менше юридичних, соціальних чи політичних прав, які зараз сприймаються як належне. Наприклад, вони не могли голосувати чи подавати позов до суду, а також не могли там свідчити. Контроль над особистим майном жінки після одруження належав виключно чоловікові. У випадку розлучення оформити законну опіку над своїми дітьми для жінки було важко, а саме розлучення отримати було майже неможливо. Згідно з релігійними поглядами того часу, в суспільстві шлюб сприймався «нерозлучним» за своєю природою. За церковними канонами шлюбна присяга жінки передбачала любов, вірність і послух, від чоловіка вимагались тільки любов і вірність¹. Очікувалося, що жінки будуть підкорятися спочатку своїм батькам, а потім – чоловікам.

Відвідувати заклади вищої освіти жінці також заборонялось. Крім того, вибір професії був надзвичайно обмеженим. Жінки із середніх та вищих прошарків суспільства зазвичай залишалися вдома, доглядаючи за дітьми та ведучи домашнє господарство.

Проте більшість жінок не були достатньо матеріально забезпеченими, а отже не мали іншого вибору, окрім як працювати, щоб допомогти утримувати свої родини. Вони працювали на сімейних підприємствах, фабриках або служили вдома у багатших родин. Багато жінок також виконували роботу «з дому», наприклад, шили одяг і взуття для фабрик, прали або готували їжу для продажу на ринку чи вулицях. До такої роботи додавалась ще й неоплачувана робота вдома, яка передбачала приготування їжі, прибирання, догляд за дітьми, досить часто утримання худоби та вирощування власних продуктів харчування.

¹ Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України 1884–1939. Київ, 1995. С. 86.

Однак праця жінок не завжди була точно зафіксована в джерелах, на які покладаються історики, адже більшість такої роботи була нерегулярною, виконувалася вдома або в рамках сімейного бізнесу. Тож часто вона просто не входила до статистичних даних про оплачувану працю в офіційних документах. Заробітна плата жінок вважалася другорядним заробітком і була менш важливою, ніж заробітна плата чоловіків.

Суспільство аргументувало таку диференціацію «природними» характеристиками жінок і чоловіків. Жінки вважалися фізично слабшими, але морально чутливішими за чоловіків, це означало, що вони найкраще підходили до занять, що стосувалися домашньої сфери. Крім того, на жінок було покладено важливу місію, адже вдома вони виховували наступне покоління. Той факт, що жінки мали такий великий вплив удома, використовувався як аргумент проти надання їм права голосу.

Залучення жінок до суспільного та економічного виробництва зумовило усвідомлення того факту, що дівчат із дитинства потрібно вчити та виховувати не гірше, ніж хлопців. Але кінцевою метою виховання жінок у XIX ст. було не намагання розвинути їхні природні здібності, а підготовка до майбутньої ролі помічниці чоловіка, матері й господині. Тож дівчаток із більш забезпечених прошарків суспільства віддавали до шкіл-інтернатів або наймали їм гувернанток. Серед навичок, які вважались жіночими чеснотами, були: знання сучасних мов, уміння співати та грати на музичних інструментах, малювання, вишивання. Крім цього, жінки повинні були мати досконалу манеру говорити, легку ходу, дотримуватись певного тону в голосі, стримуватись у виразах та звертаннях. Навіть якщо жінка була дуже освіченою, їй варто було «пом'якшувати» свою ерудицію витонченою і жіночною манерою. Адже занадто впевнені в собі та розумні жінки вважались нежіночними та відразливими, тому що вони намагалися узурпувати «природну» інтелектуальну перевагу чоловіків. Через такі упередження пізніше, коли провідні університети світу відкрили свої двері для жінок, багато сімей відмовлялися пускати своїх розумних доньок на навчання, маючи страх, що в майбутньому вони не вийдуть заміж.

Створення системи жіночої освіти сприяло подальшій еволюції ґендерних відносин. Інститути шляхетних дівчат давали суспільству освічених засновниць нових жіночих навчальних закладів, які потім здійснювали свою діяльність на основі поглядів і традицій, яких набули під час свого навчання. Водночас такі жінки були добре підготовленими для майбутньої ролі матері та виховательки власних дітей.

Початок індустріалізації, урбанізації, зростання ринкової економіки та збільшення тривалості життя змінили суспільство та сімейне життя. Уявлення про традиційну патріархальну сім'ю почали значно змінюватись. З другої половини XIX ст. «жіноче питання», як його називали в дискусіях того часу, постало дуже гостро. Жінок більше не влаштовувала самореалізація в амплуа супутниці чоловіка та економічна залежність від нього. Прихильницями жіночої емансипації

зверталась увага на гостру потребу переглянути концепцію шлюбу та ролі, відведеної жінкам у суспільстві. Новий погляд на інститут сім'ї мав на меті змінити в першу чергу сам шлюб. На відміну від звичних шлюбів «за розрахунком» проголошувалось, що союз чоловіка й жінки мав засновуватись на спільних поглядах на майбутнє, взаємних почуттях, партнерстві. Крім того, зверталась увага на необхідності рівності між жінками й чоловіками у реалізації себе як особистості поза межами дому. Жінки прагнули покращити свій соціальний статус, а також бути корисними у суспільстві².

Наше дослідження ґрунтується на архівних матеріалах фонду № 91 Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв України, а саме документах Олени Миколаївни Требинської, що походила з родини українських громадських діячів Требинських.

Олена Миколаївна народилась у дворянській родині лікарів. Требинські були активними діячами культурного та суспільно-політичного життя країни. Мали безліч контактів із впливовими родинами України того часу, проводили заходи для інтелігенції, займались благодійністю. Марія Требинська, мати Олени Миколаївни, була лікаркою та здобула вищу медичну освіту у Паризькому університеті. Її характеризували як «видатну, розумну, жваву, цікаву жінку, що відігравала помітну роль в київському культурному житті кінця XIX століття»³. Не менш цікавою та освіченою жінкою була її донька. Олена Миколаївна навчалась у Київській Міністерській жіночій гімназії, а потім здобула фах лікаря, закінчивши Київські вищі курси лікарів⁴.

Окрім роботи лікаркою, Олена Миколаївна перекладала твори з англійської та французької мов, деякі з них було надруковано у тогочасних виданнях. Також було підготовлено до видання збірку перекладів лірики Рабіндраната Тагора, роботу над якою було високо оцінено критиками⁵. Займалась Требинська і громадською та науковою роботою. Вона відзначилась ґрунтовними дослідженнями у сфері медицини, була членом секції наукових працівників АН УРСР та брала участь у редакції Українського словника.

Вивчення матеріалів фонду забезпечує значно глибше знайомство із суспільно-політичною атмосферою XIX–XX ст., а також дає нам більше знань про досвід життя містян, становище доньок цих родин у суспільстві в той час, їх освітні та професійні зацікавлення. Крім того, фонд дає нам яскравий приклад життєвого шляху жінки, що змогла реалізувати себе і як дружина й матір, і як

² Halířová M. The Development of Feminism in English Literature of the 19th and 20th centuries: Bachelor thesis. Olomouc, 2016. P. 43.

³ Стариков Г. Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв України. *Український археографічний щорічник*. 2016. Т. 22/23, № 19/20. С. 83.

⁴ Центральный державный архив-музей литературы и искусства Украины. Ф. 91. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2, 3.

⁵ Там само. Арк. 1, 2.

активна громадська діячка, фахова науковиця та медикиня. Таким чином, Олена Миколаївна Требинська (1885–1967 рр.), як свідчать документальні матеріали, змогла всупереч загальним стереотипам того часу реалізувати себе в обраній соціально-професійній сфері. І цей ґендерно-специфічний досвід має стати невіддільною складовою історичного знання України.

Anastasia Myronenko,

5th year student of Borys Grinchenko Kyiv University
Kyiv
apmyronenko.fshn23m@kubg.edu.ua

REALIZATION OF A MODERN WOMAN IN THE SOCIAL AND PROFESSIONAL SPHERE IN UKRAINE: THE EXAMPLE OF THE TREBYNSKY FAMILY

Currently, the study of the history of feminism remains very relevant, because the position of women in the state is an indicator of its progress. As women acquired wider rights and social weight during the 19th and 20th centuries, interest in research devoted to women's history increased. It is important for us to study in detail the changes that took place under the influence of emancipation in order to understand its consequences not only for the fate of women, but also for the state in general.

Keywords: emancipation, femininity of the modern era, gender studies, O. M. Trebinska.

КИЇВСЬКІ ГУСАРИ: ТРИ СТОЛІТТЯ ІСТОРІЇ

Окреслено майже трьохсотлітню історію Київського гусарського полку. Встановлено, що полк мав українське походження і веде свою історію з середини XVII ст. У російській імператорській армії полк неодноразово проходив реорганізацію та брав участь майже в усіх війнах, які вела Російська імперія протягом XVIII – початку XX ст. Автор стверджує, що бойова служба полку, за деякими винятками, проходила переважно на українських землях. Особливу увагу приділено бойовій діяльності київських гусарів під час Першої світової війни 1914–1918 рр. Автор вважає, що слава історія Київського гусарського полку значною мірою поповнює воєнну історію України.

Ключові слова: Україна, козаки, драгуни, гусари, кіннота.

9-й Київський гусарський полк був одним із найстаріших полків Російської імператорської армії і мав українське походження, як і значна кількість інших полків російської кінноти. Їх історія по праву може вважатися невіддільною частиною воєнної історії України.

Ветеран Армії Української Народної Республіки Олександр Шпилинський справедливо наголошує у своїй статті: *«Нелогічно перекреслювати в українській воєнній історії її російський період, нерозважно рвати символічну переємність традиції й залишати на глум ворогові і ту славу, яку було здобуто навіть і під його рукою»*¹.

Історія славетного полку починається у XVII ст. Український зарубіжний дослідник Нестор Король наводить досить скупі відомості щодо початкового формування полку. Він був сформований у 1668 р. гетьманом Дем'яном Многогрішним як 1-й компанійський Київський полк². Разом з тим, О. Шпилинський вказує, що Київський полк був включений до реєстру «Городового війська» у 1648 р. і брав участь у визвольній боротьбі під проводом Богдана Хмельницького. А вже 8 травня 1650 р. полк згадується у реєстрі на чолі з полковником Антоном Адамовичем³.

Відтак, можна твердити, що історія полку починається на 20 років раніше, ніж це вказує Н. Король та відповідна довідка, вміщена у Довідковій книжці імператорської головної квартири Російської імператорської армії⁴.

¹ Шпилинський О. Армія в перспективі історії нації. За Державність. Матеріали до історії Українського війська. Каліш, 1930. 36. 2. С. 98.

² Король Н. Українське козацтво – родоначальник кінного війська Московії-Росії. Нью-Йорк, 1963. С. 38.

³ Шпилинський О. Армія в перспективі історії нації. С. 103.

⁴ Король Н. Українське козацтво. С. 103; Драгунские полки. Справочная книжка императорской главной квартиры России. Санкт-Петербург, 1897.

У Військовій енциклопедії І. Ситіна зазначено, що полк призначався для особистої охорони гетьмана і утримувався коштом гетьманської казни. Відомо також, що під час набігу турецьких та кримськотатарських військ на Чигирин у 1678 р. полк стояв на чолі з полковником Іллею Новицьким, «міцно і мужньо проти тих Хреста Святого неприятелів». У 1695 р. полк взяв участь у поході Петра I на Азов і у невдалому штурмі фортеці.

Полк діяв у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. Зокрема, в 1736 р. компанійці воювали у Кримському поході російських військ генерал-фельдмаршала Х. Мініха, а 17 серпня 1739 р. взяли участь у поразці турецької армії поблизу Славчан⁵.

Після переможної для Російської імперії війни з Туреччиною 1769–1774 рр. російський уряд приступив до ліквідації чужонаціональних організацій у середині імперії. Це повною мірою стосувалося і козацьких полків, які в 1784 р. було перейменовано на «легку кавалерію» та перетворено на 10 карабінерських полків із шестирічним терміном служби. Рядових козаків цих полків обернено в стан вільного селянства, з залишенням козацького звання. Надалі вони мали скласти основу для поповнення цих полків вже за російською рекрутською системою. Непопулярність «карабінерських» полків спричинила втечу багатьох козаків до Задунайської Січі⁶. Київський полк не став тут винятком.

24 жовтня 1775 р. 1-й Компанійський полк із додаванням українських («малоросійських») козаків граф П. Румянцев-Задунайський переформував у регулярний легкокінний полк, названий 1 травня 1779 р. Київським легкокінним полком. 28 червня 1783 р., в ході переформування князем Г. Потьомкіним регулярної кінноти, полк було приведено до складу 6 ескадронів і названо Київським легкокінним полком малоросійської кінноти.

9 лютого 1784 р. при утворенні Таврійської армії полк було переформовано в карабінерний. О. Шпилінський наголошує, що з цього року починаються ще більші страждання українських полків⁷.

Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. київці, як тоді почали їх називати, перебували в Українській армії і після бойовища при Великій і Малій Сальчи були призначені до обсерваційного корпусу генерала І. Міхельсона. 28 червня 1791 р., у бойовищі поблизу Мачина, полк відкинув турецьку кінноту та переслідував її до укріплень. У 1792 р. київці перебували в Польщі, брали участь у багатьох зіткненнях, розбивши, зокрема, 15 липня поблизу Острога на Волині великий польський загін.

⁵ Военная энциклопедия / под ред. К. И. Величко, В. Ф. Новицкого, А. В. Шварца и др. Т. 12 : Кальяри – Кобелянка. Петроград : Изд-во И.В. Сытина, 1913. С. 572.

⁶ Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І). Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949. Т. 3. С. 460, 1173.

⁷ Шпилінський О. Армія в перспективі історії нації. С. 106.

При вступі на престол імператора Павла I 29 листопада 1796 р. полк перейменували в кірасирський. А 31 березня 1801 р. Олександр I перейменував полк у драгунський та повернув йому назву Київського.

Виступивши у 1806 р. в Пруссію, київці діяли у складі корпусу генерала Л. Беннігсена і 14 грудня хоробро захищали переправу при Пултуску на лівому фланзі через Нарев. Надалі полк брав участь у бойовищах при Гейльсберзі та Фридланді. За ці бої шеф полку генерал-майор П. Львов був нагороджений орденом Св. Георгія 3 ст. У 1809 р. київці, перебуваючи в корпусі генерала С. Голіцина, здійснили похід у Галичину⁸.

Активною була участь полку у війні 1812 р. Київськими драгунами в цей період командував полковник Є. А. Еммануель. Полк перебував у складі IV кінного корпусу генерал-майора графа К. Сіверса 2-ї Західної армії⁹.

Драгуни здійснили важкий відступ від Волковиська до Смоленська. 24 серпня поблизу с. Шевардина київці, перебуваючи на лівому фланзі, двічі атакували польських фланкерів і відкинули їх¹⁰. Зокрема, коли в атаку на російські війська пішов польський корпус генерала С. Понятовського і почав тіснити російських єгерів, на допомогу останнім прийшов Київський драгунський полк на чолі з полковником Є. А. Еммануелем. Під ударами драгунів передові частини Понятовського змушені були повернути назад. Дії київських драгунів відзначає у рапорті командир IV кінного корпусу К. Сіверс: «Полковник Еммануель з довіренням йому Київським драгунським полком двічі атакував неприятельських фланкерів і колони підкріплення, і їх відкинув»¹¹. Ф. Глінка пише, що російська кіннота на перших порах сильно підтримала товаришів. Він вказує: «Полковник Є. А. Еммануель (...) двічі з Київським драгунським полком налітав на поляків...»¹².

За цю атаку командира полку полковника Є. Еммануеля, пораненого в груди, було нагороджено орденом Св. Георгія 4 ст. У Бородинській битві київці перебували у резерві 2-ї армії і взяли участь у кількох атаках.

У подальшому київські драгуни билися у бойовищах при Малоярославці, Вязьмі та Красному.

У 1813 р. київці взяли участь у бойовищах при Люцені та Баудені, а потім неодноразово – у зіткненнях та боях з французами поблизу Гельмдорфа, Левенберга та при Кацбаху. Після відступу французів 14 серпня київці переслідували противника і неодноразово врубалися у ворожу піхоту. 15 серпня поблизу Левенберга драгуни зім'яли частину дивізії Пюно, відбили 6 гармат та захопили 714 полонених. Генерала Еммануеля було нагороджено орденом Св. Георгія

⁸ Военная энциклопедия. С. 572.

⁹ Залесский К. Наполеоновские войны. 1799–1815 : биографический энциклопедический словарь. Москва : ООО «Издательство АСТ» ; «Издательство Астрель», 2003. С. 757–758.

¹⁰ Военная энциклопедия. С. 572.

¹¹ Бородино. 1812 / Б. С. Абалихин, Л. П. Богданов, В. П. Бучнева и др. Москва : Мысль, 1987. С. 178.

¹² Глінка Ф. Письма русского офицера. Москва : Воениздат, 1987. С. 297.

3 ст., а 5 офіцерів, що захопили гармати, орденом Св. Георгія 4 ст.¹³

У Ляйпцизькій битві київські драгуни атакували з фронту французьку кінноту, яку відкинули, та захопили 7 гармат. При відступі французів від Ляйпцига київці 7 жовтня першими увірвалися в місто і захопили у полон 2 генералів, 26 офіцерів і батальйон піхоти, причому Еммануель, заїхавши у місто з 14 драгунами, взяв у полон корпусного командира Лорістона. В кампанії 1814 р. полк був задіяний у бойовищах при Реймсі, Трильпорі та Мо.

Героїчні дії полку в наполеонівських війнах були відзначені високими нагородами, а саме 30 серпня 1814 р. Київський драгунський полк було нагороджено георгіївськими штандартами та знаками на головні убори з написом «За відзначення».

14 грудня 1826 р. імператор Микола I перейменував полк на гусарський. 20 жовтня 1852 р. полк іменувався гусарським Його Імператорської Високості Князя Миколи Максиміліановича¹⁴. Так, уже вдруге з назви полку було вилучено найменування Київського.

Наступним етапом бойової служби полку стала Кримська війна 1853–1856 рр. Під час бойовища під Балаклавою київці під вбивчим картечним вогнем атакували бригаду англійської кінноти Скарлетта, але змушені були відступити. Кінну атаку англійців на київських гусарів було відбито вогнем російської артилерії.

В 1856 р. полк було переформовано у 4 діючі та 2 резервні ескадрони. 19 березня 1857 р. у назву полку повернулося найменування Київського. Протягом подальших років полк переживав низку організаційно-штатних перетворень, а 25 березня 1864 г. полк отримав № 9.

30 серпня 1868 р., в день двохсотлітнього ювілею, полкові надано георгіївські штандарти з написами: «За відзначення проти неприятеля в бойовищах поблизу Кацбаха 14 серпня 1813 р.» та «1668–1868».

Київські гусари також відзначилися під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. У 1877 р. полк, перебуваючи у складі IX армійського корпусу, взяв участь у боях проти турецьких військ у складі загону генерала Й. Гурко. З ним київці перейшли через Балкани і билися в окремих боях. Особливу відвагу полк продемонстрував у боях при Казанлику, Ені-Загрі та Ескі-Загрі. З 31 липня 1877 р. київці, перебуваючи в облоговому корпусі під Плевною, несли вартову службу. Після здачі Плевни полк знов перейшов Балкани, а у квітні 1878 р. частину полку було відправлено в Родопські гори для придушення повстань, де гусари мали декілька зіткнень з баши-бузуками.

За участь у війні з турками полк 17 квітня 1878 р. відзначено 17 георгіївськими сурмами з написом: «За відзначення в турецькій війні 1877–78 рр.»¹⁵.

¹³ Военная энциклопедия. С. 572.

¹⁴ Там само. С. 573.

¹⁵ Там само. С. 573.

12 серпня 1882 р., в ході загального переформування кінноти, що було названо «драгунською реформою», полк знов став драгунським і отримав № 27¹⁶. Це реформування мало на меті уніфікацію кінноти, у зв'язку з переоцінкою її ролі в тогочасній війні. Всі кінні частини перетворювалися на драгунські, тож гусарів та уланів у російській кінноті не залишалося. З одного боку, так, реформа мала сенс, але це значною мірою підривало традиційність старих заслужених полків, що негативно впливало на морально-психологічний стан вояків.

Проте на початку XX ст. становище відновлюється: імператор Микола II указами від 6 грудня 1907 р. та від 10 січня 1908 рр. повертає колишнім гусарським полкам Російської імператорської армії їх історичні найменування. Відтепер полк знов став гусарським і отримав № 9¹⁷.

На початку XX ст. місцем постійної дислокації полку було м. Васильків на Київщині. Звідси Київські гусари у 1914 р. і вирушили на свою останню – Першу світову війну, під час якої київці здійснили чимало славетних подвигів.

Полк входив до складу 9-ї кавалерійської дивізії, яку вивів на війну генерал-лейтенант князь К. Бегільдєєв.

Зупинимося на найбільш промовистих прикладах бойової роботи Київських гусарів.

Під час Галицької битви київці у складі зводного кінного загону генерал-лейтенанта князя К. Бегільдєєва брали участь у кількох боях, де захопили австрійський обоз. В подальшому, увійшовши до складу 3-ї армії генерала М. Рузьського, Київський полк брав участь у бою поблизу с. Типін.

28 серпня полк провадив бій поблизу с. Журавці, беручи участь в операції на лінії Томашов – Рава Руська, 31 серпня – в бою поблизу с. Кобильниця Волоська.

1 вересня полк провадив впертий бій неподалік с. Будзин, в ході якого гусарський підрозділ на чолі з корнетом Єремєєвим і захопив дві стріляючі гармати та обоз противника¹⁸.

У кампанії 1915 р., зокрема під час Великого відступу, 9-й Київський гусарський полк активно діяв у складі XXXIII корпусу генерала К. О. Крилова 9-ї армії. З 4 по 30 вересня полк брав участь в активній обороні позиції перед Бучачем і в прикритті підступів до Чорткова. 4 вересня в бою поблизу с. Джурин підрозділи полку повторними атаками в кінному строю двічі протягом дня відкинули австрійців, що наступали. За день бою гусари взяли більше 200 полонених. Втрати полку: поранено 1 офіцера і 29 гусарів, вбито 11 гусарів.

29–30 вересня Київські гусари активно діяли в районі с. Половці, с. Криволюки, с. Падшівка. Цього дня була проведена перша атака всім полком у кінному строю на піхоту противника, а потім – дивізіоном (3-й і 5-й ескадрони) під командою

¹⁶ Керсновский А. История Русской армии. Т. 3. Москва, 1994. С. 17; Драгунские полки. Справочная книжка императорской главной квартиры России. Санкт-Петербург, 1897.

¹⁷ Военная энциклопедия. С. 573.

¹⁸ Протопопов Н. Киевские гусары в войну 1914–1917 гг. *Военная быль*. 1973. № 122. С. 29–35.

штабс-ротмістра Скрипнікова. Дії лави і розвинутий нею інтенсивний вогонь були настільки енергійні і велися з таким успіхом, що противник у наступі, силою більш ніж у два батальйони, був змушений відійти за свої дротяні загородження. Далі гусари діяли спільно з бузькими уланами. Удар з уланами вийшов одночасним, австрійці були зім'яті, переколоті і порубані. 30 вересня підрозділи полку вели бій в районі с. Половці. Дивізіон гусарів під проводом підполковника Фомицького атакував австрійців, незважаючи на сильний рушничний і артилерійський вогонь, відкинув противника, що наступав, і звільнив зайняту ним місцевість. Корнет Протопопов зі своїм ескадроном за власною ініціативою кинувся в атаку на австрійську піхоту, яка рухалася у фланг російської піхоти. Дві лінії противника були порубані гусарами, а третя відійшла за дротяні загородження.

Зафіксовано випадок, коли начальник кулеметної команди полку поручик Матвієнко, передавши кулемет унтер-офіцерові, прийняв командування 5-ю ротою 4-го піхотного Заамурського полку, успішно діяв на чолі її, захопивши 45 полонених. Під його проводом заамурці увірвались на головну оборонну позицію австрійців, вибили їх і зайняли фільварок Янушівку¹⁹.

Відзначилися Київські гусари і під час славетного «Брусиловського прориву» 1916 р. 27 травня два ескадрони 9-го Київського гусарського полку під проводом підполковника Фомицького примусили противника до втечі, подолавши три лінії окопів, знищили його, а 5-й ескадрон поручика В. Протопопова захопив дві гармати²⁰. Київські гусари взяли в полон 1459 солдатів і 15 офіцерів. Крім того, на рахунок гусарів припадає дві гаубиці і 9 зарядних скринь. Проте і втрати полку були досить великими – 179 гусарів²¹.

2 червня дивізіон 9-го Київського гусарського полку під проводом підполковника Апсеїтова поблизу с. Бурканів у кінній атаці на австрійські окопи захопив 25 офіцерів, 1050 солдатів і два кулемети²².

Під час відступу російських військ влітку 1917 р., з 10 по 15 липня, полк брав участь у прикритті відходу армій Південно-Західного фронту в районі Прислуп–Надвірна–Бучач–Чортків–Гусятин. Усі ці шість днів Київські гусари, як і інші полки 9-ї кінної дивізії (9-й драгунський Казанський, 9-й уланський Бугський, 1-й Уральський козацький полки), рухаючись здовж фронту піхотних частин, що відходили у безладі, затримувалися там, де противник, не зустрічаючи спротиву, енергійно насадив на охоплену панікою піхоту. Тоді гусари зав'язували з противником бій, примушуючи його розгортатися і, вигравши таким чином час, давали можливість піхотним частинам, якщо не затримуватися для бою, на що вони були остаточно нездатні, то хоча б для того, щоб перетворити їх безладний

¹⁹ Там само. С. 30–31.

²⁰ Рубец І. Конные атаки Российской Императорской Кавалерии в Первую мировую войну. *Военная быль*. 1966. № 81. С. 16.

²¹ Протопопов Н. Киевские гусары. С. 10, 11.

²² Рубец І. Конные атаки. С. 16.

відхід у планомірний відступ. Полк завжди з честю виконував свою задачу, і часто однієї появи доброї кінної частини серед піхотинців, що тікали і відходили, було досить, щоби до цих частин, що остаточно ще не розклалися, поверталися втрачені ними спокій і певне почуття обов'язку. 14 липня Київський полк під проводом полковника Фомицького, стримуючи натиск противника, вів впертий і тяжкий бій з переважаючими силами австрійців поблизу сіл Васильківці і Копичинці, а потім з військами перейшов на російську територію²³.

Зважаючи на славу історію українських полків, О. Шпилинський виділяє 13 найбільш давніх та заслужених з них, серед яких числиться і Київський гусарський. Він наголошує: «Цим 13 полкам доля судила не перервати своєї історії і тим самим, ..., донести до нас традицію та славу старої Української збройної сили». Відтак, він пропонував відродити у новій Армії Української Народної Республіки 3-й Київський Компанійський кінний імені полковника Кричевського полк²⁴.

Отже, Київські гусари мають давню та славу історію. Пройшовши тривалий бойовий шлях, переживши неодноразові реорганізації та реформування, вони встигли побувати козаками, карабінерами, драгунами та гусарами. У переважній більшості їх бойова робота проходила на українських землях і була зазвичай успішною.

Всі ці обставини свідчать про те, що бойова діяльність Київського полку – від компанійців до гусарів – гідна поглибленого вивчення та вшанування їх славної історії, яка, своєю чергою, значною мірою доповнює воєнну історію України.

Andrii Naumenko,

Chief of the military-historical work group
of the military-scientific department
headquarters of military unit A0307
Kyiv
nao68@ukr.net

KYIV HUSARS: THREE CENTURIES OF HISTORY

The article examines the almost three-hundred-year history of the Kyiv Hussar Regiment. It was established that the regiment was of Ukrainian origin and traces its history from the middle of the 17th century. In the Russian Imperial Army, the regiment underwent several reorganizations and took part in almost all the wars waged by the Russian Empire during the 18th and early 20th centuries. The author claims that the combat service of the regiment, with some exceptions, took place mainly on Ukrainian lands. Special attention is devoted to the combat activities of the Kyiv Hussars during the First World War 1914–1918. The author believes that the glorious history of the Kyiv Hussar Regiment significantly complements the military history of Ukraine.

Keywords: Ukraine, Cossacks, dragoons, hussars, cavalry.

²³ Протопопов Н. Киевские гусары. С. 14.

²⁴ Шпилинський О. Армія в перспективі історії нації. С. 116–118.

ВИРІШАЛЬНИЙ ШТУРМ КИЄВА 12–14 ГРУДНЯ 1918 р. ПІД ЧАС АНТИГЕТЬМАНСЬКОГО ПОВСТАННЯ

Висвітлено останні дні облоги Києва і його захоплення військами Директорії УНР під час Антигетьманського повстання в листопаді–грудні 1918 р. Відтворено хронологію подій падіння столиці з військового погляду та висвітлено мало досліджену тему повстання у місті, організованого Револуційно-військовим комітетом.

Ключові слова: Директорія, Павло Скоропадський, Київ, Українська революція.

Антигетьманське повстання Директорії розпочалося 16 листопада 1918 р., і за неповний місяць Республіканське військо та лояльні до Директорії повстанці змогли повалити гетьманську владу на більшій частині території України. Проте столиця й досі лишалася в руках урядових сил, хоча її облога тривала з 20 листопада 1918 р.

З 29 листопада 1918 р. бої за Київ набули умовних форм. До цього часу війська Директорії змогли оточити місто з усіх сторін, однак через виникнення конфлікту з німецькою залогою в місті і її втручання в бої з боку гетьмана, Республіканські війська за умовами угоди 29 листопада 1918 р. були змушені відійти на 25 км від Києва на лінію Підгірці – Глеваха – Жернова – Богушівка – Буча – Гостомель. Лінію розмежування між двома силами зайняли німецькі війська¹.

Бої припинилися, на фронті встановилося умовне затишшя, однак обидві сторони конфлікту чудово розуміли, що це лише тимчасовий спокій і як могли готувалися до штурму.

3 грудня 1918 р. Директорією для кращої координації облоги столиці утворено Осадний корпус на чолі з полковником Є. Коновальцем. До складу корпусу входили: дивізія Січових стрільців, Чорноморська дивізія, 1-ша Дніпровська дивізія, 2-га Дніпровська дивізія, а також чимало інших частин. Станом на 10 грудня 1918 р. чисельність корпусу складала близько 50 тис. осіб².

Приготування робились і в Києві. 5 грудня 1918 р. було оголошено тотальну мобілізацію. Планувалося призвати 12 тис. осіб, однак реальні успіхи були набагато скромніші³.

¹ Кучабський В. Корпус січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. Чикаго : Ювілейний ком-т для відзначення 50-річчя створення формації Січових Стрільців, 1969. С. 187.

² Там само. С. 194.

³ Державний архів міста Києва. Ф. Р-1671. Оп. 1, Спр. 16. Арк. 1.

Отже, чисельний стан військ демонстрував різочу перевагу Республіканських сил, і шанси на утримання міста гетьманцями такими мізерними силами без допомоги німецьких військ були нікчемні.

8 грудня 1918 р. Республіканські війська провели стрімку і блискавичну операцію з роззброєння німецьких військ на території Правобережної України. Демонстрація сили з боку Директорії справила відповідне враження на німецьке командування і змусила його піти на зміну умов перемир'я.

12 грудня 1918 р. було підписано договір. Німецькі підрозділи мали покинути демаркаційну лінію між комбатантами та стягнутися в столицю і дотримуватися нейтралітету. Гетьманські сили лишилися один на один із військами Директорії.

12–13 грудня дивізія Січових стрільців зайняла простір від Жулян до Мишоловки, район Пущі-Водиці і північніше тримали 1-ша Дніпровська та Чорноморська дивізії⁴.

На Лівому березі фронт також поступово підходив до столиці. На ранок 13 грудня 1918 р. гетьманські війська під тиском частин Сірожупанної дивізії відступили на позицію в районі Дарниці. 11 грудня 1918 р. до Дарниці з району Борисполя після затяжних боїв підійшли частини 2-ї Дніпровської дивізії⁵.

Керівництво Осадного корпусу планувало почати загальний штурм у ніч з 13 на 14 грудня після вкрай інтенсивної артилерійської підготовки. Однак захоплення столиці відбулося в дещо інший спосіб.

Ще до виступу окремого загону Січових Стрільців у Білій Церкві, у Києві було створено Військово-революційний комітет (далі – ВРК). До складу ВРК входили представники від російських та українських лівих партій. Члени ВРК були глибоко законспіровані та працювали у гетьманських державних установах і навіть гарнізоні міста⁶. 23 листопада 1918 р. відбулась перша, але невдала, спроба повстання у Києві.

На ніч із 13 на 14 грудня було призначено новий виступ. План повстанців полягав у демонстративному виступі невеликими силами у різних районах міста одночасно та завданні головного удару у вигляді заходу в тил гетьманським позиціям по фронту від Поста-Волинського до Куренівки і відкриття Республіканським військам шляху в місто з боку Святошина та Пущі-Водиці. Крім того, планувалося захоплення або як мінімум нейтралізація артилерійських позицій гетьманців на Куренівці та Печерську і обстріл гетьманського палацу⁷.

Ввечері 13 грудня 1918 р. розпочався організований Ю. Тютюнником бунт політв'язнів у Печерській фортеці, що стало неочікуваним для ВРК⁸.

⁴ Кучабський В. Корпус січових стрільців. С. 194–196.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 250. Арк. 30.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 266. Арк. 13.

⁷ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) : документально-художнє видання / передм. Т. Осташко, В. Соловйова. Київ : Темпора, 2005. С. 577–578.

⁸ Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю. Тютюнника / публікація О. Божка. З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 1998. Ч. 1–2. С. 24–56.

Після отримання відомостей про повстання у фортеці зі штабу повстанців на Лук'янівці було дано команду негайно виступати всім частинам. Впродовж вечора і ночі почалися вуличні бої між повстанцями та гетьманцями. Близьке до обіду 14 грудня 1918 р. більшість гетьманців розбіглися або перейшли на бік Директорії, а також було захоплено позиції на горі в районі Кирилівської лікарні. Так само повстанці мали успіх на Подолі та Печерську⁹.

Водночас, у ніч із 13 на 14 грудня, з ураганного артилерійського вогню почався штурм столиці і Республіканськими військами¹⁰. Штурм почато з трьох напрямків (на Пуцу-Водицю з метою по Брест-Литовському шосе зайти у місто, на Жуляни і Солом'янку та на Дарницю з Лівого берега). Зранку атаку почала 1-ша Дніпровська дивізія, завданням якої було зайняти Борщагівку і по Брест-Литовському шосе увійти в місто, чому гетьманці чинили певний спротив.

О 12:30 дивізія Січових стрільців також почала наступ, маючи на меті з Гатного і Крюківщини зайняти Жуляни, а звідти через Пост-Волинський увійти в межі міста на Солом'янку і відтак шляхом повз Залізничний вокзал увійти до столиці. Оскільки до 13:00 гетьманські війська отримали директиву знятися з позицій та повертатися у місто, жодного спротиву січовики не зустрічали¹¹.

З початком масового штурму столиці військами Директорії почались бойові дії і на Дарниці, де вони були особливо запеклими. Гетьманці чинили значний опір і навіть спільними зусиллями Сірої і 2-ї Дніпровської дивізії подолати його не вдалося. Оборонці здалися лише ввечері, дізнавшись про капітуляцію столиці. Під час боїв на Дарниці загинув командир особливого офіцерського загону генерал І. Даценко, а також близький і давній соратник гетьмана М. Сахно-Устимович¹².

Після 13:00 гетьманські війська на Правому березі, які стягувалися до центру міста, зрозуміли, що фактично їхнє командування залишило їх. Зрештою, гетьманські підрозділи почали стягуватися до Педагогічного музею, сподіваючись зібратися там і виторгувати собі безпечні умови за посередництва міської Думи¹³.

Одним із останніх епізодів бою за місто стала дрібна сутичка на Хрещатику між невеликим загonom графа Келлера, який вирішив прориватися з міста, та частинами Дніпровської дивізії, які якраз займали центр столиці України. Зібравшись на Хрещатику в будівлі одного з готелів, загін Келлера мав дійти до мосту через Дніпро і спробувати прорватися на Лівий берег. Однак, вирушивши і ледве дійшовши до будівлі Міської Думи, відбулася хаотична перестрілка з Республіканськими військами, які якраз вийшли на Хрещатик. Як результат,

⁹ Галаган М. З моїх споминів. С. 579–580.

¹⁰ Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців в боротьбі за Золоті Київські Ворота. Нью-Йорк, 1965. С. 120–121.

¹¹ Кучабський В. Корпус січових стрільців. С. 196.

¹² Тинченко Я. Останні гетьманці: діяльність братів Сахно-Устимовичів в українському військовому русі 1917–1920 рр. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 2020. № 1 (53). С. 134.

¹³ Гуль Р. Киевская эпопея (ноябрь–декабрь 1918). *1918 год на Украине*. Москва, 2001. С. 215–218.

частина загону вирушила до решти «гетьманців» в Педагогічний музей, а частина разом із графом Келлером знайшла собі притулок в Михайлівському монастирі, де невдовзі була заарештована¹⁴.

Отже, захоплення міста військами Директорії сталося переважно завдяки успішному повстанню ВРК в середині міста, яке дезорганізувало оборону Києва та стимулювало військове керівництво Української Держави відмовитися від планів опору.

Artem Vasylynychuk,

PhD student,
National University Kyiv-Mohyla Academy
Kyiv
a.vasylynychuk@ukma.edu.ua

FINAL ASSAULT OF KYIV OF 12–14 DECEMBER 1918 DURING ANTI-HETMAN UPRISING

In the report was discovered the chronology of the last days of siege of Kyiv during Anti-hetman uprising of the Directorate of Ukrainian People's Republic (November-December 1918). Besides the reconstruction of events on frontline near the city was discovered the activity of Revolutionary Military Committee.

Keywords: Directorate of Ukrainian People's Republic, Pavlo Skoropadskyi, Kyiv, Ukrainian revolution.

¹⁴ Граф Келлер / сост. и ред. Р. Г. Гагкуев, В. Ж. Цветков. Москва : НП «Посев», 2007. С. 772.

ТАЄМНИЦІ РОДИННОГО ЛИСТУВАННЯ: КИЇВ 1920-х рр. У ЛИСТАХ М. Ф. БІЛЯШІВСЬКОГО

Родинне листування рідко залучають як матеріал до вивчення суспільних процесів в Україні. На прикладах з родинного листування акад. М. Ф. Біляшівського, яке зберігається в родинному архіві автора, виявляється погляд на суспільні процеси під час російсько-більшовицької окупації України і Києва діячів українського державного відродження, які залишились у країні.

Ключові слова: Україна, Київ, російсько-більшовицька окупація, родинне листування, М. Ф. Біляшівський.

Епістолярна спадщина М. Ф. Біляшівського, до якої пропонуємо звернутись, розкидана по великій кількості архівних установ Києва. Та тільки в особовому фонді № 31 в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) (налічує 2706 справ) зберігаються документи його родинного листування¹, які серед багатьох документів, що містяться тут, за нашими підрахунками, налічують всього 82 справи. Проте тільки 49 листів походять із кола його близьких родичів із території України. Однак усе це листування датується, згідно з аналізом цих текстів, не пізніше 1917 р., отже, ще часом Першої світової війни та війни України за свою незалежність із більшовицькою і небільшовицькою Росією. Прикметно, що з часу російсько-радянської окупації жодного листа немає. Взагалі листування М. Ф. Біляшівського з радянських часів в його особовому фонді ІР НБУВ представлене тільки низкою листів до К. В. Мощенка, де суспільне тло обговорюваних подій у музеях Києва і Полтави залишається поза увагою дописувачів. Слід зауважити, що здебільшого саме в листуванні в родинному колі людина по-справжньому вільна від пересторог у судженнях про зовнішні щодо родинного життя події у суспільстві.

Архівні документи з особового фонду М. Ф. Біляшівського потрапили до ІР НБУВ як подарунок його сина, батька автора, доктора технічних наук, проф. Миколи Миколайовича Біляшівського (1914–1980), гідротехніка за фахом ще в радянський час. Цей подарунок надійшов до тодішньої Центральної наукової бібліотеки УРСР (нині – НБУВ) 1967 р. Але батько передав не всі листи...

Вперше я виявив цікавість до родинного листування під впливом старшого брата Бориса Миколайовича (1947–1994) вже після смерті батька, десь у 1986–1996 рр. Серед причин того, що батько передав не всі листи, моя мама, Ірина

¹ Боляк О. С., Булатова С. О., Воронкова Т. І. та ін. Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник. Київ, 2002. С. 46–49.

Іванівна Біляшівська (1922–1994) називала бажання батька залишити на спомин собі листи своїх батьків одне до одного як родинні реліквії, а також те, що він не хотів, аби згадки про його дитячі пустощі, неминучі при такому листуванні, стали відомі широкому загалові.

Зокрема, остання причина тоді здалась мені цілком природною, бо в радянському українському суспільстві міцно панувала думка, яку насаджували кожному ще в середній школі, про вторинність особистого життя людини порівняно з її громадською діяльністю. І тільки значно пізніше, вже в 1999–2017 рр., перерахувавши величезну кількість листів, залишених удома, я збагнув, що головними таємницями, які батько не бажав являти тодішньому «кадебізованому» світові, були не його дитячі пустощі, а ставлення моїх дідуся і бабусі до реалій життя, особливо в радянський час, відверто висловлене в їхньому родинному листуванні, що становить цінне джерело знань з історії Києва та України. Ці погляди всередині родини на життя часто дуже не збігались із офіційно задекларованою позицією вченого зберігача музею (дід у радянський час керував музеєм тільки невеликий проміжок часу – 1922–1923 рр.), який вважав своїм головним завданням у суспільній праці ще в дорадянський час: зібрати, зберегти й донести до наступних поколінь національні скарби (рухому частину культурної спадщини) українського народу. Донести, незважаючи на всяку владу, що діє в рідній Україні, поневоленій, чи, хоч ненадовго, вільній². На відміну від більшої частини політичного керівництва незалежної України, яка після остаточного захоплення у країні, зокрема і в Києві влади більшовиками, емігрувала, Біляшівський, як і майже всі його колеги в українських музеях, не покинули Батьківщини. Це зумовлено насамперед тією причиною, що вони хотіли зберегти за будь-якого режиму музеї, організовані ними для блага українського народу, і вірили в його майбутнє. Водночас, удома, в родинному архіві (далі – РА Біляшівських) серед непереданих моїм батьком до НБУВ архівних матеріалів самих тільки листів М. Ф. Біляшівського і Є. Б. Біляшівської одне до одного з часу російсько-радянської окупації України збереглось кілька десятків. Для розгляду тут я відібрав три найхарактерніші з них, які подають не тільки реалії життя сім'ї академіка УАН М. Ф. Біляшівського в цей час, а й розкривають картину суспільного життя захопленої ворогами столиці України. Отже, лист № 1 з РА Біляшівських, який показує суспільне життя киян 1920 р., в перший рік російсько-радянської окупації України: Біляшівський М. Ф. – Біляшівська Є. Б.; 22.10./4.11.1920; Київ – [с. Пекарі³ Київської губ.] Арк. 1: «22/X–4/XI.1920. Моя рідна, моя люба, тільки позавчора пізно ввечері прилізли ми – я та дід⁴ до Києва – якраз тиждень були в

² Біляшівський М. Наші національні скарби. Київ, 1918. С. 3–4, 13–15.

³ Село Пекарі на березі Дніпра за 6 км на південь від Канева, на момент написання листа належало до Черкаського пов. Київської губ.

⁴ «Дід» – тут і далі йдеться про тестя М. Ф. Біляшівського – Б. Л. Загладу (? – 1942).

дорозі⁵. Майже усю дорогу йшли пішки, а в Києві, на Звіринець⁶, коняка зовсім пристала – дід розкаже усі пригоди – тяжко ізгадати, що прийшлося витерпіти – захопила несподівано зима. Усе думаю про вас – як то ви там бідні – кухня не обмазана, вікно – теж – нехай Якилина ночує з Марусею⁷ – ато замерзне в кухні, або втече. Бережи себе, бережи дітей – маленьких, погано одягнених, не пускай⁸ Котика до школи, поки такий холод і не будуть там топити. У Києві – сумні новини: брат⁹ помер ще 5-го (н. с.) октября – сумне було його життя, важка й смерть... У Музеї¹⁰ поки що без перемін, холод усюди страшенний. Важко з продуктами – якраз у день нашого приїзду заборонено везти і нести приватним особам що неб[удь] з харчів – що буде далі – не знаю. Походив я учора й сьогодні по Києву і знов почуваю себе погано, Але не хочу здаватись – допоможи мені – хоч здалека – це ж у мене хвороба більш усього нервово-психічна, ніж фізична – Петра Перехреста¹¹ нема тут – це мій справжній лікар. Був в Академії¹² – так саяк ще животіє, але співробітники – як мара (привиденія). Був в Централі – його вже ж нема – усе розруйновано – співробітники не отримують вже ані платні, ані харчів. Був у Варв[ари] Мик[олаївни]¹³ – обідав сьогодні – вона здорово піддалась, єсть від чого – був приказ – в 24 години винести весь музей – ледве увільнили від реквізиції. Валент[ини] Мик[олаївни]¹⁴ ще не бачив, але вона ще жива і так-сяк перебивається. В Фонді¹⁵ – усе ціле, скоро робота припиниться – холод. Дід їде післязавтра. Усе, що ти казала – більш-менш одібрали. Біда тільки з книжками для пекарської бібліотеки – за такий короткий час абсолютно не можна нічого достати – ти так і передай Раді¹⁶ – буду тут підбирати і ждати оказії. А ось думка знов за вас – чи здорові, чи не пограбував хто? Як потепліє – попроси дядька

⁵ У дорозі із с. Пекарів до Києва.

⁶ Історична місцевість у Києві недалеко від станції метро «Звіринецька» до Національного ботанічного саду ім. М. М. Гришка НАН України.

⁷ Пекарські знайомі М. Ф. Біляшівського.

⁸ Котик – ідеться про старшого сина М. Ф. Біляшівського Миколу.

⁹ Ідеться про молодшого брата М. Ф. Біляшівського – Михайла Федотовича Біляшівського. Завдяки цьому листові вдалося встановити дати його життя: 1869–1919 рр.

¹⁰ Мається на увазі колишній Київський художньо-промисловий та науковий музей, який більшовики перейменували на Перший державний музей, тут у квартирі при музеї мешкала сім'я М. Ф. Біляшівського.

¹¹ Житель с. Пекарів, родич сторожа дачі М. Ф. Біляшівського Івана Перехреста.

¹² Українська академія наук.

¹³ Ідеться про В. М. Ханенку, дружину Б. І. Ханенка. 1918 р., виконуючи заповіт чоловіка, вона подарувала мистецьку колекцію, зібрану нею з чоловіком, Українській академії наук, яка офіційно створила на її основі 1919 р. музей (нині – Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків). Залишалась жити при Музеї як його зберігач.

¹⁴ Особу Валентини Миколаївни встановити не вдалось, безперечно, Це одна з київських знайомих М. Ф. Біляшівського, можливо, дарувальниця Миського музею, який він очолював.

¹⁵ Фонд реквізованих більшовиками речей, які більшовицький директор Музею Дадикін склав у ньому ж.

¹⁶ Пекарська сільська рада, керована прихильними до М. Ф. Біляшівського людьми. Взагалі с. Пекарі брало участь у повстанському русі за незалежність України, ця сторінка його історії залишається недослідженою.

Павла¹⁷ придбати дров. Не знаю, чи приїду на Різдво – трудно буде вирватись, але буду битись, щоб побачити вас, моїх близьких і таких далеких, бо зараз 150 верст = 1500 [крб.] Усі, кого не стріну – кажуть: “Ну і чого ви повернулись до Києва – тут смерть”. І справді місто має вигляд мертвого». А ось листи, датовані вже весною 1922 р., роком підписання більшовицькими маріонетками радянської Росії – т. зв. урядом УСРР, – союзного договору, зі здачею росіянам території незалежної держави. Отже, лист № 2 у РА Біляшівських: М. Ф. Біляшівський – Є. Б. Біляшівська; 17.04.1922; [Київ] – [с. Пекарі Київської губ.]: «Неділя. 17/IV 22. Рідна[,] Мих.[айло] Мих.[айлович]¹⁸ передасть тобі 1 пуд борошна – я тут йому заплатив. Подякуй і ти – це велика ввічливість з його боку. В Києві будуть бастувати усі крамниці і навіть базари – не знаю, що з цього вийде, поки що ціни неімовірно ростуть. Зараз тут 5 зол. – 13 міл.¹⁹ – май на увазі. Тільки не жартуй, а добувай, що треба. Як хочеться до вас. Цілую. Твій Микола». Ось так у двох листах змальовано загальне моторошне тло суспільного життя окупованої столиці України від початку ери військового комунізму 1920 р. до її zenіту 1922 р. Збройний терор 1920 р. не допоміг більшовикам одразу утвердитись при владі, і вони, як бачимо, вже тоді намагались опанувати Київ, створюючи голод. Це видно із тієї заборони будь-яким приватним особам везти харчі до міста, яка цілком може вважатись початком штучного голоду, що охопив Україну у 1921–1922 рр. М. Ф. Біляшівському вдалось провезти віз із харчами до Києва на пів дня раніше. Село у центрі і на півночі країни більшовикам через потужний повстанський рух взяти під свій контроль одразу не вдалось. І тому увесь удар було спрямовано на місто, щоб обезголовити рух опору окупації. У Києві в ті часи люди масово недоїдали і часто зовсім голодували. Промовистий приклад такого становища киян видно з фактів, пов'язаних із життям і М. Ф. Біляшівського. Якщо час написання листа № 1 збігся зі смертю в Києві його молодшого брата Михайла, то дата написання листа № 2 всього на 10 днів пізніше за день смерті від хронічного недоїдання та хвороб співробітника УАН О. Г. Алеші²⁰, який починав ще до Першої світової війни свій шлях у науці в Умані як учень Д. М. Щербаківського, а продовжив його як юний збирач Київського міського музею у М. Ф. Біляшівського в Києві²¹. Обидві смерті, безперечно, були тяжким ударом для Біляшівського. Однак більшовицька політика т. зв. «воєнного комунізму» наштовхувалася і в Києві на шалений опір, про що свідчать факти підготовки до загального страйку працівників у сфері торгівлі.

¹⁷ Дядько Павло – пекарський знайомий М. Ф. Біляшівського, прізвища якого встановити не вдалось.

¹⁸ Мих[айло] Мих[айлович] – особу встановити не вдалось, можливо, йдеться про начальника Канівського поштового відділення Галона, який був у дружніх стосунках із М. Ф. Біляшівським і завжди, особливо в часи радянської окупації, передавав листи на хутір Княжа Гора, який був в іншому повіті – Черкаському.

¹⁹ Мається на увазі курс рубля: 5 рублів золотом коштували 13 мільйонів рублів асигнаціями.

²⁰ Гаврилюк Л. Алешо Олександр Гаврилович. *Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України* : біографічний довідник. Київ, 2005. Ч. I. С. 39–42.

²¹ Див. зокрема: ІР НБУВ. Ф. 31. Оп. 1. Спр. № 2218.

Тільки завдяки особистим зв'язкам із селом багатьом киянам вдавалось уникати голодної смерті. Про це свідчать і факти з листа № 1, адже мандрівка М. Ф. Біляшівського із тестем Б. Л. Заглагою за возом була ні куди-небудь, а у знайоме йому 1890 р. с. Пекарі під Каневом по харчі. У Пекарях тоді понад 2 роки мешкала у людей, рятуючись від голоду в місті, його дружина Є. Б. Біляшівська із малолітніми дітьми. Зокрема і згаданий у листі його старший син Микола, батько автора, який згодом подарував архів свого батька теперішній НБУВ. Тут у Пекарях майбутній доктор технічних наук і розпочав свою середню освіту у церковно-приходській сільській школі. А картопля, капуста, морква, буряки та все, що везли з Пекарів, не тільки урятували в Києві життя М. Ф. Біляшівському, а й дозволили йому в надзвичайно складних обставинах зберігати збірки нинішніх національних музеїв незалежної України. Де ж брались сили в людей, щоб подужати всі перешкоди у своєму житті, щоб протистояти, хай не відкрито, але послідовно, більшовицькій окупації? На це дає нам відповідь лист № 3 з РА Біляшівських: М. Ф. Біляшівський – Є. Б. Біляшівська; 5.05.1922; Київ – [с. Пекарі Київської губ.]: «П'ятниця[.] 5/V/22 Київ. Моя рідна, моя єдина, Сьогодні Юркове²² у свято – поцілуй його від тата – нехай росте щасливий та для рідної країни працює. Поцілуй і Котусіка²³ – робітника нашого – він вже тепер дорослий – маленький, худенький, він вже й зараз готов вмерти за Україну. Мені щось нездоровиться і настрій важкий, та і обставини життя складаються неможливі – один жах. Думаю часто за тебе: скільки ти муки переносиш, якого хреста несеш, а далі і проміня ясного не видно. Згадую усе наше життя з тобою: ти-ж єдина в світі, такої другої немає – усю себе віддаєш другим. Єдина моя – як душа моя повна тобою! Як мені дякувати тебе? Спасибі, голубко, за усе, усе! Не згадуй погано за мене – багачко мучив тебе – прости, не хтів я, але таке життя настало, що сам на себе неподібним став. Спасибі, спасибі! Хоч здалека – благословляю діток – вони-ж такі гарні, такі рідні. Дусік, серце моє, люба моя – важко без тебе! Цілую твої ручки, що так працюють, твої ніжки замучені, твої очі правдиві – не згадуй погано і прости. Твій Микола. Я достав лікарства для жінки Кирила Жука²⁴ – зараз біжу на пристань, щоб передати листа і ліки». У листі № 3, як і попередніх листах, впадає у вічі, що в порятунок для родини з малолітніми дітьми у скрутний час «військового комунізму» і штучного голоду в рідному Києві М. Ф. Біляшівський знайшов насамперед у стійкості і вірності йому своєї значно молодшої за нього дружини Євдокії

²² Юрко – Юрій Миколайович Біляшівський, молодший син М. Ф. Біляшівського (1919–2001). Закінчив Київський політехнічний інститут, усе життя пропрацював на заводі «Більшовик» у Києві, провідний конструктор і винахідник, його винаходи черв'ячних машин визнано в усьому світі. Йдеться про його іменини – день пам'яті вчм. Юрія-Переможця. З цього випливає, що в родині акад. М. Ф. Біляшівського дотримувались православних традицій і святкували не день народження, а іменини рідних, зокрема дітей.

²³ Котусік – старший син М. Ф. Біляшівського Микола.

²⁴ Кирило Жук – мешканець с. Пекарі, добрий знайомий М. Ф. Біляшівського. Рід Жуків був поширений у Пекарях, де вони мешкали на вул. Жуківській, яка й нині існує.

Борисівни, яка народилась 1891 р. і яка, судячи зі сказаного в останньому листі, була другом і помічником йому не тільки в родині, а й у роботі та усіх його громадських справах. Другим джерелом такої підтримки директор міського музею і депутат не тільки УЦР, але й І Державної Думи Росії, було ставлення до нього селян Пекарів, який на початок 1920-х рр. окупаційна радянська влада ще не могла так нищити голодом, як згодом у час геноциду 1932–1933 рр. І це був відгук на його ставлення до них, людини, яка першим в Україні почала збирати твори українського ужиткового мистецтва для громадських музеїв. Це мистецтво на початку XX ст. в на теренах Російської імперії подібно до української мови (за образним виразом М. М. Коцюбинського) було закинуте під сільську стріху. Біляшівський його звідти дістав і показав усьому світові, як велику культурну цінність²⁵. Брак місця не дозволяє розкрити цю тему повноцінно. І наостанок слід зауважити, що діти М. Ф. Біляшівського уже змалечку хотіли захищати Україну, а не «Советскую родину». Мабуть так їх учили батьки. Це неспростовно свідчить про атмосферу в родині М. Ф. Біляшівського, який зовні видавав свої переживання народної трагедії, яка розгорталась на його очах, тільки тим, що здавався найближчим друзям і колегам «...здебільшого глибоко зажуреним своїми почуваннями чоловіком»²⁶.

Mykola Biliashivskiy,

Senior Researcher,

Kyiv of the 2nd half of the 17th – beginning of the 20th century Department,

Kyiv History Museum

Kyiv

m.biliashivskiy@gmail.com

SOME SECRETS OF FAMILY LETTERS: KYIV IN THE 1920S (AS BASED ON THE LETTERS BY BILYASHIVSKIY)

Family correspondence is rarely used as material for the studies of social processes in Ukraine. The report focuses on some letters by Academician Mykola Fedotovych Bilyashivskiy to his family, that are kept in family archive of the author of the report. They reveal a view of the social processes along with featuring some figures of the revived Ukrainian state during the Russian-Bolshevik occupation of Ukraine and the city of Kyiv in particular.

Keywords: Ukraine, Kyiv, Russian-Bolshevik occupation, family letters, Mykola Fedotovych Bilyashivskiy.

²⁵ Див. зокрема: Беяшевский Н. Ф. Несколько слов о переживаниях в области внешней культуры. *Киевская старина*. 1892. Т. 37. № 4. С. 105–111; Біляшівський М. Порівняння з сфери народного мистецтва. *Літературно-науковий вісник*. 1909. Кн. 9. С. 503–510; Biliashivskiy N. The Peasant Art of Little Russia (The Ukraine). *The Peasant Art in Russia*. London ; Paris ; New-York, 1912. Pp. 15–30: ill.

²⁶ Мощенко К. Микола Біляшівський як музейний робітник. *Український музей*. Київ, 1928. С. 12.

Катерина Романова,
кандидат історичних наук,
заступник генерального директора з наукової роботи
Національного музею Революції Гідності;
старший науковий співробітник
філії «Музей Сержа Лифаря»
Музею історії міста Києва
Київ
romcat@ukr.net

АГЕНТ «ЧОРНОМОРСЬКИЙ»: ЕПІЗОД ІЗ ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦСЛУЖБ УНР У КИЄВІ У 1920–1930-ті РОКИ (ЗА РОЗСЕКРЕЧЕНИМИ ДОКУМЕНТАМИ ГДА СЗРУ¹)

Розсекречені матеріали Державного політичного управління містять важливу інформацію про діяльність спецслужб Української Народної Республіки на окупованих більшовицькою владою українських територіях. Зокрема, виявлено відомості про колишнього командира Окремого Чорноморського коша Василя Пелешука та його діяльність як резидента відділу розвідки УНР й агента ДПУ «Чорноморського». Дослідження долі Пелешука привертає увагу до малорозробленої теми, пов'язаної з розвідувальною діяльністю уряду УНР в екзилі та участю в ній мешканців окупованої України та, зокрема, киян.

Ключові слова: Василь Пелешук, розвідка, спецслужби УНР, ДЦ УНР в екзилі, ДПУ (ГПУ), Київ.

Міжвоєнний Київ під більшовицькою окупацією був не тільки свідком голодомору, репресій, знищення унікальних пам'яток. У цей період, всупереч режиму терору, встановленому радянською владою, він лишався ареною боротьби за незалежну Україну – боротьби, яку почали національні сили в 1917 р. та яку після поразки визвольних змагань не полишила українська еміграція. Передбачаючи можливість застосування в майбутньому власної армії для звільнення окупованих земель, однак розуміючи, що на поточний момент українська армія знекровлена, в 1920–1930-ті роки українці за кордоном створили в Україні власну агентурну мережу.

Важливу роль в організації роботи українських розвідувальних служб відіграв заснований у Польщі 1921 р. Державний Центр УНР в екзилі (далі – ДЦ) – «репрезентант легітимної української влади, витісненої з власної території внаслідок військової інтервенції»². Серед завдань Центру у 1920–30-ті рр. було, зокрема, налагодження зв'язків із Україною та «підтримка в Україні всіх тих сил, що були потенційними кадрами майбутнього повстанського чи революційного зриву»³.

¹ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України.

² Яблонський В. М. Діяльність Державного Центру УНР в екзилі (1920–1992 рр.) : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01/ Інститут історії НАН України. Київ, 2021. С. 86.

³ Лівницький М. А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен ; Філадельфія : Українське інформаційне бюро, 1984. С. 22.

У 1926 р. в складі ДЦ при Генеральному штабі військового міністерства УНР, очолюваного генералом Володимиром Сальським, було виокремлено другий відділ, дві секції якого відповідали за розвідку та контррозвідку⁴. У 1926 р. очільником спецслужби було призначено довірену особу Петлюри Миколу Чеботаріва, керівника особистої охорони Головного Отамана. У 1928 р. через конфлікти всередині військового міністерства керівником II відділу став генерал Всеволод Змієнко. Він очолював цей напрям до 1936 р. Безпосередньо розвідувальною секцією з 1928 по 1934 р. керував сотник армії УНР Василь Недайкаша⁵.

Агенти спецслужб УНР поділялися на розвідників, резидентів та кур'єрів. Перші відповідали за з'ясування інформації передусім військового характеру, другі вели організаційну та пропагандистську роботу в Україні, ініціювали проведення акцій проти радянської влади. Кур'єри ж забезпечували обмін інформацією між агентами та їхнім керівництвом⁶.

Значний масив інформації про структуру та діяльність агентів спецслужб УНР в радянській Україні міститься в документах ГДА СЗРУ, частина з яких була розсекречена та оприлюднена. Серед них – матеріали іноземного та контррозвідувального відділів Державного політичного управління, пов'язані з виявленням агентів УНР, які діяли в Україні або діяльність яких за кордоном була спрямована на вивчення або дестабілізацію ситуації в УССР.

Однією з можливостей для радянських спецслужб отримувати дані щодо діяльності розвідки УНР на території СРСР було вербування агентів. Серед них був київський резидент української розвідки, колишній командир Окремого Чорноморського коша Василь Юхимович Пелешук. У матеріалах радянської контррозвідки він згадується як агент «Чорноморський».

У наявних дослідженнях інформація про Пелешука обмежена подіями Першої світової війни та Української революції⁷. У російській армії він служив у Рівненському полку та мав звання капітана. Був нагороджений Георгіївською зброєю. У 1917 р. підтримав Українську Центральну Раду та був призначений командиром батальйону 1-го Українського запасного полку військ УЦР, а з листопада 1917 р. – командиром 3-го Сердюцького полку ім. П. Дорошенка. У лютому 1918 р. Пелешук деякий час перебував на посаді командира 1-го Запорізького куреня Окремого Запорізького загону військ УЦР. Під час Гетьманату у серпні 1918 р. служив помічником командира зі стройової частини Окремого Чорноморського коша Армії Української Держави, а в жовтні того

⁴ Скрипник О. В. Українська розвідка. 100 років боротьби, протистоянь, звершень. Київ : Адеф, 2020. С. 105.

⁵ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 1. Київ : Темпора, 2007. С. 295–296.

⁶ Там само. С. 108.

⁷ Див.: Сім слогадів Визвольної війни. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2015. 330 с.; Смовський К. Окремий Чорноморський Кіш. За *Державність. Матеріали до історії Війська Українського*. Збірник 8. Варшава, 1938. С. 101. Тинченко Я. Офіцерський корпус. С. 330.

ж року був призначений командиром цього коша. З грудня 1918 р. до лютого 1919 р. Пелешук був начальником Чорноморської дивізії Дієвої армії УНР⁸.

Подальша доля Пелешука після визвольних змагань лишалася невідомою. Однак його прізвище як розвідника УНР та подвійного агента несподівано з'являється в матеріалах Іноземного відділу ДПУ УСРС за 1934 р. у зв'язку з опрацюванням інформації, наданої ще одним розвідником УНР, якого у Франції намагалося завербувати ДПУ – безпосереднім начальником розвідувальної секції військового міністерства УНР Василем Недайкашею.

Останній у документах ДПУ проходив під псевдо «Жук» і згадував про те, що отримував інформацію від Пелешука. Тому можна припустити, що позначеним літерою «Ж» джерелом відомостей про Пелешука був саме Недайкаша. Відомо також, що на час спроби спецслужб завербувати Недайкашу Пелешук був уже заарештований органами ДПУ. Характерно, що Недайкаша, надсилаючи деякі відомості радянським спецслужбам, уникав згадок про конкретних людей або називав прізвища тих, хто був уже заарештований або страчений. Очевидно, що його згода встановити контакти з радянськими спецслужбами ставила на меті отримання оперативної інформації на користь спецслужб УНР. Врешті Недайкаша припинив контакти з агентами ДПУ, які визнали, що отримана від нього інформація, носила загальний характер⁹.

З яких причин і коли Василь Пелешук став подвійним агентом, сказати важко; так само невідомо, чи лишався він в Україні після інтернування української армії у Польщі або ж повернувся в Україну пізніше зі спеціальним завданням як агент розвідки УНР. Із розсекреченого документа під назвою «Про агентуру розвідки УНР» (оригінал російською мовою), датованого 26 березня 1934 р., відомо, що Пелешук під псевдонімом «Чорноморський» залучався Київським Окрвідділом¹⁰ ДПУ як агент на внутрішній роботі з 1926 р., тобто з року заснування спецслужби при військовому міністерстві УНР¹¹.

Далі містяться відомості, які частково проливають світло на подальшу долю колишнього офіцера УНР. Як зазначено у документі, в 1929 р. «через «Чорноморського» намічалася комбінація з вербування прикордонного резидента розвідки УНР Легіна-Теодоровича (ймовірно, колишнього начальника штабу Чорноморського коша Івана Легіна, товариша Пелешука по службі¹² – прим. авт.). Посланий кур'єр повернувся перевербованим»¹³.

⁸ Тинченко Я. Офіцерський корпус. С. 330.

⁹ Спецслужби УНР. С. 215. Два томи матеріалів у справі вербування Василя Недайкаші зберігаються в ГДА СЗРУ. URL: <https://szru.gov.ua/history/archives/nedaikasha-vasylyi-po-delu-zhuk> (дата звернення: 29.09.2023).

¹⁰ Окрвідділ – відділ контррозвідки.

¹¹ Спецслужби УНР. С. 68.

¹² Смовський К. Окремий Чорноморський Кіш. С. 101. Тинченко Я. Офіцерський корпус. С. 241–242.

¹³ Спецслужби УНР. С. 68.

У червні 1930 р. радянський Славутський прикордонний загін затримав жінку на ім'я Любов Оскілко, як вони вважали, доньку вбитого в 1926 р. отамана Володимира Оскілка (справжній доньці Оскілка Наталі на момент загибелі батька було 5 років¹⁴) та розвідницю УНР, яка була послана до Пелешука від керівника розвідки УНР на Волині Морозенка¹⁵ (псевдонім Івана Литвиненка, полковника армії УНР, одного із найавторитетніших діячів спецслужби УНР та товариша Пелешука по службі у 1-му Запорізькому курені¹⁶).

Виявлені зв'язки Пелешука, які він приховував від радянської розвідки, стали приводом до його арешту. У вказаному документі зазначено, що в 1933 р. Пелешук «був заарештований ІНВ ДПУ та переданий в ОВ¹⁷ УВС за звинуваченням у двійництві та проведенні терактів проти видних партійних працівників у 1918 р. в Києві – П'ятакова Леоніда та ін.¹⁸

ЧС¹⁹ Верховуду Пелешук засуджений до розстрілу. Справа його наразі затребувана прокурором Верховуду т. Вишинським»²⁰.

На час створення документа, судячи з наявної в ньому інформації, Пелешук ще був живий та утримувався під вартою в Харківському БУПР²¹.

У документі від 28 квітня 1934 р., також складеному на основі інформації, отриманій від агента «Ж», Василь Пелешук названий одним із основоположників розвідувальної мережі УНР в Україні²². Чи було це правдою, або ж агент «Ж» намагався відвернути увагу радянських спецслужб від інших організаторів, які працювали на українську розвідку, наразі невідомо.

У цьому ж документі міститься додаткова інформація як про Пелешука, так і про діяльність агентів УНР у Києві. Зазначалося, що, крім Пелешука, резидентами розвідки УНР у Києві були механік київського авто- або авіаремонтних майстерень, уродженець Житомира, якого завербував кур'єр Майського²³. Пелешуком же на службу УНР було завербовано доцента київського Сільгоспінституту, прізвище якого не відомо, а також студентів і наукових працівників київських вузів.

¹⁴ Див.: Сокіл України – Володимир Оскілко. URL: <http://lib.rv.ua/ua/virt/229/> (дата звернення: 29.09.2023).

¹⁵ Спецслужби УНР. С. 69.

¹⁶ Див.: Розвідка УНР і вишкіл в УПА. Розсекречена справа полковника Івана Литвиненка. *Радіо Свобода*. 23.01.2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/unr-upa-ivan-lytvynenko/31666630.html> (дата звернення: 29.09.2023); Тинченко Я. Офіцерський корпус. С. 246–247.

¹⁷ Рос. Особый отдел.

¹⁸ За опублікованими свого часу архівними матеріалами відомо, що більшовицького ватажка у Києві вбили козаки за наказом сотника Б. Журавського (див.: Вбивство Л. П'ятакова. *Український історичний журнал*. 1990. № 4. С. 95–96).

¹⁹ Тобто членами суду.

²⁰ Спецслужби УНР. С. 68–69.

²¹ Будинок попереднього утримання під вартою (рос. ДОПР).

²² Спецслужби УНР. С. 79.

²³ Майський – псевдонім старшини УНР та повстанського отамана Якова Малиновського (Галюка, Голюка, Байди), який вказаний у матеріалах ДПУ як працівник 2 відділу (секції). Спецслужби УНР. С. 30. Детальніше про нього у виданні «Незборима нація». URL: <http://www.nezboryma-naciya.org.ua/show.php?id=384> (дата звернення: 29.09.2023).

Це, зокрема, два студенти Київського ІНО та один із Сільгоспінституту, яких Пелешчук нелегально посилав у Польщу до Недайкаш²⁴.

Чи були насправді агентами студенти та викладачі названих вишів, хто з мешканців Києва співпрацював із спецслужбами УНР – це питання подальших спеціальних досліджень. Так само, як і доля самого Василя Пелешчука. Наведені у документах ІНВ ДПУ його характеристики як організатора резидентури УНР в Україні, звинувачення у вбивстві П'ятакова та двійництві можуть служити підставою для висновку про те, що колишньому воякові УНР навряд чи вдалося уникнути найсуворішого вироку.

Історія Василя Пелешчука, пов'язана з маловідомими сторінками невидимої війни за Україну, яку вела українська еміграція у міжвоєнний період, а також з особистими історіями відомих діячів армії УНР, і досі лишає низку питань стосовно його реальної ролі в організації розвідувальної роботи в Україні. Однак вона може стати поштовхом до більш глибокого розроблення теми, пов'язаної з дослідженням діяльності спецслужб УНР в Україні та, зокрема, у Києві.

Kateryna Romanova,

Candidate of Historical Sciences,
Deputy General Director for Research
of Revolution of Dignity National Museum;
Senior Researcher,
Serge Lifar Museum
(a branch of the Kyiv History Museum)
Kyiv
romcat@ukr.net

AGENT "CHORNOMORSKYI": AN EPISODE FROM THE HISTORY OF THE ACTIVITIES OF THE UPR SPECIAL SERVICE IN KYIV IN THE 1920–1930S (ACCORDING TO DECLASSIFIED DOCUMENTS OF THE BRANCH STATE ARCHIVES OF THE FOREIGN INTELLIGENCE SERVICE OF UKRAINE)

The declassified materials of the State Political Administration (GPU) contain important information about the activities of the special services of the Ukrainian People's Republic in the Ukrainian territories occupied by the Bolsheviks. In particular, information was revealed about the former commander of the Separate Black Sea Kosh, Vasyl Peleshchuk, and his activities as a resident of the intelligence department of the Ukrainian People's Republic and an agent "Chornomorskyi" of the GPU. The study of the fate of Peleshchuk draws attention to little-developed topic related to the intelligence activities of the UNR government in exile and the participation in it of residents of occupied Ukraine and, in particular, Kyivans.

Keywords: Vasyl Peleshchuk, intelligence, special services of the Ukrainian People's Republic, State Center of the UPR in exile, GPU, Kyiv.

²⁴ Спецслужби УНР. С. 78.

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ УЧИТЕЛІВ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ МІСТА КИЄВА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВНО- КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ)

Це дослідження, що ґрунтується на матеріалах архівно-кримінальних справ репресованих учителів німецької мови міста Київ, розкриває особливості та механізми здійснення сталінських політичних репресій доби Великого терору 1937–1938 рр. проти учителів національних меншин, а саме німецької національності. Аналізуючи зміст допитів репресованих, виокремлено певні закономірності та типовість у звинуваченнях учителів німецької мови як шкільних, так і приватних.

Ключові слова: політичні репресії, учитель німецької мови, архівно-кримінальна справа, 1937–1938 рр.

Одним із важливих аспектів утримання більшовиками своєї влади, зокрема і Й. Сталіним, було панування над усіма сферами суспільства та свідомістю людини, передусім над молоддю. І в цьому контексті не останню роль відігравали учителі, які повинні були намагатися розкрити індивідуальність та творчий потенціал кожного свого вихованця, водночас виступаючи надійним провідником комуністичних ідей, адже потрібно «виховувати відданих радянських патріотів, активних будівників комуністичного суспільства»¹.

Стосувалася ця теза і учителів німецької мови, в тому числі й тих, хто навчав на дому. Проте учитель завжди був під пильним контролем і наглядом з боку влади, незважаючи на свою національність чи переконання. А тому ті, хто був незгоден чи критикував владу, або ж не відповідав соціально-класовим чи національним критеріям, неминуче підпадали під політичні репресії. Особливо ця тенденція спостерігалася в 1930-х рр. і насамперед у 1937–1938 рр. Так, ще в грудні 1933 р. ЦК КП(б)У органам ДПУ доручили перевірити увесь викладацький склад німецьких шкіл; саме для цього створювалися спеціальні комісії, до складу яких входили представники партійних і комсомольських організацій, робітники відділів народної освіти й ДПУ².

Але найбільш яскравий приклад політичних переслідувань німецьких учителів середини 1930-х рр. наведено в книжці В. Марочко, Г. Хілліга «Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941)». Учителів німецької школи с. Краснорічка Володарсько-Волинського району на чолі з директором Грюнке

¹ Перед новим навчальним роком. *Комуніст*. 1937. 11 серпня (№ 184).

² Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. Москва, 1998. С. 79.

Густавом Генріховичем³ звинуватили в контрреволюційній роботі, політичному й моральному розкладі учнів та свідомому розвалюванні школи з метою дискредитації перед трудящими директив партії та уряду про радянську школу. За рішенням виїзної сесії Київського облсуду 31 липня 1935 р., їх було засуджено до різних термінів позбавлення волі, зокрема директора школи Г. Грюнке засуджено до 10 років позбавлення волі в таборах, а його дружину Маргариту Грюнке до вищої міри покарання – розстрілу⁴.

Варто в цілому зазначити, що загальним підсумком радянської освітньої політики, зокрема й щодо німецьких шкіл, є прийняття 10 квітня 1938 р. постанови ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл на Україні»⁵, де було визнано «недоцільним і шкідливим» подальше існування національних шкіл⁶.

Цьому сприяло й те, що ставлення каральних і партійних органів до німців, у тому числі й учителів німецької мови, було підозрілим і певною мірою особливим завжди, і це певною мірою пов'язано із усталенням фашизму в Німеччині в 1933 р. Крім того, як вважають автори книжки «Біль минулого» (2006), і тим, що самі німецькі учителі, з одного боку, виховували будівників соціалістичного суспільства в Радянському Союзі, а з іншого, так чи інакше стежили за життям і подіями в Німеччині. Загалом це дозволяло органам НКВС отримати можливість звинувачувати радянських німців у симпатіях чи належності до різноманітних контрреволюційних організацій із національним забарвленням⁷. Найбільше це відчувалося саме в добу «Великого терору», коли репресії значно посилились, як видно з численних архівно-кримінальних справ репресованих учителів німецької мови Києва.

Так, у «контрреволюційній роботі серед учнів, вихованні їх в націоналістичному німецькому дусі»⁸ була звинувачена учителька німецької школи міста Київ Ядвіга Карлівна Фалькович, яку 20 січня 1938 р. було заарештовано органами НКВС УРСР. Лише 20 лютого 1938 р. відбувся перший допит, протокол якого зберігається в її архівно-кримінальній справі, де першим питанням, як і до багатьох інших заарештованих німців, було: хто з родичів мешкає за кордоном і який характер зв'язку з ними був? Відповідно, наприклад, наявність письмового спілкування зі своїми близькими за кордоном ставала підґрунтям у звинуваченні в шпигунстві. Бажання виїхати до своїх родичів чи їх відвідати теж слугувало «доказом» шпигунства. Це показово на прикладі Ядвіги Карлівни, яка в 1923 р. бажала відвідати

³ Марочко В. І., Хіллів Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). Київ, 2003. С. 281.

⁴ Вирок суду над педагогами – шкідниками Краснорічанської школи. *Вісті ЦВК УСРР*. 1935. 3 серпня (№ 177).

⁵ Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 463. Арк. 4.

⁶ Там само. Арк. 3.

⁷ Бринош І. В., Петровський Е. В. Біль минулого: нариси з історії репресій 1930-х років серед освітан Одеської області (Іванівський район) / ред. кол. : Л. В. Ковальчук та ін. Одеса, 2006. С. 28.

⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 61723 фп. Арк. 21.

родичів у Німеччині, тому й звернулася для оформлення відповідних документів і віз у німецьке консульство в Києві.

До того ж, Ядвіга Фалькович, на думку слідчих НКВС, проводила активну виховну роботу серед молоді в релігійному русі, а також намагаючись прищепити молоді почуття німецького національного патріотизму, що в 1920-х рр., в рамках розширення радянської національної політики було прийнятною практикою, а також повинна *«розпалювати при цьому ненависть до Радянської влади»*⁹.

І хоча шпигунську діяльність Фалькович Ядвіга Карлівна заперечувала, однак відомо, що вона *«передала до консульства»* відомості про діяльність німецької школи, зокрема *«кількість учнів та їх соціальний прошарок, про зарплату викладачів, а відповідно їх настрої до Радянської влади»* та *«відомості про викладачів-німців Києва»* з їх *«політичною характеристикою та ставленням до Радянської влади»*¹⁰.

Цей єдиний у справі допит дав підстави радянським каральним органам зробити висновок про те, що Ядвіга Фалькович *«організовано проводила контрреволюційну націоналістичну роботу серед німецької молоді, а також інформувала агента німецького консульства про діяльність шкіл та політичні настрої учителів-німців»*¹¹.

Згідно з постановою НКВС СРСР від 27 березня 1938 р., Фалькович Ядвіга Карлівна в рамках оперативного наказу № 00439 від 25 липня 1937 р. була засуджена до вищої міри покарання. Вирок виконаний 29 квітня 1938 р. в одній із в'язниць м. Києва¹².

Певну цікавість і схожість має архівно-кримінальна справа учителя німецької мови СШ № 134 м. Києва Детке Едмунда Даниловича, який був звинувачений в організації контрреволюційної націоналістичної групи в с. Мар'янівка Макарівського району та шпигунстві. І якщо в лютому 1938 р. органи НКВС вважали, що Едмунд Данилович шпигував на користь Німеччини, що є логічним, бо він був за національністю німцем, то вже з липня 1938 р. він стає інформатором польського консульства у Києві¹³.

Читаючи протокол допиту Едмунда Детке від 28 лютого 1938 р., ми можемо побачити стандартні питання слідчого про родину за кордоном та підтримування з нею зв'язків і бажання виїхати до родичів за кордон. Для цього Едмунд Данилович відвідує польське консульство в 1929 р., щоб у подальшому переїхати до доньок до Польщі. Та слідчі були переконані в іншому, насамперед у тому, що головною причиною його бажання виїхати з радянської України було *«вороже ставлення до радянської влади з моменту його приїзду до Радянського Союзу»*¹⁴, що «підтвердив» на допиті сам Едмунд Детке.

⁹ Там само. Арк. 11.

¹⁰ Там само. Арк. 13.

¹¹ Там само. Арк. 21–22.

¹² Там само. Арк. 24.

¹³ Там само. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 60850 фп. Арк. 8, 9, 23.

¹⁴ Там само. Арк. 12зв.

Крім того, з метою налаштування проти радянської влади німецьке населення, ще в 1922 р. у селі Мар'янівка організовує лютеранську общину, виконуючи обов'язки кістера. Таким чином Едмунд Данилович повинен був «відірвати молодь від радянського впливу», «прищеплювати любов до Німеччини» та «розпалювати націоналістичний антагонізм між німцями й іншими національностями»¹⁵. Ця ж робота була «продовжена» Детке Едмундом Даниловичем і тоді, коли він у 1926 р. повернувся до педагогічної діяльності у школах Київської області та Києва.

Якщо ж розглядати шпигунську діяльність Детке, то відомо, що, відвідуючи польське консульство, він *«інформував польського консула про становище на селі, зокрема про політичний настрій німецького населення, ... про хід колективізації»* та про те *«як німецьке населення ставилося до політики колективізації і який відсоток села колективізований»*¹⁶.

Ці так звані свідчення Едмунда Даниловича, які нічим не підтверджувалися, лягли в основу звинувачення невинного педагога, за що 21 вересня 1938 р. його й було засуджено до розстрілу¹⁷. Вирок наступного дня, 22 вересня, було виконано.

Торкнулися політичні репресії і вчителів приватних уроків німецької мови.

У цьому контексті показовою є доля Альми-Ельзи Вільгельмівни Лаубе, яка мала необережність похвалити Троцького в розмові з матір'ю своєї учениці, що стало 27 жовтня 1937 р. причиною її арешту.

Варто відзначити, що у справі Лаубе зберігається лише один допит від 3 листопада 1937 р., де вона визнала, що *«серед оточуючих мене людей вихваляла політику ворога робітників Троцького»*¹⁸. Як підсумок, органи НКВС звинуватили жінку в тому, що вона *«обробляла оточуючих її осіб у контрреволюційному дусі, впроваджуючи переконання у перевазі політики троцькістів, доводячи, що ворог народу Троцький нібито користується серед трудящих Радянського Союзу великим авторитетом», а також «від осіб, пов'язаних з Київським німецьким консульством отримала адреси фашистських благодійних товариств, які розповсюджувала серед своїх зв'язків для отримання грошей від закордонних фашистських організацій»*¹⁹.

Згідно з постановою НКВС СРСР (протокол № 50 від 19 листопада 1937 р.), Лаубе Альма-Ельза Вільгельмівна в рамках оперативного наказу № 00439 від 25 липня 1937 р. була засуджена до вищої міри покарання. Вирок виконаний 2 грудня 1937 р. в одній із в'язниць м. Києва²⁰. Похована на території Биківнянського лісу. Реабілітована також лише в 1989 р. прокуратурою м. Києва.

¹⁵ Там само. Арк. 13–14.

¹⁶ Там само. Арк. 17.

¹⁷ Там само. Арк. 24.

¹⁸ Там само. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 59661фп. Арк. 9.

¹⁹ Там само. Арк. 14.

²⁰ Там само. Арк. 16.

Отже, наявні архівно-кримінальні справи чітко нам демонструють не тільки надуманість звинувачень щодо учителів німецької мови, їх шаблонність у формулюванні як питань, так і самих звинувачень, які нічим не підтверджувалися, а й чіткий механізм репресування, де людина – лише безправний гвинтик тоталітарної системи. І це іще раз демонструє злочинність радянського режиму і нехтування будь-якими нормами права, у тому числі і власними, яке намагаються копіювати і сьогодні окремі диктаторські режими.

Mykola Bryvko,

Doctor of Philosophy,

Researcher,

National Historical and Memorial Reserve "Bykovnyansky graves"

Kyiv

niksneg425@gmail.com

POLITICAL REPRESSION AGAINST TEACHERS OF THE GERMAN LANGUAGE IN CITY KYIV (BASED ON THE MATERIALS OF ARCHIVAL CRIMINAL CASES)

This study, based on the materials of archival and criminal cases of repressed German language teachers in the city of Kyiv, reveals the features and mechanisms of Stalinist political repressions of the era of the Great Terror of 1937–1938 against teachers of national minorities, namely of German nationality. Analyzing the content of the interrogations of the repressed, certain regularities and typicality in the accusations of German language teachers, both school and private, are distinguished.

Keywords: political repression, German language teacher, archival criminal case, 1937–1938.

ІЗ КИЄВА ДО БУХАРЕСТА. ПЕРШІ ЗАКОРДОННІ ГАСТРОЛІ ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ХОРУ

Вже понад 70 років Національний заслужений український народний хор імені Григорія Верьовки гастролює за кордоном. У радянські часи такі виступи передусім були інструментом пропаганди та культурної дипломатії. Адже кожна творча поїздка за кордон радянського мистецького колективу була не лише культурною подією, а й політичною. Незважаючи на це, українська культура отримала свій простір для міжнародного представлення, хоча й з суттєвими ідеологічними обмеженнями. У матеріалі проаналізовано особливості репрезентації українського мистецтва за кордоном на прикладі перших закордонних гастролей Державного українського народного хору під керівництвом Григорія Верьовки в Румунії у 1952 р.

Ключові слова: культурна дипломатія, гастролі, Державний український народний хор, Румунія.

Одинадцятого вересня 2023 р. Національний заслужений академічний народний хор України імені Григорія Верьовки відсвяткував своє 80-річчя. Нині колектив приймають по-різному, для одних – це надбання української культури, а для інших – радянський кітч. Незважаючи на різні оцінки стилю та манери виконання хору, годі заперечувати значний вплив, який здійснив колектив на українську культуру другої половини ХХ ст.

На пресконференції щодо 80-річчя хору Верьовки т. в. о. міністра культури України Ростислав Карандєєв зазначив, що *«чудові українські пісні у прекрасному виконанні є найкращим ключем до сердець і душ людей, які готові слухати музику, а після перших тактів вони захожуються в український спів. Це ще й гарний інструмент культурної дипломатії, який держава завжди підтримуватиме»*¹. Також керівництво колективу анонсувало, що незабаром хор вирушає у міжнародне благодійне концертне турне. Ця поїздка є продовженням багатої історії закордонних гастролей колективу, які розпочалися понад 70 років тому.

У своєму матеріалі я зосереджую увагу на перших закордонних гастролях Державного українського народного хору (першопочаткова назва колективу) в Румунії, які відбулися у травні–червні 1952 р. Розгляд теми пропоную здійснювати у контексті тогочасної культурної дипломатії.

Перші закордонні гастролі хору не були виключно мистецькою подією, вони відбувалися у рамках Декади (десятиденного фестивалю) УРСР в Румунії. Цей

¹ Український народний хор ім. Г. Г. Верьовки відзначить своє 80-річчя концертом у Києві та вирушить у міжнародне благодійне турне. URL: <https://mkip.gov.ua/news/9813.html?fbclid=IwAR2MFMim8k6EzMXUfVvi68U9zWHNVwkGYPA0FmAIX6XDIQWFJoYPTmh4kCc> (дата звернення: 26.09.2023).

Рис. 1. Державний український народний хор у Бухарестській державній опері. Травень–червень 1952 р. З колекції музею Національного заслуженого українського народного хору імені Григорія Верьовки

масштабний культурно-політичний захід організувало Румунське товариство дружніх зв'язків із Радянським Союзом (рум. *Asociația Română pentru strângerea Legăturilor cu Uniunea (ARLUS)*). На початок 1950-х рр. товариство налічувало близько 5,6 мільйона членів, а його представництва охоплювали всю територію країни. З українського боку матеріали для Декади готувало Українське товариство зв'язку з закордоном, однак всі витрати щодо організації брала на себе румунська сторона.

Захід відбувався згідно з радянським дипломатичним офіціозом найвищого рівня. На відкритті Декади виступав радянський посол у Румунії Сергій Кавтарадзе, з боку сторони, що приймала, промови виголошували високопоставлені члени уряду та представники Румунської робітничої партії.

Головним офіційним завданням Декади було «широке ознайомлення румунського народу з господарським і культурним будівництвом Радянської України»², яке стало можливим лише під керівництвом комуністичної партії. Упродовж 10 днів на межі весни і літа 1952 р. по всій Румунії прозвучали сотні доповідей про досягнення в промисловості, сільському господарстві, культурі та науці в радянській Україні. Водночас в країні проходили літературні читання, творчі виступи, покази кінофільмів «Квітуха Україна», «Тарас Шевченко». Спеціально для Декади

² Міцніє дружба радянського і румунського народів. *Вечірній Київ*. 1952. 26 травня.

Рис. 2. Виступ Державного українського народного хору в м. Петрошань. Травень–червень 1952 р. З колекції музею Національного заслуженого українського народного хору імені Григорія Верьовки

румунською мовою переклали «Кобзар» та твори українських радянських письменників, зокрема Ярослава Галана та Олександра Корнійчука.

На Декаду виїхала українська делегація діячів культури, передовиків промисловості і сільського господарства. Однак головними культурними подіями Декади були виступи Державного українського народного хору під керівництвом Григорія Верьовки. Для виїзду готувався повний склад хору: танцювальна група, інструментальна група і, власне, хор, загалом 120 осіб. Навесні 1952 р. відбувалася серйозна підготовка до творчої поїздки. Бандурист Володимир Перепелюк згадував: «Знову двозмінні репетиції, нові костюми, взуття. Такі собі червоні чобітки з підковами... Розучуємо сучасну румунську пісню румунською мовою «Свято в республіці»»³. Крім згаданого твору, було ще дві інші пісні румунською мовою: «Дівчина з гір» та «Пісня про Сталіна»⁴.

Всього програма типового концерту складалася з 26 номерів: 9 авторських пісень українською мовою, 5 українських народних пісень, 4 українських танців, 3 пісень румунською мовою, 1 російського танцю, 1 українського

³ Перепелюк В. Повість про народний хор. Сторінки з щоденника. Київ : Музична Україна, 1970. С. 51.

⁴ Матеріали про роботу хору під час Декади українського мистецтва і літератури в Румунській народній республіці в травні–червні 1952 року. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (далі – ЦДАМЛМ України). Ф. 1076. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1–2.

Рис. 3. Виступ Державного українського народного хору в м. Серет. Травень–червень 1952 р. З колекції музею Національного заслуженого українського народного хору імені Григорія Верьовки

інструментального твору, 1 російської народної пісні, 1 грузинської авторської пісні («Суліко»), 1 пісенно-хореографічної композиції⁵.

Згідно з планами гастролей, хор мав дати 20 концертів, однак уже в процесі довелося вносити корективи. По-перше, концерти колективу мали популярність у глядачів, для всіх охочих не вистачало місць у залах та на концертних майданчиках. По-друге, продовження гастрольного турне було ініційоване радянським керівництвом. Для того, щоб виконати партійне завдання, артисти «відмовилися від вихідних днів, передбачених планом, і за рахунок цього значно збільшили кількість виступів Хору»⁶. Упродовж 20 гастрольних днів колектив дав 30 концертів, лише в Бухаресті їх відбулося 14. Гастрольний маршрут охопив низку румунських міст у різних регіонах країни. Крім столиці, українські артисти відвідали з концертами Констанцу, Серет, Сигіт, Петрошань, Клуж, Арад, Ясси, а останній виступ відбувся на прикордонному пункті Унгени. Всього, за підрахунками директора колективу, виступи відвідали 83 тисячі глядачів⁷.

Значному успіху серед глядачів посприяла потужна медійна підтримка з боку румунської преси. Центральні газети розміщували статті напередодні та після виступів Державного українського народного хору. Регіональні румунські газети

⁵ Там само.

⁶ Там само. Арк. 3.

⁷ Там само. Арк. 4.

також рекламували виступи українського колективу, тому аншлаги були забезпечені. Однак це не применшує майстерності колективу, адже публіка чудово сприймала українських артистів, подекуди на біс доводилося повторювати майже половину програми. Водночас гастролі детально висвітлювалися і в центральній радянській пресі, і в республіканських українських газетах, підкреслювалося, що турне має важливе державне значення, бо здійснювалося міжнародне представлення передового радянського мистецтва і налагоджувалася дружба між соціалістичними країнами.

Крім потужного інформаційного супроводу, успіх серед румунської публіки також забезпечував формат театралізованого концерту. З одного боку, виконувалися політичні завдання і звучали твори на кшталт «Про батька народного, про Сталіна рідного», «Пісня Миру». Водночас основу репертуару складали авторські або народні українські пісні у виконанні змішаного хору з музичним супроводом, які, безперечно, справляли потужне враження на глядачів. Однак найбільш позитивний відгук у публіки отримували пісні румунською мовою та виступи танцювальної та інструментальної груп хору.

Вдалим ходом було залучення до виступів диригентки Елеонори Скрипчинської, що дивувало тогочасну публіку. Пізніше учасник гастролів диригент-хормейстер Михайло Кречко згадував розмову, яку почув під час румунських концертів: *«Одна жіночка каже другій: “Боже, я вперше в житті бачу жінку-диригента, такого диригента! По всій Європі їжджу, в операх співаю, але щоб таке, щоб жінка диригувала, ще й так!”»*. Виступи під диригуванням Елеонори Скрипчинської закінчувалися «залізобетонними» оплесками та викликами «на біс»⁸.

Попри насичений гастрольний графік для артистів хору організували культурно-дозвільну програму. Вони відвідали будівництво каналу Дунай–Чорне море, спектакль «Русалка» в оперному театрі Бухареста, картинну галерею в колишньому королівському палаці, концерт ансамблю пісні і танцю МВС Румунії.

Побутова складова гастролей також була якісно організована. Транспорт, харчування, житло та навіть дрібні послуги, як-от прання білизни, стрижка, гоління, оплачувала румунська сторона. Ба більше, наприкінці турне артистам виплатили гонорари. Про це директор колективу зазначав: *«Для реалізації цих грошей, спеціально для нашого колективу, було відкрито центральний універмаг Бухареста. Купівля товарів і доставка їх до готелю була проведена добре й організовано»*⁹.

Згідно з офіційним звітом артисти хору відпрацювали якісно: *«Організованість, дисципліна та оперативність були на потрібному рівні. Незначні прояви розхлябаності і недисциплінованості (артист Носенко, Григор'єв) або непотрібні розмови*

⁸ Горбатюк В. Верьовка-Скрипчинська. Музикант. Педагог. Людина. Спогади. Київ : Видавець Карпенко В. М., 2004. С. 85.

⁹ Матеріали про роботу хору під час Декади українського мистецтва і літератури в Румунській народній республіці в травні–червні 1952 року. ЦДАМЛМ України. Ф. 1076. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 5–6.

(артист Бугаєнко) діставали негайний і гострий спротив усього колективу»¹⁰. Попри велике навантаження, перша гастрольна подорож колективу пройшла цілком успішно, що відкривало шлях до нових країн.

Отже, перші закордонні гастролі Державного українського народного хору були беззаперечно політизованою культурною подією. Колектив, перш за все, виконував ідеологічне завдання, а саме просування радянської культури в країнах соціалістичного табору та налагодження дружби народів у Центрально–Східній Європі. Водночас українська культура, в її радянському варіанті, отримала свій майданчик для репрезентації на міжнародному рівні. Попри обмеження в репертуарі, стилістиці, потужний ідеологічний вплив український творчий колектив уперше отримав змогу виступати перед багатотисячною закордонною публікою та знайомити широкий загал з Україною та елементами її культурної самобутності.

Taras Samchuk,

Doctor of Philosophy,

Assistant of the Department of ancient and modern history of Ukraine

Kyiv Taras Shevchenko National University

Kyiv

samchuk.taras@gmail.com

FROM KYIV TO BUCHAREST. THE FIRST FOREIGN TOUR OF THE STATE UKRAINIAN FOLK CHOIR

More than 70 years Veryovka Ukrainian Folk Choir toured abroad. In Soviet times it was considered as a tool of propaganda and cultural diplomacy. Each of the foreign tours of the Soviet art collectives became not only a cultural, but also a political event. Nevertheless, Ukrainian culture also had its representation at the international level at that time, although it was confined to ideological frameworks. Using the example of the first foreign tour of the Veryovka Ukrainian Folk Choir to Romania in 1952, it has been analyzed the international presentation of Ukrainian art in the Soviet period in the context of cultural diplomacy.

Keywords: cultural diplomacy, concert tours, Veryovka Ukrainian Folk Choir, Romania.

¹⁰ Там само. Арк. 5.

КИЇВ ЯК НОВА БАТЬКІВЩИНА ДЛЯ ЖИТЕЛІВ ЗОНИ ВІДЧУЖЕННЯ

Аварія на Чорнобильській АЕС змінила життя не тільки ліквідаторів, а й людей, які жили в зоні відчуження. Зміна місця проживання, роботи, соціального статусу негативно вплинули на них. Київ одним із перших відчув на собі наслідки аварії і прийняв евакуйованих із зони відчуження, питання яких вирішувалося в першу чергу. Все це вплинуло на урбаністичний розвиток столиці, психологічний стан його жителів та інші соціальні процеси.

Ключові слова: Київ, Чорнобильська АЕС, зона відчуження, евакуація.

26 квітня 1986 р. на Чорнобильській атомній електростанції сталася аварія, яка сколихнула весь світ. Україна зіштовхнулася з великою кількістю питань, досвіду вирішення яких на той час не мала жодна країна світу. Для цього в міністерствах і відомствах СРСР були створені оперативні групи. Своєю чергою ці групи підпорядковувалися оперативній групі політбюро ЦК КПРС. По всьому Радянському Союзу протягом перших чотирьох діб було створено більш ніж 180 штабів, які цілодобово були на зв'язку. Аналогічно в Україні теж була створена і працювала така структура – оперативна група політбюро ЦК Компартії України, яку очолював голова уряду О. П. Ляшко. Вже 29 квітня В. В. Щербинський дав вказівку: «...організувати чітку взаємодію відповідних міністерств та служб з метою запобігання та ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС...»¹. Серед питань, на яких оперативна група концентрувала свою увагу, були:

- здійснення заходів щодо ліквідації наслідків аварії;
- евакуація населення з небезпечних зон, подальше їх розміщення, надання кваліфікованої медичної допомоги, організація навчання дітей, розміщення дошкільнят у дитячих установах;
- оцінка обстановки, що склалася в Києві і Київській області та інші.

Всього в нашій державі від аварії постраждали 3,2 млн чоловік, близько 1 млн – діти. До зони обов'язкового відселення було віднесено 92 населені пункти, а до зони добровільного виселення – 835. Близько 116 тис. осіб було евакуйовано в 1986 р., згодом ця цифра виросла до 300 тис.

10 червня 1986 р. уряд України прийняв постанову № 206, якою було визначено завдання Держагропрому, облвиконкомам, будівельним міністерствам і відомствам про термінове зведення 250 будинків для евакуйованого населення з зони відчуження. У цій же постанові наголошувалося, що центральні й місцеві

¹ Бар'яхтар В. Г. Чорнобильська катастрофа. Київ, 1996. С. 60.

органи влади мають забезпечити сім'ї евакуйованих працівників ЧАЕС житлом до початку опалювального сезону 1986 р. На засіданні оперативної комісії Політбюро було поставлене завдання: «...Київському міськвиконкому і Чернігівському облвиконкому виділити в 1986 р. 7500 квартир і 1000 місць у гуртожитках Києва та 500 квартир у Чернігові для працівників Міністерства енергетики й електрифікації СРСР, евакуйованих з зони відчуження Чорнобильської АЕС...»². Також Держплану УРСР разом з облвиконкомом Київської області, Київським міськвиконкомом, міністерствами і відомствами УРСР пропонувалося підготувати разом з проектом плану будівництва житла на 1987 р. розрахунки щодо компенсації коштів на житло, яке було вилучене в 1986 р. у різних відомств і організацій для потреб евакуйованих. Це поклало початок Чорнобильській будівельній програмі в Україні, яка триває й досі.

У 1986–1987 рр. для переселенців було побудовано приблизно 15 тис. квартир, гуртожитків для понад тисячі осіб, 23 тис. будівель, приблизно 800 закладів соціальної та культурної сфери. Лікарні на 3259 ліжок уже були побудовані в часи незалежності України.

Коли сталася аварія на ЧАЕС, будівельна галузь не була готова до такої великої кількості людей із зони відчуження, які потребували нового житла. Для вирішення цього питання було задіяно декілька механізмів, а саме:

- використовували готовий житловий фонд у містах і селах України;
- будували окремі населені пункти;
- у селах зводили вулиці, окремі житлові будинки для евакуйованих з забруднених територій³.

Щодо надання житла для працівників ЧАЕС, то цю проблему вирішували в декілька етапів:

- надавали тимчасові квартири в Іванкові, Вишгороді та Києві;
- було побудоване тимчасове селище Зелений Мис.

У столиці першими, хто отримав житло в 1986 р., були сім'ї загиблих і працівники станції з діагнозом променева хвороба, які постраждали внаслідок аварії. Слід врахувати, що отримати житло і реєстрацію в Києві було не так просто, але на звернення керівництва та громадських організацій ЧАЕС до Ради Міністрів УРСР, згідно з постановою ЦК Компартії і Ради Міністрів УРСР № 206 від 10.06.1986 р., як виняток було ухвалене відповідне рішення. Жителі міст Прип'ять та Чорнобиль отримали право на поселення та реєстрацію в Києві.

Також житло в столиці вже влітку отримали працівники спецпорту «Чорнобиль» Головнірчфлоту УРСР. Виконавчий комітет Київської міської ради народних депутатів від 21.07.1986 р. своїм рішенням виділив 140 квартир на вулицях Сосницькій та Макіївській, що були збудовані Дарницьким заводом залізобетонних конструкцій

² Барановська Н. П. Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. Київ, 1996. С. 217.

³ Барановська Н. П. Соціальні та економічні наслідки Чорнобильської катастрофи. Київ, 2001. С. 9.

для своїх працівників, водночас було запропоновано «...управлінню по обліку і розподілу жилої площі виконкому міськради провести відповідні розрахунки по жилій площі з Дарницьким заводом залізобетонних конструкцій у 4 кв. 1986 р. – 1 кв. 1987 р.»⁴.

Місто надавало і нежитлові приміщення для потреб ЧАЕС. Так, на засіданні Київської міської ради народних депутатів від 15.09.1986 р. було ухвалено рішення «Про передачу в орендне користування нежилого приміщення господарчого блоку по вул. Драйзера, 22 Дніпровського району». Приміщення виділялося Чорнобильській АЕС для розміщення частини адміністративного персоналу станції⁵.

На засіданні № 18 оперативної групи Політбюро ЦК Компартії України 24 травня 1986 р. розглядалося питання виділення житла робітникам Чорнобильської АЕС. В. А. Згурський, який на той час очолював Київську міську раду народних депутатів, доповідав, що «...у Києві кожного року зводиться 1260 тисяч кв. м. житла. За перші пів року були видані ордери на 5,5 тисячі квартир. Деякі будинки не заселені, але ордери отримані. На друге півріччя заплановано 8700 квартир на Троєщині та Харківському масиві...». Очільник Київської обласної ради народних депутатів І. С. Плющ зауважив, що є потреба в: 1-кімнатних – 1537 квартир, 2-кімнатних – 2586, 3-кімнатних – 2512, 4-кімнатних – 600. Крім того, 760 місць у гуртожитках. Перевага в наданні житла віддавалася працівникам атомної станції, членам їх сімей та будівельникам. Також зазначалося, що потрібно залучати населення допомагати зводити будинки, в які вони будуть заселятися⁶.

Невдовзі згідно з протоколом № 21 засідання оперативної групи політбюро ЦК Компартії України від 29 травня 1986 р. було ухвалено рішення: «...8. Прийняти пропозицію Київського міськвиконкому (т. Згурського) до виконання протокольного рішення Оперативної групи Політбюро ЦК Компартії України від 23 травня 1986 року: про виділення житла Міненерго СРСР 7500 квартир для тимчасового поселення на 1,5-2 роки в місті Києві працівникам і будівельникам Чорнобильської АЕС у таких мікрорайонах: Троєщина – 3716 квартир, Харківське шосе – 3231 квартира, вулиця Мостицька – 553 квартири... 10. Доручити МВС УРСР (т. Гладушу) і Київському міськвиконкому (т. Згурському) вирішити питання з МВС СРСР і Мінпромв'язку питання про виділення 1000 місць для поселення одиноких працівників і будівельників Чорнобильської АЕС у гуртожитках, у тому числі МВС СРСР на Харківському масиві (вул. Вірменська) – 410 з 590 місць і ВО "Каскад" на Харківському масиві (вул. Ташкентська) – 590 місць...»⁷.

Згідно цим рішенням, в спальному масиві Троєщина отримали житло близько 16000 жителів Прип'яті. У цей час забудовувалася вулиця Оноре де Бальзака,

⁴ Державний архів міста Києва. Ф. Р-1. Оп. 7. Спр. 281. Арк. 86.

⁵ Там само. Оп. 8. Спр. 3117. Арк. 31.

⁶ Барановська Н. П. Чорнобильська трагедія. С. 156.

⁷ Там само. С. 158.

де й було виділено житло для евакуйованих. Зокрема, колишній директор ЧАЕС В. П. Брюханов та заступник головного інженера А. С. Дятлов теж там отримали квартири.

Для потреб постраждалих від аварії на околиці масиву почалося будівництво Республіканської клінічної лікарні, або так званого Опікового центру на 1500 місць із вертолітним майданчиком. На жаль, будівництво зупинилося і проєкт не був реалізований через недостатнє фінансування після розпаду СРСР.

На одному з засідань оперативної комісії вирішили, що житло працівникам ЧАЕС мало надаватися в тимчасове користування на півтора–два роки, допоки не буде збудоване місто Славутич. Евакуація з зони відчуження відбувалася трудовими колективами, і розселення на нових місцях проживання мало враховувати цей принцип. Житлових площ для всіх не вистачало, тому було вирішено запропонувати занижені норми житлової площі на одну людину, максимально використовуючи будинки готельного типу, а самотнім пропонувати гуртожитки. Виділені квартири переводилися в службові, в них заселялися за тимчасовими посвідками, які підписував Київський міськвиконком і Міненерго СРСР.

Переселені громадяни реєструвалися тимчасово, платили за комунальні послуги на загальних підставах, ремонт квартир після їх звільнення мав проводити Міненерго СРСР протягом місяця, щоб потім передати їх міськвиконкому.

Житло для евакуйованих надавали в тимчасове користування, допоки не було побудоване місто Славутич, будівництво якого розпочалося в кінці 1986 р., а вже в 1988 р. місто було готове приймати перших жителів. Коли постало питання про переїзд з Києва до нового місця проживання, то тут виникли великі протиріччя, бо більшість не мала бажання залишати квартири в Києві і виїжджати до Славутича. Було декілька причин цього: забруднена територія, на якій було побудовано нове місто, довга дорога до станції, кращі умови життя в столиці. Особливо вплинуло на небажання переселятися в Славутич те, що працівникам ЧАЕС було зменшено оплату праці, премій і пільг. Планувалося, що поступово до 1991 р. станція не буде відрізнятися від інших ні умовами праці, ні оплатою. Про це на зібранні трудового колективу ЧАЕС, що відбулося 6.01.1988 р., заявили представники ЦК КПРС. Після оголошених умов праці колектив станції почав масово звільнятися. Це викликало занепокоєння керівництва станції, з цього приводу проводилися партійні збори, індивідуальні співбесіди з працівниками станції. З 11 січня мав запрацювати штаб з переселення персоналу ЧАЕС у Славутич, але охочих переїхати на нове місце проживання було небагато.

На партійних зборах працівників ЧАЕС 12.02.1988 р. обговорювалася ситуація з переїздом і зазначалося, що «...з 4335 людей персоналу їде 1901, зі здачею житла в усіх містах СРСР. З оперативного персоналу їде 534 людини, а 481 не їде. Не переїжджає 50% комуністів»⁸. Тільки 10% з доварійного персоналу пе-

⁸ Карпан М. В. Від Чорнобиля до Фукусіми. Київ, 2013. С. 125.

реїхало до новозбудованого Славутича. Людям ставили умови: при переїзді до Славутича потрібно здати квартиру в Києві, і тоді гарантовано (мінімум на три роки) працівник станції отримував роботу. Тому виникали ситуації, коли люди розлучалися, хтось залишався в Києві, а інший переїжджав у Славутич через небажання когось із членів сім'ї залишати столицю.

Звичайно, поява великої кількості переселенців викликала невдоволення киян, житло яких забирали для потреб евакуйованих. Поширеною була ситуація, коли люди отримували ордер на квартиру, реєструвалися за новою адресою, а потім були змушені виселятися в старі квартири й знову очікувати на нове житло. До нових сусідів з зони відчуження кияни ставилися з пересторогою, не дозволяли дітям разом гратися, сидіти в школі за однією партою. Це створювало додаткову напругу. Також не сприяло добросусідським стосункам те, що постраждалим від аварії виплачували компенсацію за втрачене майно. Грошову компенсацію отримали всі евакуйовані. Виплачували за принципом: 4 тис. крб – голові сім'ї, 3 тис. крб – дружині, матері, 1,5 тис. крб – на кожного з членів родини. За приватні будинки була виплачена страхова сума.

Чорнобильська катастрофа вплинула не тільки на долі тих людей, які ліквідовували наслідки аварії, а й на жителів евакуйованих територій. Протягом 1986–1987 рр. було ухвалено багато постанов, які торкалися не тільки проблеми житла для евакуйованих, а й питання заробітної плати, питання відшкодування матеріальних збитків, надання статусу ліквідатора аварії тощо. Після здобуття нашою державою незалежності загострилися соціальні питання, зокрема і проблеми чорнобильців. У цей час Верховна Рада України ухвалила низку постанов, які регулювали зміни в законодавстві для осіб, які постраждали від аварії на ЧАЕС. 27 лютого 1991 р. було ухвалено закон «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи», а 28 лютого 1991 р. – закон «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», котрі зі змінами і доповненнями діють і зараз. Ці постанови дозволили законодавчо закріпити зони радіоактивного забруднення залежно від ступеня можливого негативного впливу на здоров'я населення, визначити критерії на першочерговість відселення, створити контроль за безпечним споживанням продуктів харчування, упорядкувати життя на забруднених територіях. Кожному постраждалому внаслідок Чорнобильської катастрофи держава гарантувала надання пільг та компенсацій залежно від встановленої категорії. Але це розділило суспільство. Якщо на самому початку ліквідації наслідків аварії про пільги чи якийсь статус мова не йшла, то згодом це набуло великого значення. Після розпаду Радянського Союзу в Україні було важке економічне становище, і отримати статус постраждалого від аварії на ЧАЕС воліла все більша кількість людей, бо це означало виплати, пільги, лікування за рахунок держави. За 1994–1999 рр. кількість постраждалих від аварії зросла більш ніж на 288 тис. осіб.

За дослідженнями соціологів, проблемою стало також те, що багато людей, які постраждали від наслідків аварії на ЧАЕС, втратили цікавість до життя, очікуючи допомогу від держави. Саме матеріальна допомога, різноманітні пільги спричинили те, що в них сформувався синдром жертви, виникла соціальна пасивність і, зокрема, таке ставлення до держави: «Ви нам винні. Ми скоро помremo», особливо якщо людина втрачала здоров'я і внаслідок цього розпадалася сім'я.

Отже, попри те, що держава вжила низку заходів, зокрема переселення, виплатила грошові компенсації, рівень соціальної напруги серед евакуйованих залишився досить високим. Київ гостинно прийняв жителів зони відчуження, хоча це суттєво вплинуло на розвиток міста та викликало певне соціальне невдоволення в киян.

Kseniia Strilnyk,
Senior Researcher,
The Kyiv Occupation Museum
(a branch of the Kyiv History Museum)
strilnykk@gmail.com

KYIV AS A NEW HOMELAND FOR THE EXCLUSION ZONE RESIDENTS

The Chernobyl accident changed the lives of not only the liquidators, but also the people who lived in the exclusion zone. Changing their place of residence, work, and social status had a negative impact on them. Kyiv was one of the first cities to experience the consequences of the accident and received first wave evacuees from the exclusion zone. All this influenced the urban development of the capital, the psychological state of its inhabitants, and these processes consequences are still ongoing.

Keywords: Kyiv, Chernobyl Nuclear Power Plant, exclusion zone, evacuation.

ДИВЕРСИФІКАЦІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ КИЯН НАПРИКІНЦІ ПЕРІОДУ «ПЕРЕБУДОВИ» (КІНЕЦЬ 1988 – БЕРЕЗЕНЬ 1991 рр.) (ЗА ДОКУМЕНТАМИ КОМПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

В останні роки «перебудови» Київ, як столиця України, на тлі соціально-економічних труднощів, загострення екологічних проблем, внутрішніх викликів і кризи правлячої партії став полем ідеологічних змагань і відпрацювання політтехнологій різними політичними силами. Це не могло не відбитися на суспільній свідомості його жителів, формуванні несприйняття офіційних догматів і створенні багатовекторності, поліваріативності громадської думки киян. Документи, що зберігаються в Державному архіві Київської області, дають змогу вивчити диверсифікаційні процеси громадської думки жителів м. Києва, інтереси та ідеологічні вподобання соціальних груп, артикульовані в різних формах, становлення політичного плюралізму у країні в 1988–1991 рр. У науковий обіг вводиться масив незадіяних раніше документів комуністичних організацій, серед яких особливе місце займають матеріали соціологічних опитувань.

Ключові слова: «перебудова»; політико-ідеологічний плюралізм; диверсифікація громадської думки; форми артикуляції суспільних інтересів; соціологічні опитування; соціальні групи.

«**П**еребудовчі» процеси, що розгорнулися в країні наприкінці 1980-х рр., спричинили розвиток диверсифікаційних тенденцій у громадській думці українського суспільства. Подальший виклад інформації вимагає зробити ремарку щодо використовуваної у публікації термінології. Диверсифікація (новолат. *diversificatio* – зміна, різноманітність; від лат. *diversus* – різний і *facere* – робити) означає різноманітність, різнобічність, багатовекторність певних процесів, отже, диверсифікація громадської думки має означати різноманітність поглядів, поліваріативність суспільних настроїв. Але в сучасній українській соціології поняття диверсифікації суспільної свідомості набуло більш вузького значення з негативним забарвленням, зокрема під ним розуміють спричинене внутрішніми і зовнішніми деструктивними чинниками розпорошення уваги правлячої еліти на вирішення штучно акцентованих проблем і відволікання від вирішення нагальних завдань суспільно-політичного та економічного розвитку¹. Натомість ми буде-

¹ Сідак В. С. Диверсифікація суспільної свідомості – як загроза інформаційній безпеці держави та її нейтралізація. *Ефективна економіка*. 2013. Вип. 8. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2219> (дата звернення: 28.09.2023); Його ж. Диверсифікація суспільної свідомості як різновид інформаційно-психологічних операцій і шляхи протидії. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2013. Вип. 16. С. 227–228. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pvuk_2013_16_36 (дата звернення: 28.09.2023).

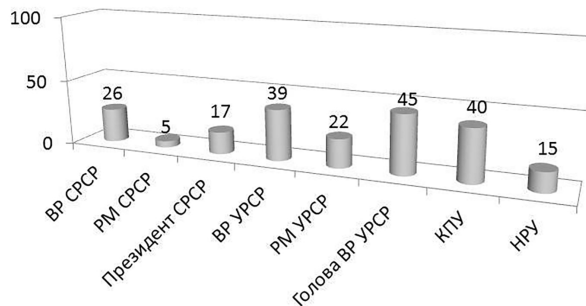
Рівень успіху владних структур та політичних партій (у %%)

Рис. 1. Рівень успіху (підтримки населенням) владних структур та політичних партій (на підставі опитування жителів м. Києва). Лютий–березень 1991 р. ДАКО. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 693. Арк. 11–33

мо розглядати диверсифікаційні процеси у громадській думці цього періоду як поглиблення її поліваріативності і розвиток течій, опозиційних правлячій комуністичній ідеології.

Наростання диверсифікаційних і плюралістичних тенденцій у середовищі самої партії підривали ідеологію ортодоксального комунізму, призводили до масового виходу з її рядів і появи прошарку суверен-комуністів, наростання протестних настроїв, виникнення нових громадсько-політичних рухів і, як наслідок, зародження багатопартійної системи². Амплітуду коливання суспільних настроїв від апатії й утриманства державою на початку «перебудови» до радикалізації й активізації політичних рухів у 1990 р. зазначає у своєму дослідженні Н. О. Гордіна³. Хронологічні рамки даної роботи обумовлені змістом і специфікою використаних джерел – документів компартійних організацій Київської області.

Одним зі способів артикуляції інтересів окремих громадян завжди були письмові звернення до можновладців. Поліваріатність громадської думки, артикульована в листуванні громадян з партійними органами різних рівнів, відобразила різнобарвну палітру ставлення до ситуації в країні: від цілковитої підтримки курсу партії та підсумків Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р.⁴ до критики М. С. Горбачова і «горбачовщини»⁵; від звинувачень Компартії у бездіяльності

² Більш докладно про кризові явища в середовищі компартії і виникнення політичного плюралізму див.: Коваленко Р. Документи компартійних організацій Київської області у контексті вивчення кризи монопартійності та становлення політичного плюралізму в Україні (1988–1991 рр.). *Архіви України*. 2022. № 1 (330). С. 161–185.

³ Гордіна Н. О. Суспільно-політичні настрої населення УРСР в умовах «перебудови» (1985–1991 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2012. С. 10.

⁴ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 695. Арк. 3–Ззв.

⁵ Там само. Арк. 4–21зв.

Соціальні групи	Ставлення до КПУ	Ставлення до Руху
Учні	▲	Відомості відсутні
Студенти	▲	♥
Кооператори	▲	○
Робітники	■	Відомості відсутні
Інженерно-технічні працівники	■	○
Наукові працівники	■	●
Соціально-гуманітарна інтелігенція	■	○
Працівники сфери послуг	■	▲
Управлінський апарат	♥	◆
Військові	♥	◆
Пенсіонери	♥	◆

▲ - Різно негативне, до готовності протидіяти ▲ - Насторожене
 ◆ - Негативне ○ - Нейтральне
 ■ - Стримано-негативне ● - Схильне
 ♥ - Позитивне, на рівні готовності підтримувати

Рис. 2. Ставлення різних соціальних груп населення м. Києва до КПУ і Руху (на підставі опитування жителів м. Києва). Лютий–березень 1991 р. ДАКО. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 693. Арк. 11–33

(«КПУ пішла у підпілля»)⁶ до закидів щодо привілеїв партійного керівництва⁷. Характерним став лист від пенсіонера, інваліда війни, щодо відповідальності КПРС за загибель від репресій, голодомору та під час війни 79,5 млн осіб (за підрахунками автора листа)⁸.

Іншими основними формами артикуляції інтересів різних соціальних верств вважаються діяльність неформальних груп, суспільних рухів, протестна діяльність. Ознаками політико-ідеологічного плюралізму в 1988–1989 рр. стала поява нових неформальних об'єднань і збільшення їхнього чисельного складу. В інформації Київського міського КПУ, датованій лютим 1989 р., зафіксовано появу і зазначено активізацію діяльності «Народної спілки сприяння перебудові», ініціативної групи товариства «Меморіал», українознавчого клубу «Спадщина» Будинку вчених, клубів «Громада» держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, «Перебудова» Інституту народного господарства тощо. Серед найбільш активних організацій націоналістичного спрямування названі Українська Гельсінська Спілка (УГС), Українська народно-демократична ліга (УНДЛ), Спілка незалежної української молоді (СНУМ), Український культурологічний клуб (УКК) тощо. Цими об'єднаннями

⁶ Там само. Арк. 38–39.

⁷ Там само. Арк. 28–30.

⁸ Там само. Арк. 35–35зв.

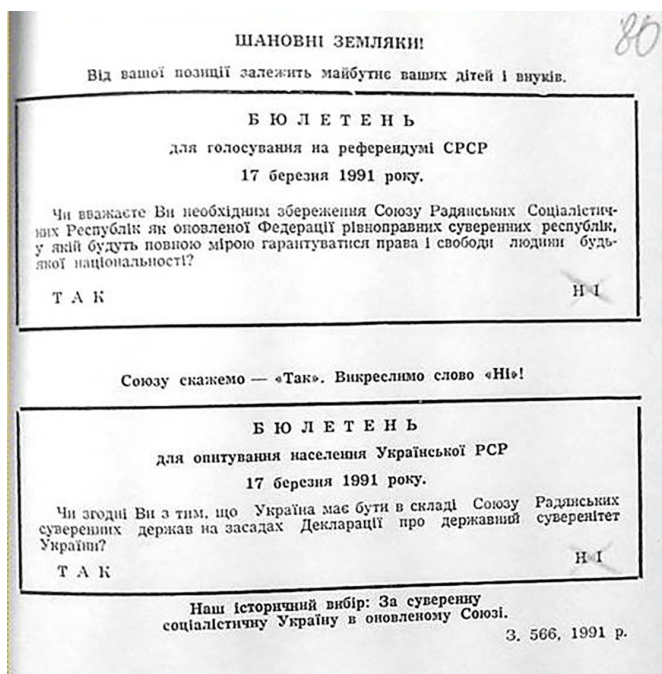

Рис. 3. Зразок бюлетеню для голосування на референдумі СРСР 17 березня 1991 р. ДАКО. Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 987. Арк. 80

ініціювався ряд мітингів політичного характеру в листопаді 1988 – січні 1989 рр.⁹

Головним репрезентатором опозиції в Україні став Рух, виникнення якого послужило уособленням диверсифікаційних процесів всередині самого компартійного середовища. Установчий з'їзд НРУ відбувся 8–10 вересня 1989 р. в актовій залі КПІ. У роботі з'їзду брали участь 1109 делегатів, що представляли 280 тис. учасників Руху¹⁰.

Дещо пізніше відбулося оформлення інших політичних течій і партій. В орієнтуванні, надісланому Київським обкомом міськкому і райкомам Компартії України для службового користування на початку вересня 1990 р., називалися 12 партій, що заявили про себе в республіці¹¹.

Здобула прихильність ідея відновлення Української Народної Республіки, яку проголосила створена у Києві 1 липня 1990 р. Українська міжпартійна асамблея. Остання вимагала скликання Національного конгресу і проведення реєстрації громадян УНР на основі закону про громадянство від 1918 р..

⁹ Там само. Спр. 637. Арк. 3, 5, 1–12.

¹⁰ Там само. Спр. 466. Арк. 106. Більш докладно про становлення Руху див: Коваленко Р. Я. Народний Рух: становлення. Тільки факти... (за документами Державного архіву Київської області). *Архіви України*. 2014. № 4/5 (292/293). С. 204–213.

¹¹ ДАКО. Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 748. Арк. 20–46.

**Голосування киян на Всесоюзному
референдумі 17 березня 1991 р.
з першого питання**

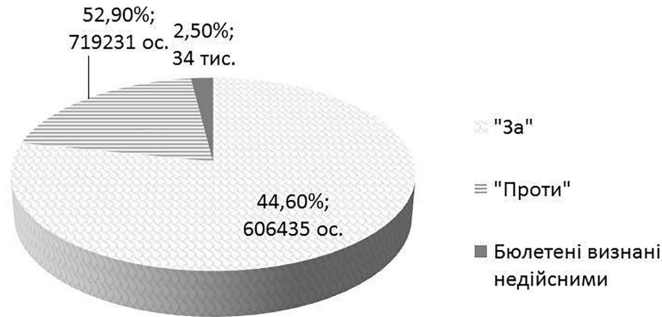

Рис. 4. Голосування киян на Всесоюзному референдумі 17 березня 1991 р. з першого питання. Березень 1991 р. ДАКО. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 693. Арк. 11–33

ліквідації верховенства Рад¹², що на практиці б означало ліквідацію радянської моделі держави. Реєстрація та видача посвідчень громадян УНР зразка 1918 р. здійснювалися на Хрещатику перед будинком міськради під «жовто-блакитним» прапором у вересні 1990 р.¹³ За даними виконкому асамблеї, наприкінці 1990 р. в республіці було зареєстровано понад 750 тис. «громадян УНР»¹⁴.

Чим далі частіше в ході протестних акцій інтернаціоналізмові, як одному з наріжних каменів комуністичної ідеології, протиставлялася національна ідея, об'єднавчим символом якої нерідко служила постать Т. Г. Шевченка. Поширення набула ідея відновлення національної символіки. Наприкінці липня 1989 р. по центру Києва прокотилася мітингова хвиля, пов'язана з арештом на 15 діб Д. Корчинського «за організацію несанкціонованої ходи» та мітингу біля будинку міськвиконкому. 29 липня бл. 100 захисників Д. Корчинського зібралися на Радянській площі (нині площа Конституції), підняли жовто-блакитний (так у документі) прапор, зображення тризуба та плакати з об'явою про проведення голодування «проти паплюження української символіки»¹⁵. Війна ідеологій, атрибутів у символіці, зачепила й основний репрезентативний орган республіки: під час травневої 1990 р. сесії ВР УРСР на столах деяких делегатів стояли «жовто-блакитні» прапори¹⁶.

¹² Там само. Ф. П-124. Оп. 46. Спр. 34. Арк. 3.

¹³ Там само. Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 782. Арк. 38.

¹⁴ Там само. Спр. 910. Арк. 108.

¹⁵ Там само. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 466. Арк. 59.

¹⁶ Там само. Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 771. Арк. 97.

**Голосування киян на Всесоюзному референдумі
17 березня 1991 р.
з другого питання**

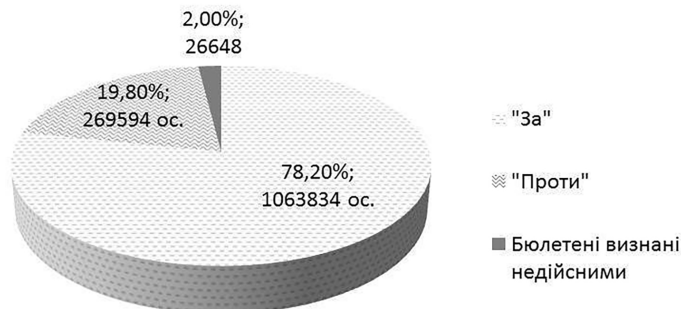

Рис. 5. Голосування киян на Всесоюзному референдумі 17 березня 1991 р. з другого питання. Березень 1991 р. ДАКО. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 693. Арк. 11–33

2–17 жовтня 1990 р. в Києві розгорнулися події так званої Революції на граніті, стрижнем якої стало студентське голодування на нинішньому Майдані Незалежності (тоді – площа Жовтневої революції). Основними вимогами протестувальників були: недопущення підписання нового союзного договору, перевибори Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі не пізніше весни 1991 р., повернення українських солдатів і забезпечення проходження ними військової служби на території УРСР, націоналізація майна КПУ та ЛКСМУ, відставка голови РМ УРСР В. Масола. Ідея акції визріла у Київській українській студентській спілці (УСС), очолюваній О. Донієм, і була підтримана «Студентським братством Львівщини» на чолі з М. Іващишином. Окрім власне голодування на площі Жовтневої революції, студенти використовували й інші форми протесту: походи вулицями Києва, пікетування будинку ВР УРСР, вузів і промислових підприємств.

На спільному пленумі Київського міськкому КПУ і контрольно-ревізійної комісії міської парторганізації 24 жовтня 1990 р. член Політбюро ЦК КПУ перший секретар Київського міськкому партії А. І. Корнієнко пояснював наростання активності киян експортом антирадянських настроїв із західних областей¹⁷. На фоні звинувачувальних промов на адресу протестувальників суворою пересторогою прозвучали слова ректора Київського інженерно-будівельного інституту А. М. Тугая про те, що якщо ситуація в галузі освіти не зміниться на краще, «завтра попереду студентів у цих колонах будуть іти викладачі»¹⁸.

¹⁷ Там само. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 578. Арк. 5–9.

¹⁸ Там само. Арк. 46–49.

Цікаво, що Київське міське і обласне керівництво ЛКСМУ виступило з підтримкою вимог студентів. На VI пленумі Київських міськкому та обкому ЛКСМ України (МДС) від 13 жовтня 1990 р. перший секретар Київського ОК ЛКСМУ (МДС) О. Деркач, звертаючись до народних депутатів, виступив з політичною заявою Київського ОК та МК ЛКСМ України (МДС) щодо ситуації у республіці. Обидва комітети підтримали ненасильницькі дії і вимоги студентів, запропонувавши створення коаліційного уряду народного довір'я¹⁹.

Зріз диверсифікації громадської думки надають анкетування та опитування, проведені напередодні березневого референдуму 1991 р. Соціологічне опитування, проведене у Києві, показало наростання протестних настроїв серед жителів столиці. Його результати узагальнені в інформації для службового користування «Про деякі політичні орієнтації населення м. Києва у зв'язку з підсумками референдуму з питання збереження Союзу РСР», наданій Київському міськкому КПУ. Попереднє вивчення суспільної думки дозволило спрогнозувати негативний результат голосування з питання Всесоюзного референдуму по м. Києву, пояснюваний тим, що саме в столиці опозиційні партії і організації, об'єднані в єдиний антикомуністичний блок, відпрацьовували тактики протидії проведенню референдуму, а їх масована агітація проти «оновленої федерації» мала своїм підґрунтям негативне ставлення киян до політики Центру.

Висновки щодо рівня підтримки владних структур країни різними верствами населення, зроблені на підставі досліджень, проведених з використанням інформаційно-аналітичної технології «ЕКСОР», відображені у гістограмі (рис. 1). Як бачимо, найбільший рівень підтримки серед владних структур отримав Голова ВР УРСР Л. М. Кравчук. Щодо союзних структур, то більшість їхніх симпатиків складали управлінці, військові і пенсіонери. Найбільш негативно налаштованою групою до всіх органів влади (на рівні бажання протидіяти) була учнівська і студентська молодь. Однак ідеї самостійності України на момент проведення референдуму також не набули більшості: їх підтримувало 16–19 % киян.

Вражаюча єдність серед киян була у ставленні до міської Ради народних депутатів: всі категорії сприймали її негативно, коливався тільки рівень несприйняття – від негативної уваги (кооператори) до готовності протидіяти (робітники, управлінський апарат, військові, пенсіонери)²⁰. Результати опитування жителів столиці стосовно рівня підтримки основних політичних гравців різними соціальними групами представлені у таблиці (рис. 2).

Отже, як бачимо, втрата авторитету компартії як основного владоутворювального елемента, неспроможність її соціально-економічної та гуманітарної політики природнім чином призвели до падіння «рейтингу» радянських органів влади та кризи самої моделі радянської держави.

¹⁹ Там само. Ф. П-1616. Оп. 29. Спр. 5. Арк. 6–7.

²⁰ Там само. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 693. Арк. 11–33.

**Позитивне голосування киян з першого питання
Всеукраїнського референдуму 17 березня 1991 р.
по районах і соціальних групах**

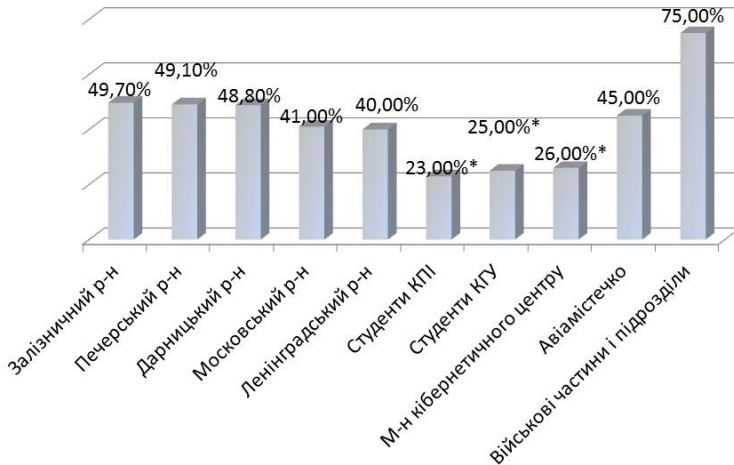

Рис. 6. Позитивне голосування киян із першого питання Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р. по районах і соціальних групах. Березень 1991 р. * – середній показник. ДАКО. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 693. Арк. 11–33

Формою артикуляції інтересів громадян у загальнонаціональному масштабі є їх участь у виборах та референдумах, що, своєю чергою, демонструє політичні симпатії різних соціальних груп, диверсифікаційні процеси у громадській думці та глибину її поляризації. Розмаїтість суспільно-політичних поглядів яскраво проявилася під час підготовки та проведення референдуму щодо ставлення до оновленого Союзу Суверенних Держав у березні 1991 р. Бюлетень для голосування на референдумі складався з двох частин: бюлетень для голосування та бюлетень для опитування. Питання першого: «*Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої Федерації рівноправних суверенних республік, у якій будуть повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності?*» Питання другого: «*Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?*»²¹ (рис. 3).

Згідно з інформацією Київського МК КПУ, у референдумі взяли участь 71,5 % виборців-киян. Результати голосування по першому і другому питаннях представлені на діаграмах (рис. 4, 5). Отже, більшість киян висловилися за Союз, у складі якого Україна має бути рівноправною суверенною державою. Ідея «оновленої федерації» в більшості жителів Києва підтримки не одержала.

²¹ Там само. Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 987. Арк. 80.

Як саме розподілились позитивні відповіді на перше питання референдуму по районах міста і деяких соціальних групах видно з гістограми (рис. 6)²².

Отже, документи партійних організацій надають багатий матеріал, що підтверджує поглиблення процесу диверсифікації громадської думки киян у 1988–1991 рр. Загальне незадоволення ходом перебудови, діяльністю КПУ і ситуацією в країні в цілому, артикульоване в ході соціологічних опитувань населення, знаходило свій вияв не тільки в утворенні нових політичних об'єднань, а й в інших формах: листуванні з партійними органами, протестних акціях, найяскравішою з яких стала Революція на граніті, під час виборів і референдумів. Проведені опитування і результати Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р. продемонстрували відсутність беззастережної підтримки киянами владних структур і політики правлячої партії.

Rena Kovalenko,

Chief Specialist,
Department Use of Document's Information,
State Archives of Kyiv region
Kyiv
renakovalenko@gmail.com

THE DIVERSIFICATION OF PUBLIC OPINION OF KYIVANS AT THE END OF THE "PERESTROIKA" PERIOD (LATE 1988 – MARCH 1991) (ACCORDING TO DOCUMENTS OF COMMUNIST PARTY ORGANIZATIONS OF KYIV REGION)

In the last years of "perestroika", Kyiv, as the capital of Ukraine, against the background of socio-economic difficulties, aggravation of ecological problems, internal challenges and the crisis of the ruling party, became a field of ideological contests and practice of political technologies by various political forces. This is reflected on the public consciousness of its residents, the formation of non-acceptance of official dogmas and the creation of multi-vector, multivariate public opinion of Kyivans. The documents stored in the State Archives of the Kyiv region allow to study the diversification processes of the public opinion of Kyiv residents, the interests and ideological preferences of social groups, articulated in various forms, the formation of political pluralism in the country in 1988–1991. An array of previously unused documents of communist organizations is introduced into scientific circulation, among which the materials of sociological surveys occupy a special place.

Keywords: "perestroika"; political and ideological pluralism; diversification of public opinion; forms of articulation of public interests; sociological surveys; social groups.

²² Там само. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 693. Арк. 11–33.

УЧАСТЬ ДЕПУТАТІВ КИЇВМІСЬКРАДИ І (XXI) СКЛИКАННЯ У СПІЛЬНИХ ЗАСІДАННЯХ КОМІСІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ТА УКРАЇНИ З ПИТАНЬ НАРОДНОЇ ОСВІТИ І НАУКИ (1991 р.)

Розкрито особливості участі депутатів Київміськради І (XXI) скликання у спільних засіданнях Комісії Верховної Ради Української РСР та України з питань освіти і науки, проведених 1991 р. Виявлено, що поряд із членами комісій Верховної Ради України, представниками вищих органів виконавчої влади та науковцями на вказаних засіданнях у різний час були присутні 5 депутатів Київміськради згаданого скликання, зокрема голова постійної депутатської комісії з освіти та виховання Г. Артюх. Важливість їхньої присутності на вказаних засіданнях зумовлювалася як безпосередньою взаємодією із представниками вищих органів влади України, так і вагомістю винесених на засідання питань: соціальний захист учнів і студентів, відродження Києво-Могилянської академії, затвердження державної символіки України. Також останнє із засідань продемонструвало тенденцію до працевлаштування окремих депутатів Київміськради у вищих органах виконавчої влади України.

Ключові слова: засідання, депутати, Київміськрада, освіта.

З огляду на тісну пов'язаність представницьких органів місцевого самоврядування м. Києва як столиці України із вищими органами державної влади України¹ важливим є дослідження особливостей взаємодії між ними, зокрема впродовж 1991 р., на основі нового джерельного матеріалу, до якого належать протоколи спільних засідань Комісії Верховної Ради Української РСР та України з питань народної освіти і науки за вказаний рік².

Мета розвідки – дослідити специфіку участі депутатів Київміськради І (XXI) скликання за вказаними матеріалами.

На засіданні Комісії Верховної Ради України з питань народної освіти і науки 20 лютого 1991 р., спільному із Комісією у справах молоді, окрім членів згаданих комісій, взяли участь представники низки міністерств, відомств та офіційних громадських організацій Української РСР, зокрема міністерств вищої і середньої соціальної освіти, охорони здоров'я, культури, торгівлі³. Серед присутніх

¹ Скопненко Ю. Г. Конституційно-правовий статус столиці України та столиць європейських держав : дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.02 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2015. С. 33.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 22. Спр. 2039. 98 арк.

³ Там само. Арк. 95.

були названі депутати Київміськради від 84 виборчого округу⁴ І. М. Петренко⁵ та 102 виборчого округу⁶ А. Г. Горевий⁷. Цікавою деталлю відповідного протоколу⁸ є опосередкована згадка на той час депутата Київміськради⁹ від 105 виборчого округу¹⁰ Д. В. Табачника як старшого консультанта¹¹, що вказує на тенденцію до працевлаштування окремих представників Київміськради на посади у вищих органах виконавчої влади. На засідання було винесено питання «Про стан соціального захисту студентської та учнівської молоді» і хід виконання Постанови Ради Міністрів УРСР № 29 від 23 серпня 1990 р. «Про заходи щодо поліпшення матеріально-побутових умов студентів вищих і учнів середніх спеціальних навчальних закладів»¹². Згадані депутати Київміськради не брали участі в обговоренні цього питання, проте важливою виявилася вже їхня присутність, оскільки за підсумками обговорення було ухвалено рішення звернутися до Ради Міністрів Української РСР із пропозиціями, що стосувалися діяльності місцевих Рад, зокрема про доручення виконавчим комітетам Рад базового рівня включно із Київміськрадою розробити комплексні програми розвитку інфраструктури установ вищої освіти та знайти в бюджетах місцевих Рад кошти для компенсації учням, студентам та аспірантам вартості оренди житла¹³.

Надалі продовжено прямі згадки про депутатів Київміськради вказаного скликання. Зокрема, в протоколі № 2 засідання Комісії Верховної Ради Української РСР з питань народної освіти і науки, спільного із тотожною комісією з питань оборони і державної безпеки, де також були присутні окремі члени тотожних комісій з питань агропромислового комплексу, питань культури та духовного відродження, питань екології та раціонального природокористування, представники сектору освіти і науки, 2 головні консультанти, начальник Київського військово-морського політичного училища та його заступник, міністр вищої освіти України, головний учений секретар АН Української РСР, директори Інституту археографії АН Української РСР, Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського та Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ», віцепрезидент Української наукової асоціації, заступник директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка та начальник Подільської Археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР, депутатка Київміськради від 266 виборчого округу та голова

⁴ Мужилко О. Влада міста Києва (1990–2011 роки). Київ : Бужани, 2011. С. 34.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 2039. Арк. 96.

⁶ Мужилко О. Влада міста Києва. С. 35.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 2039. Арк. 96.

⁸ Там само. Арк. 95–98.

⁹ Жовтянський В. Українська наука: від мудрості батьків... *Світогляд*. 2017. № 1 (63). С. 38. URL: <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jskans/svitoglyad/svit-2017-12-1/svitoglyad-2017-1-08-zhovtyansky.pdf> (дата звернення: 01.10.2023).

¹⁰ Мужилко О. Влада міста Києва. С. 35.

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 2039. Арк. 94.

¹² Там само. Арк. 96.

¹³ Там само. Арк. 96–97.

її комісії з освіти та виховання Г. М. Артюх¹⁴. На засідання було винесено питання «Про проблеми, пов'язані з відновленням Києво-Могилянської академії»¹⁵. В його обговоренні взяла участь, зокрема, й голова названої комісії Київміськради¹⁶, що вказує на поступову активізацію взаємодії між профільними комісіями Київміськради та Верховної Ради.

Заключне із зазначених засідань відбулося 12 грудня 1991 р. спільно з членами трьох інших парламентських комісій: з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин; з питань культури і духовного відродження; з питань законодавства і законності¹⁷. Окрім них, у засіданні брали участь окремі представники комісій з питань законодавства і законності, з питань розвитку базових галузей народного господарства, з питань екології та раціонального природокористування й окремі народні депутати України спільно із запрошеним науковцем В. Сергійчуком¹⁸. На засідання було винесено питання «Про розгляд пропозицій Президії Верховної Ради України щодо герба (малого), прапора та державного гімну України»¹⁹. Участь у подальшому обговоренні депутата Київміськради I (XXI) скликання від 161 виборчого округу В. М. Дорофеева²⁰ фіксується у фрагменті відповідного протоколу під час обговорення підпитання «Про пропозицію Президії Верховної Ради України щодо державного прапора України», де вказаний депутат фігурує в ролі останнього учасника дискусії²¹.

Отже, в спільних засіданнях Комісії Верховної Ради Української РСР та України, що відбулися впродовж 1991 р., були присутні загалом 5 депутатів Київміськради. Вивчення протоколів вказаних засідань свідчить про ознайомлення названих депутатів із нагальними на той час проблемами розвитку української освіти, представництво на засіданні голови саме профільної комісії Київміськради та тенденцію до суміщення в окремих випадках депутатського мандата вказаної місцевої Ради із посадами у вищих органах влади Української РСР та України.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 2039. Арк. 93; Державний архів міста Києва. Ф. 1697. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 54; Мужилко О. Влада міста Києва. С. 41.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 2039. Арк. 93.

¹⁶ Там само. Арк. 93–94.

¹⁷ Там само. Арк. 92.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Мужилко О. Влада міста Києва. С. 38.

²¹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 2039. Арк. 92 зв.

Andrii Sorokin,

PhD Student,

Department of International Relations and Social Sciences,

Faculty of Humanities and Pedagogy,

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

Kyiv

andrijsorokin1996@gmail.com

THE PARTICIPATION OF DEPUTIES OF THE KYIV CITY COUNCIL OF THE 1ST (21ST) CONVOCATION IN JOINT MEETINGS OF THE COMMISSION OF THE SUPREME COUNCIL OF THE UKRAINIAN SSR AND UKRAINE OF PUBLIC EDUCATION AND SCIENCE (1991)

The report is devoted to reveal features of the participation of deputies of the Kyiv City Council of the 1st (21st) convocation in joint meetings of the Commission of the Supreme Council of the Ukrainian SSR and Ukraine of Education and Science held in 1991. It was discovered that together with members of commissions of the Supreme Council of Ukraine, representatives of high executive governmental bodies and scientists there were 5 deputies of the Kyiv City Council of the mentioned convocation including the head of the permanent deputy commission of education and upbringing Halyna Artiukh. The importance of their presence was due to not only the direct interaction with members of the high governmental bodies of Ukraine but also the significance of the questions submitted to the meetings: the social protection of students and pupils, the revival of Kyiv-Mohyla Academy, the approval of the state symbols of Ukraine. Also, the last among the meetings demonstrated the trend for the employment of some deputies of Kyiv City Council in high executive governmental bodies of Ukraine.

Keywords: meetings, deputies, the Kyiv City Council, education.

ОБРАЗИ МІСТА

КИЇВСЬКІ СЮЖЕТИ У ФІЛОСОФСЬКОМУ КУРСІ ТЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА 1707–1709 РОКІВ

Проаналізовано незвичний як для ранньомодерного філософського курсу розділ Теофана Прокоповича, у якому той розмірковує про нетлінність лаврських мощей. Дискутуючи із західними письменниками, Прокопович звертається до кількох київських сюжетів: літописних історій про прийняття християнства, захоплення Києва Батиєм і міфологеми про те, що на місці Києва колись розташовувалася Троя. Ця міфологема фіксується вперше в текстах другої половини XVI ст. та фігурує в контексті мощей лаврських святих. Висунуто припущення, чому Прокопович включив розділ про нетлінність мощей у свій філософський курс, дискутує із сучасними дослідниками щодо зародження уявлення про Київ як про Трою, а також характеризує навчальні курси Києво-Могилянської академії як історичне джерело, де серед запозиченого тексту із західних трактатів можна шукати локальні київські сюжети.

Ключові слова: Теофан Прокопович, Києво-Печерська Лавра, Києво-Могилянська академія, Троя, мощі, філософський курс.

Навчальні курси Києво-Могилянської академії ранньомодерного часу є доволі специфічним історичним джерелом. Це рукописні, здебільшого латинськомовні, тексти, записані студентами під диктування викладача. Хоч у радянській історіографії вони вважалися оригінальними творами, які самостійно створювали могилянські професори, проте у світлі останніх досліджень вони постають як компіляція різних друкованих трактатів західних авторів. Інколи викладачі диктували чужі друковані тексти своїм студентам без жодних змін, а інколи вони компілювали різні джерела, змінювали їх та додавали власні оригінальні фрагменти. Саме такі оригінальні вставлення й зміни становлять найбільший інтерес для дослідників, адже на їхній основі можна відтворити ідеї та уявлення київських професорів¹.

Філософський курс Теофана Прокоповича 1707–1709 рр. вирізняється з-поміж інших навчальних курсів першої половини XVIII ст. якраз тим, що його автор не просто запозичує чужий текст, а творчо обіграє свої джерела й додає багато від себе. Одне таке місце, що, як виглядає, Прокопович написав повністю самостійно, міститься в його курсі фізики: у книзі «Про елементи» останній розділ має назву «*Чи можна певній природній причині приписати здатність зберігання святих мощів, що містяться в наших київських гробницях. Разом з цим розглядаються*

¹ Детальніше про оригінальність навчальних курсів див.: Федяй Микола. Філософський курс Стефана Калиновського 1729–1731 років у світлі його викладацької практики: джерела і (не) оригінальність. *Sententiae*. 2023. Т. 42. № 1. С. 26–29.

*і розпухлі трупи підданих анафемі*². Цей розділ дещо вибивається зі звичної структури філософського курсу, адже тема нетлінності мощей не зовсім філософська. Втім, саме завдяки неординарній темі Прокопович у цьому фрагменті зачіпає багато локальних київських сюжетів, що можуть стати важливим джерелом для дослідників.

Розділ про нетлінність мощей є ніби продовженням до трактату «De generatione et corruptione» / «Про виникнення і зникнення», у якому Аристотель, а услід за ним автори схоластичних курсів, оповідали про те, яким чином речі виникають, змінюються та зникають. Прокопович структурував цей розділ як дискусію з «ворогами нашої православної церкви», а надто зі «сліпими і відданими слугами папи римського»³, яких, втім, зазвичай не згадує на ім'я. Найбільше уваги він приділив спростуванню аргументів протестантського автора Йоганна Гербінія, який 1675 р. видав книжку «Священні київські печери». Гербіній присвячує в ній окремий розділ питанню про нетлінність лаврських мощей, наводить різні аргументи та доходить висновку, що вони зберігаються завдяки особливому рівню вологості й температури в печерах.

Прокопович же не погоджується із таким поглядом Гербінія, він наводить аргументи своїх опонентів – фізичні, історичні й теологічні – та по чергово спростовує їх. Його висновок, якщо підсумувати розлогі розмірковування, зводиться до того, що нетлінність лаврських мощей не можна пояснити законами природи та фізичними чинниками: «*Це дійсно диво. І хто [...] насмілиться пояснити це силами природи?*»⁴. У його аргументах міститься чимало свідчень про уявлення ранньомодерних киян, які просочилися на сторінки філософського курсу. Так, він пише про купи кісток у печерах – рештки киян, які ховалися в печерах від татар при захопленні Києва Батием⁵. Також він вважає, що хоч князь Володимир приймав хрещення до «Великої схизми» 1054 р., проте на той час уже виправдано було розділяти християн на православних і латинян, а нетлінні мощі – це мощі саме православних святих⁶. Крім того, у цьому розділі Прокопович подає свої міркування про прийняття християнства на Русі: для руських людей, хоч і не у всьому обізнаних, була очевидною, – він вважає, – різниця між Східною і Західною Церквами, адже «щоб пізнати огидне в той час обличчя римського папства і відрізнити його від чистої христової церкви, не потрібно було великої мудрості, а вистачило б самих очей»⁷.

У контексті нетлінності мощей Теофан Прокопович зачіпає інший сюжет про Київ: «Крім того, є особи, які дають справді смішне пояснення, що Київ є тим відомим

² Тут і далі цитати із курсу Прокоповича наводяться за українським перекладом: Прокопович Ф. Філософські твори : в 3 т. / [редкол. : В. І. Шинкарук та ін.] ; пер. з латин. А. Є. Березицький [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1980. Т. 2. Логіка. Натурфілософія або фізика. Етика. С. 401.

³ Там само. С. 402.

⁴ Там само.

⁵ Там само. С. 404.

⁶ Там само. С. 427–429.

⁷ Там само. С. 431.

античним містом Троєю або розташований на тому місці, де була Троя, а ті печери викопані Троянцями і в них поховано забальзамовані за єгипетським звичаєм тіла великих троянських героїв – Гектора, Пріама та інших, тому вони не псуються»⁸.

Міфологема про Київ-Трою вперше фіксується у текстах кінця XVI – початку XVII ст. Про неї згадав Мацей Стрийковський у своєму літописі: «Є ще інші безумці й нікчемні домонтари, котрі сміють стверджувати, що Троя була там, де тепер Київ. Це нікчемне безглуздя, бо Троя була над морем в Азії, де я сам був 1574 року»⁹. Німецький мандрівник Мартін Грувенег, описуючи своє враження від поїздки до Києва 1584 р., так змалював історичні уявлення місцевих людей: «Ще й сьогодні вони (кияни – М. Ф.) мають перед очима величну будову Софійської церкви, а за кілька миль навколо видно зруйновані мури. Тому вони говорять, що місто простягалося на 7 німецьких миль, багато з них також вірить, що Троя стояла на тому самому місці»¹⁰. У поетичних рядках Себастьяна Кленовича також натрапляємо на цю міфологему: «Є ще багато таких, що тут (у Києві – М. Ф.) залишків Трої шукають, казка однак ця пуста не до вподоби мені»¹¹. Той же Йоганн Гербіній присвятив цьому питанню окремий підрозділ, який назвав «Non Troiani, sed Roxolani Cryptarum Kiioviensium fundatores» / «Не троянці, а роксолани є засновниками київських печер»¹².

Зазначені автори пишуть, що дехто вважає, ніби на місці Києва колись розташовувалося легендарне місто Троя, проте всі вони погоджуються, що це вигадка. Міфологема пов'язана із лаврськими печерами (ніби це троянці викопали печери, а мощі святих – це тіла троянських героїв) та славним минулим Києва, від якого залишилися в XVI – початку XVII ст. величні руїни. На жаль, важко достеменно встановити, де саме виникає ця міфологема: серед освіченого київського населення чи в записках мандрівників. Втім, оскільки автори апелюють до киян та деяких людей (у множині), які вірять у троянське походження Києва, а також через те, що міфологема протрималася близько півтора століть, можна припустити, що ця міфологема хоч і незрозумілого поки походження, проте вона точно побутувала серед місцевих киян ранньомодерного часу.

Олена Русина у своїх працях доводить, що ототожнення Києва з Троєю сталося через неправильне розуміння тексту Михалона Литвина, де той описує Торговицю¹³. Ось цей текст Литвина із його трактату «Про звичаї татар, литвинів

⁸ Там само. С. 425.

⁹ Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / пер. з пол. Р. Івасів. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2011. С. 220.

¹⁰ Ісаєвич Я. Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва. Київська Русь: Культура, традиції / редкол.: Я. Д. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1982. С. 118–119.

¹¹ Цит. за: Трофимук М. С. Латиномовна література України XV–XIX ст.: Жанри, мотиви, ідеї. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. С. 113.

¹² Herbinus, Johannes. Religiosae Kiiovienses cryptae, sive Kijovia subterranea. Ienae, 1675. P. 25.

¹³ Русина Олена. Студії з історії Києва та Київської землі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 254.

і москів», виданий друком 1615 р. (пер. з латинської мій): «Тут (Дністер – М. Ф.) впадає в море дванадцятьма рукавами, кінцівка яких називаються лиманом [Linien]. Звідти недалеко [розташовані] рукави Дністра, вони мають назву Відово [Vidovo]: через поета Овідія, який, як гадають, в цій частині Понту перебував на вигнанні. Також вважається, що й Іліон або Троя колись розташовувалися на київських теренах в надзвичайно родючих полях та чарівних лісах. Тут можна розпізнати пам'ятки, від яких все ще zostалися численні руїни, склепіння, печери, мармурові помости та залишки великих стін. Це місце, яке давно пустує, проте вельми зручне для мешкання, зараз називається Торговиця [Torgovitzja]»¹⁴.

Як випливає з цитати, Литвин описує гирло Дністра, степи Причорномор'я та місто Торговицю. Втім, Олена Русина вважає, що читачі його тексту «витлумачивши "київську територію" як "територію Києва" і випустивши згадку про Торговицю (котру, вочевидь, зрозуміли як апелятив), ототожнили Іліон з Києвом»¹⁵. Такі аргументи дослідниці виглядають не надто переконливими. Русина цитує Литвина з російського перекладу, де справді можна сплутати «київську територію» і «територію Києва», проте латинською «in territorio Kioviensi» позначає київські терени (область, володіння), які простягалися, як пише Литвин, до степів Понту. Крім того, чому б читачі Литвина мали зрозуміти власну назву Torgovitzja як апелятив? Мацей Стрийковський, наприклад, згадує у своїй хроніці про міфологеми «Київ-Троя» і окрім того кілька разів зупиняється на описі Торговиці.

Тож не можемо погодитися із висновком Олени Русини, що «на Подніпров'ї не існувало власної троянської традиції й що її появу слід приписати фантазії Михалона Литвина та його схильності до античних алюзій»¹⁶. Навпаки, джерельні згадки чітко засвідчують, що така традиція в уявленні принаймні частини (місцевого) населення таки існувала.

Саме тому про проблему нетлінності лаврських мощей і троянське походження Києва написав Теофан Прокопович у своєму курсі – адже він апелював до (відносно) актуального історичного уявлення про Київ і його святиню. Як зауважив Микола Симчич, теологічна проблематика нетлінності мощей, яку аналізує Прокопович, не надто вписувалася у виклад філософського курсу, натомість більше пасувала для теологічного¹⁷. Прокопович і сам зазначає: «хоча диспувати на основі історій або святих пророцтв не є завданням і обов'язком філософа, це можна зробити побіжно, бо тут сама справа вимагає не залишати чогось, що може хвилювати думку»¹⁸. Проте на відміну від суто лекційного викладу навчальних курсів професорів Києво-Могилянської академії, цей розділ Прокоповича був

¹⁴ Lituanus, Michalo. De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moscorum. Basileae, 1615. P. 35.

¹⁵ Русина Олена. Українські реалії в літературному доробку Михалона Литвина. Український історичний журнал. 2019. № 1. С. 12.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Симчич Микола. Києво-могилянські трактати «Про виникнення і зникнення» у контексті теологічних дискусій XVII – початку XVIII століть. Київська академія. 2017. Вип. 14. С. 88–90.

¹⁸ Прокопович Ф. Філософські твори. Т. 2. С. 402.

незвично популярним серед сучасників: його надрукували після смерті автора спершу латинською мовою у 1744 р.¹⁹, а потім у російському перекладі в 1786 р.²⁰ Можна припустити, що його популярність стала, з одного боку, наслідком успішної церковної кар'єри автора, проте, з іншого боку, цей текст був цікавим для сучасників, на відміну від інших частин філософського курсу Прокоповича, який навіть повністю не зберігся до наших днів.

Західні автори філософських схоластичних курсів, чії трактати компілювали київські професори, часто ілюстрували різні філософські проблеми локальними сюжетами (історичними, звичаєвими, побутовими). Навряд чи київським студентам ці приклади, написані в інший час і в іншому регіоні, були вельми цікавими. Натомість коли викладач витрачав більше часу на створення власного курсу та зачіпав поруч із лекційними філософськими проблемами ще й локальні для слухачів сюжети, це мало би викликати більше зацікавлення у студентів і потенційних читачів. Втім, не завжди такі оригінальні сюжети в навчальних курсах легко виявити, адже курси Києво-Могилянської академії є зазвичай строкатими компіляціями друкованих західних текстів із власними доповненнями викладача. Проте саме серед таких оригінальних доповнень, змін і вставок варто шукати цінні для істориків сюжети, які можуть проливали світло на уявлення ранньомодерних киян.

Mykola Fediai,

Senior Researcher,
Mykhailo Hrushevsky Memorial Museum
(a branch of the Kyiv History Museum)
Kyiv
mykola.fedyay@gmail.com

KYIVAN STORIES IN THE PHILOSOPHICAL COURSE BY THEOPHAN PROKOPOVYCH OF 1707–1709

The author analyzes the unusual for early modern philosophical courses chapter of Theophan Prokopovych, in which he reflects on the incorruptibility of the Kyiv Pechersk Lavra relics. In discussing with Western authors, Prokopovych writes about several Kyivan stories: historical records about the adoption of Christianity, the siege of Kyiv by Batu Khan, and the myth that Troy once stood on the site of Kyiv. This myth is described for the first time in the second half of the 16th century, and it appears in the context of the Kyiv Pechersk Lavra relics. The author suggests why Prokopovych included the chapter on the incorruptibility of relics in his philosophical course, discusses with modern researchers about the origin of the idea of Kyiv as Troy, and characterizes the educational courses of the Kyiv-Mohyla Academy as a historical source where, among the borrowed text from Western treatises, one can find local Kyivan stories.

Keywords: Theophan Prokopovych, Kyiv Pechersk Lavra, Kyiv-Mohyla Academy, Troy, relic, philosophical course.

¹⁹ Prokopowicz Theophan. *Apologia sacrarum reliquiarum patrum nostrum. Illustrissimi ac reverendissimi Theophan Prokopowicz miscellanea sacra. Wratislaviae*, 1744. Pp. 65–122.

²⁰ Прокопович Феодан. Рассуждение о нетлении мощей святых угодников Божиих, в киевских пещерах, нетленно почивающих. Москва : Тип. Клаудия, 1786.

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО КЛУБУ (1908–1912 рр.) У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Дослідження присвячене заснуванню та діяльності Київського Українського клубу протягом 1908–1912 рр., до якого належали визначні постаті української культури – М. Лисенко, Л. Старицька-Черняхівська, О. Косач, М. Грушевський та ін. Історія організації прослідковується за документами, які зберігаються в Державному архіві Київської області. Значна увага спрямована на реконструкцію т. зв. «Справи про Український клуб», яка закінчилася заборонаю діяльності осередку.

Ключові слова: Український клуб, Київ, М. Лисенко, архівні документи.

Український клуб у м. Києві відомий як літературно-мистецький осередок, що функціонував протягом 1908–1912 рр. за адресою вул. Володимирська, 42. Створена за ініціативою «батька української музики», помітного представника українського національного руху Наддніпрянщини останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. Миколи Лисенка (1842–1912), організація об'єднала корифеїв української культури – письменників, митців, учених, публіцистів.

У Державному архіві Київської області (далі – ДАКО) у фонді № Ф-10 «Київське губернське у справах про товариства присутствіє» зберігається реєстраційна картка Київського Українського клубу, згідно з якою клопотання про відкриття осередку було порушене 18 (31) березня 1908 р., а вже наступного дня Клуб був офіційно зареєстрований, ставши 25-ю за рахунком організацією з-поміж товариств, зареєстрованих на теренах Київської губернії у 1908 р.¹ Відповідно до Статуту новоствореного Київського Українського клубу мета осередку полягала в тому, щоб *«дати спромуго своїм членам та їх сім'ям проводити вільний час з користю і приємністю»*². Керівництво ж організацією здійснювала Рада старшин, яку незмінно очолював М. Лисенко. У передостанній рік існування Клубу до Ради старшин, окрім її голови, входили: видавець Василь Бублик (товариш голови), етнограф і редактор Олександр Шрамченко (скарбник), театрознавець і драматург Людмила Старицька-Черняхівська (секретар), громадський діяч Микола Куценко, колишній член київської «Просвіти» і фольклорист Олександр Волошинов, акторка і режисерка Марія Старицька (дочка класика української літератури

¹ ДАКО. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 24.

² Статут Київського Українського клубу. *Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920* : матеріали, документи, спогади : у 3 кн. Київ : Проїм, 2000. Кн. 1. С. 552.

Михайла Старицького), правник, громадський і культурно-освітній діяч Максим Синицький, письменниці Ольга Косач (більш відома під псевдонімом Олена Пчілка) і Любов Яновська, інженер Олександр Вілінський, літератор Михайло Данько. Саме такий список членів правління Клубу, за підписами М. Лисенка та Л. Старицької-Черняхівської, був наданий Київському губернаторові у травні 1911 р.³ Аналіз мемуарних джерел дає змогу встановити й інших активістів осередку. Так, діяльну участь у роботі Клубу брали історики Михайло Грушевський і Дмитро Дорошенко, нейрогістолог і перекладач Олександр Черняхівський, подружжя Русових (етнограф і статист Олександр та педагог Софія), просвітянин і мовознавець Михайло Кривинюк, літератори Олександр Олесь, Леся Українка, Валерія О'Коннор-Вілінська, громадська діячка Людмила Драгоманова (дружина відомого історика та публіциста Михайла Драгоманова), актори Марія Заньковецька, Микола Садовський, публіцисти, літературознавці та критики Федір Матушевський і Сергій Єфремов, історик мистецтва Дмитро Антонович, археолог і мистецтвознавець Микола Біляшівський та ін.

Незважаючи на те, що з існуванням Київського Українського клубу пов'язана ціла когорта видатних особистостей національного відродження українців зламів XIX–XX ст., безпосередньо історії осередку присвячені лише поодинокі розвідки вітчизняних дослідників⁴. Здебільшого автори зверталися до цієї проблематики в контексті вивчення діяльності інших установ (приміром, Українського наукового товариства, яке діяло з 1907 р. в тій самій будівлі) або ж написання біографічних студій. Реконструювати історію Клубу допомагають насамперед офіційні документи з архівних фондів, спогади сучасників, а також статті, опубліковані на сторінках часописів тих років («Рада», «Рідний край» тощо).

«Невинне» визначення мети створення Клубу, сформульоване у його Статуті, не заважало осередкові розгорнути бурхливу активність, спрямовану на збереження та розвиток української національної культури. По-перше, вже на першому засіданні 27 квітня 1908 р. було прийнято рішення, що Клуб є «місцем об'єднання і культурної просвіти українців»⁵. Керівникам організації вдалося повною мірою втілити в життя це нелегке завдання, що підтверджує мемуаристика членів та інших активних завсідників осередку. С. Русова згадувала: *«Взагалі культурне українське життя в ті часи в Києві зосереджувалося в цьому Клубі, на Володимирській вул., коло Золотої Брами»*⁶. Л. Старицька-Черняхівська писала, що *«Український*

³ ДАКО. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 2.

⁴ Див. наприклад: Скорульська Р. Київський Український Клуб та музично-громадська діяльність Миколи Лисенка. *Микола Лисенко та музичний світ: до 150-річчя від дня народження* : тези Міжнародної наукової конференції. Київ, 1992. С. 88–90.

⁵ Ця теза протоколу засідання фігурувала під час слухань у «справі Українського клубу» 11 жовтня 1912 р., які відбулися в приміщенні Київського губернського присутствія. ДАКО. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 351. Арк. 44.

⁶ Русова С. *Мої спомини 1879–1915. За сто літ: матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття*. Київ : Держ. вид-во України, 1928. С. 201.

клуб став на той час власною хатою, осередком київського українського громадянства»⁷. Згідно зі спогадами Остапа Лисенка, сина композитора, Клуб дійсно задумувався М. Лисенком передусім як культурно-освітній центр⁸.

Цікаві відомості про цей напрям діяльності осередку містяться в записці помічника Київського поліцеймейстера, титулярного радника Ворончука, складеній за підсумками обревівування Клубу в 1911 р. Найперше поліціянту обурило те, що все своє діловодство організація провадила винятково українською мовою⁹. У ході других (і завершальних) слухань «Справи Українського клубу», які відбулися 11 (24) жовтня 1912 р., одним зі звинувачень на адресу осередку був такий факт: у листопаді 1908 р. Рада старшин постановила вивісити у приміщенні Клубу плакат, який закликав членів і гостей спілкуватися лише по-українськи¹⁰. Окрім того, київським поліцейським органам доносилося про те, що в настроях членів Клубу помітне прагнення до національного відокремлення українців та виховання молоді в такому дусі; саме тому, за висновком Ворончука, було встановлено пільги на відвідини осередку для академічної молоді – студентів Університету Св. Володимира, Київських політехнічного та комерційного інститутів, Вищих жіночих курсів¹¹. Відомий політичний і громадський діяч, публіцист Максим Гехтер (1885–1947) зазначав у своїх спогадах, що осередок був «єдиним прилюдним місцем, де говорилося виключно по-українськи, дівчата приходили сюди переважно в українським народнім убранні, тут можна було почути український науковий виклад, українську музику, українську декламацію»¹².

Відомо, що Клуб влаштовував публічні читання лекцій і рефератів на теми українського минулого, про актуальні проблеми громадського та культурного життя. Помітно пожвавилася діяльність організації після закриття Київського товариства «Просвіта» в 1910 р., адже Клуб фактично перебрав на себе ключову просвітню роль¹³. Як свідчать архівні документи, на ініційовані осередком у цьому напрямі заходи нерідко звертали увагу імперські поліцейні органи; зокрема, на початку 1911 р. останні зацікавилися прочитаним у Клубі рефератом «на тему об'єднання

⁷ Старицька-Черняхівська Л. М. Спогади про М. В. Лисенка. Старицька-Черняхівська Л. М. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари / вступ. стаття, упор. та приміт. Ю. М. Хорунжого. Київ : Наук. думка, 2000. С. 781.

⁸ Лисенко О. Микола Лисенко. Спогади сина. Вид. 4-те, перероб. і доп. Київ : Мистецтво, 1966. С. 276.

⁹ ДАКО. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 352. Арк. 12.

¹⁰ Там само. Спр. 351. Арк. 44 зв.

¹¹ Там само. Спр. 352. Арк. 12 зв.

¹² Гехтер М. Спогади. Листи до М. Грушевського / упор., вступ. прим. І. Ткаченка ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2005. С. 27.

¹³ В «Енциклопедії історії України» навіть вказано 1910 рік як рік створення Київського Українського клубу, оскільки він «мав замінити закрите того ж року Київське товариство “Просвіта” імені Тараса Шевченка». Насправді ж осередок заснований таки 1908 р. Див.: Український клуб. *Енциклопедія історії України: Україна – Українці*. Кн. 2 / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 2019. 842 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainskyj_klub (дата звернення: 02.10.2023).

еврейських та українських націоналістичних інтересів». Начальник Київського охоронного відділення, повідомляючи 24 січня (6 лютого) про цю подію губернському начальнику Олексію Гірсу, зазначив, що «референтом був якийсь єврей з Одеси, що був у Києві проїздом, на прізвище, здається, Жмихельський». У донесенні стверджувалося, що промовця запросили за спільною згодою старшин Клубу¹⁴.

Залучивши інші джерела, зокрема, свідчення громадського діяча, видавця, мецената Євгена Чикаленка (1861–1929), можемо припустити, що референтом насправді був Володимир (Зеєв) Жаботинський (1880–1940) – уродженець м. Одеси, видатний лідер сіоністського руху, талановитий літератор, активний прихильник національної окремішності українців. 12 (25) січня Є. Чикаленко занотував у своєму «Щоденнику»: «Вчора приїздив з Одеси В. Е. Жаботинський, відомий сіоністський публіцист. Приїхав він навмисне, щоб порозумітися з керівниками української преси. На зібранні в Українському клубі, в довгій і чудовій промові він доводив, що дезидерати¹⁵ жидів-сіоністів і взагалі жидів-націоналістів цілком ідентичні з дезидератами українців і у них поки що одні завдання та однакові вороги [...] як у них на черзі боротьба з обрусителями та полонізаторами, так і в нас, а через те нам треба координувати нашу діяльність»¹⁶. Щоправда, в донесенні Київському губернатору вказано, що «Жмихельський» виступав у Клубі 19 січня (1 лютого); ймовірно, відомості інформатора були неточними.

Службовець царської охоранки детально переповідає зміст промови. Виступ одеського гостя був побудований на аналізі німецько-чеського мовного протистояння у Празі протягом 1860–1880-х рр.; на думку автора, в тому, що чеська мова зрештою здобула панівні позиції, не останнє значення належить єврейській підтримці національного руху чехів, яка послабила німецький асиміляційний вплив. Отже, було проведено історичні паралелі з ситуацією, яка склалася на початку XX ст. в Наддніпрянській Україні. Провідною ідеєю реферату стала теза про те, що національні інтереси євреїв та українців під владою Російської імперії тісно пов'язані між собою; а тому найбільш бажаним сценарієм є союз єврейського населення з українським і їх взаємодія на ґрунті спільної боротьби обох народів з урядовою русифікаторською політикою¹⁷. Співробітника Київського охоронного відділення неабияк занепокоїли такі думки, висловлені в стінах Українського клубу з огляду й на той факт, що на виступі були присутні близько 150 осіб; серед них – повний склад редакції газети «Рада», єдиного на той час щоденного українськомовного громадсько-політичного, економічного та літературного часопису Наддніпрянщини ліберального спрямування, а також О. Косач, віднесена до «політично неблагонадійних». Як наголошується в документі, реферат викликав

¹⁴ ДАКО. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 351. Арк. 1.

¹⁵ Тобто потреби.

¹⁶ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ : Темпора, 2011. С. 146.

¹⁷ ДАКО. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 351. Арк. 1–2.

жваві дискусії серед аудиторії¹⁸.

За декілька днів ці події отримали подальший розвиток: на таємний запит Київського губернатора до Київського поліцмейстера від 28 січня (10 лютого) останній доповів, що жодних заяв на організацію відповідних зборів до нього не надходило; своєю чергою, в березні того ж року Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії запитував О. Гірса, чи будуть вжиті заходи щодо запобігання негативним наслідкам діяльності осередку, а у квітні просив прискорити процес виявлення нових свідчень у «Справі про Український клуб». Зрештою, 23 квітня (6 травня) начальник Київської губернії доручив Київському поліцмейстеру, враховуючи наявну інформацію «про шкідливий напрям діяльності Київського Українського клубу», здійснити ревізію Клубу¹⁹. 4 (17) травня це розпорядження було виконане, складено дізнання; причому керівництву організації навіть не надали змогу ознайомитися з документом. У зв'язку з цим Рада старшин Клубу звернулася до Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора Федора Трепова (молодшого) з проханням надати текст дізнання для ознайомлення. Прохання було задоволене вже наступного дня²⁰. Можна зробити висновок, що саме ці події багато в чому заклали початок «Справи про Київський Український клуб», яка згодом, за рік і декілька місяців, завершилася закриттям осередку.

Тим не менше, організація продовжувала діяти. Насичено провів Український клуб літній сезон 1912 р. Саме тоді осередок влаштував низку культурно-просвітніх заходів, які відвідали учасники педагогічних курсів. Було прочитано реферати «Просвітній рух з 1860-х років» (А. Василько²¹), «На просвітній ниві» та «Про педагогічні журнали» (Спиридон Черкасенко), «Українська школа і український учитель» (Степан Васильченко), «Про шкільні екскурсії» (С. Волох²²). До програми читань входив і виступ С. Подоляка на тему «Просвітній рух у Галичині», але цей реферат заборонили читати. Яскраві враження залишила доповідь «Про кобзу» видатного бандуриста Василя Шевченка (1888–1964), уродженця Кубані, автора підручників із гри на бандурі. Його звіт супроводжувався музичними паузами²³.

Статистика клубних відвідин засвідчує: популярність організованих осередком зібрань серед киян та гостей міста постійно зростала (1909 р. – 2,5 тис.

¹⁸ Там само. Арк. 2.

¹⁹ Там само. Арк. 5–12.

²⁰ Там само. Арк. 13–14.

²¹ А. Василько – один із псевдонімів українського громадсько-політичного діяча, публіциста, редактора Андрія Васильовича Ніковського (1885–1942).

²² С. Волох – псевдонім українського педагога, публіциста, історика В'ячеслава Костянтиновича Прокоповича (1881–1942).

²³ [Виписка зі статті «Вчительські курси у Києві», опублікованої у журналі «Украинская жизнь» (1912, № 7/8)] ДАКО. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 351. Арк. 36.

відвідувачів, 1911 р. – 13,5 тис.)²⁴. Тогочасні часописи повідомляли, що охочих потрапити на літературно-вокальні вечори з танцями, які відбувалися у Клубі влітку 1912 р., було настільки багато, що зали на Володимирській, 42, розраховані на 300–350 осіб, могли вмістити далеко не всіх із них²⁵.

Цілком очевидно, що активність Київського Українського клубу викликала незадоволення з боку влади; заборона діяльності осередку була питанням часу. Як лаконічно повідомляють довідкові видання, у жовтні 1912 р. діячів Клубу було звинувачено у пропаганді заборонених видань та закрито²⁶; зокрема, під час ревізії бібліотеки організації виявлено випуски американського часопису «Свобода»²⁷. Втім, за свідченням архівних документів, історія закриття Клубу була тривалою та більш драматичною.

Перші слухання у «Справі про Український клуб» відбулися 14 (27) липня 1911 р.; другі – і остаточні, які закінчилися заборною діяльності організації, – 11 (24) жовтня 1912 р.²⁸ У проміжках між цими засіданнями інтерес до цієї справи з боку поліційних структур не вщухав; всі документи, які становили матеріали справи, були надіслані до канцелярії Київського губернатора. Особливо зацікавилися органи місцевого управління книгозбірнею Клубу: ще в березні 1911 р. канцелярія Київського губерньського у справах про товариства присутствія зверталася до керівника губернії із запитом надати відомості про дозвіл Клубові на відкриття власної бібліотеки. Очільники осередку також неодноразово давали пояснення з цього питання, намагаючись переконати владу, що жодної бібліотеки Клуб не мав (натомість існувала лише читальна зала для членів Клубу та їх родин) і наголошували на тому, що в приміщенні осередку зберігалось декілька десятків подарованих томів різнопланової літератури²⁹. Зрештою, фінальний вердикт був винесений офіційними висновками інспектора у справах друкарень і книжкової торгівлі Олександра Нікольського, який напередодні других слухань «Справи Українського клубу» засвідчив, що книжкова колекція Клубу була впорядкована й цілком могла відігравати роль бібліотеки; у складеному О. Нікольським протоколі ревізії книгозбірні він звернув увагу на галицьку газету «Діло», часописи «Канадійський русин» та «Свобода» (останні виходили друком на північноамериканському континенті) та ін. й навіть переповів зміст деяких, особливо «небезпечних» статей³⁰.

Ускладнили позицію «Українського клубу» і його зв'язки зі львівським

²⁴ Звід пам'яток історії та культури України : енциклопедичне видання у 28 т. / гол. ред. кол. В. А. Смолій та ін. Київ : Гол. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. Київ. Кн. 1. Ч. 1. А–Л / відп. ред. тому П. Т. Тронько. С. 266.

²⁵ [Виписка зі статті «Вчительські курси у Києві», опублікованої у журналі «Украинская жизнь» (1912, № 7/8)] ДАКО. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 351. Арк. 36 зв.

²⁶ Звід пам'яток. С. 266.

²⁷ Енциклопедія історії України.

²⁸ ДАКО. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 351. Арк. 20, 42.

²⁹ Там само. Арк. 26–28, 17, 24–24 зв.

³⁰ ДАКО. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 351. Арк. 45; Спр. 352. Арк. 17–19 зв.

товариством «Просвіта», які також обговорювалися на слуханнях³¹. За підсумками засідання було прийняте рішення «закрити назавжди» організацію. Відповідне повідомлення було вручене лідеру «Українського клубу» М. Лисенку та підписане ним 17 (30) жовтня 1912 р. Окрім того, передбачалося відкриття кримінального провадження проти чільних діячів осередку: справу мали передати прокуророві Київського окружного суду³². Проте вже за кілька днів, 24 жовтня (6 листопада) «Гетьмана української музики» не стало.

Ліквідаційна комісія «Українського клубу», яка складалася з товариша голови Ради старшин Василя Бублика, Юрія Говоруна та Павла Ґалаґана, закінчила свою роботу в грудні того ж року. Майно осередку було продане клубові «Родина», а кошти, які залишилися після впорядкування фінансових справ, передані Комітету зі спорудження пам'ятника Т. Шевченку в м. Києві³³.

Oleksandra Shorstkina,

Leading Researcher,
Reference Apparatus and Accounting Documents Department,
State Archives of Kyiv Region
shorstkina@ukr.net

DOCUMENTS ON THE HISTORY OF KYIV UKRAINIAN CLUB (1908–1912) IN STATE ARCHIVES OF KYIV REGION

The study is devoted to the founding and activities of Kyiv Ukrainian Club during 1908–1912. The prominent personalities of Ukrainian culture (M. Lysenko, L. Starytska-Chernyakhivska, O. Kosach, M. Hrushevskyi, and others) were the members of organization. The history of the Club can be traced through documents stored in State Archives of Kyiv Region. Considerable attention is paying to the reconstruction of the so-called "Cases about the Ukrainian Club", which ended with the banning of the activity of the cultural center.

Keywords: Ukrainian Club, Kyiv, M. Lysenko, archival documents.

³¹ Зокрема, у січні 1909 р. Клуб телеграмою привітав товариство «Просвіта» у м. Львові з 40-річним ювілеєм. Див.: ДАКО. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 351. Арк. 44зв.–45; Спр. 352. Арк. 13.

³² ДАКО. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 351. Арк. 45 зв.–47.

³³ Там само. Арк. 90–94.

ЦАРСЬКИЙ ПАЛАЦ У КИЄВІ В ПЕРШІ МІСЯЦІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

Колишній царський палац у Києві після розпаду Російської імперії як майно колишньої імператорської родини перейшов у власність міста. Революційне політичне і громадське життя в лютому – березні 1917 р. позначилося утворенням громадських і політичних організацій, частина з яких розташувала свої керівні органи в палаці, що на кілька місяців став центром формування політики міста й України.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., Київ, громадсько-політичне життя.

Лютий 1917 р. На тлі подій Першої світової війни, що поглиблювала загальну суспільно-політичну кризу, включно із задавленою національною проблемою «тюрми народів», Микола II Романов змушений був зректися влади, а в родині не знайшлося нікого, хто б узяв на себе відповідальність за державу, що перебувала в агонії. Навесні 1917 р. Російська імперія революційним шляхом трансформувалася у федеративну республіку.

Усе майно імператорської сім'ї, в тому числі царський палац у Києві, перейшло в державну власність. Мати останнього імператора Марія Федорівна, яка на той час перебувала в Києві, відвідала сина в Гомелі (там була ставка військового командування), а повернувшись 9 березня¹ до Києва, застала зовсім інше місто: *«Приїхавши до палацу, ми побачили порожній флагшток, Царського штандарту не було»*². Не очікуючи гіршого, вона полишила Київ, спочатку виїхала в Крим, а звідти – на свою історичну батьківщину, в Данію. Як повідомляла газета «Киевская мысль» 10 березня, палац продовжувала охороняти поліція, а сама споруда перебувала в «попередньому стані».

Отож, як писав один з учасників подій у Києві, *«від'їзд імператриці з Києва в 1917 році звільнив побудований Растреллі Маріїнський палац у царському саду на березі Дніпра»*³. Новою владою організовано спеціальну комісію, яка 24 березня оглянула палац і підготувала звіт. Обурення звітодавців викликало те, що в час продовольчої кризи у палаці зберігалися значні запаси харчів. Було ухвалено продукти «реквізувати для потреб усього населення Києва і передати міській продовольчій раді»⁴.

Палац міг стати будинком першого українського парламенту – Української Центральної Ради (УЦР). Ще 3–7 березня 1917 р. у приміщенні клубу «Родина»

¹ Тут і далі дати подано за чинним на час подій календарем.

² Кудрина Ю. Мария Федоровна. Москва, 2006. С. 282.

³ Карум Л. Моя жизнь. Рассказ без вранья. Новосибирск, 2014. С. 602.

⁴ Киевлянин. 1917. 25 марта.

на вул. Володимирській, 54 (нині в будинку вхід до станції метро «Золоті ворота») відбувалися перші засідання Центральної Ради, на яких, зокрема, обрано головою Михайла Грушевського. Тоді ж УЦР прийняла ухвалу: для роботи Ради «реквізувати колишній царський палац, а поки що домагатися, щоб ЦР було передано Педагогічний музей»⁵. Склалося так, що Центральна Рада розмістилася не в царському палаці, а в будинку колишнього Педагогічного музею (вул. Володимирська, 57), де і працювала протягом усього свого періоду існування.

Натомість представництва політичних, громадських і адміністративних установ та організацій отримали дозвіл розміститися в палаці, і багато з них цією нагодою скористалися. Колишній царський палац досить несподівано на кілька місяців став центром політично-громадського та адміністративного життя Києва.

Київська об'єднана рада громадських організацій

Із початком Лютневої революції 1917 р. для управління провінціями Російської республіки Тимчасовий уряд запровадив замість губернаторів посади комісарів. Київську губернію очолив дотогочасний голова київського губернського земства Михайло Суковкін.

У перших числах березня більшість громадських організацій, як давніших, так і нових, створили Київську об'єднану раду громадських організацій (КОРГО). На першому засіданні цього органу 4 березня головою обрано лікаря, директора Олександрівської лікарні депутата (гласного) міської думи Миколу Страдомського.

Формально КОРГО – це дорадчий орган при комісарі Тимчасового уряду в Києві, а фактично це була нова демократична міська влада. Вона мала забезпечити життя міста і ширше, за нових умов, підготувати й провести вибори до оновленої міської думи. КОРГО обрав виконавчий комітет із досить широкими повноваженнями. Якийсь час комітет містився у приміщенні міської думи, але в березні 1917 р. переселився до колишнього царського палацу.

«Вісти з Української Центральної Ради» повідомляли: *«Заснований 3 марта Виконавчий комітет з громадських представників фактично є тимчасовим урядом нашого міста і краю. ... Українство в Комітеті заступлене од національних організацій (Ніковський) і тими, що обрані були од інших громадських організацій (Єфремов, Паламарчук, Порш, Штейнгель і ин.)... проводячи українські домагання серед того навалу праці, яка спадає на Виконавчий комітет»*⁶.

На засіданні виконавчого комітету КОРГО 6 квітня 1917 р. військовий комісар міста Києва Костянтин Оберучев повідомив, що в палаці *«найближчим часом планується розташувати шпиталь, який устатковується в Парижі»*⁷. Дискусія

⁵ Українська Центральна Рада : документи і матеріали у 2 т. Київ, 1996. Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. С. 39.

⁶ Вісти з Української Центральної Ради у Києві. 1917. № 1. 19 березня.

⁷ Києвлянин. 1917. 11 апреля.

стосовно того, як доцільніше використати палац, завершилася зачитуванням телеграми, яка надійшла з Петербурга на ім'я голови виконавчого комітету М. Страдомського: *«За постановою Тимчасового уряду київський палац передається в користування Виконавчому комітетові з усім майном і садибою. Вам належить прийняти все з описом і забезпечити охорону недоторканості всього майна»*⁸. Отже, виконавчий комітет перебрався з приміщення міської думи до палацу. Комендантом палацу призначили представника Ради військових депутатів Г. Чарнецького, зазначивши, що він *«є єдиною особою, якій належить вся повнота влади»* в справах палацу⁹.

Пленарні засідання виконавчого комітету КОРГО відбувалися тричі на тиждень: у вівторок, четвер і суботу. Для засідань комітету використовували центральну (білу) залу палацу. У палаці мали свої кабінети голова, його заступники, апарат, окремі структурні підрозділи.

23 липня 1917 р. відбулися вільні демократичні вибори нового складу міської думи, яка перебрала владу в місті. КОРГО, включно з виконавчим комітетом, виконавши свої завдання, на засіданні 4 вересня оголосила саморозпуск і фактично звільнила палац.

Федір Кричевський, директор Київського художнього училища, у квітні 1917 р. просив дозволу збудувати на території палацово-паркового комплексу нове приміщення для училища, яке на той час містилося в орендованому будинку на початку Бульварно-Кудрявської вулиці, а сам палац пропонував перетворити на художній музей. Проте його звернення «не почули».

Виконавчий орган УЦР – Генеральний секретаріат, що тимчасово займав (орендував у міста) готель «Савой» на Хрещатику, 6 вересня 1917 р. звернувся до міської думи з пропозицією перенести організації, які перебували в палаці, в будинок Удільного відомства, а палац передати Генеральному секретаріату. Як і можна було передбачити, громадські організації не захотіли звільнити палац. Цим претензії Генерального секретаріату на палац вичерпалися.

Рада робітничих депутатів

Після того як 2 березня 1917 р. група представників від заводів і майстерень ухвалила рішення про необхідність створення Ради робітничих депутатів, 4 березня на зібранні в Народній аудиторії (Бульварно-Кудрявська) утворено Раду робітничих депутатів та обрано тимчасовий виконавчий комітет, а 7 березня обрано постійний виконавчий комітет (голова – есер Павло Незлобін,

⁸ Там само.

⁹ Там само.

заступники – меншовик Олексій Доротов і Петро Єрмаков)¹⁰. Початково рада отримала кімнату в будинку Миської думи, а 9 березня 1917 р. перейшла до палацу. Тут же працювала редакція російськомовної газети під назвою «Известия Киевского Совета рабочих депутатов» (у жовтні перейменована на «Пролетарская мысль»).

Основу ради становили представники меншовицького відламу російських есдеків. Більшовики зізнавалися: *«Наше положення (стан) в Раді р[обітничих] д[е]путатів і Виконкомі зарисовувалося не блискучим. ...Наша фракція не оформлена. Меншовики в переважаючій більшості»*¹¹. З розвитком ситуації більшовики поступово збільшували свою присутність і вплив у раді, лише на початку жовтня 1917 р. внаслідок перевиборів виконкому більшовики отримали незначну більшість, і головою виконкому ради обрали Георгія П'ятакова, сина директора цукрового заводу, а його заступниками – представників меншовиків і есерів.

Для своїх потреб рада використовувала кілька кімнат, зокрема колишню їдальню імператриці, а бюро друку розташувалося в робочому кабінеті царя, стіни якого були прикрашені, за словами робітників, *«нагімі жінщинами»*, хоча, найімовірніше, то були полотна і гравюри на античні теми. Довго думали, прибрати їх чи залишити, зрештою голосуванням вирішили не чіпати, мовляв, хай усі бачать, як *«царі»* розважалися.

У палаці, в колишньому «голубому» будуарі імператриці, розмістилася редакція газети «Знамя труда» – орган меншовицької фракції РСДРП.

Рада військових депутатів

Трансформаційні демократичні процеси відбувалися і в армії. За приблизно однаковим сценарієм у Києві майже одночасно почали утворюватися військові ради: офіцерські, солдатські, юнкерські, а також окремі військові національні ради (українські, польські та ін.). За умов революційного часу поступово унормувалася загальновійськова рада, у якій офіцерське представництво було малозначущим, через що вона досить швидко стала Радою солдатських депутатів, хоча паралельно ще деякий час її називали також Радою військових депутатів. Виконком Ради очолив Єфрем Таск (у цивільному житті адвокат). Рада військових депутатів також знайшла собі місце в палаці – *«ліве крило Палацу займав Виконком Ради Солдатських Депутатів»*¹². На початку діяльності більшість у Раді військових депутатів становили есери; представник більшовиків визнавав, що тривалий час у роботі Ради *«наша організація участі не брала, з огляду на відсутність зв'язку з військами... нашої фракції немає»*¹³.

¹⁰ Незабаром з'ясувалося, що раніше він був агентом департаменту поліції, його арештували і, ймовірно, розстріляли.

¹¹ Бош Е. Год борьбы. Москва; Ленинград, 1925. С. 11.

¹² Ганцова-Бернікова В. Революційний Київ (провідник екскурсовода). Київ, 1927. С. 10.

¹³ Бош Е. Год борьбы. С. 11–12.

Коаліційна рада київського студентства

У більшості київських вищих шкіл 2 березня 1917 р. відбулися студентські збори, учасники яких вирішили створити студентські ради. Поруч із загально-студентськими радами з'явилися національні студентські ради – українські, єврейські, грузинські та ін.

Делегати від студентських рад 3 березня 1917 р. на делегатських зборах (бл. 500 осіб) у студентській їдальні на вул. Гімназичній, 5 (нині вул. Леонтовича) утворили Коаліційну раду студентських депутатів. Головою ради обрали студента Медичного інституту Григорія (Герш) Баткіса, його заступником – студента Комерційного інституту Мойсея Грановського.

Рада 26 березня 1917 р. звернулася до виконавчого комітету КОРГО з проханням надати приміщення в будинку дворянського зібрання, куди на певний час і перебралася. А вже 6 квітня 1917 р. Коаліційна студентська рада розташувалася в царському палаці, поруч з іншими громадськими й політичними організаціями. 3 березня почав виходити російською мовою неперіодичний «Бюлетень», у липні 1917 р. Коаліційна рада розпочала також друкування тижневика «Революционная мысль». Проте з осені 1917 р. діяльність Коаліційної ради київського студентства почала затихати, а згодом і зовсім припинилася.

Протягом весни і літа 1917 р. відбулося становлення національного парламенту Української Центральної Ради (вул. Володимирська, 57). Після ухвалення III Універсалу, що проголосив створення Української Народної Республіки (автономної), Рада остаточно стала центром державного будівництва, об'єднувала більшість політичних і громадських рухів та організацій. Колишній царський палац опинився на периферії подій, а після більшовицьких авантур осені 1917 р. і зовсім втратив своє значення як центр революційного життя.

Oleksandr Kucheruk,

Head of the Division of History of Ukraine 14th – beginning 20th century

National Museum of the History of Ukraine

Kyiv

ok1917@ukr.net

THE CZAR'S PALACE IN KYIV IN THE FIRST MONTHS OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921

The former royal palace in Kyiv, after the collapse of the Russian Empire, became the property of the city as the property of the former imperial family. Revolutionary political and public life in February – March 1917 was marked by the formation of public and political organizations, some of which located their governing bodies in the palace, which for several months became the center of the formation of the city's and Ukraine's politics.

Keywords: Ukrainian revolution of 1917–1921, Kyiv, social and political life.

КИЇВ ЧЕРЕЗ ОБ'ЄКТИВ: КОЛЕКЦІЯ ФОТОГРАФА МИХАЙЛА БОЛОТОВА В МУЗЕЇ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

Михайло Болотов (1881–1958) – автор високохудожніх фотографій із краєвидами Києва. Свої світлини фотограф робив у 1920–1940-ві рр. Візуалізація образу тогочасного Києва дуже важлива для колективної пам'яті суспільства, для розуміння величі архітектури різних століть. На жаль, не всі споруди, що є на світлинах Болотова, збереглися й дійшли до нашого часу. Тому такою високою є мистецька та історична вартість фотографій Михайла Болотова. У повідомленні вперше подано дані про походження фотографа, його роки навчання в Києві. Повертається до нас відомий і невідомий фотограф, який понад усе любив Київ і зафіксував його образ для майбутніх поколінь.

Ключові слова: архітектурна фотографія, міська фотографія, пам'ятки архітектури, Київ, Михайло Болотов, Віктор Некрасов.

*Він любив Київ, його неповторну красу,
його пагорби, древні собори,
багату і в той же час стриману архітектуру минулих століть.
Все це він любив
і вмів про це дуже цікаво розповісти – і словом, і своїми роботами.*

Віктор Некрасов

Узимку 2023 р., ще одного воєнного року для України і Києва, Музейно-виставковий центр Музею історії міста Києва презентував виставку «Ностальгія. Зимовий Київ» із пейзажами Києва різних часів. Серед різноманіття прекрасних робіт відомих майстрів привернула увагу літографія, на якій зображений будинок першої половини XIX ст. на вул. Грушевського, 14. Робота була підписана – «М. Болотов. 1958 р.». Для багатьох відвідувачів – невідомий художник. Захотілося побачити інші його роботи. При подальшому дослідженні виявилось, що художник М. Болотов і фотограф, світлини якого є в музейній колекції, – та сама особа! Справа в тому, що Музей історії міста Києва має унікальну колекцію світлин із зображеннями Києва 1920–1940-х рр. фотографа Михайла Григоровича Болотова. Ця колекція формувалася наприкінці 1980-х і початку 1990-х рр. і налічує понад сто робіт.

У 1988 р. Київський музей російського мистецтва (нині – Національний музей «Київська картинна галерея») передав Музею історії міста Києва 104 од. робіт фотографа М. Болотова з краєвидами Києва¹. Це світлини розміром 21×14,8 см, оформлені в паспарту (розмір разом із паспарту 45×30 см), здебільшого в рамах

¹ Фонди Музею історії міста Києва (далі – Фонди МІК). Фо-6196–6300.

Рис. 1. Михайло Болотов. Будинок на вул. Грушевського, 14. Київ. Літографія. 1958 р. *Фонди МІК. Гр-1348*

Рис. 2. Анна Крюгер-Прахова. Портрет М. Болотова. Київ. Пастель. 1946 р. *Фонди МІК. Ж-653*

під склом. Серед цих робіт, більшість яких датована 1920–1940-ми рр., є також фотопортрет М. Г. Болотова (розмір – 31,5×29 см), датований 1950-ми рр. Ймовірно, цей портрет був виконаний його дружиною, теж фотографом – Ніною Мелітонівною Болотовою.

У 1993 р. від киянки з дружнього оточення родини Болотових надійшли деякі світліни з краєвидами Києва роботи фотографа, а також уже згадана літографія М. Болотова із зображенням будинку на вул. Грушевського, 14². Окрім того, був переданий портрет Михайла Григоровича Болотова, виконаний у 1946 р. відомою художницею Анною Крюгер-Праховою³. Серед переданих фотографій – фотопортрети: Михайла Болотова (1951 р.), Ніни Болотової (1954 р.) та фотокопія Віктора Некрасова (1930-ті рр.).

Видові світліни авторства Михайла Болотова – класичний зразок міської фотографії, зокрема архітектурної. Місто стає об'єктом зображення з моменту появи дагеротипії. Особливо часто знімали архітектуру. Будівлі ідеально підходили для тривалої експозиції, притаманної раннім камерам, однак архітектурна фотографія стала трендом лише в середині XIX ст. У різних країнах цей процес відбувався по-різному. Франція виявилася однією з небагатьох країн, яка підтримувала архітектурну і міську фотографію на державному рівні. У 1850-ті рр. за

² Фонди МІК. Гр-1348. 38,5×30 см.

³ Там само. Ж-653. Пастель. 57,0×46,5 см.

Рис. 3. Будинок кінної пошти на Подолі. Київ. 1900 р. Фото М. Болотова. *Фонди МІК. Фо-790*

Рис. 4. Михайло Болотов. Київ. 1951 р. *Фонди МІК. Фо-8523*

підтримки французького уряду з'явився проєкт, метою якого було зафіксувати кожен пам'ятник і знакову будівлю. В Америці фотожурналісти привертали увагу до поруйнованих споруд під час громадянської війни, а у Великій Британії деякі фотографі зацікавилися зніманням церков. Важливими чинниками при фотографуванні стали висота й перспектива, а менш габаритні камери давали змогу знімати з нестандартних ракурсів⁴.

У Києві, як і в усій Європі, перші фото міста були пов'язані із зображенням архітектури. Розвиток міської фотографії в Києві проходив ті самі етапи розвитку, що і в Європі, але в інший час і, звичайно, мав свої особливості. Розвиток видової фотографії міста припадає на 1860-1880-ті рр. та на початок XX ст. Перші фотографії Києва знімали храми, споруди, міський пейзаж. Найбільш відомі фотографі – Д. Біркін, Б. Захаркевич, Й. Кордиш, Ф. де Мезер, Г. Чугаєвич⁵. Окремі світліни перелічених фотографів є в колекції Музею історії міста Києва. Основа образу міста у фотографії кінця XIX – початку XX ст. – це зміни архітектурного ландшафту, урбаністичного і соціального середовища. Це знайшло своє відображення в аматорських анонімних фотографіях із зображень панорами міста

⁴ Сміт І. Г. Коротка історія фотографії. Львів, 2022. С. 157.

⁵ Див.: Сімзен-Сичевський О. Давні київські фотографі та їхні знімки старого Києва. *Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності*. Т. І. Київ, 1928. С. 359–403.

Рис. 5. Ніна Болотова. Київ. 1954 р. Фонди МІК. Фо-8524

Рис. 6. Військово-Микільський собор. Портал. 1920-ті рр. Фото М. Болотова. Фонди МІК. Фо-6232

1904–1905 рр., світлинах київських типажів 1890–1900-х рр., а також в альбомах «Види Києва» фотографів С. Кульженка, А. Гудшона та фотоательє «Гудшон і Губчевський» тощо. Альбоми з видами Києва є окрасою нашої фотографічної колекції.

Особливе місце в музейній фотографічній колекції займають роботи Михайла Болотова. Перш ніж дати характеристику його колекції, наведу короткі дані про самого фотографа, а також про те середовище, яке виховало Болотова як патріота Києва, фотографа з високим художнім смаком, уважним до міської забудови різних часів.

Михайло Григорович Болотов народився 8 вересня 1881 р. в місті Новогеоргіївськ Олександрівського повіту Херсонської губернії (нині цього міста не існує, затоплено в 1959–1961 рр. при будівництві Кременчуцької ГЕС; лише незначна частина міста залишилася, зараз це село Нагірне Світловодського району Кіровоградської області). Батько – Григорій Опанасович Болотов (1852–?) із дворян Херсонської губернії, штабскапітан. Свого часу закінчив Єлизаветградське кавалерійське училище, брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., відзначився в боях, мав нагороди. Одружився на дочці штабсротмістра Ользі Григорівні Дейнеко. Пішов у відставку в 1885 р.⁶

⁶ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). Ф. 16. Оп. 464. Спр. 1028. Арк. 8, 17.

Михайло Болотов середню освіту здобував у декількох гімназіях. Спочатку два роки навчався в гімназії Єлизаветграда (нині – м. Кропивницький). Згодом переїхав до Києва і продовжив навчання вже тут. У київській 4-й гімназії навчався 4 роки, а потім три роки – в київській 5-й (Печерській) гімназії. Ще один 8-й клас закінчив у цій же гімназії, тут само й отримав атестат 5 червня 1902 р.⁷

Варто зауважити, що навчався досить довго. Можливо, були якісь перерви у навчанні, пов'язані зі станом здоров'я чи з матеріальними труднощами. У 1902 р. Михайло Болотов стає студентом юридичного факультету Університету Св. Володимира. Навчався до 1912 р. з перервами, оскільки не завжди міг заплатити за навчання, тому його декілька разів відраховували, а відтак поновлювали знову з оплатою наперед за наступні семестри. Двічі змінював факультети: провчившись 4 роки на юридичному факультеті, перейшов на природниче відділення фізико-математичного, згодом повернувся знову на юридичний⁸. У 1911 р. Михайла Григоровича було звільнено з навчального закладу за циркуляром, який обмежував термін перебування студентів в університеті. М. Болотов намагався закінчити навчання всупереч усім труднощам. Для цього звернувся із заявами в університет і до київського губернатора з проханням дати можливість закінчити навчання⁹. Сподіваємося, що це так і сталося, оскільки в особовій справі студента Михайла Болотова документів про закінчення навчання немає. З інших джерел відомо, що в подальшому він працював фотографом в Інституті рентгенології.

Захоплення фотографією в Михайла Болотова проявилось ще, мабуть, у роки навчання в гімназії. Свідченням цього твердження є наявність у фондах Музею фотографії, зробленої М. Болотовим у 1900 р.¹⁰ На світліні зафіксований диліжанс біля споруди поштової станції в Києві. На звороті фотографії – напис з ім'ям фотографа й датою. Ця світлина надійшла до музею ще в 1979 р. у складі величезної фотографічної колекції Михайла Лівшиця.

Фотографією в Києві захоплювалися не лише гімназисти, студенти, а й представники різних соціальних груп. Саме Київ кінця XIX – початку XX ст. став одним із провідних центрів розвитку фотографічної справи не тільки на теренах колишньої Російської імперії, а й у Європі. З 1901 р. в місті успішно почало працювати київське товариство аматорів-любителів «Дагер», яке з часом організувало декілька місцевих фотовиставок, а потім і міжнародних. У Києві також пройшов II з'їзд російських діячів із фотографічної справи. Працювали курси для навчання фотографії. Немає даних, де навчався М. Болотов фотографічній справі, але одне зрозуміло, що він відвідував фотографічні виставки, був у курсі справ усіх заходів із майстерності фотографування, які проходили в Києві. Дослідник історії київської фотографії Г. Казакевич відзначав велику роль київського товариства

⁷ Так само. Арк. 3–3 зв.

⁸ Там само. Арк. 1, 7, 12–13.

⁹ Там само. Арк. 2.

¹⁰ Фонди МІК. Фо-790.

Рис. 7. Софійський собор. Алтарна стіна. 1920-ті рр. Фото М. Болотова. *Фонди МІК. Фо-6196*

Рис. 8. Софійський собор. Інтер'єр. 1920-ті рр. Фото М. Болотова. *Фонди МІК. Фо-6198*

«Дагер» у вихованні фотографів-аматорів. Товариство у 1910 році налічувало до вісімдесяти членів, переконливо засвідчуючи підвищений інтерес киян до фотографії¹¹.

Аналізуючи сюжети фотографій Михайла Болотова з музейної колекції, можна говорити про те, що автор світлин велику увагу приділяв пам'яткам старовини: це і храми Києва, і житлові будинки, і громадські споруди різних часів побудови. Враховуючи приблизні роки їх фотографування, а це, головним чином, 1920-ті рр., можна сказати, що звернення уваги Болотова саме на такі об'єкти Києва вплинуло на загальне культурно-мистецьке життя тих часів.

Серед книжок, на які звернув би увагу М. Болотов, варто назвати путівник Києвом К. Широцького, який було видано в 1917 р¹². Костянтин Широцький (1886–1919) у цій книзі вперше зробив мистецтвознавчий аналіз пам'яток Києва, показавши найцікавіше і найкраще в культурній спадщині міста. Для мистецтвознавця український головний стиль, який репрезентує Київ, – це бароко. До найвизначніших знавців культури бароко належав Федір Ернст, статті якого в ці часи виходили у Києві. Громадськість Києва була занепокоєна збереженістю пам'яток архітектури, особливо під час облоги й грабування міста більшовиками, а пізніше після його бомбардування в 1918 р. Книжка Ф. Ернста

¹¹ Казакевич Г. Візіалізуючи Україну: Аматорська фотографія в Києві на рубежі XIX – XX ст. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2017. № 4 (16). С. 72–76. URL: http://aprsnim.bsmu.edu.ua/home/4_2017/kazakevych (дата звернення: 29.09.2023).

¹² Широцький К. Київ: путеводитель с планом г. Киева и 58 иллюстрациями. Киев, 1917.

Рис. 9. Софійський собор. Мозаїка. Архангел Гавриїл. Фото М. Болотова. 1920-ті рр. *Фонди МІК. Фо-6199*

Рис. 10. Ворота Іллінської церкви. 1920-ті рр. Фото М. Болотова. *Фонди МІК. Фо-6267*

Рис. 11. Контрактний будинок. Фасад. 1920-ті рр. Фото М. Болотова. *Фонди МІК. Фо-6272*

про художні цінності Києва, що постраждали в цьому році, вплинула на М. Болотова¹³. Звичайно, він її читав, оскільки на його світлинах теж зафіксовані сліди від бомб на пам'ятках культури. Прикладом можуть бути світлини із зображенням Військово-Микільського собору та деякі інші. Звернення уваги до збереження культурних цінностей простежується в усіх галузях мистецтва, літератури. У Києві в 1917–1920-х рр. утворилося неповторне творче середовище, до якого належали поети, мистецтвознавці, художники, театральні діячі. Діяльність групи «Ложа Нарбута» (ложа дев'яти стріл), яка утворилася в 1919 р., впливала на культурне життя міста. До цієї групи входили поети (Павло Тичина, Михайло Семенко, Микола Зеров), художники (Георгій Нарбут, Юхим Михайлів), мистецтвознавці (Федір Ернст), режисер і актор Лесь Курбас та інші. Ця дев'ятка згадується в спогадах художника Юхима Михайліва¹⁴.

Культурно-мистецьке життя Києва, безперечно, вплинуло на формування фотографічної зацікавленості М. Болотова. Не менш важливим чинником була й фотографічна робота новоствореного Інституту фотографії у Києві в 1921–1922 рр. Його очолив відомий у місті фотограф, автор світлин до книжки Ф. Енста Сергій Аршеневський. Це йшло в загальному руслі теми – повернення урбаністичної пам'яті. Фіксація зовнішнього образу міста знаходила своє відображення в літературі, мистецтві, фотографії. Візуалізацією Києва займалися не лише професійні фотографи, а й аматори, зокрема такі, як Михайло Болотов. Відомо, що багато фотографій міста до путівника «Київ» зробив Федір Ернст. Фіксував місто

¹³ Див.: Эрнст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. Киев, 1918.

¹⁴ Див.: Агеева В. Марсіани на Хрещатику. Літературний Київ початку ХХ століття. Київ, 2023. С. 119–122.

на плівку й представник неокласиків, поет Павло Филипович. Декілька негативів на склі П. Филиповича зберігаються в колекції Музею. Роль неокласиків у деколонізації вітчизняного мистецтва, поверненні до спільного європейського кола, поновленому залученні до традицій, на яких ґрунтувалася західна культура, дуже вагом¹⁵.

Роботи М. Болотова теж пробуджують колективну пам'ять, привертають увагу до безцінних пам'яток архітектури. Значний вплив на Михайла Григоровича у фотографуванні культурних цінностей мав Юхим Михайлів. Ровесники, обидва уродженці Херсонщини, вони захоплювалися мистецтвом у всіх його проявах. Юхим Михайлів у 1918–1930-ті рр. – визначна фігура в культурно-мистецькому житті міста. Його ім'я тісно пов'язане з такими організаціями та установами, як Комітет охорони пам'яток культури та мистецтва, ВУАН, Музичне товариство ім. М. Леонтовича, Перша київська художньо-промислова профшкола, Перша трудова школа ім. Т. Шевченка та інші. Юхим Сидорович Михайлів (1885–1935) – художник, поет, мистецтвознавець. Не мав жодної картини, яка б славословила радянську дійсність. Заарештований у травні 1934 р. Засланий до м. Котлас (місто Архангельської обл., РФ), де й помер¹⁶...

У 1920–1928 рр. Ю. Михайлів був директором Київської художньо-промислової школи¹⁷.

Ученицею Ю. Михайліва була дружина Михайла Болотова, яка навчалася в художньо-промисловій школі. Ніна Мелітонівна Болотова, уроджена Безпоясна, народилася в Києві. Її батько, Безпоясний Мілітон Микитович, працював рахівником у Київському акцизному управлінні. Родина мешкала на вул. Гоголівській, 29¹⁸, зовсім поряд із художньо-промисловою школою. Ніна Болотова залишила усні спогади про визначного художника, які записав мистецтвознавець Юрій П'ядик¹⁹. Вона передала досліднику творчості Михайліва скляні негативи з картин художника, а також із робіт художника Олександра Мурашка, чию творчість досліджував сам Юхим Михайлів. Цілком ймовірно, що автором знімків був Михайло Болотов та його дружина Ніна. Скляні фотопластини Болотових уже в наші дні допомогли дослідниці творчості Олександра Мурашка Дар'ї Добріян атрибутувати один із творів художника²⁰.

¹⁵ Там само. С. 323.

¹⁶ В Музеї історії міста Києва зберігається одна робота Ю. Михайліва: Ж-745. Біла ніч. Котлас. 1935 р. Акварель. 72×90 см.

¹⁷ ДАК. Ф. Р-320. Оп. 1. Спр. 273.

¹⁸ Адресная и справочная книга «Весь Киев на 1904 г.». Киев, 1903. Паг. 313, 772.

¹⁹ П'ядик Ю. В. Юхим Михайлів: Життя і творчість. Київ, 2004. С. 147, 152, 153, 157, 161, 162, 163, 165, 210.

²⁰ Добріян Д. У червні 1914-го... *Антиквар*. 2020. № 2 (116). URL: <https://antikvar.ua/u-cherwni-1914/> (дата звернення: 29.09.2023).

Рис. 12. Притисько-Микільська церква. Південна стіна. 1920-ті рр. Фото М. Болотова. Фонди МІК. Фо-6265

Рис. 13. Сонячний годинник на території Братського монастиря. 1920-ті рр. Фото М. Болотова. Фонди МІК. Фо-6298

Рис. 14. Фонтан Самсон. 1920-ті рр. Фото М. Болотова. Фонди МІК. Фо-6269

Коло спілкування подружжя Болотових було широким. Відомо, що вони мали тісні дружні стосунки з родиною Миколи Адріановича Прахова, з письменником Віктором Платоновичем Некрасовим. Про родину Болотових згадував київський художник-шістдесятник Вілен Барський (1930–2012): *«Подружжя Болотових були фотографами. Михайло Григорович Болотов – прекрасний фотограф, який усе своє довге життя знімав стару архітектуру та пов'язані з нею цікаві куточки старого Києва, притому абсолютно не розраховуючи на будь-які гонорари. Він разом з своєю дружиною працював у фотолабораторії київського Інституту рентгенології. Серія його фотографій Києва чудова»*²¹.

Барський продовжував: *«Болотов і його дружина Ніна Мілітонівна, яка ставилася до мене як до рідного сина і котру я шаную як свою другу маму, були людьми рідкісними, дивовижними... Це були найчесніші душевні люди»*²². Саме через Болотових В. Барський познайомився з Віктором Платоновичем Некрасовим.

Болотови належали до дружнього кола Некрасова. Саме Віктор Некрасов посприяв проведенню виставки робіт Михайла Болотова (вже після смерті фотографа) в Музеї російського мистецтва в 1962 р., а потім і в Москві, у Будинку архітектора. Виставки пройшли з великим успіхом. Віктор Некрасов писав, що Болотов не дожив до виставки, *«але все його довге життя було серйозною, планомірною і клопіткою підготовкою до неї»*²³.

²¹ Вілен Исаакович Барский отвечает на анкету К. К. Кузьминского. *Антология новейшей русской поэзии у Голубой лагуны*. Том 3Б. URL: <http://kkk-bluelagoon.ru/tom3b/barskiy.htm> (дата звернення: 29.09.2023).

²² Там само.

²³ Некрасов В. Фотография? Ні, мистецтво! *Радянська культура*. 1962. 1 квітня (№ 26).

Віктор Некрасов присвятив виставці М. Болотова чудову статтю в газеті «Радянська культура» – «Фотографія? Ні, мистецтво!», написану українською мовою. Описуючи образ М. Болотова, Некрасов зауважив: *«Багато хто, вперше знайомлячись з Михайлом Григоровичем, приймали його за артиста, письменника – високий, завжди бездоганно одягнений, з тонкими благородними рисами обличчя, розумним, ледь-ледь насмішкуватим поглядом – ну, звичайно ж, артист! – і злегка розчаровувались, дізнаючись, що він працює фотографом у Київському рентгенінституті»*²⁴.

Серед робіт Болотова, які зберігаються у фондовій колекції Музею, значна частина – світлини із зображенням культових споруд Києва. Визначні пам'ятки архітектури й культури XI–XVIII ст. і першої половини XIX ст., з-поміж яких найбільшу кількість присвячено Софії Київській. Тут і загальний архітектурний образ, і інтер'єри Софійського собору, а також споруди на території Софійського монастиря. Фотографії датуються 1920-ми рр. Виконані з любов'ю, на високому професійному рівні (всього 21 од.)²⁵. Серед світлин привертають увагу фото Андріївської церкви (10 од.), Маріїнського палацу та саду поблизу палацу (4 од.). Святині на Печерську – це споруди Києво-Печерської лаври (12 од.), Видубицького монастиря (5 од.), Військово-Микільського собору, Спаса на Берестові тощо. Велика увага приділена храмам Подолу: Флорівський монастир, Покровська церква, церква Петра і Павла, Притисько-Микільська, Іллінська та інші.

Серед колекції світлин Михайла Болотова є зображення колишніх особняків і будинків, зведених у стилі ампір у першій половині XIX ст. На жаль, більшість їх до сьогоднішніх днів не збережено. Це будинок пастора на Лютеранській, 21, будинок у Десятинному провулку, 10, вул. Рибальській, 6, Московській, 40, Великій Шияновській вулиці тощо. На Подолі – будиночок на Спаській, 16, а також Контрактовий будинок. Усі роботи вражають високим мистецьким рівнем, фото зроблені з любов'ю. Розглядаючи світлини Михайла Болотова, згадуються слова Віктора Некрасова про фотографа: *«Дивна річ – іноді, дивлячись на його знімки архітектури, на куполи та абсиди Софії, на легкий прозорий силует Андріївської церкви, на скособочені від часу колони старовинного будиночку де-небудь на Печерську, з якоюсь особливою гостротою починаєш відчувати, до чого все це красиво»*²⁶.

Як зазначав В. Некрасов, фотограф нічого не прикрашав на своїх фотографіях: *«Це було проти його правил. Він просто завжди вмів знайти потрібну точку, ракурс, освітлення, гру тіней. Подовгу, іноді годинами, ходив він навколо облюбованого ним об'єкта, шукав ту саму “точку”, чекав сонячного проміння, ловив хмарки на небі. Потім знову приходив сюди в іншу пору року і знову шукав щось нове, неповторне, невловиме»*²⁷.

²⁴ Там само.

²⁵ Фонди МІК. Фо-6196–6214.

²⁶ Некрасов В. Фотографія?

²⁷ Там само.

Якщо ми розглянемо його будь-які фотографії, чи то інтер'єрів Софійського собору, чи світлини із зображенням храмів Подолу, то помітимо цю гру світла і тіней. Різні за настроєм фотографії дають відчуття атмосфери міста. Кожна робота несе заряд енергії, світла й любові до Києва!

Лабораторію творення чудових фотографій Болотова гарно описав його молодший товариш Віктор Некрасов: *«У мистецтві фотографії дуже важливе саме оце “знайти” будь-що: чи то пейзаж, портрет, чи вуличну сценку. Знайти, схопити! Вираз обличчя, співвідношення світлових плям, першого і дальнього планів, чіткість і м'якість ліній. У цьому “знайти” і полягає мистецтво... А за “знайти” йде не менш важливе – відтворити. Я просто дивувався, коли бачив, скільки часу витрачає Михайло Григорович на пошуки потрібного тону і відтінку друку, соковитості і глибини його, як старанно обрізує фотографію, відкидаючи зайве, як продумано наклеює на аркуш паперу, щоб усе було врівноважено, композиційно точно, закінчено. Все це, разом узятє, і є мистецтво...»²⁸.*

Olga Druh,

Head of Kyiv of the 2nd half of the 17th – beginning of the 20 th century Department
Kyiv History Museum
Kyiv
olga.druh@gmail.com

KYIV THROUGH THE LENS: THE COLLECTION OF THE PHOTOGRAPHER MYKHAILO BOLOTOV IN THE KYIV HISTORY MUSEUM

Mykhailo Bolotov (1881–1958) – the author of highly artistic photos of Kyiv views. The photographer took his photos in the 1920s and 1940s. Visualization of the image of Kyiv at that time is very important for the collective memory of society, for understanding the greatness of the architecture of different centuries. Unfortunately, not all buildings that are in Bolotov's photos have survived and reached our time. That is why the artistic and historical value of Mykhailo Bolotov's photographs is so high. For the first time, the message provides information about the origin of the photographer, his years of study in Kyiv. A famous and unknown photographer who loved Kyiv above all else and captured its image for future generations returns to us.

Keywords: architectural photography, city photography, architectural monuments, Kyiv, Mykhailo Bolotov, Viktor Nekrasov.

²⁸ Там само.

Андрій Бойко-Гагарін,
доктор історичних наук,
старший зберігач фондів відділу «Музей грошей»
Національного банку України
Київ
boiko.gagarin@ukr.net

ІСТОРІЯ ГРИВНІ ВУЛИЦЯМИ КИЄВА – ПІШОХІДНА ЕКСКУРСІЯ МУЗЕЮ ГРОШЕЙ НБУ

До чергової річниці грошової реформи в Україні, що 2 вересня 1996 р. ознаменувала введення в грошовий обіг гривні, Національним банком України було проведено низку заходів у дистанційному та живому форматі. Окрім онлайн-зустрічей із провідними нумізматами, археологами та етнографами, було розроблено пішохідну екскурсію з назвою «Історія гривні вулицями Києва». Під час пішохідного туру пропонується поглянути на визначні місця Києва з іншого боку: дізнатися, де та як зароджувалася наша національна грошова одиниця гривня, пройти вулицями та місцями, пов'язаними з її створенням. Повний маршрут екскурсії – 4 кілометри протягом 90 хвилин.

Ключові слова: гривня, давній Київ, власна грошова одиниця, екскурсійна діяльність, пішохідний тур.

Українська гривня пройшла тривалий та складний шлях розвитку. Монети на території сучасної України зародилися незадовго після появи найперших монет, власна грошова одиниця з'явилася в давньому Києві – столиці Русі, де карбувалися златники та срібляники, монетно-вагові зливки гривні. У добу Середньовіччя гривня не зникає, продовжує існувати як рахункова одиниця. Відроджується гривня лише 1917 р. в Українській Народній Республіці, хоча молода держава не витримала натиску більшовиків. Із здобуттям незалежності в 1991 р. в Україні відроджується власна грошова система, українська гривня стає конвертованою у світі, розвивається та вдосконалюється відповідно до провідних світових тенденцій, стає невіддільною частиною фінансової системи світу. Національним банком України випущено вже понад 1000 найменувань ювілейних та пам'ятних монет гривні, в тому числі присвячених подіям, видатним постатям та місцям, пов'язаним із історією гривні.

Наша гривня – княжого роду та має цікаву історію. Пройшовши тернистий шлях свого розвитку, сьогодні вона є нашою національною грошовою одиницею, якою ми пишаємося!

До чергової річниці грошової реформи в Україні, що 2 вересня 1996 р. ознаменувала введення в грошовий обіг гривні, Національним банком України було проведено низку заходів у дистанційному та живому форматах. Окрім онлайн-зустрічей із провідними нумізматами, археологами та етнографами, ми розробили пішохідну екскурсію з назвою «Історія гривні вулицями Києва». Під час пішохідного туру ми пропонуємо поглянути на визначні місця Києва з іншого боку, зокрема дізнатися, де та як зароджувалася наша національна грошова одиниця – гривня, пройти вулицями та місцями, пов'язаними з її створенням. Повний маршрут екскурсії – 4 кілометри протягом 90 хвилин.

Тематично розповідь гіда охоплює три основні періоди в історії гривні – зародження її в часи Давньої Русі, відродження в бурхливі часи Української революції 1917–1921 рр. та новий етап розвитку гривні – в незалежній Україні.

Під час розповіді гід використовує цифровий планшет із демонстрацією водночас зображень паперових грошових знаків, старих фото будівель, фото митця Георгія Нарбута, а також фото сучасних монет, присвячених тим місцям, повз які проходить група. Разом з основними локаціями маршруту пішохідного туру відвідувачі можуть побачити також ті видатні місця та архітектурні пам'ятки міста, які зображені на українських грошах, а саме на гривні та українському карбованці. Дотримуючись основних тематичних ліній з головними віхами в історії гривні, гід розповідає про історію міського трамваю (де в часи Першої світової війни кияни намагались отримати на решту монети, розмінюючи паперові кредитні білети), про будівлю Служби безпеки України (де проводиться боротьба також із фінансовою злочинністю та протидія фальшуванню гривні), приголомшливу історію успіху Григорія Гладинюка, в будівлі колишнього готелю якого нині розміщено Укрінформ – організацію-нащадок Українського телеграфного агентства, яке в 1917–1921 рр. повідомляло киянам через газети все про розроблення, доставлення та введення гривні в обіг.

Для безпеки відвідувачів нами також вивчені всі наявні укриття цивільного захисту на шляху маршруту. Під час пішохідного туру відвідувачі дізнаються про зародження власної грошової одиниці України – гривні, про її витoki, а також про те, де приймалися рішення відродити гривню та зробити її найкрасивішим зразком у світі нумізматики й боністики.

Маршрут пішохідного туру простягається від Старокиївської гори до будинку, де була розміщена майстерня Георгія Нарбута за адресою вул. Володимирська, 64. Початок маршруту від Старокиївської гори – вул. Володимирська, 2 через Софійську площу до вул. Володимирська, 33. На цій ділянці маршруту гід розповідає відвідувачам про зародження власного монетного карбування у Києві, емісії князем Володимиром власної монети та інформує про пізнішу появу гривні як монетно-вагового зливка, доповнює розповідь історією походження назви «гривня» та знахідок цих монет. Особливу увагу в розповіді гіда займає Десятинна церква, наводиться факт закладання цеглини з Десятинної церкви у фундамент університету Святого Володимира, де був влаштований перший мюнц-кабінет, згадуючи також Володимира Антоновича як зберігача цього зібрання. У перших локаціях на Старокиївській горі розкривається період зародження власної грошової одиниці – гривні.

Далі, рухаючись до Софійської площі, група відвідувачів зупиняється біля старого будинку Державного земельного банку, пригадуючи земельну реформу гетьмана Павла Скоропадського в часи Української революції 1917–1921 рр. Рухаючись до пам'ятника гетьманові Богдану Хмельницькому, гід розповідає про монетний голод у Києві в часи Першої світової війни, повідомляючи про факт

масових спроб киян розмінати паперові грошові знаки в міському трамваї, який мав лінію по вулиці Володимирській, де нині проходить група. На Софійській площі відвідувачі дізнаються про низку фактів із різних історичних періодів – це і зображення пам'ятника великому гетьману на першій ювілейній монеті України – 200 тис. карбованців 1995 р., а також про інші випущені ювілейні монети з нагоди вшанування гетьмана. Робиться акцент на тому факті, що професор Володимир Антонович консультував скульптора щодо одягу та образу гетьмана, лунає розповідь про історію створення монумента. Відвідувачі разом із гідом пригадують, що саме Софійський собор був зображений на всіх 2-гривневих банкнотах з 1992 р., а також на 100 гривнях. Додатково гід розповідає про інвестиційні монети Оранта, випущені із зображенням всесвітньо відомої фрески Богоматері Оранти, а також нагадує про січень 2019 р., коли до Собору Святої Софії було привезено Томос про автокефалію Православної церкви України. Саме цій події НБУ присвятив низку монет. Огляд брами собору продовжує цікава розповідь про фігуру архістратига Михаїла, якого відновлено на шпилі Економічної брами. Тут варто розказати і про інвестиційні монети з образом архістратига Михаїла, а також про обігову десятигривневу монету на честь десантно-штурмових військ із стилізованим зображенням українського воїна з крилами ангела.

Наступною точкою маршруту є місце саме того будинку, де автор ескізів перших банкнот гривні – Георгій Нарбут – винаймав житло. Підійшовши до Брами митрополита Заборовського, групі розказують про життя та творчість видатного українського митця.

Продовжує маршрут відвідування дворика на вулиці Ярославів вал, 15б, де проживав відомий авіаконструктор Ігор Сікорський, з демонстрацією монети НБУ на честь інженера. Також це місце цікаве винайденим тут скарбом, де, окрім велетенської кількості арабських монет IX–X ст., були представлено ювелірні вироби княжої доби. Не зайвим вивляється й нагадування про те, що свою назву гривня бере від прикраси багатії жінки Русі.

Подальшими точками маршруту є Золоті ворота та будівля колишнього відділу посередніх (непрямих) податків Міністерства фінансів УНР, вул. Золотоворітська, 6.

Привертають увагу відвідувачів місце колишньої будівлі типографії Василя Кульженка, потужностями якої надрукували перші українські банкноти в 1917 (1918) р. за ескізами Георгія Нарбута.

Наступною локацією маршруту є сучасний будинок Укрінформу, побудований підприємцем Григорієм Гладинюком. Біля будинку колишнього готелю вартою уваги є історія фінансового успіху колишнього кріпака Григорія Гладинюка, а також той факт, що сьогоднішній Укрінформ є послідовником Українського телеграфного агентства, яке в роки Української революції 1917–1921 рр. повідомляло населенню через газети про підготовку до введення гривні, її видачу банками, курсів обміну на іноземну валюту та виведення окремих банкнот із обігу тощо.

Продовжує маршрут будівля Національної опери України, зокрема вона була зображена на банкнотах 200 тис. українських карбованців 1994 р.

Одразу дві локації маршруту розміщено на вулиці Володимирська. Тут одна навпроти одної розташовані будівля НАН України (зображення на банкноті 1000 гривень зразка 2019 р.), а також будівля Центральної ради, що прикрашає сучасні банкноти номіналом 50 гривень. Варто пригадати, що на першій 50-гривневій банкноті незалежної України була зображена Верховна Рада України. Завершенням маршруту пішохідного туру є Червоний корпус університету імені Тараса Шевченка, де гід демонструє на планшеті зображення ювілейних та пам'ятних монет на честь Тараса Шевченка до ювілею Музею Т. Шевченка, а також зворотну сторону 100-гривневих банкнот із зображенням Червоного корпусу. Кінець пропонованої екскурсії – це місце біля майстерні Георгія Нарбута, де встановлена відповідна пам'ятна табличка. Зустріч підсумовується тим, що наша гривня є давньою та самобутньою грошовою одиницею, яка є княжого роду і водночас якою ми по праву можемо пишатись.

За наявності вільного часу відвідувачам пропонують відвідати Байкове кладовище, де на ділянці № 6 (могила Георгія Нарбута) можна вшанувати пам'ять творця перших банкнот гривні.

Andrii Boiko-Haharin,

Doctor of history (Dr. habil),
Senior Treasurer,
Museum of Money,
National Bank of Ukraine
Kyiv
boiko.gagarin@ukr.net

THE HISTORY OF HRYVNIA THROUGH THE STREETS OF KYIV – A WALKING TOUR OF THE MONEY MUSEUM OF THE NATIONAL BANK OF UKRAINE

To the next anniversary of monetary reform in Ukraine, which marked the introduction of the hryvnia into circulation on September 2, 1996, the National Bank of Ukraine held a number of events in an offline and live format. In addition to online meetings with leading numismatists, archaeologists and ethnographers, we have developed a walking tour called "The history of hryvnia through the streets of Kyiv". During the walking tour, we offer a look at the sights of Kyiv from another side: find out where and how our national currency hryvnia was born, walk through the streets and places associated with its creation. The full tour route is 4 kilometers for near 90 minutes.

Keywords: hryvnia, ancient Kyiv, own currency, museum excursions, walking tour.

Тетяна Водотика,
кандидат історичних наук,
запрошена дослідниця Інституту передових досліджень
Даремського університету
Дарем, Англія;
академічна директорка магістерської програми
«Урбаністика та повоєнна відбудова»
Київської школи економіки
Київ
tvodotyka@kse.org.ua

ІДЕАЛЬНИЙ ШТОРМ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ УРБАНІСТИКИ В УКРАЇНІ

Текст має на меті проаналізувати виклики, з якими зіткнулись інститути історичної урбаністики в Україні після лютого 2022 р., та способи протистояння цим викликам, адаптації до них. Наголошується на тому, що інтерес до проблем історії українських міст лише наростатиме в середовищі європейських академічних спільнот. Особлива увага приділена проблемі суб'єктності української спільноти та освіти, як інструменту впливу на майбутнє України.

Ключові слова: історична урбаністика, урбаністичні студії, освіта, деколонізація, суб'єктність.

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації 24 лютого 2022 р. зумовило чимало викликів перед українською державою та суспільством, не оминувши, безумовно, й наукові спільноти. Окупація частини південних регіонів, на додаток до вже окупованих, означала тимчасову втрату потужних університетських центрів, зокрема Маріуполя та Бердянська, спричинивши водночас загрозу для тих, хто опинився близько до лінії протистояння та під постійними обстрілами (Херсон, Харків, Чернігів). Закономірно, в таких умовах наукова діяльність перестала бути в пріоритеті і ми стали свідками потужної хвилі виїзду українських науковців за кордон. Загальновідомо, що наукова спільнота, чий дослідницький інтерес більшою чи меншою мірою сфокусований на проблемах історії міст, не припинила професійного функціонування, поставши проте перед чималими викликами та складнощами сьогодення.

Перш за все, втрати фізичних просторів. Мовиться про окуповані університетські центри та відповідно втрачену університетську інфраструктуру. В контексті історичної урбаністики йдеться про Інститут історичної урбаністики в структурі Бердянського державного педагогічного інституту¹. Власне, університет тимчасово переміщений у Запоріжжя. Співробітники, включно з афілійованими з Інститутом історичної урбаністики, опинились розкиданими по території України.

Що змінилося в діяльності Інституту історичної урбаністики? Перш за все, розширення фокуса. Так, інститут тепер дотичний до оновленої Асоціації усної історії України, подій та проєктів, сфокусованих на темах пам'яті. По-друге, традиційний міський фокус доповнився воєнними темами (наприклад, співорганізація

¹ Науково-дослідний інститут історичної урбаністики. URL: <http://ri-urbanhistory.org.ua/> (дата звернення: 26.09.2023).

конференції «Київ і кияни в соціокультурному просторі України: місто під час війни»).

Потреба концентруватися на можливо не зовсім профільних темах – другий виклик, який постав перед дослідницькими центрами. Прикладом тут може бути Центр міської історії, який став прихистком для чималої кількості вчених у перші місяці після вторгнення, а згодом – і центром збору усних та письмових свідчень вимушених переселенців. На початку червня 2023 р. центр став місцем проведення симпозіуму документальних та архівних проєктів. Найбільш документована війна – це не тільки слоган симпозіуму, це очевидний факт². Тим більш очевидно, що кількість ініціатив буде наростати. Нас чекають гарячі методологічні дискусії (наприклад, щодо підходів до збору та архівування усних свідчень війни). Ймовірно, не всі із започаткованих і профінансованих ініціатив будуть вартісними та стійкими. Тим паче, не всі вони сфокусовані на міській історії чи навіть ширше – на міських студіях. Але все ж частина таки буде присвячена цьому і, зібравши матеріали, настане час їх творчого осмислення. Вірогідно, що цим буде ознаменовано новий поштовх у розвитку міських історичних студій.

Продовжуючи тему вимушеного переміщення, зазначимо, що наукова спільнота так само відчула на собі всю тяжкість цього явища. Так, близько 5000 українських науковців виїхало за кордон³. Значна частина з них опинилася на тимчасових stipendіях і грантах в Німеччині та Польщі, менше – в Британії, Франції, Італії, Чехії. Масштаб особистих і професійних викликів, з якими зіткнулись науковці та науковиці, – не співмірний із жодними іншими викликами часів незалежності.

Тема подолання професійних викликів українськими істориками та історичними після 2022 р. стане обов'язковою частиною інтелектуальних біографій, які напишуть наступні покоління українських дослідників. Вперше за всі роки незалежності такої кількості інтелектуалів довелося адаптовуватись до західних стандартів та традицій наукового життя, вивчати нові для них методологічні підходи, опрацьовувати літературу й архівні матеріали, опрацьовувати нові теми, вписувати історію України та українських міст у справді європейський контекст. Понад те – говорити про Україну, від імені України та заради України. Крім того, вчитись конкурувати в незнайомому науковому середовищі, коригуючи свої кар'єрні стратегії відповідно до європейського наукового ринку. Процес продукування наукового знання цими дослідниками зазнав неймовірних змін. Насправді, йдеться про стрімку деколонізацію української історичної науки та історичної урбаністики як її складника.

Але це дорога з рухом в обидві сторони. Європейська та американська академічні спільноти відкривають для себе Україну як дослідницьке поле. Свідченням

² Найбільш документована війна. Симпозіум документальних та архівних проєктів. Lvivcenter. URL: <https://www.lvivcenter.org/conferences/the-most-documented-war/> (дата звернення: 26.09.2023).

³ Polishchuk Y., Lyman I., Chugaievska S. The "Ukrainian Science Diaspora" initiative in the wartime. *Problems and Perspectives in Management*. 2023. Vol. 21. Issue 2. Pp. 153–161. URL: [http://dx.doi.org/10.21511/ppm.21\(2-si\).2023.18](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.21(2-si).2023.18) (дата звернення: 26.09.2023).

цього є тематичні панелі на топових історичних симпозиумах Європи. Наприклад, “The State of Urban History: Past, Present, Future” 11–13 липня 2023 р. – програма мала спеціальну панель, присвячену стану історичних урбаністичних студій в Україні⁴. German History Congress (Historikertag) у Ляйпцигу, 19–22 вересня 2023 р. організував також спеціальну панель на тему виживання та роботи під час війни⁵. Зауважимо, що в ролі спікерок на обох цих конференціях виступали жінки. Не приділяючи тут уваги темі жіночого лідерства в українській науці, яка є патріархально-ієрархічною за своєю суттю, висловимо сподівання, що тренд цей посилиться та збережеться.

Вибір тем та формат взаємодії наукових спільнот залежить від низки чинників – агентності, власне, української наукової спільноти, готовності європейських спільнот враховувати українські контексти, саме ситуації війни. Нині очевидною темою історичних міських студій є відбудова, відновлення, реконструкція, пошук та аналіз відповідних історичних аналогій. Робота з історичною та культурною спадщиною, її порятунок та повернення – тема традиційна, але все ж отримує нове дихання через призму російських злочинів (маємо на увазі, наприклад, пограбування міських музеїв). Прикладом спроби осмислення досвіду війни в роботі зі спадщиною є 13 число журналу «Текст і образ», яке побачило Інтернет у серпні 2022 р.⁶

Ключовою проблемою аналізу стану історичної урбаністики після 24 лютого 2022 р. є проблема агентності, суб’єктності, простіше – наявності у спільноти голосу. Наявність цієї суб’єктності забезпечується стійкістю і резильєнтністю інституцій та ініціатив, а також їх готовністю до змін та інновацій у визначеному предметному полі. Всі інституції, зокрема Центр міської історії та Інститут історичної урбаністики, суб’єктність зберегли. Центр міської історії її навіть наростив, перетворивши в один із центрів документування досвідів війни. Профільне періодичне видання – журнал «Місто: історія, культура, суспільство» – також продовжило функціонування, запроваджуючи співпрацю з європейськими дослідницькими інституціями. Потужні локальні ініціативи, наприклад, проєкт історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна CityFace, також продовжили функціонування, скоригувавши тематичне наповнення відповідно до вимог часу. Так, дослідники, які взяли участь у проєкті, видали тематичне число Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія» – «Місто та війна»⁷.

⁴ 50 years of the Urban History Journal Conference. Conference Program. URL: <https://le.ac.uk/urban-history/news-and-events/urban-history-conference> (дата звернення: 26.09.2023).

⁵ Surviving and Working in the War: The Situation of Historians in Ukraine – Historikertag 2023. URL: <https://www.historikertag.de/Leipzig2023/en/programm/sektionen/surviving-and-working-in-the-war-the-situation-of-historians-in-ukraine/> (дата звернення: 26.09.2023).

⁶ Text and Image: Essential Problems. *Art History*. 2022. Vol. 1. No. 13. <https://doi.org/10.17721/2519-4801.2022.1>.

⁷ Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2022. № 62. <https://doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62> (дата звернення: 26.09.2023).

Говорити про інновації та, власне, розвиток поля історичної урбаністики складніше. Поза сумнівом, розвиваються міські студії – як міждисциплінарна царина. Саме тому історична урбаністика є органічним складником цього розвитку. Свідченням такого поступу є нова магістерська програма «Урбаністика та повоєнна відбудова», запущена в Київській школі економіки у вересні 2023 р. Власне, ключове словосполучення «повоєнна відбудова» визначає тематичне наповнення навчального плану. Але в ньому присутній потужний гуманітарний компонент та історичні курси «Міська історія та спадщина», «Книги у місті: місця пам'яті та демонстрація влади» й «Гео-історія міст».

Продовжуючи роздуми на тему суб'єктності та агентності наукової спільноти, варто зауважити, що саме освіта (формальна та неформальна) є чи не найпотужнішим інструментом, який мають українські дослідники міста. І спільнота на цьому полі тільки робить перші кроки, які є досить проактивними.

Tetiana Vodotyka,

Candidate of Historical Sciences,
Visiting Research Fellow at the Institute of Advanced Study,
University of Durham
Durham, England;
Academic Director of the Master's programme
"Urban Studies and Post-War Reconstruction"
Kyiv School of Economics,
Kyiv
tvodotyka@kse.org.ua

THE PERFECT STORM: CHALLENGES AND PROSPECTS FOR THE TRANSFORMATION OF URBAN HISTORY IN UKRAINE

This text delves into the challenges and prospects of transforming urban history in Ukraine. Specifically, it analyses the obstacles faced by institutions studying historical urbanism after February 2022 and how they have adapted. The text emphasises the growing interest in Ukrainian city history among European academic communities. It also highlights the issue of subjectivity within the Ukrainian community and how education can shape the country's future.

Keywords: Urban History, Urban Studies, education, decolonisation, subjectivity.

Наукове видання

Київ і кияни

Матеріали щорічної науково-практичної конференції.

(м. Київ, 16–17 листопада 2023 р.)

Випуск 15

Редагування, коректура: Ніна ЯЦЕНКО, Олена ПАЗЮК

Оформлення, верстка: Марина ЛУЦИК

Підписано до друку 31.10. 2023 р

Формат 70х100 1/16. Друк цифровий. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 27,5. Обл.-вид. арк. 23,5.

Наклад 300 прим.

Зам. №499 від 25.10.2023

Видавець та виготовлювач:

Видавничий дім «АДЕФ-Україна»

01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 40а

тел.: 050 311-95-12

e-mail: adef@adef.com.ua

www.adef.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК No 4605 від 28.08.2013

📖 АДЕФ-Книга

📧 adefkniga

📧 @ADEF-Ukraine

